

**Профессор
ДИНА ИСАБАЙҚЫЗЫ ДУЛАТОВАНЫҢ
80 жылдық мерейтойына арналады**

**Посвящается 80-летию
со дня рождения профессора
ДИНЫ ИСАБАЕВНЫ ДУЛАТОВОЙ**

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

31 наурыз – 1 сәуір 2011 ж.

«Дулатова оқулары: тарих ғылымы және қазіргі Қазақстан,
Ресей мен Орталық Азия мемлекеттеріндегі тарихты оқыту»

атты көрнекті қазақстандық тарихшы, ғылымды ұйымдастырушы,
профессор Дина Исабайқызы Дулатованың 80 жылдық мерейтойына
арналған халықаралық ғылыми конференция

МАТЕРИАЛДАРЫ

* * *

МАТЕРИАЛЫ международной научной конференции

«Дулатовские чтения: историческая наука и преподавание истории
в современном Казахстане, России и государствах Центральной Азии»

посвященной 80-летию со дня рождения видного казахстанского историка,
организатора науки, профессора Дины Исабаевны Дулатовой

31 марта – 1 апреля 2011 г.

Алматы 2011

ББК 79.3
Д 88

Баспаға әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті тарих факультетінің
Ғылыми кеңесі ұсынған

Жауапты редакторы және құрастырушы:
тарих ғылымдарының докторы, профессор Құндақбаева Жанат

Д 88 «**Дулатова оқулары:** тарих ғылымы және қазіргі Қазақстан, Ресей мен Орталық Азия мемлекеттеріндегі тарихты оқыту» атты көрнекті қазақстандық тарихшы, ғылымды ұйымдастырушы, профессор Дина Исабайқызы Дулатованың 80 жылдық мерейтойына арналған халықаралық ғылыми конференция материалдары / Жауапты редакторы және құрастырушы Ж.Б. Құндақбаева. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. -138 б.

Бұл ғылыми жинақта осы конференцияға қатысушылардың «Ежелгі замандағы және орта ғасырлардағы орталық Азия: тарихи мұралардың мәнін қазіргіше түсіну», «Ресей империясы және ұлттық аймақтар»: мәселенің жаңаша айқындалуы, «Тарихи білімді репрезентациялау», «Кеңестік дәуірдің өткені: ХХІ ғасырдан көзқарас» мәселелеріне талдау жасалған баяндамалары мен тарих ғылымының түрлі аспектілеріне арналған зерттеулері топтастырылған.

Ответственный редактор и составитель:
доктор исторических наук, профессор Кундакбаева Жанат

Материалы международной научной конференции «Дулатовские чтения: историческая наука и преподавание истории в современном Казахстане, России и государствах Центральной Азии» посвященной 80-летию со дня рождения видного казахстанского историка, организатора науки, профессора Дины Исабаевны Дулатовой / Ответственный редактор и составитель: Кундакбаева Ж.Б.

В данном сборнике нашли отражения материалы международной конференции «Дулатовские чтения: историческая наука и преподавание истории в современном Казахстане, России и государствах Центральной Азии», которая проходила в Казахском национальном университете им. аль-Фараби с 31 марта по 1 апреля 2011 г. при участии ведущих историков России, США, Финляндии и Казахстана. Доклады авторов представляют современное осмысление некоторых страниц некогда общего исторического прошлого. Они объединены в четыре раздела: «Центральная Азия в древности и средневековье: осмысление исторического наследия», «Новые трактовки в освещении проблемы: «Российская империя и национальные окраины», «Репрезентация исторического знания», «Советское прошлое: взгляд из ХХІ века».

Издание предназначено для всех тех, кто интересуется современной постсоветской историографией.

ББК 79.3

ISBN 978-601-247-360-5

© «Қазақ университеті баспасы», 2011

ВСТУПИТЕЛЬНОЕ СЛОВО

ректора Казахского национального университета имени аль-Фараби
Мутанова Галимкаира Мутановича

Уважаемые организаторы и участники международной научной конференции!

«Дулатовские чтения» - Историческая наука и преподавание истории в современном Казахстане, России и государствах Центральной Азии!» Я рад приветствовать вас на этом высочайшем форуме, который проходит в стенах Казахского национального университета им. аль-Фараби и приурочен 80-летию юбилею видного историка, ветерана нашего университета, доктора исторических наук, профессора Дины Исабаевны Дулатовой.

В условиях модернизации и трансформации сферы образования возрастают требования к исторической науке, которая всегда была и будет оставаться главным фактором формирования патриотизма и современного гуманистического сознания. На постсоветском пространстве, в новых независимых республиках, в том числе Казахстане, за 20 лет после распада Советского Союза произошли серьезные изменения в плане национально-культурного возрождения, формирования новой идентичности, что изменило видение прошлого, сделав его более адекватным реалиям истории и требованиям современной гуманитарной науки. Следует признать неоспоримые достижения за эти годы профессиональных историков стран Центральной Азии и Российской Федерации, когда им приходилось, избавляясь от стереотипов и штампов марксизма-ленинизма, вести трудную, кропотливую работу по восстановлению забытых страниц прошлого - т.н. «белых пятен», искать и находить новые теоретико-методологические парадигмы, а также методики преподавания отечественной и всемирной истории в высших и средних учебных заведениях.

Вместе с тем вполне естественно, что за этот период в процессе формирования национальных историографий рождались противоречия, дискуссионные вопросы, разноплановые суждения, ведь история – достаточно тонкая материя, затрагивающая глубинные струны национальной души, памяти предков, тревог за настоящее и будущее Отчизны, и потому требует деликатного обращения. Именно для решения таких непростых проблем, для которых недостаточно усилий одной страны, а напротив, необходима выработка консолидированной позиции экспертов многих стран, собрались сегодня вы – глубокоуважаемые ученые-историки, представляющие Казахстан, Россию, Центральную Азию. Конференции и дискуссии – традиционный и эффективный метод такой консолидации и развития научного знания.

Профессор Дулатова Дина Исабаевна, памяти которой посвящена данная конференция, была видным ученым, талантливым педагогом и организатором науки. Профессор Д.И. Дулатова внесла большой вклад в становление историографического направления отечественной исторической науки. Жизнь этого замечательного человека – казахского историка, судьба которого была тесно переплетена с Россией, с Московским государственным университетом, олицетворяет гармонию национального и интернационального, диалога Востока и Запада, дружбы народов. Позвольте выразить надежду, что конференция станет важным шагом в сближении позиций ученых разных стран центрально-азиатского региона и России в трактовке важнейших событий исторического прошлого. Вам предстоит проанализировать актуальные проблемы развития Центральной Азии в древности и средневековье, традиционные и новые трактовки в освещении проблемы «Российской империи и национальных окраин», советского наследия, а также репрезентации исторического знания в учебном процессе и др.

Желаю вам успешной и плодотворной работы на конференции, призванной послужить процветанию наших стран!

Таймагамбетов Жакен Кожакметович
декан исторического факультета КазНУ им. аль-Фараби

НАУЧНОЕ НАСЛЕДИЕ ПРОФЕССОРА Д.И. ДУЛАТОВОЙ И АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ

Отрадно, что международная научная конференция «Дулатовские чтения» Историческая наука и преподавание истории в современном Казахстане, России и государствах Центральной Азии» проходит в период реформирования системы высшего образования в Республике Казахстан, направленное на поиск новых путей улучшения качества подготовки конкурентоспособных специалистов. Это действенный фактор экономического роста и в целом престижа и усиления позиций нашего государства на мировой арене. Современное положение в сфере образования практически во всем мире находится в состоянии динамичного развития, следовательно, магистральным направлением в развитии казахстанского образования является интеграция в мировое образовательное пространство. При этом казахстанская историческая наука проводит не слепое копирование западных стандартов образования, а ищет креативный поиск собственной модели, как синтеза лучших достижений отечественной образовательной системы и передового опыта зарубежных вузов, что позволило бы новой генерации специалистов с дипломами казахстанских вузов быть конкурентоспособными не только на внутреннем, но и на внешнем рынке труда.

В стратегии КазНУ указано, что «Главная задача сегодняшнего дня – подготовка высококвалифицированных специалистов нового поколения, способных адаптироваться к быстро изменяющимся социально-экономическим условиям. Основным критерием качества подготовки специалистов должен стать высокий профессионализм, обеспечивающий конкурентоспособность выпускников и их востребованность на рынке труда. Эта задача становится особо актуальной в связи с интеграцией казахстанской системы подготовки кадров в мировое образовательное пространство».

И, конечно же, становление такой конкурентоспособной научной среды невозможно без нажитого большого опыта прежде сложившихся научных школ и научного наследия. В связи с этим надо отметить, что Дина Исабаевна Дулатова создала на историческом факультете прекрасную школу, которая непосредственно связана с научными традициями МГУ и Ермухана Бекмахаиова. Несмотря на прессинг коммунистической идеологии, Д.И. Дулатова всегда отличалась своей приверженностью к темам дореволюционной истории Казахстана, культурному наследию тюркских народов. В 1963 году под научным руководством Е. Бекмаханова Дина Исабаевна защищает кандидатскую диссертацию на тему «Исторические взгляды Ч.Ч.Валиханова». Быть принципиальным, до конца отстаивать свою точку зрения, иметь свой почерк в науке стало главным кредом ее школы.

Дину Исабаевну всегда отличали такие качества, как целеустремленность и настойчивость, колоссальная выдержка и взвешенность. Это те качества которые, порой, так не хватает нынешнему молодому поколению. После окончания МГУ в период 1955-1957 гг., начав карьеру с работы учителя истории в школах Алматы, в 1972 г. Д.И. Дулатова стала деканом исторического факультета. На этой должности она проявила — большие организаторские способности. В годы ее руководства (1972-1977 гг.) факультет заметно поднял свой рейтинг, в том числе по показателям культурно-массовой работы, спорта и др.

В 1986 г. Д.И. Дулатова успешно защитила докторскую диссертацию в Москве. Монография Д.И. Дулатовой «Историография дореволюционного Казахстана (1861-1917 гг.) стала крупным вкладом в историческую науку.

С 1988 года Д.И. Дулатова возглавила кафедру истории КазССР (ныне кафедра истории Казахстана). В годы ее заведования (1988-2001 гг.) кафедра достигла больших успехов. Значительны заслуги проф. Д.И. Дулатовой в подготовке научно-педагогических кадров. Сегодня все ее ученики имеют научные звания и ученую степень и работают в ведущих вузах республики, в том числе и в КазНУ им. аль-Фараби.

Будучи руководителем методбюро факультета, членом профсоюза университета проф. Д.И. Дулатова показала себя человеком, умеющим сочетать теорию и практику, научную эрудицию и педагогическое мастерство с организаторским талантом. В лице Дины-апай коллеги и ученики вспоминают неординарного человека с прямодушным характером, умеющего быть чутким к судьбам окружающих ее людей, и одновременно требовательным и принципиальным, когда дело касается работы, престижа факультета и вуза.

В 1984 г. Президиум Верховного Совета КазССР за многолетние заслуги в деле подготовки высококвалифицированных кадров и в ознаменование 50-летия КазГУ наградила Д.И. Дулатову Грамотой Верховного Совета Казахской ССР. К 10-летию независимости РК в 2001 г. проф. Д.И. Дулатова получила благодарственное письмо от Президента Н.А. Назарбаева. Ныне имя ученого носит аудитория, открытая в 2005 году на историческом факультете.

На сегодняшний день факультет истории, археологии и этнологии является ведущим центром подготовки конкурентоспособных кадров высшей квалификации по историческим специальностям в Казахстане.

Стратегической целью факультета истории, археологии и этнологии КазНУ им. аль-Фараби является его развитие не только как республиканского, но и международного центра исторического образования и науки в Центральноазиатском регионе с достойным позиционированием в мировое образовательное пространство.

В заключении хочется отметить, что не последнюю роль в достижении такого научного потенциала сыграла научная школа Д.И. Дулатовой.

ЕЖЕЛГІ ЗАМАНДАҒЫ ЖӘНЕ ОРТА ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ОРТАЛЫҚ АЗИЯ: ТАРИХИ МҰРАЛАРДЫҢ МӘНІН ҚАЗІРГІШЕ ТҮСІНУ

ЦЕНТРАЛЬНАЯ АЗИЯ В ДРЕВНОСТИ И СРЕДНЕВЕКОВЬЕ: СОВРЕМЕННОЕ ОСМЫСЛЕНИЕ ИСТОРИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ

Қинаятұлы Зардыхан

т.ғ.д., профессор, Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері

Н.М. МОГИЛЯНСКИЙ, Л.ГУМИЛЕВТИҢ ЭТНОС ТЕОРИЯСЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚТАНУДЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Қазақтың этнотарихын зерттеуде методологиялық екі түрлі қате бағыт орын алып келеді. 1) Қазақтың этнос, ұлт ретінде өсіп-өркендеу тарихын ат-атау (семантика) қуып анықтауға, жазуға тырысу. 2) Ұлттың тарихын оның этногеография, этнотерриториясынан бөліп қарау немесе бұл факторларды ескермей ұлттың тегін басқалардан қарастыру, міне осылар. Бірінші мәселеге тоқталайық. Ат-атау деген ол форма (нышан, сыртқы пішін). Ат-атау арқылы ұлт, халықтың ішкі құндылықтары мен өсу динамикасын ашу мүмкін емес. Өйткені көп жағдайда ат-атауды халықтың өзі емес, олардың мекен еткен жері, түр түсі, тіршілік салтына қарап көршілері қояды. Мысалы моңғолдарды бөгделер «татар, тартар» атандырды. «Тәжік» атауы VIII ғ. пайда болған халифа жауынгері деген «Араб» сөзінің баламасы. Половцы (сары далалықтар) деген қыпшақтарға орыстар берген атау. Қазақтар парсыларды бас киіміне қарап «қызылбастылар», тунгустарды дене бітіміне қарап «шүршіттер», сары ұйғырларды отырықшылығына қарап «сарттар» атандырды. Қытай деген «жібекші» деген ежелгі түрік сөзі. Бұрын ұлы империя құрған Моңғол, Орыс, Француздар бүгінге дейін ұлтының ат-атауының ғылыми шешімін таба алған жоқ. Сөйте тұра олар ежелгі ұлт халықтар деп танылады.

Ал қазаққа келгенде Қазақ хандығы құрылғанға дейін немесе М.Х. Дулаттың «Тарих-и Рашиди» тарихына дейін қазақ атауы болмаған, атау болмағанын қазақ деген халық болмаған деген көзқарас қалыптасқан. Қазақ хандығының құрылуы, қазақ деген саяси атаудың пайда болуы ол ұлттың, мемлекеттің қалыптасуының бастауы емес, халықтың оның мемлекеттік дамуының шарықтау шегі немесе кульминациясы. Егер де атаулы халық болмағанда, оның территориясы, біртұтас мәдени салты, династиялық билігі болмағанда Керей мен Жәнібек Ұлы жүз тайпаларының қаптаған ортасына келіп бір күн де өмір сүре алмас еді, жергілікті халықтың

көпшілігі Керей мен Жәнібекке бет бұрып халқының саны сол жылдың өзінде 200 мыңға жетпеген болар еді (1).

Үйсін-қайсақ атауы ежелгі қытай деректерінде б.з. II ғасырдан, моңғол деректерінде XIII ғасырдан белгілі. Ал қазақ атауы Тарих-и Рашидиден жетпіс жыл бұрын жазылған Абдар-Раззах Самаркандидің «Екі бақытты жұлдыздың тууы мен екі теңіздің тоғысқан мекені» еңбегінде екі мәрте, осы еңбекпен шамалас жазылған Фазлаллах ибн Рузбихан Исфханидің «Михман намә-и Бухарында» бес мәрте қайталанады. Темір тарихшысы Низам ад-Дин Шами «Тимур произвел набег на область Чудур-казахов и приказал, чтобы ее разграбили» деп жазғаны бар (2). «Хассак» немесе «хазар казах» туралы Зафар-намә де бар (3). Сөйте тұра біз тарихшылар бүгінгі күнге дейін қазақтың этнотарихымен емес, қазақ семитологиясын айналып жүрміз. Семиотика деген сөздің мағынасын айыратын ілім. Сондықтан ол тарихтың басты дерек көзі бола алмайды, тек қосалқы, көмескі ғана дерек ретінде қолданылады.

Олай болса қазақ ұлтының бастау көзі қайда, ол өсіп өркендеу барысында қандай кезеңдерді басынан кешірді, халықтың - халық, ұлттың - ұлт болып қалыптасуының басты ұйытқысы немесе тірегі неде? Енді осы сауалға жауап іздеп көрелік. 1395 жылы орыстар Алтын Орда атандырған Жошы державасы ыдырағанда ол неге 16 аймақ, 24 атырапқа емес, этникалық негізінде алты хандыққа бөлінді? 1991 жылы Кеңестер Одағы ыдырағанда неге 200-ге жуық әкімшілік квадратына емес, ұлттық тәуелсіз 15 республикаға бөлінді? Қытайлар ежелгі және ерте ортағасырларда сегіз, алты әулетке бөлініп-жарылып жүрсе де неге біртұтас мемлекет күйінде қалды. Бұл ұлттың тұрақты элементі, жасушасы оның атауы емес – этнос, этникалық бірлік екендігін көрсетеді. Адамзаттың әрбір топтарын бір-бірінен ажырату үшін ғылымға «этнос» деген ұғымды алғаш әкелген француз социологтары мен Н.М. Могиланский.

Ал «этнос» деген не деген сауалға алғаш орыс ғалымы М.С. Широкогоров біршама толық жауап берді. Ол этнос дегеніміз «Бір тілде сөйлейтін, шыққан тегі бір екендігін мойындайтын, басқаға ұқсамайтын өзіндік салт-дәстүр, тіршілік салты бар және оларды ұрпақтан-ұрпаққа үзбей жалғап келе жатқан адамдардың жеке тобы» деп анықтама берді.

Л. Гумилев бұл ілімге этногенезистік пассионарлық жаңа бағыт әкелді. Ол этностардың шығу тегін сол қауымның өмір сүрген жер қыртысы, оның табиғатының ерекшелігі, ғарыш қуатының әсерлерінен пайда болған кешендік, жиынтық құбылыс (комплексный) деп қарастырды. Ғалымның пайымдауынша этностардың пайда болуы адамдардың сезіміне тәуелді емес, бұл комплементарлық процесс. Бір табиғи ортада өмір сүрген адамдар даму барысында бір-бірімен табысып қауымдасып мұрат-мүдделерге байланады. Қауымдасып өмір сүру тек адамзатқа ғана емес, жан-жануарға да тән құбылыс. «Жалғыз лағып кеткен ит Динго сияқты жабайы ит, үйірінен адасқан жалғыз жылқы тарпаң Мустанго болып кетер еді» дейді ғалым. Ұялас иттер бір-бірін үргенінен, үйірлі жылқы бір-бірін кісінескенінен таниды. Сол сияқты «**Этнос деген де өзіндік ерекше бет-бейне, салт, жан бағу тәсілі, ойлау жүйесі мұрат-мүддесі, тілі, мәдениеті ұқсас адамзат қауымдастығы**» болып табылады. Бірлесіп өмір сүру барысында оның әрбір мүшесіне өзін сол қауым (этнотоптың) мүшесі, сол жер-судың иесі деп танып, басқаны жат санайтын сана-сезім пайда болады. Бұл эволюциялық дамудың нәтижесінде пайда болатын біршама тұрақты құбылыс. Оның өзіндік даму кезеңдері бар.

Адамдар ертеректе қоныс, жер-су факторына соншалықты мән бермеді. Өзіне ұқсас, бір тауды бөктерлей қоныстанып, бір өзенді жағалай жайлаған жұртты бір атадан тараған жұрт деп есептеп өздеріне тотемдік ата-баба іздеді. Сөйтіп түркілердің ата-бабасы ұрғашы қасқыр, тибеттердің ата-бабасы орман эзезілі маймыл екен-мыс деген ұғым қалыптасты. Ал өмірге діни наным-сенім келгесін мысалы, еврейлердің ата-бабасы Ибрагим (Аврам), оның ұлы Ысмайл арабтардың, Нұқ күллі түріктердің ата-бабасы деген діни-иудейстік идеология тарады. Мысалы қазақты қазақ атадан, үш жүзді Нұқ пайғамбардың 36-шы буыны Өзбек хан, одан Қазақ, Созақ, Ұзақ, одан Ақарыс, Жанарыс, Бекарыс одан үш жүз деп таратып келді. Бұл діни уағыздан тараған аңыз. Тіптен қазақтың жүздерін бір атадан тарату былай тұрсын бір тайпаны бір атадан тарату мүмкін емес.

Айталық, Ә. Марғұланның «Тоғыз таңбалы найман» шежіресінде «Бүгінгі біздерден Найман атаға дейін 21-22 ата екен. Сонда Найман атаға дейін 550 жыл дейді. Бүгінгі күні найманның көпшілігін құрайтын Қаракерей, Садыр, Матай, Төртуілдің атасы Төлегетай XVI ғасырда өмір сүрген адам (4). Сонда 10-12 ру тайпаны біріктіріп XII ғасырда Найман хандығын құрған Инанч Білге Бұқа хан оның дүйім жұрты қайда қалады? Осыдан қырық тайпадан құралған бір ұлт, халық былай тұрсын, бір ру, тайпаның өзі бір атаның баласы бола алмайды деген қорытынды шығады.

Л. Гумилев «Этносы возникают как природные феномены в следствие пассионарных толчков-мутаций» деген пікір ұсынды.

Міне осыдан келіп жоғарыда аталған этногеография, этнотерритория, қазақша айтқанда туған топырақ мәселесі алға тартылады. Ұлттың өсу динамикасын қандастығымен қатар этнотерриториясы мен этно-мәдени жалғастығынан қарастыру қажет. Тарихқа жүгінсек б.з.б. V ғасырдан Жошы ұлысы, Ақ Орда, Қазақ хандығы құрылғанға дейінгі уақытта біздің ұлы далада 12 мемлекет салтанат құрыпты. Бірақ олардың ат-атауы өзгеріп отырғаны болмаса этногенетикалық негізі, этнотерриториясында орасан өзгерістер болған жоқ. Мәдениеті үзілмей алға жылжып отырды. Бұл іс жүзінде қазақ халқының этнобірлік ретіндегі даму динамикасы болатын. Бұл динамиканы төрт эталонға (өлшем) бөліп қараса болатындай.

Біздің пікірімізше ондай өлшем төртеу. Этникалық дамудың

- 1) Сақ-үйсін дәуірі;
- 2) Қанлы-қыпшақ дәуірі;
- 3) Ақ Орда, Алаш дәуірі;
- 4) Қазақ хандығы дәуірі.

Енді осыларға қысқаша тоқталып көрелік. Сақтарды Үнді-европалықтар деп Үйсіндерді Сақтардан бөліп-жарып қарайтын көзқарас ескірді. Соңғы жылдары қазақ археологтарының Шығыс Қазақстан, Пазырық, Берал, Іле бойында жүргізген археологиялық қазба жұмыстарының қорытындысы, А.Н. Берштам, К.А. Акишевтардың «Сақ, үйсін мәдениетін тарихи-мәдени бір үрдістің екі кезеңі» (5). Ал «Сақтар Андронов дәуірінде Оңтүстік Сібір этникалық топтарының ықпалында қалыптасқан Жетісу және Тәңір тауын мекендеген жергіліктілердің тікелей ұрпағы» (6) деген пікірін анықтап берді. Қазбадан табылған жәдігерлер (ер-тұрман, жүген, үзеңгі т.б.) Алтай, Керей қазақтарының XIX ғғ. мәдениетін сол күйінде қайталайды. Бейжиңде 1971 жылы жарық көрген «Қытайдағы ұлттар энциклопедиясында»: «Қазақтар б.з.б. 119 жылдарда біздің жылнамаларда белгіленген үйсін, сақ және ұлы ювэйшилердің тікелей ұрпақтары» деп жазылған (7). Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институтының бір топ ғалымдары 2007 жылы шығарған «Қазақ мемлекеттілігі тарихы» атты еңбекте сақтардың этномәдениетін үш топқа бөліп Жетісу, Тәңіртау, Алтай, Хангай, Саян жоталарын мекендеген сақтардың этномәдениетін түркі тобына жатқызып, оларды қазақ мәдениетінің қайнары екенін анықтады. Қытай деректерінде үйсіндерді қазақ, ал Үйсін мемлекетін Қайсақ мемлекеті деп анықтағанын көреміз. Қытайлық ғалымдардың арасында «қазақ» сөзі «үйсін» сөзінің баламасы деп қарайтын ғалымдар да бар (Хы Чютау, Жаң Шиман т.б.). Қытайлар Ғұн, Үйсін, Көктүрік дәуірінен бері түркі халықтарымен ауылы аралас, қойы қоралас тұрып стратегиялық қарсыластар болғандықтан олар біз туралы көп жазды. Қазір де қытай жылнамаларындағы қазақ тарихына қатысты төрт томдық, бес томдық еңбектердің алды шыға бастады. Біздің қазақтар Шокан Уәлихановтың қалжыңын жете түсінбей «қазақ тарихының атасы» атандырып алған

А.И. Левшиннің өзі «До XVIII столетия и в России не знали киргиз-кайсаков» деген сөзі бар (8). Сонда біздің қазақты б.з.б. II ғасырдан бері жазып келе жатқан қытайлар адасты ма, жоқ әлде біздің кім екенімізді XVIII ғасырға дейін тани алмай келген орыстар адасты ма, дегенге мән бере қарау керек сияқты. Сондықтан қытай жылнамаларына сезіктене қараудың қажеті жоқ, алатынын алып, алмайтынын тастауымыз керек. Қытай жылнамалары сақтарды үйсін-қазақтардан, үйсін-қазақтарды сақтардан бөліп қарап көрген емес.

Сақ-үйсіннен қаңлы-қыпшаққа дейінгі аралықта түркі топтарының қазаққа айналу процесі мемлекеттік бірнеше сатыдан (Түргеш, Батыс түрік қағанаты, Қимақ) өтті. Қаңлы-қыпшақ дәуіріне жеткенде келешек қазақ территориясының сұлбасы қалыптасып, тіл, мәдениеті, салт-санасы, мұрат-мүддесі жағынан протоқазақтық сипат ала бастады. Тарихта көп жағдайда қаңлы-қыпшақ бірге аталады. Осы замандарда үйсін, қаңлы, қыпшақ үш елдің жан саны 1,5-2 млн шамасында болған. «Ханнаманың Батыс өңірі баянында»: «Қыпшақ мемлекетінің әскер саны 100 мыңнан асады, салт-дәстүрі қаңлылармен бірдей» деп жазылған. Ман Шиң патшалығы дәуірі тарихшысы Чи Юн Ши «Қазақ жұрты дегеніміз байырғы Қаңлы мемлекеті» (9) десе Вэй Юан: «Қазақтар оң, сол, батыс үш бөлікке бөлінеді. Солтүстік бөліктегі көшпелі қазақтар байырғы Қаңлы мемлекетіне тән» (10) деп жазды. Жапония тарихшысы Ширатори «Хань патшалығы дәуірінде қаңлылар мекендеген жердегі елдің салт-дәстүрі бүгінгі қазақтардың салт-дәстүрімен бірдей» (11) дейді. Тек қытайлықтар ғана емес, еуропалықтардың өзі қаңлы мен казакты бөліп-жармай бір халық деп таныған. Н.Я. Бичурин «...Қазір өздерін казакпыз деп атайтын халықты 1246 жылы Қарақорымдағы Күйік қағанның Сары ордасында болған Ром папасының елшілері – қаңлылар деп атаған» деп белгілейді (12). Осылайша XII ғасырдың соңы, XIII ғ. басында Қыпшақ хандығы негізінде Қазақ мемлекеті, оның терри-ториясы мен тіл мәдениеті толысып, қалыптасып келе жатты. Бұл процесті моңғол шапқыншылығы бірер уақытқа үзіп тастады. Бірақ Ақ Орда ұлысы Жошыға тиген үлес ретінде қыпшақ-казактың жер кіндігінде, казак этнобірлігі негізінде құрылғандықтан қазақылану процесінің қарқын алуына әсерін тигізді. Ақ Орданың соёрхол («сюргаль») иелік жері Ертістен Сырдарияның құйғаны, Саураннан Аралға дейінгі, тіптен Муин ад-Дин Натанзидің қосымша хабары бойынша сәл-пәл толықтыра түсер болсақ, Ұлытау өңірі, Сегіз-ағаш, Қараталдан Төменге (Тюмень), Женд Барчкентке дейінгі өлкені алып жатты. Бұл шамамен қазіргі Қазақстан жерінің 60-65 пайызын құрайды. Ұлыстың орталығы 1240-1243 жылдары Сығанаққа аударылғаннан соңғы ғасырларда Ақ Орданың территориясы кеңейіп, мемлекеттің шекара шебі белгілене бастады. Мұны біз Ақ Орда ханы Барақ қыжыраның 829 жылы Сығанаққа қайтып оралған соң «Сығанақ жайылымы әдеттегі заң ережелері бойынша маған тиесілі, атам Орыс хан Сығанақта орда тұрғызған, даласында құс шырқатқан, не жерімді қайтар немесе тұратын

жеріңді айт» деп Ұлықбекке қойған датынан көруге болады.

Қазақ хандары әулеті Ақ Ордадан басталады. 1361 жылы Ақ Орда билігіне Шымтайұлы Орыс ханның келуі Ақ Орданың дәуірлеу кезеңі болды. Орыс хан – Жошы ханның тұңғыш ұлы Орда Еженнің жетінші ұрпағы. Ш.Уәлиханов, Құрбанғали Халид, М. Тынышпаев, Хаммер және басқадай тарихшылар Орыс ханды қазақ хандарының атасы деп танып, қазақ хандары кестесін Орыс ханнан бастайды (13). Ал Қазақ хандығын құрған Керей мен Жәнібек Орыс ханның шөберелері. Осыны ескерген қазақ тарихшысы Қадырғали Жалайыр «Бу Яныбек хан атасының ұлысын (Ақ Орда - авт.) өзі биледі» десе (ш.ж. - 114-б.), Б.Ахметов «Гирай и Джанибек унаследовали отцовскую (Барака) власть в Белой Орде дейді (14) (Г-во кочевых узбеков М., 1965, с. 62). Мұнда Ақ Орда мен Қазақ хандығы бір мемлекеттің екі баспалдағы екені айқын көрініп тұр.

Қазақ даласындағы мемлекеттік үрдістің қазаққа тиесілі барлық **нышандары** Ақ Орда кезеңінде жинақталып, Қазақ хандығы арқылы бізге жетті. Орыс ханның атасы Ерзен алғаш **Сығанақты** Ақ Орданың астанасы етті. Сығанақ арқылы қазақтардың астана құру, орталыққа бағыну салты қалыптасты. Орталық құру негізінде халықтың этникалық сұлбасы біртұтастанып, биліктің моңғолдық сыр-сипаты өзгеріп, Орыс ханнан бастау алатын қазақ хандары династиясы қалыптасты. Орыс ханның аталары кезінен бастап Сығанақта ақша соғылды. Қазақтың қарулы қолы **Алаш мыңы** осында жасақталды. Ақ Ордаға қарасты тайпалар өз мыңдықтарын жасақтап ұлы қолға қосылды. Алаш мыңдарының ағасы тарақ таңбалы жалайырлар болды (Қадырғали Жалайыр). Алаш (қазақ) мыңдықтары ақ қарала ту ұстап ел, жерін қорғады. Осылайша Алаштың (қазақтың) бірлік ұраны ел **ұранына** айналды. Оның басында Орда Еженнің жетінші ұрпағы Орыс хан, кейін оның ұрпақтары тұрды. Орыс ханның тұсында Ақ Орда жұрты «Алаш елі» атанды. Ш. Уәлиханов Алаш хан деп Орыс ханды мензеп кетті (15).

Ақ Орда қазақ ұлты, қазақ халқының қалыптасуының саяси ұйытқысы болды. Қазақ ұлты Қазақ даласын мекендеген бірыңғай түркі тайпаларынан құралды. Ұлттың негізін Үйсін, Дулат, Қаңлы, Арғын, Алшын, Жеті ру (Чете) тайпалары құрады. XII-XIII ғасырда оларға Моңғол үстіртінен ауып келген Керей, Найман, Қоңырат, Меркіт, Жалайыр, Уақ қатарлы түрік тайпалары және моңғол шапқыншылығы кезінде мұнда келіп, қазаққа айналып кеткен моңғол тектес басқадай тайпалар құрады.

Ақ Орданың шаңырағы астында олардың басы қосылды. Алтын Орда ыдырағаннан кейін өлкеде Ақ Орданың жетекшілік рөлі арта түсті. Ақ Орда Едігенің тұсында Мәскеуге дейін билік жүргізді. **«Қайта жинап ел қылып, қалын қазақ қонысын»** деген Едіге жырындағы қазақтың бірлік ұраны осы кезеңнің туындысы. Ақ Орда (Сығанақ, Сауран) Дешті-Қыпшақтың рухани орталығына айналды. Ақ Орданың ресми тілі қыпшақ тілі болды. Қыпшақ диалектісіне негізделген шығыс қыпшақ тілі қазақ тілі деп саналады. Мұны ана-мына дерек іздеп

жатпай-ақ қазақ жырларының тілін бүгінгі қазақ тілімен салыстыру арқылы анықтауға болады.

Ақ Орданың қанаты астында қазақтың ата қонысы әйгіленді. Қазақтың бірлік ұраны Алаш туының астында қазақ халқының басы бірігіп, қазақ деген қазіргі ат-атауымен қанаттанып өсіп жетілді. Қазақ халқы Үйсін – Қаңлы – Қыпшақ – Алаш атауымен қилы кезеңдерді басынан өткере жүріп, Ақ Орда дәуірінде өзіндік этнотерриториясы, тіл, мәдениеті, этносалты, мемлекеті, билік жүйесі қалыптасқан біртұтас ұлт халыққа айналды. Бұл бірер жылдың, тіптен бір ғасырдың жемісі емес, адамзаттың ұзақ уақытқа жалғасқан эволюциялық өсіп-өнуінің жемісі. Ғалымдар Қазақ даласында 40 ғасырдан бері алғашқыда еуропейдік, кейінірек аралас типтегі біршама дамыған этно-мәдениет өкілдері өмір сүріп келгендігін анықтады. Академик О. Смагулов бастаған антропологтар тобы қазақ даласының әр түкпірінен алынған бас сүйектерге дерматоглифиялық зерттеулер жүргізіп, нәтижесінде Сақ дәуірінде мұнда өмір сүрген халықтың – 10%, Үйсін дәуірінде – 20%, кейінгі Түрік дәуірінде – 50%, XVI-XVII ғғ. – 70% монғолойд (мұны қазақы тип десе де жарасады) типіне жататынын анықтап, тұрандық нәсілдің қазақстандық вариантына жататын қазақ типі XIV-XV ғасырларда толық қалыптасты» деген қорытындыға келген (16). Солтүстік Қазақстан, Жетісу бойында аталған нәсілдік комплекс X ғ. бастап белгі бере бастаған. Сөйтіп қазіргі қазақтар тарихи біртұтас этномәдени қауым, антропологиялық гомогендік толып піскен нәсілдік тип ретінде өз **топырағында** өсіп жетілді деген аса құнды тұжырым жасаған. Мұны тарихшылар да мойындап отыр.

А.П. Чулошниковтың «По истории казак-киргизского народа» деген еңбегінде 30-ға жуық дәйекті пікір айтып, 1925 жылы баспаға өткізбей тастағанын білесіздер. Бірақ автордың «Казахский народ сложился еще в первой половине XIV в. и первым ханом его называют Алача, прокаженного и гонимого сына Туранского Туркестанского государя (здесь имеется ввиду Тамерлана» (16) деген пікірі көкейге қонымды. Ал Г.Дахшлейгер: «Казахская

народность существовала уже в XIV в., а может быть раньше, что например, Ақ Орда по своему этническому составу была преимущественно казахской» деп түйіндеді.

Бес томдық қазақ тарихының авторлары Б.И. Көмеков, К.А. Пищулианың пікірі де осыған саяды. Ал Л.Н. Гумилев өзінің «Древняя Русь и Великая степь» атты әйгілі еңбегінде «Золотая Орда была химерой, тогда как Белая Орда стала ядром образования нового самостоятельного этноса – казахов» дейді (17). Егер біз Ақ Орданы қазақ халқы қалыптасуының саяси ұйытқысы, қазақтың алғашқы өз мемлекеті десек, Қазақ хандығы араға жиырма жыл салып (1446-1465/66) Ақ Орданың шаңырағын жаңаша ат-атауымен қайта көтеруі деп қабылдаған жөн сияқты. Ойланайық! Ұлтымызға, ұлттық тарихымызға қайырымды әрі адал болайық!

1. Дулати Мухаммед Хайдар. *Тарих-и Рашиди (Рашидова история): перевод с персидского языка, 2-е изд. Дополненное.* – Алматы: Санат, 1999. - С.108 (46а).
2. СМИЗО. Т. II, М.-Л., 1941. - С.123.
3. Дулати Мухаммед Хайдар. *Тарих-и Рашиди.* (29а).
4. Мухамеджан Тынышпаев. *Политические выступления, научные труды, документы.* – Алматы: Қазақстан, 2009. - С. 90.
5. Бернштам А.Н. *Очерки истории Гуннов.* - Л., 1951. - сс.84.
6. Бернштам А.Н. *Историко-Археологические очерки.* - С.210-211.
7. *Қытайдағы ұлттар энциклопедиясы.* Бейжиң, 1971. 130б.
8. Левшин А.И. *Описание Киргиз-казачьих или Киргиз-кайсацких орд и степей.* – Алматы: Санат, 1999. - С. 135.
9. *Су Би Хай. Қазақ мәдениетінің тарихы.* - Алматы, 2001. - 312 б.
10. *Ол да сонда.*
11. *Ол да сонда.*
12. Бичурин Н.Я. (Иакинф). *Собрание сведений о народах, обитавших в средней Азии и древние времена.* - Т.II. - Алматы, 1998. – С.156.
13. Валиханов Ч. *Собр. соч., в пяти томах.* Т.I. - С. 165.
14. Ахметов Б. *Государство кочевых узбеков.* - М., 1965, с.62.
15. Валиханов Ч. *Собр. соч. Т.2.* - С. 161-162.
16. Смагулов О. и др. *Этническая дермоглифика казахов.* - Алматы, 2007. - С.214.
17. Чулошников А.П. *Очерки истории казахско-киргизского народа. Оренбург, 1924.* - С. 162.
18. Гумилев Л.Н. *Древняя Русь и Великая степь.* - М., 2007. - С.169.

Омарбеков Талас Омарбекулы

т.ғ.д., профессор, Қазақ халқының ежелгі және ортағасырлардағы тарихы кафедрасының меңгерушісі

ҚАЗАҚ ТАРИХЫНЫҢ ЭТНО-САЯСИ МӘСЕЛЕЛЕРІНЕ КӨЗҚАРАС

Қазақтың арғы тегі ирантілділерден шыққан, яғни біздің заманымыздан бұрынғылар осы тілде сөйлеген деген евроцентристер қалыптастырған байырғы пікірдің тарихымызда әлі де көрініс беріп отырғаны өкінішті. Ежелгі арийлерді айтпағанда, олардан әлдеқайда кейініректегі сарматтар мен сақтарды да ирантілдес деп жазып жүрген тарихшылар бүгінде басқалар емес, өзіміздің қандастарымыз. Осындайда ежелгі қытай жылнамаларындағы «үсін» және кейінгі шежіре деректеріндегі «үйсін» атауы бір ұлысты екі түрлі халықтың өздерінің тілдік

ерекшеліктеріне сәйкес өзгерістермен атаулары екендігін мойындамай, бұған ешбір негізсіз қарсы болып жүрген тарихшы Б.Б. Ермұхановтың пікірлері халқымыздың шынайы біртұтас ұлттық тарихын қалпына келтіруге көмектесе алмайды. Шындығында қытайлардың «үсін» деп жүргендері кейінгі қазақ үйсіндерінің байырғы бабалары. Бұл біздің ғана емес, қытайдағы археологтардың тарапынан да дәлелденген нәрсе. Егер ежелгі сақтар ирантілдес болса, ал олардың мекеніне қоныстанған оларға туыстас, үсіндер (үйсіндер) қазақ жерінен көшіп және бір-

жолата жойылып кеткен ұлыс болса, кейінгі Оңтүстік Қазақстан және Жетісу өңіріндегі үйсін ру-тайпалары қайдан шыққан? Оларда ежелгі этникалық тамыр, көне тарих жоқ болғаны ма? Тарихи деректерді салыстырып қараған адам мұндай екі түрлі тайпаның болмағанына, «үсін» және «үйсін» атауларының шын мәнінде бір ұлыстың аты екендігіне әрқашанда көз жеткізе алады. Бірақ бұл үшін бұл мәселені қасақана бұра тартпай, ақ ниетпен зерттеуге мойын бұру керек.

Птоломейде және қытай жылнамаларында кездесетін «үсін», «үйсін», «исседон (исен)» атауларының түп қазығы бір екендіктерін А.Н. Бернштам, Кингемилл, Ф. Мұсабаев, К. Ақышев, Г.А. Кушаев, О. Смағұлов, Н. Мыңжан, Н. Мұхамедхан тәрізді ғалымдардың зерттеулерімен танысқында айқын аңғаруға болады. Птоломейде атап көрсетілетін исседон сақтарының қытай жылнамаларындағы үсіндер екендіктерін, олардың мәдениетінің ортақтығын айқындаған археологтар дәлелдеп берді. Н.А. Бернштамның өзі «сақ-үйсін мәдениеті» деген түсінікті ғылыми айналымға енгізіп, аталмыш тайпалық одақтарды бір мәдениеттің екі сатысы ретінде қарастырған еді (Бернштам А.Н. Очерк истории гунов. – Л., 1951. -83-102 б.). Бұл археологиялық деректермен ғана емес, ежелгі қытай жылнамаларымен де мақұлданып отыр. Ғылымда әлдеқашан дәлелденген осы ақиқатты бұрмалауға бүгінде қандай қажеттілік бар?

Орталық Қазақстандағы исседондардың Тасмола мәдениетін зерттеген белгілі археолог К. Ақышев олардың біздің заманымыздан бұрын солтүстік батыстан Оңтүстік Қазақстан аймағына жылжығандары туралы ежелгі Птоломейдің айтқандарының рас екендігін нақты атап көрсеткен еді (Акишев К.А., Кушаев Г.А. Древняя культура саков и усуней долины реки Или. -А., 1963. -15 с.).

Қазақтың ежелгі шығу тегін баяндағанда тайпалар арасындағы сабақтастыққа мән бермеудің тарихымызды жүйелі түрде жазуға үлкен кедергі жасап келе жатқанын айтқан жөн. Осы орайда мынадай көзқарастардың орын алып отырғанын да айтпаса болмас: ғұндар ұлы йозыларға бас салды, кейінгілер ығысып, Іле бойындағы сақтарға бас салды, сақтар оңтүстікке көшіп, олардың орнына ұлы йозылар орнықты. Ұлы йозыларға Елжау бидің бастауымен үйсіндер бас салды, және батысқа ауған ұлы йозылардың орнына үйсіндер орнықты. Үйсіндерді батысқа кеткен ғұндардың қалдықтарынан құралған Юебандар қуып шықты, олардың бәрін Теле тайпалық одағына кірген гаоғұйлар, яғни ұйғырлар қуып шықты. Ұйғырлардан қашқан бұрын Телелерді билеген, қыпшақтардың бабалары саналатын Сір және Енда тайпалары ұйғырлардан қашып, Ертіс бойындағы Қимақтарды басып алды, олар батысқа өздерімен бірге Алшындарды ала кетті. Қазақстан аумағына шығыстан оғыздар да қашып келіп, Сыр бойынан Қаңлыларды қуып шықты. Оларды Батыс Қазақстанға келген қыпшақтар қуып шықты. Міне, тарихымызды осылай баяндап жүргендер бар. Бұдан аңғаратынымыз, ежелгі қазақ тарихы деп жүргеніміз бірін-бірі қуалаған, ығыстырып шығарған тайпалар жосыны ғана болып шығады.

Деректерді тиянақты түрде оқыған және халқымызға көрші аудандардағы ру-тайпалар

тарихымен нақты айналысқан кісі қазіргі Қазақстан аймағынан ауа көшкендер негізінен тұтас тайпалар емес, олардың саяси билікте болған қағандары мен хандарын қолдаушылар және соларға амалсыз ілескен жекелеген рулар екендіктерін айқын аңғара алады. Сырттан көшіп келгендердің басым көпшілігі осы ортада орнығып қалып қойды, және олар оның бүгінгі аумағынан түгелдей қотарыла көшіп кеткен жоқ. Өздерінің саяси билеушілерін, яғни қағандарын және хандарын қолдайтын белгілі бір әлеуметтік бөліктер ғана басқа аймақтарға амалсыздан қоныс аударды. Бұл Орхон жазуларында да, Қытай жылнамаларында да нақты айтылған. Шығыстағы Орхон өзені аңғарларынан, солтүстіктегі Алтынтаудан (Алтайдан) оңтүстіктегі Канға (Самарқанға) және төменгі Темірқакпаға дейінгі аймақ ежелден-ақ, түгелдей түркітілдестер көшіп-қонып жүретін аймақ болған. Естемі қағанның, Қапаған қағанның, Күлтегіннің Темірқакпаға дейін барып-қайтып жүрулерінің басты себебі де осында.

Сондықтан да тарихымызда әртүрлі қағанаттар орын ауыстырғанымен олардың этникалық құрамы көп өзгере қоймады. Қазақстан аумағындағы Юебань, Түргеш, Қарлық, Қарахан, Қаракытай, Қыпшақ, Монғол мемлекеттері құрамында кейбір жаңа рулық бірлестіктер өсіп шыкса да, тіптен тайпа аттары ауысса да түркітілдес байырғы халықтың сапалық құрылымы елеулі өзгерістерге ұшырай қойған жоқ. Қаңлылар, Шу рулары (Чуе, Чумуген, Чуми), Токсылар, Шығылдар, Аздар және т.б. тайпалар Жетісудан табан аудармай, YI-X ғасырлардың өн бойында бірнеше мемлекеттік бірлестіктерді (қағанаттарды) бастан өткізді. Қазақ халқы еліміздің төсімен шауып өте шыққандардан емес, сандаған ғасырлар бойы осы аймақты табан аудармай қоныстанған тұрақты, автохтонды ру-тайпалардан халық болып құралды, ел болып өсіп шықты. Олардың алғашқы бастауында Сақтар, Сарматтар, Ғұндар, Үйсіндер, Қаңлылар тұрғанын ұмытуға болмайды. Бұлардың бірін мойындап, ал екіншілерін мойындамай, теріске шығарып жүргендер тарихи шындықты қалпына келтірушілер емес, керісінше, қазақтың бөлшектенбес, біртұтас тарихының іргетасына сына қағып, осылайша қазақты қазаққа қарсы қойып жүргендер.

Қазақстан аумағынан прототүркі сақтардан, үйсіндерден, йұрпандардан (юебандардан), сары үйсіндерден (түргештерден) құралған «Он ок» (ежелгі үйсіндердің жалғасы Бес түрік Дулу (Дулаттар және т.б. үйсін тайпалары) және Бес Нүшебе (қырғыздар, үйсіндер) елі, ежелгі Дайлар мен кейініректегі Оғыздардан құралған Адайлар, Сірлер мен Қимақтардан құралған Қыпшақтар, Аорстардан, Қыпшақтар мен Аландардан құралған Алшындар, ежелгі Қарақандылардан, Оғыздардан және Қаратүргештерден құралған Қаракесектер бірлестігі (Алты ата Әлім), баяғы Арағұндардан, кейініректегі Басмылдардан, Қарлықтардан, Арағулардан құралған Арғындар, Байырку конфедерациясынан және Сегіз оғыздар бірлестігінен шыққан Наймандар, Сірленді бірлестігінен және Тоғыз оғыздардан бастау алатын Керейлер мен Қоңыраттар Онқұттардан шыққан Уақтар және т.б., Байырку бірлестігінен және Меркілерден шыққан Жалайырлар, ежелгі Қаңлы одағында болған Шанышқылылар және т.б.

кейінгі қазақ деген халықтың құралуына бастау болған ру-тайпалардың басым көпшілігі басқа жақтан көшіп келгендердің емес, осы Орталық Азия аймағын ежелден-ақ өздерінің тарихи отандарына айналдырып, осы өлкеде айнала көшкендердің ұрпақтары. Орталық Азия деп отырған себебіміз, ол кезде Қазақстан аумағы деген этно-саяси ұғым болған жоқ қой. Оның үстіне қазіргі қазақ ұлтын құрап отырған рулар мен тайпалардың арғы бабалары осы Орталық Азия аймағында кең тарап, өзара қойындаса қоныстанған болатын. IX-XII ғасырлар аралығында Жалайырлар Онон өзенінің төменгі ағысы бойында жатса, Наймандар Толы және Орхон өзенінің төменгі ағысында, Керейтер Орхонның орта ағысында, ал Қоңыраттар қазіргі Монғолияның оңтүстік батыс аймағында өмір сүрді.

Осыған байланысты «бүгінгі қазақты құраған тайпалар о баста қандай тілде сөйлеген?» – деген сауалға да қисынды жауап іздестіруіміз керек қой. Егер де оңтүстік батысынан басып кірген тайпалар иран тілінде, ал шығысынан келген тайпалар монғол тілінде сөйлесе қазақ деген халықтың Қазақстан аумағындағы қыпшақ тілдері тобына жататын шұбарланудан таза әрі ортақ, әрі бірегей бай да құнарлы тілі қалай қалыптасқан? XI ғасырдан, яғни М. Қашғари заманынан бері негізінен аса күрделі өзгерістерге ұшырай қоймаған қазақтың қазіргі тілі ол кісіден X ғасыр бұрын түркітілдес емес, ирантілдес немесе монғол тілдес еді дегенге кімді сендіре аласыз? Жүйелі логика қайда? Осы тұрғыдан келгенде қазақты құраған тайпалардың бабалары о бастан-ақ прототүрік (арғытүрік) тілінде сөйлеген, ал сырттан келген бірен-саран және ұсақ-түйек басқа тілде сайраған кірмелерді қаныққан бояуы қалың ежелгі түркі тілділер жұтып қойып отырған деген пікір әлдеқайда ақылға қонады.

Есік обасындағы Алтын адаммен бірге табылған күміс тостағандағы руникалық жазуды кезінде белгілі түркітанушы А.С. Аманжолов оқып шығып, сақтардың түркітілдестерге жататынын дәлелдеп берді емес пе? Міне бірнеше ондаған жылдар өтсе де, сақтарды ирантілдес деп жүргендердің өздері бұл жазуды күні бүгінге дейін иран тілінде оқи алған жоқ. Оқи алмайды да. Өйткені бұл дерек ежелгі түркілердің руна хәрпімен жазылған.

Қазақ деген халықтың шығу тарихын әңгімелегенде оның о бастан ақ ірі де іргелі тайпалық бірлестіктер негізінде ұлыс болып ұйыса бастағанын айқын аңғара аламыз. Сондықтан да «қазақ» атауының шығуын ежелгі Аландар арасында өмір сүріп, кейіннен жоғалып кеткен кішкентай Касог ұлысынан, немесе Бес Нұшбе бірлестігі құрамындағы шағын да елеусіз «Қасо» тайпалары атауларынан және т.б. осындай ұсақ этнонимдерден іздестіру ақиқаттан адасу, тіптен халқымыздың іргелі тарихи тамырларын көпе-көрнеу әдейі жұпынылау болып шығады. Тарих сахнасында бір рет етіп көрініп, көп кешікпей-ақ елеусіз қалып, ғасырлар қатпарларына көміліп, ұмыт болған ешкім білмейтін шағын тайпалар мен ұлыстар атаулары «қазақ» этнониміне ұқсас естіле тұрса да, халқымыздың елеулі ел болып ұйысуына ұйытқы бола алмайтынын түсінгеніміз жөн.

Кейбір өзіміздің қандас зерттеушілеріміздің көшпелілер өркениетінде өзіндік ізі және орны бар

қазақ деген ұлы халықтың тарихын көнелендіре түсемін деген ниетпен оның арғы тегін шағын да қораш русымақтар атауынан шығаруға намыстанбайтындары, осылайша өздері де байқамай халқымыздың өткенін қорлайтындары еріксіз ойландырады. Данағөй халқымыз о бастан-ақ «Алты сан Алашты» құраған үлкен тайпалық бірлестіктер төңірегіне бірігіп ел болғанын, және белгілі бір тайпаға этно-саяси артықшылықтар бермеу үшін Алашты құраған мықты тайпалардың ешқайсысының да атауын халықтың ортақ аты ретінде қабылдай қоймағанын әрқашан есте ұстауымыз керек.

Қазақ тарихы оны әдейі байырғыландыра, қолдан ежелгілендіре түсуге тіптен де мұқтаж емес. Ертеректегі тарихымызды анықтап алуға апаратын айқын жол – «қазақ» этнонимін ежелгі тарихтан іздестіру емес, оны халық етіп құраған ру-тайпалардың біздің заманымыздан бұрынғы дәуірлерден басталатын көне этникалық тамырларын тарихи сабақтастық принципін ұстана отырып, тереңдете зерттеу болып табылады. Яғни, қалай ел болғанымызды айқындаймыз десек, рулар мен тайпалар тарихын кеңінен қарастыруға тура келеді. Ежелгі және ортағасырлардағы мемлекеттік тарихы да осындай жүйеге бағынады. Өйткені, қағанаттар мен хандықтар тарихы белгілі бір тайпалық бірлестіктің немесе этностың саяси билікке келуінен басталады.

Қазақ халқының этникалық негіздері ірі тайпалардың Алаш одағына ұйысуларымен тікелей байланысты екендігін жоғарыда атап кеттік. Бұл әсіресе XIII-XV ғасырларда Қазақ қауымдастығынан бұрын Алаш қауымдастығы қалыптаса бастаған тарихи кезеңде айқынырақ көрініс берген еді. Халық қалыптаспай тұрып, оның мемлекеттілігі қалай орнамақ? Халқы этногенетикалық тұрғыдан құралмаған, күшпен құрылған саяси империялар сондықтан да ыдырап кетті. Осындай маңызды этно-тарихи мәселені шешіп алмай тұрып, қазақ мемлекеттілігінің қашаннан басталатынын айқындамақ болғандарға еріксіз таңғаласыз. Бұл дегеніңіз маңызды мәселені аяғымен емес, басымен қою ғой.

Алаш халық, онан соң ғана мемлекет құралатынын неге ұмыта береміз? «Қазақ» атауы тарих алаңында көрініс бермей тұрып, яғни XIII-XIV ғасырларда қазіргі Қазақстан аумағындағы ру-тайпалардың қандай этноқауымдастық құруға ұмтылғандарын анықтап алайықта әуелі. Әйгілі «Маджму ат-Таварих» шежіресіндегі 92 баулы өзбек тайпаларының алғашқы ондығына енген ірі тайпаларға назар аударар болсақ, рулық қоғамдағы өздерінің ықпал-беделдеріне қарай орналасқан Жалайыр, Қоңырат, Алшын, Арғын, Найман, Қыпшақ тайпаларын кездестіреміз. Бұлардың алғашқы үшеуі кезінде Қадырғали бабамыз жазғандай «Үш сан Алаш мыңына» жатса, және «үлкені жалайыр болса», ал кейініректе бәрі қосылып «Алты сан Алашты» құрады (Маджму ат-Таварих // Материалы по истории киргизов и Киргизии (второе изд.) – Бишкек, 2002. - 228 б.). Мұндағы бір ескеретін нәрсе, «Алты сан Алашты» құраған ірі тайпалардың атаулары, яғни этнонимдері VIII-IX ғасырлар тоғысынан бастап қана біртіндеп, тарих сахнасына шыға бастады. Ал енді қазақты құраған осы ірі тайпалардың атауларынан (Алты сан Алаштан) «Қазақ» деген атауды әлде қайда бұрын шығарып

жүргендерге не деуге болады? Қазақ халқы өзін құраған тайпалардан да бұрын қалыптасты дегенге кімді сендіре аласыз? Мұндайда «Алаш» атауының «Қазақ» этнонимінен әлдеғайда бұрын (VII ғасырдан) қолданылса да, Қазақ хандығы тұсында да, алғашқысының кейінгісіне синоним ретінде айтылып, тіптен қатар қолданылып келгенін де ескергеніміз жөн.

Қазақтың Үш жүзінің тарихына байланысты да осындай дәрекі қателіктерге жол беріп келеміз. Кейбір зерттеушілеріміз қазақ жеріндегі жүзге бөлінудің XVI ғасырда басталған және XVII ғасырдың алғашқы жартысында «Есімханның ескі жолы» аталатын этно-әлеуметтік реформалар барысында аяқталған күрделі тарихын алыстағы түркі дәуірінен іздестіріп әлек. Ежелгі Ұлы йозылардан (Юечжилерден) «Ұлы жүз» атауын іздестіріп жүргендер тарихи шындықтан мүлде адасқандар. Біздіңше бұл екі атау екі түрлі мағына береді. Хронологиялық тұрғыдан қарастырғанда Ұлы йозылар өмір сүрген кезеңнен, яғни б.з. дейінгі кезеңнен бастап, кейінгі қазақтың Ұлы жүзінің қалыптасу уақытына дейінгі аралықта сандаған ғасырлар жатыр. Аз ғана уақыт өмір сүріп, ешқандай да маңызды саяси рөл атқармай, тарихта атауы ғана сақталған, және тарих сахнасынан кеткеніне талай ғасыр болған шағын мемлекет атауы қалайша қазақтың кейінгі Ұлы жүзіне сабақтастықпен орныға алады? Тарихи-салыстырмалы тұрғыдан қарастырғанда да, олардың этникалық құрылымдары бөлек. Бұрынғы Ұлы йозыларды ежелгі үйсіндер ғана емес, ефталиттер (қазіргі Кіші жүздегі Кердерілердің бабалары) де құраған болатын. Мұндайда тағы да мынаны ұмытпауымыз керек: халқымыз қазақ атанған соң ғана, объективті және субъективті себептерге байланысты біртіндеп Үш жүзге бөлінуге мәжбүр болды. Бірақ қазақ жүздері деп жүргендеріміз баяғы Ұлы йозылар тәрізді жеке этно-саяси арыстар немесе ұлыстар емес қой. Ол бар болғаны біртұтас, бөлінбес халықтың саяси-шаруашылықтық және территориялық бөлімдері ғана.

Тағы бір дәрекі қателігіміз, тарихымыздағы қазақ жүздерінің орны мен рөлін тек жағымсыз тұрғыдан сипаттауға дағдыланып алуларымыз дер едік. Керісінше, халқымыздың этно-тарихи қауымдас-тығын нығайта түсудегі және осынау ұлан байтақ аймақты қолда ұстап, жаудан қорғап қалуымыздағы қазақ жүздерінің этно-саяси және ұйымдастыру-шылық қызметі әлі де әділетті бағалана қойған жоқ. Бұл жерде жүздердің шынайы тарихын кейінгі қоғамдағы жүзге бөлінушілік тәрізді ұнамсыз, ешкімге де абырой әпермейтін пиғылдармен шатастырудың зияндығын айтпасақ та болар еді.

Тарихымызды шынайы бейнелеуге тағы бір кедергі келтіріп отырған маңызды мәселе – тарихи тұлғаларды біржақты сипаттаудың белең алып кетуі дер едік. Осының әсерінен рулық, тайпалық деңгейдегі тарихи тұлғалардың біразын ұлттық, жалпы-мемлекеттік деңгейге зорлап көтеріп, тарихымызды әсіре мақтаншақтықпен және рушыл-жүзшіл пиғылмен дабырайта көрсету де тарихымызды көркейте қоймайды. Біз мақтаныш етіп отырған қағандар да, хандар да, батырлар да «ет пен

сүйектен жаралған», өздері өмір сүрген күрделі де қайшылықты замандардың (қазіргі дәуірдің емес) белгілі бір қоғамдық-саяси ортаның нақты жемісі еді. Сондықтан да ұлылық пен пендешіліктің қаптал-дасқан қасиеттері олардың іс-әрекеттерінде де кездесіп отырды. Қағандарымыз бен хандарымыздың да қателіктері мен оғаш қылықтары болған жоқ дер болсақ, тарихи шындықты тағы да аяқ асты етер едік. Олардың қызметі өз замандастары тарапынан кейде өткір сынға ұшырағандарын да ұмытқанымыз жөн болмас. Қазақтың ғана емес түркі дүниесінің ұлы тұлғаларының біріне айналған әйгілі Токтамыс хан туралы замандастары «біздің ел Токтамысты жамандағанын да қоймайды, көрсе бас иіп тоңқайғанын да қоймайды» десетін. Бұл мақал қазіргі заманда да мәнін жойған жоқ. Бүгінде тәуелсіз елге айналып, ақиқатты айтуға толық мүмкіндік алғанда тарихи тұлғаның «жаманын жасыра, жақсысын асыра» баяндағанымызды басқалардың сыни талқысынан өтетін тарих деген киелі ғылым қабылдайды ма? Міне, бір сәт болса да осыны да ойлайық. Тасқа түскеннің бәрі тарих деп ойлайтын-дардың қатты қателесетіндері талай рет дәлелденді. Бәріміз мақтаныш өтетін ұлы қолбасы Күлтегін бүкіл түркіні біріктірген өзінің әкесінің туған інісі Қапаған қаған қапыда қайтыс болғанда өзінің туған ағасы Білге отыратын таққа басқалар таласпасын деп Қапағанның бала-шағасын түгелдей дерлік қырып тастаған болатын. Сол заманның көзімен қарасаңыз, бұл әдеттегі нәрсе. Ал бүгінгі парасат биігінен қарасаңыз, шектен шыққан қатыгездік.

Ұлттық деңгейдегі абыройымызға айналған Қанжығалы Бөгенбайды кезінде Бұқар жыраудың: «тақымы кеппес ұры едің» деп сөккеніне не айтамыз? Қазақ батырларының қалмақ шапқыншылығынан бұрын түнделетіп, тайпа аралық барымталармен белсенді айналысқандарын кім теріске шығара алады. Бұл көшпелілер тарихында сандаған ғасырлардан бері дағдыға айналған ақиқат емес пе? Осындай, кейде құлаққа тұрпайылау естілетін мысалдарды қозғап отырған себебіміз, тарихи тұлғаларды тарихымызда «сүттен ақ, судан таза» етіп шынайы адами болмыстан алшақтата, киелі әулиелерге айлан-дыра баяндаудың біржақтылыққа ұрындыра-тынын, тарихи шындыққа көпе-көрнеу қиянат жасауға алып баратынын айту еді. Бүгін елден жасырған шындығымыз, ертең бәрібір әшкере болады. Тарихи тұлғалар туралы зерттеулер жазғанда мұны да ескеруіміз керек. Сонымен, Тәуелсіз Қазақстанымыздың өзі тәрізді ұлттық тарихымыз да әлі жас. Оның «қабырғасы қатайып, бұғанасы бекуі» үшін әлі де талай ұрпақтың «тер төгіп», белсенді еңбектенулері керек. Мұндайда өзінің тарихын толық білмеген халықтың, экономикасы мен саясаты қаншама қарыштап дамыса да, этногенетикалық және рухани тұрғыдан әрқашан жетім елдер қатарынан алысқа ұзай алмайтынын ұмытуға тиіс емеспіз. Сондықтан да «Жеті ғасыр тарихын білмеген ел жетім, жеті атасын білмеген ер жетім» деген болатын данышпан халқымыз. Қазақ халқының этно-саяси тарихының мәселелері жаңаша көзқарасты қажет ететінін әрқашанда есте ұстауымыз керек.

Жумагулов Калкаман Турсунович
д.и.н., профессор, заведующий кафедрой всемирной истории
КазНУ им. аль-Фараби

ХРОНИСТЫ ПОЗДНЕЙ АНТИЧНОСТИ И СРЕДНЕВЕКОВЬЯ О ГУННАХ И АТТИЛЕ

Темой моего доклада является, как уже было объявлено, «Хронисты поздней античности и средневековья о гуннах и Аттиле». Наша конференция проходит под общим девизом «Дулатовские чтения». Я многие годы работал вместе с профессором Д. И. Дулатовой и, как известно, она источниковедению и историографии посвятила всю свою жизнь. Поэтому избранная мною тема вполне вписывается в тематику конференции.

За время векового существования в IV – V вв. в Европе в бурную эпоху Великого переселения народов, Гуннская держава с центром в Паннонии объективно оказала своё воздействие на судьбы европейской истории при переходе к новой эпохе и цивилизации средних веков. Помимо войн и переселений в той исторической эпохе можно увидеть пример многогранного взаимодействия Востока и Запада, синтеза, интеграции традиций и культур.

Проблемы истории гуннов ещё ждут своих исследователей. На основе тщательного анализа источников необходимо раскрыть объективную картину исторической реальности.

Этот пласт тюркской истории в Европе, реконструируется нами на основе хроник поздней античности и средневековья, которые в большей степени представлены на латинском, греческом и раннегерманских языках. В центре нашего внимания будут находиться сложные перипетии взаимоотношений Гуннской державы и Западно-Римской империи периода правления Аттилы.

В середине V в. правитель гуннов Аттила (род. ок. 395 г. – ум. в 453 г.), накопив и сконцентрировав силы, организовал поход на Западную Европу, т.е. против Западно-Римской империи. Современник той бурной эпохи уроженец Аквитании Проспер Тиро, называя поход Аттилы на запад главным событием, писал: “Attila post necem fratris auctus opibus interempti multa vicinarum sibi gentium milia cogit in bellum, quod Gothis tantum se inferre tamquam custos Romanae amicitiae denunciabat. sed cum transito Rheno saevissimos eius impetus multae Gallicanae urbes experirentur, cito et nostris et Gothis placuit, ut furori superbiorum hostium consociatis exercitibus repugnaretur, tantaque patricii Aetii providentia fuit, ut raptim congregatis undique bellatoribus viris adversae multitudini non impar occurreret”. (Аттила, который после убийства своего брата стал еще сильнее, принудил тысячи соседних народов к войне, которую, как он объяснял, как друг римлян ведет только против готов. После того, как он переправился через Рейн, многочисленные галльские города охватил страх. И решили быстро наши (римляне - К.Ж.) и готы объединенными войсками встретить дерзкого врага. Тут проявил себя очень патриций

Аэций, который смог спешно собрать рассеянные повсюду силы и противопоставить врагу)[1].

Ценными источниками той эпохи, помимо хроник, являются архивы и материалы папской переписки, которые, к сожалению, до сих пор не стали предметом должного анализа, это касается и литературы советского периода. А между тем эти редчайшие по своей сути источники позволяют реконструировать сложные перипетии того времени. Так, в письме императору Восточно-Римской империи Маркиану (450-457 гг.) от 23 апреля 451 г. папа Лев I Великий (440-461) дал ясно понять, что согласие двух христианских императоров Запада и Востока смогло бы противостоять еретическим поползновениям и нашествиям варваров (“nam inter principes Christianos spiritu dei confirmante concordiam gemina per totum mundum fiducia roboratur, quia profectus caritatis et fidei utrorumque armorum potentiam insuperabilem facit, ut propitiato per unam confessionem deo simul et haeretica falsitae et barbara destruat hostilitas...”)[2].

У хрониста V в. Приска Панийского, грека по происхождению, участвовавшего в византийском посольстве к Аттиле, мы получаем очень важные сведения. В течение всего путешествия и пребывания византийцев в ставке гуннского правителя он вел подробные записи, которые легли в основу его знаменитого сочинения, сохранившегося, однако, лишь во фрагментах. Приск подробно описывает свое путешествие ко двору Аттилы, встречи с ним, быт и нравы гуннов. По замечанию Приска, Аттила со своей стороны отправил также посольство и в Рим императору Западно-Римской империи Валентиниану III с требованием выдать ему в жены его сестру Гонорию с ее долей богатства. На это император ответил отказом...

Посольства, как отмечал Приск, закончились безрезультатно. И Аттила не знал, что делать, но обретая постепенно спокойствие, он решил пойти войной на Запад: “Illic enim sibi rem fore non solum cum Italis, sed etiam cum Gothis et Francis; cum Italis, ut Honoriam cum ingentibus divitiis secum abduceret; cum Gothis, ut Genserichi gratiam promereretur”. (При этом он был настроен не против населения империи, а против готов и франков; против правящей верхушки италийцев, чтобы овладеть Гонорией с ее богатствами...)[3].

Борьба с гуннами объединила Римскую империю и вестготов и другие союзы кельтских и германских племен. Были забыты прежние противоречия, в том числе полководца Аэция и вестготов. Объединенное войско Рима, Вестготского королевства и других союзов племен Запада возглавил патриций Флавий Аэций. Последний в свое время в период борьбы за власть в Риме бежал к гуннам, получил их поддержку

и, вернувшись в 433 г. с гуннским войском в Италию, снова занял высшие должности в государстве и получил командование вооруженными силами Империи.

В апреле 451 г. в огне пылали города Галлии Мец, Тонгерен, Шпейер, Реймс. Сильная паника охватила и Париж. Жители древней Лютеции хотели уже бежать. Легенда приписывает спасение города необычайно храброму поведению некоей женщины - св. Геновеи (Женевьевы) [Heilige Genovea], которая впоследствии стала известна как покровительница Парижа. Из "Жития св. Геновеи" мы узнаем: "В то время король гуннов Атила начал опустошать провинции Галлии. Поскольку жители Парижа опасались его жестокостей и гнева, решили они отправить всех женщин и детей и некоторое имущество в надежные места. Тут явилась св. Геновея с тем, чтобы во что бы то ни стало уговорить женщин не покидать в час опасности город, в котором они родились и выросли, более того, готовить себя и своих мужчин к обороне. Они должны просить бога о помощи и спасении. Матери послушали святую и решили оставаться в городе и полагаться на Божию милость. Так, святая уговорила мужчин не уходить из Парижа и оставаться, прося бога о помощи, который может спасти их от нависшей опасности..."[4].

Но Атила не дошел до Парижа, с левого фланга гунны подступили к Орлеану, начав его штурм. Следует заметить, что он был хорошо защищен каменными мостами через Луару и высокими крепостными башнями. Как мог выстоять Орлеан натиску столь грозного врага? Осажденным Орлеану вовремя подоспело римское войско и силы Вестготского королевства. Это, конечно, осложнило захват города. Не исключено, что Атила, усомнившись в быстром его захвате, снял осаду. Может быть, Атила обратился к Оракулу, поскольку гуннские прорицатели советовали ему не продолжать осаду. Возможно, и Атила искал для сражения более удобное открытое место... И местом решающего (генерального) сражения стали Каталаунские поля (лат. *Campi Catalaunici*) в Шампани. Эта местность берет свое начало по названию кельтского племени *Catuvellauneri*, равнина между Труа (Troyes) и совр. Шалон-сюр-Марн (*Châlons-sur-Marne*).

Стороны сошлись на Каталаунских полях. Как писал готский хронист Иордан: «Место это было отлогое; оно как бы вспучивалось, выросло вершиной холма. Как то, так и другое войско стремилось завладеть им, потому что удобство местности доставляет немалую выгоду; таким образом, правую сторону его занимали гунны со всеми своими [союзниками], левую же - римляне и везеготы со своими вспомогательными отрядами. И они вступают в бой на самой горе за оставшуюся вершину». С переменным успехом шла борьба за господствующую высоту. Аэцию, хорошо знавшему тактику боя степняков, казалось, удалось отбить новую атаку наступающих гуннов. Такого с Атилой не бывало, и он решил вовремя укрепить свое войско речами. И зажженные его этими словами все устремились в бой. Атила сам руководил битвой. В одно мгновение все смешалось. Боевые кличи, блеск сабель и пыль, которая поднялась за

ринувшимися всадниками. Сходятся в рукопашную: битва - лютая, переменная, зверская, упорная[5].

Вестготы после смерти в битве своего короля Теодериха жаждали мести. Однако Аэцию, удалось остановить вестготов, ссылаясь на то, что гунны при отходе могут искать их королевство. Атила же, заметив уход готов, долго еще оставался в лагере, предполагая со стороны противника хитрость. "Но когда, вслед за отсутствием врагов, наступает длительная тишина, ум настраивается на мысли о победе, радость оживляется, и вот дух могучего короля вновь обращается к прежней вере в судьбу (*sed ubi hostium absentia sunt longa silentia consecuta, erigitur mens ad victoriam, gaudia praesumuntur atque potentis regis animus in antiquafata revertitur*)[6].

Атила решил, однако, вернуться в Паннонию - центр Гуннской державы. В схватке с объединенным войском Европы он решил сделать передышку и провести маневр. И войско медленно поворачивалось к Рейну. Через Тюрингию и Венгрию Атила вернулся с войском в Паннонию, никто его не преследовал.

Мы попытались реконструировать события галльского похода Атилы, располагая дошедшими до нас письменными источниками - сочинениями римских, византийских и раннесредневековых авторов. Последние в своей общей характеристике гуннов допустили и ряд преувеличений, неточностей, наделив их традиционными чертами так называемых диких варваров. Так, тот же Иордан писал: "Этот свирепый род, как сообщает историк Приск, расселившись на далеком берегу Мэотийского озера, не знал никакого другого дела, кроме охоты, если не считать того, что он, увеличившись до размеров племени, стал тревожить покой соседних племен коварством и грабежами" (*quorum natio saeva, ut Priscus istoricus refert, Meotida palude ulteriore ripa insidens, venationi tantum nec alio labore experta, nisi quod, postquam crevisset in populis, et rapinis vicinarum gentium quiete conturbans*)[7].

Несомненно, что натиск гуннов был настолько бурным, что внимание хронистов IV-VI вв. не оставалось на "академическом" интересе, откуда явилось это грозное объединение племен. Авторы западных хроник относились к гуннам порой резко враждебно, вследствие чего историк не может на основе только их сведений реконструировать объективную картину реальности.

Данные современных археологических раскопок[8] и междисциплинарных изысканий свидетельствуют о достаточно высоком уровне развития ремесел, торговли, военного искусства и других сторон общественного развития гуннского общества [9].

В оценке рассматриваемой крупнейшей битвы ряд западных ученых нового и новейшего времени, черпая сведения у хронистов раннего средневековья, используют их некритически. А это всегда затрудняет задачу объективной оценки исторической реальности. Как писал бельгийский историк А.Пиренн, Атила, пройдя Рейн весной 451 г., опустошает все до Луары. "С помощью германцев остановил его [Атилу - К.Ж.] Аэций вблизи Труа. Франки, бургунды и вестготы и др. оказались хорошими союзниками; военное искусство римлян и германская храбрость

решили здесь все... Смерть Атиллы в 453 г. повлекла за собой развал его державы и спасла тем самым Запад от монгольской опасности..."[10].

Традиции западной историографии в оценке истории гуннов во многом повлияли и на русскую, советскую историографию, в том числе и постсоветскую литературу.

Положение в Галлии, на наш взгляд, можно объяснить слишком большим размахом походов Атиллы и невозможностью в пределах огромной территории сдерживать под единым руководством массу племен и образований, которые социально и этнически с гуннами не были связаны. И, действительно, силы гуннов после "битвы народов" 451г. отнюдь не были исчерпаны. Это было манёвром великого полководца. Свидетельством тому служит тот факт, что буквально через несколько месяцев Атила предпринял новый поход теперь уже в сердце Римской империи - Италию.

Как писал Иордан, первым нападением гуннов была осада Аквилей, главного города провинции Венетий; город этот расположен на остром мысу или языкообразном выступе Адриатического залива; с востока стену его лижет /водами своими/ река Натисса, текущая с горы Пиацис. После долгой и усиленной осады Атила почти ничего не смог сделать; внутри города сопротивлялись ему сильнейшие римские воины, а его собственное войско уже роптало и стремилось уйти.

Однажды Атила, проходя возле стен, раздумывал, распустить ли лагерь или же еще задержаться; вдруг он обратил внимание, что белоснежные птицы, а именно аисты, которые устраивают гнезда на верхушках домов, тащат птенцов из города и, противно своим привычкам, уносят их куда-то за поля. А так как был он очень проницателен и пытлив, то и представил своим следующее соображение: «Посмотрите, - сказал он, - на этих птиц: предвидя будущее, они покидают город, которому грозит гибель; они бегут с укреплений, которые падут, так как опасность нависла над ними. Эта не пустая примета, нельзя счесть, её неверной, в предчувствии событий, в страхе перед грядущим меняют они свои привычки». Что же дальше? Этим снова воспламенил он души своих на завоевание Аквилей. Построив осадные машины и применяя всякого рода метательные орудия, они немедля врываются в город, грабят, делят добычу, разоряют все с такой жестокостью, что, как кажется, не оставляют от города никаких следов [11].

После Аквилей почти вся Северная Италия, весь полуостров были открыты Атилле. Войска гуннов захватили такие города, как Конкордия (Concordia), Альтин (Altinum), Патавий (Patavium) /ныне Падуя/, Вицетия (Vicentia)/ныне Виченца/, Верона (Verona), Бриксия (Vrēxia)/ныне Брешия/, Бергамо (Bergamus, Bergamo), Милан (Mediolanum, Mailand), Тицин (Ticinum) /ныне Павия/.

При этом разрушениям подверглись те города, которые оказывали сопротивление; некоторые из них предпочли сдаться, не выдерживая наступления гуннов. Такие крупные города, как Милан и Тицин, после взятия их гуннами не подверглись большому разрушениям. Атила расположил свою резиденцию

в императорском дворце Милана. Рассказывают, что когда он только вошёл туда, - его взгляд удивленно остановился на изображении на стене, где восседали на золотом троне оба императора: Восточно-Римской и Западно-Римской империй (возможно, Феодосий II и Валентиниан III), а у их ног находились скифы. Здесь скифы (Skythen) - это гунны (Hunni), так часто называли их и позднеантичные, раннесредневековые, византийские авторы, например, Орозий, Приск Панийский, Иордан и др. Как говорят, Атила приказал изменить изображение так, что теперь на троне сидел он, а оба римских императора выпали к его ногам золото из мешка [12].

После того, как вся Северная Италия была взята гуннами, их путь в Рим был недалек. Все более очевидным становилось, что Империя не располагала силой, способной остановить натиск грозных завоевателей, и Атила был близок к мировому господству. Держава, состоящая из 4-х частей, - на северных рубежах простиралась от так называемой Скифии (царства гуннов) до Германии (Scythica et Germanica regna). На юге данниками Атиллы являлись обе Римские империи (Восточно-Римская и Западно-Римская).

Но как далее проходили драматические события в Италии, где теперь во главе победоносного войска находился Атила? В этом трудном для Западно-Римской империи положении Валентиниан III бездействовал в Равенне, тревожно следя за тем, что произойдет дальше. Что касается полководца Аэция, то он также был в замешательстве. Армия Рима не могла далее противостоять натиску гуннов, она была парализована их успехами в Северной Италии.

В конце концов, решено было использовать вполне апробированный восточными ромейцами прием: делегирование посольства к Атилле. Его возглавил сам папа Лев I, прозванный позднее Великим; в его составе находились также консул Авин и профект г. Рима Тригетий. Современник тех дней Проспер Тиро писал: "...et tot nobilium provinciarum lattissima eversione credita est saevitia et cupiditas hostilis explenda, nihilque inter omnia consilia principis ac senatus populique Romani salubrius visum est, quam ut per legatos pax truculentissimi regis expeteretur. Suscepit hoc negotium cum viro consulari Avieno et viro praefectorio Trygetio beatissimus papa Leo auxilio dei fretus, quem sciret numquam piorum laboribus defuisse. nec aliud secutum est quam praesumpserat fides. nam tota legatione dignanter accepta ita summi sacerdotis praesentia rex gavisus est, ut bello abstinere praeciperet et ultra Danuvium promissa pace discederet" (и сильные разрушения ряда провинций, сопровождавшиеся жестокостью и алчностью врага оставляли только одну надежду на то, что власть, сенат и римский народ ничего лучшего не найдут, как просить через посольство безжалостного короля о мире. Эта задача была возложена на эксконсула Авина и экс-префекта Тригетия и блаженного папу Льва, возлагавшего все надежды на бога, который, как он знал, не оставит своих в беде. Он понимал также, что его вера ему предвещала. Все посольство было принято с уважением, король был особенно доволен присутствием высшего главы церкви, что отказался от даль-

нейшего ведения войны, обещая соблюдать мир и вернуться обратно по ту сторону Дуная) [13].

Встреча состоялась на Амбурейском поле в среднем течении р. Минций (ныне Минчо): “igitur dum eius animus ancipiti negotio inter ire et non ire fluctuaret secumque deliberans tardaret, placida ei legatio a Roma advenit. nam Leo papa per se ad eum accedens in agro Venetum Ambuleio, ubi Mincius amnis commean-tium frequentatione transitur. qui mox deposuit exercitatu furore et rediens, quo venerat, iter ultra Danubium promissa pace discessit...” (“И вот, пока дух Атиллы колебался относительно этого опасного дела – идти или – не идти, – размышляя сам с собой, медлил, подоспело к нему посольство из Рима с мирными предложениями. Пришел к нему сам папа Лев на Амбурейское поле в провинции Венетий, там, где река Минций пересекается толпами путников. Атила прекратил тогда буйство своего войска и, повернув туда, откуда пришел, пустился в путь за Данубий, обещая соблюдать мир” [14].

На первый взгляд представляется парадоксальной встреча двух личностей. С одной стороны, Атила – государь, стоявший во главе Гуннской империи, грозный завоеватель; человек, глубоко вобравший в себя языческие представления своего народа. Имя его еще раз всколыхнуло язычество Востока и Севера Европы в пору начала распространения христианства. С другой стороны, это папа римский Лев I – глава христианской церковной иерархии, человек глубоко религиозный. Анализируя редкие источники, имеющиеся в книгохранилищах и фондах Европы, мы не находим, однако, подробного указания самого Льва I об этой миссии к Атилле, которая, кстати говоря, объективно подняла высоко авторитет папы как личности, оказавшей влияние на повелителя народов Востока и Запада в столь грозный для Римской империи час.

И если Атила, стоявший у стен Рима, остановился перед папой, то этого нельзя сказать о другом персонаже того времени Гейзерихе, короле вандалов. Тремя годами позже, в 455 году тому же Льву I не удалось удержать его. Вандалы опустошили и разрушили, до нитки обобрали его население; отсюда понятие «вандализм» – массовое уничтожение культурных и материальных ценностей, зверства и бессмысленная жестокость. После 14-дневного разграбления Рима Гейзерих со своими войсками ушел из города. Есть сведения, что король вандалов вывез оттуда и тысячи пленных римских ремесленников [15].

Возвратившись в Паннонию правитель Гуннской державы занялся подготовкой нового похода, но уже против Восточно-Римской империи. Как писал Иордан, «Атила вернулся на свои становища и, как бы тяготясь бездействием и трудно перенося прекращение войны, послал послов к Маркиану, императору Восточной империи, заявляя о намерении ограбить провинции, потому что ему вовсе не платят дани, обещанной покойным императором Феодосием... (Reversus itaque Attila in sedes suas, et quasi otii penitens graviterque ferens a bello cessare, ad Orientis principem Marcianum legatos dirigit, provinciarum tes-

tans vastationem, quod sibi promissum a Theodosio quondam imperatore minime persolveretur...).

Последние месяцы своей жизни король гуннов провел в подготовке похода на Восток. Но новой войне с Византийской империи не суждено было случиться. Весной 453 г. Атила умер. Это произошло в ночь во время его очередной женитьбы; возможно, смерть наступила во сне в результате кровоизлияния [16].

Итак, на основе хроник мы рассмотрели вслед за галльским походом и события итальянского похода Атиллы 452 г. Обе европейские войны гуннов 451, 452 гг. свидетельствуют, в целом, о военной мощи Гуннской державы. Если в 451 г. Западно-Римская империя объединила почти весь Запад против гуннов, – то через несколько месяцев (менее года) она не смогла противостоять их вторжению в самое сердце Империи. И то, что властитель огромной Гуннской державы, данниками которой были обе Римские империи, остановился перед капитулирующим городом Римом, внимая просьбам посольства во главе с папой римским, – говорит о мудрости Атиллы. Он остановил буйство своего войска, отказываясь, по существу, от бессмысленных разрушений и жертв. Здесь Атила выгодно отличается от короля вандалов Гейзериха или – вестготов Алариха, хотя в некоторых церковных легендах его окрестили «Бичом Божьим», «разрушителем мирского порядка».

Гуннские вторжения сер. V в. – 451-452 гг. объективно еще более расшатали Западно-Римскую империю, приближая её падение. Это событие произойдет очень скоро, т.е. в 476 г., когда последний западно-римский император Ромул Августул будет смещен предводителем германских наемников Одоакром – сыном Эдеко (Эдикон), который в свое время занимал высокое положение при Атилле.

.....
1. Prosper Tiro. *Epitoma de Chronicon*, 1364/ - In: *Monumenta Germaniae Historica (MGH)/ Auctores Antiquissimi*, t. IX, *Chronica minora*, Vol. I Ed. T. Mommsen, Berolini, 1892, p. 481.

2. Leo Magnus. *Epistolae* 39, 41. - *Acta conciliorum oecumenicorum*. Ed. E. Schwarz, Berolini-Lipsiae, 1932, t. 2, Vol. 4, p. 41-43.

3. Priscus Panites. *Historia Byzantina fragmenta*, 15 - *Fragmenta Historicorum Graecorum (FHG)*. Paris, 1851, Ed. C. Müllerus. Parisiis, Didot, 1851, Vol. IV, p. 98.

4. Vita St. Genovefae. Ed. C. Künstle Leipzig, 1910, cap.9.

5. Jordanes. *Getica*, 196-208. *MGH Auctores Antiquissimi*. Ed. Th. Mommsen. Berolini, Weidmannos, 1882, T. V, p. 1.

6. *Ibid.*, 218.

7. *Ibid.*, 122-123.

8. Так, к примеру, во время раскопок во Франции на месте Каталунского сражения, вблизи лагеря гуннов был найден обломок гуннского жертвенного котла. Не исключено, что котел был погребен вместе с телом погибшего во бою Лаудариха, родственника Атиллы. Подобные находки встречаются во многих гуннских захоронениях, начиная от Центральной Азии и до Венгрии, Германии, Франции (Ср. Takats Z. *Catalaunischer Hunnenfund und seine ostasiatischen Verbindungen*. - In: *Acta orientalia Hungariae*, Budapest, 1955, T. V, S. 143-173).

9. См., напр.: Жумагулов К.Т. Материальная культура и военное искусство гуннов в экспозиции исторического музея города Шнейера (Германия). – Материалы между-

народной научно-практической конференции «Вклад учёных КазНУ им. аль-Фараби в реализацию программы «Культурное наследие»: достижения и перспективы развития. (Алматы, 27 февраля 2009 г.). – Алматы, 2009. – С. 17-19.

10. Pirenne H. *Mahomet und Karl der Grosse. (Untergang der Antike am Mittelmeer und Aufstieg des germanischen Mittelalters)*. Frankfurt-Main-Hamburg, 1963, S. 29; Cp. Weber I. *Die Katalaunische Geisterschlacht*. - In: *Archiv für Religionswissenschaft Bd. 33, 1936, S. 162 ff.*

11. *Jordanes. Getica, 219-222*

12. Adler A. (Hrsg.) *Suidae Lexikon unter dem Wort "Kopukos"*. Leipzig, 1938, 3,161,346; Cp. Ulrich-Bansa O. *Moneta Mediolanensis. Venedig, 1949, S. 228, Anm.22*

13. *Prosper Tiro. Epitoma de Chronicon, 1367, p.482.*

14. *Jordanes. Getica, 223*

15. *Прокотий Кесарийский. Война с вандалами. – В кн.: Прокотий Кесарийский. Война с персами. Война с вандалами. Тайная история. Рус. пер. А.А. Чекаловой. – М.: Наука, 1993, кн. I, V, 4-6.*

16. *Jordanes. Getica, 225, 254.*

Кәрібаев Берекет Бақытжанұлы

т.ғ.д., ал-Фараби атындағы ҚазҰУ қазақ халқының ежелгі және орта ғасырлардағы тарихы кафедрасының доценті

ӘБІЛҚАЙЫР ХАННЫҢ БИЛІККЕ КЕЛУІ МӘСЕЛЕСІ ЖӨНІНДЕ

Ортағасырлық Қазақстан тарихында XV ғасырдың бірінші жартысы мен орта тұсында өмір сүрген Әбілқайыр хандығының өзіндік алатын орны бар. Қазақ хандығының құрылу тарихында бұл мемлекеттің дамуы саяси алғышарттар даярласа, мемлекеттің этникалық негізін құраған «көшпелі өзбектер» деп аталған тайпалар бірлестігі қазақ халқының қалыптасуында маңызды роль атқарады. Мемлекетті алғаш рет Шығыс Дешті Қыпшақ аумағында ұзақ уақыттар бойы саяси жағынан алғанда бейтарап болған Шибан әулетінің өкілдерінің бірі - Әбілқайыр хан құрып, бірнеше он жыл бойы жеке-дара билік етеді. Бірнеше ғасыр бойы осы аумақта билік еткен Орда ежен әулетінің орнына Шибан әулетінің келуі және әулет өкілі – 17 жасар Әбілқайыр ханның алғашында Шибан ұлысына, кейіннен бүкіл Шығыс Дешті Қыпшақ аумағына хан болуы кездейсоқтық болып көрінгенімен, мәселені тереңірек қарастырғанда оның тарихи дамудың заңды құбылысы екенін көруге болады. Осыған байланысты біз осы жұмысымызда жап-жас шибанилық әулет өкілінің билікке келуі мәселесін қарастырамыз.

Ежелгі және ортағасырлардағы дүние жүзілік тарихта, сондай-ақ Қазақстан тарихында да мемлекеттің жоғарғы билігіне билеушілердің бірнеше жолдармен келетіндігі белгілі. Біріншісіне – әулеттің негізін қалаушы тұлға өзінің жеке басының қасиеттерін көрсете отырып, күрес арқылы келсе, екіншісіне – мұрагерлік жолмен келу жатады. Бұл жағдайда көбінесе, бұған дейін хан болған әкенің, не аға-бауырдың өсиеті есепке қатаң алынады. Үшіншісіне – бір әулет ішіндегі тұлғалардың өзара билік үшін күресі арқылы келу болса, төртіншісіне – әулеттің жап-жас өкілін сарай маңындағылардың, әмірлер мен бектердің қолдап отырғызуы жатады. Бұларға дәлел ретінде ежелгі үйсіндердің, түріктердің, қыпшақтардың, саяси тарихынан, сондай-ақ Алтын Орданың, Ақ Орданың, Моғолстанның, Темір мемлекетінің, Ноғай Ордасының тарихынан көптеген мысалдар келтіруге болады. Осы билікке келудің әртүрлі жолдарын талдай келе, мынадай бір заңдылық бар екенін

аңғарамыз. Билеуші әулеттің идеологиялық негізі мықты болған жағдайда билікте мұралану барысы қатаң сақталады, ал идеологиялық негіз әлсіреп, тоқырауға ұшырағанда, онда билікке бірге туған бауырлар бірін-бірі өлтіріп жетеді немесе әулеттің ең жас, тәжірибесіз өкілін жергілікті саяси күштер немесе топтар таққа отырғызады. Әбілқайыр ханның билікке келуі осы төртінші жолға жатады.

XV ғасырдың Алтын Орда үшін қандай маңызға ие екендігі тарихшыларға мәлім. Бұл ғасырда Алтын Ордан Қырым, Қазан, Сібір, Астрахан хандықтары, Ноғай Ордасы бөлініп кетіп, әрқайсысы жеке, дербес мемлекет ретінде өмір сүре бастайды. Империяның саяси жағынан бытыраңқылыққа ұшырап, күйреуінің басты себептерінің біріне – билеуші әулетке негіз болған идеологияның әлсіреуі жатса керек. Дәл осындай тенденцияны Дешті Қыпшақтың шығыс бөлігінен де көреміз. Ақ Орданың соңғы ханы Барактың ноғай мырзалары Қазы (Ғазы), Наурызбен болған соғыста қаза табуы шыңғыстық идеологияның әбден әлсірегенін көрсетеді. Шыңғыс ұрпағына жатпайтын ноғай мырзаларының Шыңғыс хан ұрпақтарымен текетіреске түсуі, жоғарыда атап өткендей, шыңғыстық идеологияның әлсіреуін, хандық билік беделінің төмендеуін және жергілікті этнотоптардың саяси беделінің артқандығын көрсетеді. Міне, осы саяси бедел мен ықпалы өскен Шығыс Дешті Қыпшақтың ру-тайпаларының көсемдері мен ірі дін басылары 1428-29 жылы Әбілқайырды хандық билікке әкеледі. Олай болса, Әбілқайырдың шығу-тегіне назар аударып көрелік.

Әбілқайыр ханның шығу-тегі жазба деректерде өте жақсы баяндалады (1). Ол – Жошының бесінші ұлы Шибанның ұрпағы. Дерек мәліметтеріне сүйенсек, Шибаннан Баһадүр, одан Жошы Бұқа, одан Бадағұл оғлан, одан Мың Темір хан, одан Болат, одан Ибрагим (Аба-оғлан деп те аталады – Б.К.), одан Даулет-Шайх, ал Даулет-Шайхтың жалғыз ұлы - Әбілқайыр хан (2). Дерек мәліметтері Шибан Ұлысында XIII ғасырдың басынан, яғни Шибан ханнан бастап Әбілқайырдың әкесі Даулат-шайхқа дейін ұлыс билігінің өзгермей әкеден балаға ауысып отырғандығын нақты көрсетеді (3). Бұл дегеніміз -

Әбілқайырдың шығу тегінің шибанилық әулеттің басқа тармақтарына қарағанда ерекше екендігін байқатады.

Әбілқайырдың туған жылы кейбір тарихи әдебиеттерде хижра жыл санауы бойынша 816 жыл (1413) деп көрсетіледі (4). Ал академик В.В. Бартольд бұл датаның қате екендігін көрсетіп, «Әбілқайыр 1412 жылы айдаһар жылы туылған, - деп дәлелдейді (5).

Біз де осы датаны қолдай отыра, өз тарапымыздан мынадай дәлелдеме ұсынамыз. Қухистани Әбілқайыр ханды 57 жасында хижраның 874 жылы қайтыс болған деп жазады (6). Бұл жылдың біздің жыл есептеуіміз бойынша 1469 жыл екендігі белгілі. Олай болса, 1469 жылы 57 жастағы адам 1412 жылы туылған болып шығады.

Әбілқайырдың әкесі Даулат Шайх оғлан әкесінің орнына билік жүргізіп, жазба деректерде өзі туралы мынадай мәліметтер қалдырады: «Ол басқарудың негізін қалады және адамдар үшін жарлықтарға бағынуды үйретті. Туыскандармен, ру-тайпалармен және барлық әскермен ол өте жақсы қатынаста болды. Ол сол тұстағы хандарға қатысты «көтеріліс» деген сөзден қашығырақ болды, бұл сөзден ол алыс болуды өзінің міндеті деп санады» (7). Әбілқайыр хан әкесінің өз ұлысындағы билігі ұзаққа созылмаған секілді. Оның қашан, неше жасында қайтыс болғанын деректер айтпайды.

Б.А. Ахмедов осыған байланысты Махмуд ибн Валидың дерегіне сүйеніп, «Даулат шайх-оғлан қайтыс болғаннан кейін шибанилықтар арасында билік үшін күрес күшейіп, соның салдарынан оның кішкентай ұлы Әбілқайыр биліктен шеттетіледі. Шибан Ұлысындағы билікті алғашында Сопы, ал кейін оның ұлы Жұмадық хан басып алады», - деп айтады (8). «Тарих-и Кипчаки» дерегінің авторы «Әбілқайыр хан балалық шағын [туыскандығына] байланысты Жұмадық ханның жанында өткізді. Ол Әбілқайырды әскер мен елді басқаруға қабілеті жететіндей етіп тәрбиеледі», - деп жазады (9). Өртүрлі жазба деректердегі мәліметтер бойынша Әбілқайыр мен Жұмадық хан 5-6 атадан туысады. Олардың ортақ арғы атасы – Бадағұл ұлы Мыңтемір хан. Мың Темірдің алты ұлының бірі – Болат, одан төртінші буында Әбілқайыр тараса, Мыңтемірдің келесі бір ұлы – Сүйініш Темір. Одан Сүйеніш бай, одан Баба, одан Сопы мен Аксопы, ал Сопыдан – Жұмадық таралады (10). Қухистани секілді тарихшылар Жұмадықтың есімінің жанына «хан» титулын қосып жазса, бүкіл Шығыс Дешті Қыпшақта, Қырымда, Қазанда, Хажытарханда (Астрахан), Батыс Сібірде, Хорезмде билік құрған әулеттер туралы құнды мәліметтер берген Қадырғали Жалайыр еңбегінде Жұмадық ханның есімі кездеспейді де, аталмайды да. Керісінше, Қ. Жалайыр Шығыс Дешті Қыпшақ аумағындағы Шибанилық әулеттің билігін Әбілқайыр ханнан бастайды (11). Соған қарағанда Жұмадық хан – Шибан ұлысы ішіндегі көп ұлыстардың бірінің ханы ғана болған. Біздің бұл ойымызды «Муизз ал-ансаб фи шаджарат салатин могул» атты шежірелік деректегі мынадай мәлімет дәлелдейді. Шығарманың анонимді авторы (еңбек 1426 ж. жазылған) шибани әулетінің

шежіресін тарқата келе, Жұмадық-оғланның әкесі Сопы (Суфи) деп жазады да, Жұмадыққа қатысты мынадай қосымша мәлімет береді: «Қазіргі кезде – 829 жылы (13.XI.1425-1.XI.1426) әкесінің тірі болғанына қарамастан бір адамдар тобы оны патшалыққа отырғызды» (12). Бұл мәліметке Б.А. Ахмедов ерекше назар аударып, мәтіндегі «жамағат» деген сөздің тек «адамдар тобы» ғана емес, сонымен бірге, «тайпа», «белгілі адамдардың жиыны», «бас қосу» және тағы басқа осындай сипаттағы мағынаға ие екендігін айтады (13). Біздің ойымызша, бұл жерде «жамағат» сөзі ұлыс көлеміндегі ру-тайпа көсемдері мен дін басыларының тобын, жиынын, бас қосуын білдіріп тұр. Міне, осы топ 1425/26 жылы Жұмадықтың әкесі Сопыны биліктен шеттетіп, орнына ұлы Жұмадықты отырғызады. Жошы ұрпақтарының шежіресін, оның ішінде шибанилықтар шежіресін өте жақсы тарқататын «Таварих-и гузида-йи нусрат-наме» атты еңбекте Мыңтемір ханның Сүйініштемір атты ұлынан таралатын ұрпақтардың ешқайсысының есімінің жанында «хан» лауазымы берілмеген. Бұл деректегі шежіренің бір ерекшелігі сол, онда қай заманда өмір сүргендігіне қарамастан кез-келген Жошы ұрпағы егер ол билікте болса, оның есімінің жанына «хан» лауазымы қоса жазылып отырылады. Осы тұрғыдан келгенде, Мыңтемір ханнан Жұмадыққа дейінгі бес буында ешкім хандық билікте болмаған. Тіпті «Таварих-и гузида-йи нусрат-наме» авторы Жұмадық есімін «хан» лауазымынсыз жазады (14). Осы жоғарыда келтірілген мәліметтерін талдай келе, біріншіден, Жұмадықтың Мыңтемір ханға дейінгі ата-бабалары Шығыс Дешті Қыпшақтың қоғамдық-саяси өміріне ықпал етіп, із қалдырған белгілі тұлғалар деп айта алмаймыз. Керісінше, олар саяси оқиғалардың қалтарыстарында, шеттерінде қалып отырған секілді. Екіншіден, Шибан ұлысындағы ру-тайпа басшыларының ұлыс билігінен Шыңғыс ұрпағын алып тастап орнына оның ұлын отырғызуы – Шығыс Дешті Қыпшақ аумағында Шыңғыс ұрпақтары беделінің жоғарғы биліктен жергілікті билікке дейінгі аралықта әлсірегендігін, жергілікті ру-тайпа көсемдерінің саяси ролі мен ықпалының өсіп, күшейгендігін көрсетеді. Үшіншіден, Әбілқайыр ханның әкесі Даулат Шайх оғлан қайтыс болғаннан кейін сонау XIII ғасырдан әкеден балаға беріліп, жалғасып келе жатқан ұлыс билігін мұралану дәстүрі бұзылады. Билікке келген жаңа хан – Сопы ұлыстағы бытыраңқылықты тоқтата алмайды, керісінше, Шибан Ұлысында бір-біріне бағынбайтын, бірнеше дербес ұлыстар пайда болады.

Енді Әбілқайырдың билікке келуі қарсаңындағы Шибан ұлысының ішкі жағдайына тоқталалық.

Шибан Ұлысын XIV ғасырда билеген Болаттың екі ұлы Ибрагим мен Арабшах әкелерінен кейін ұлысты екіге бөліп, дербес басқарады. Олар жазда – Жайықтың жоғарғы ағысы бойында, қыста – Сыр бойында мекен етеді. Дерек беруші Әбілғазы: «Ибрагим мен Арабшах бір-біріне көшіп-қонып араласты», - деп баяндайды (15). Жазба деректер Шибан ұлысындағы екі иеліктің қай өңірде болғандығын нақты жазбаса да, оларды анықтауға болады. XIV ғасырдың соңы мен XV ғасырдың

басындағы тарихи оқиғаларға талдау жасай келе, Арабшахтың иелігі шайбан Ұлысының оңтүстік бөлігін, ал Ибрагимнің иелігі солтүстік бөлігін алып жатқан деген тұжырымға келеміз. Бұған дәлел ретінде Арабшахтың 3-4-ші ұрпақтары: Ядгар ханның, Берке сұлтанның иеліктерін XV ғасырдың ортасында Сыр бойынан, ал Ибрагимнің немересі Әбілқайырдың иелігін солтүстіктегі Тобыл өзені маңынан кездестіреміз (16).

Әбілқайырдың әкесі қайтыс болғаннан кейін солтүстік бөлікте Сопы, одан кейін Жұмадық ханның билігі орнағанымен, олардың жарлығының солтүстік бөліктің барлық ұлыстарына жетпейді. Б.А. Ахмедов өз еңбегінде Әбілқайырдың билікке келуі қарсаңында Шибан Ұлысында пайда болған жеке ұлыстарға Жұмадық ханның, Махмұд қожа ханның, Мұстафа ханның, Даулат-Шайх-оғланның, сондай-ақ Тура қаласы мен оған іргелес аудандардың бүркіт тайпасының көсемдері Адаб бек пен Кепек бектің билігі жүргендігін айтады (17). Осы жерде Б.А. Ахмедовтың Шибан ұлысындағы ұсақ ұлыстардың аумақтарын көрсетуде бірнеше кемшіліктер мен дәлсіздіктерге орын берілген деп есептейміз. Біріншіден, Б.А. Ахмедов ұсынып отырған «Шайбан Ұлысының картасында» оңтүстік бөліктегі ұлыстар көрсетілмеген. Екіншіден, картада Сыр бойы мен Аралдың солтүстік жағы Жұмадық ханның ұлысы деп көрсетіледі, бұл аймақ Арабшах ұрпақтарының иелігі болғандықтан, бұл өңірде Жұмадық ханның иелігі болуы мүмкін емес. Үшіншіден, Даулат шайх-оғланның ұлысы Тобыл маңында деп дұрыс көрсетіледі, оның орнына билікке келген Сопы, одан кейін Жұмадықтың да ұлысы сол жерде болуы керек. Өкінішке орай, Жұмадық ханның ұлысы Б.А. Ахмедовтың картасында оңтүстік бөлікте деп көрсетілген. Біздің ойымызша, Б.А. Ахмедов құрастырған картаны «Шибан ұлысының солтүстік бөлігіндегі иеліктер» картасы деп атауға болады. Жалпы алғанда, XV ғасырдың 20-шы жылдарының соңына таман Батыс Қазақстан аумағындағы Шибан Ұлысының солтүстік бөлігінде саяси бытыраңқылықтың нәтижесінде бірнеше дербес ұлыстар пайда болып, әрбір ұлыстың билеушісі өз беттерінше дербес саясат жүргізіп отырады. Ол ұлыстарға: Жұмадық ханның, Махмұд қожа ханның, Мұстафа ханның иеліктері, Тура өңірінде бүркіт тайпасының бектері Адаб бек пен Кепек бектің иеліктері, сондай-ақ Ембі мен Еділ өзендерінің аралығында маңғыт билерінің ұлыстары жатады.

1428 жылы Әбілқайыр ханның билікке келер қарсаңындағы Шибан Ұлысының жағдайы осындай болатын.

Енді Әбілқайыр ханның билікке келуі мәселесіне тоқталалық.

Кез-келген саяси күштердің басты мақсаты билікті иелену, билікке ықпал ету болса, ортағасырлардағы монархиялық елдерде саяси күштер мен топтардың мақсаты билікке әулет өкілдері арасынан өздерінің қалаған адамын әкелу, сол арқылы ішкі және сыртқы саясатта өздерінің мүдделеріне сай келетін саясат жүргізу болды. Мұндай жағдайда саяси топтар терең ойлап, алысты болжамайтын, принципшілдігі аз, ой-өресі таяз,

білімі мен тәжірибесі онша көп емес және тағы басқа осындай қасиеттерге ие үміткерлерді әулет арасынан іздеп тауып, таққа әкеледі. Кейде мұндай жағымды қасиеттері жоқ үміткерлермен алдын-ала келісім жасасады. Ал кейде саяси топтар әулет өкілдері арасынан өмірлік тәжірибесі аз, жап-жас жеткіншектерді отырғызуға тырысады. Сол арқылы ол топ жоғарғы саяси билікті уыстарында ұстайды, мемлекеттік маңызы жоғары шешімдерді қабылдауда өздерінің мүдделеріне сай жүргізеді. 17 жасар Әбілқайырды жергілікті этносаяси топтар осындай мүдделеріне байланысты билікке әкеледі. Біздің ойымызша, Әбілқайырдың кандидатурасы мынадай талаптарға сай келген. 1) Шибан әулетінің өкілі, әкесі Даулетшайх оғланға дейін ата-бабалары үздіксіз ұлыстарда билік жүргізген; 2) Шибанилар арасында өте танымал, белгілі, асылдың асылы секілді әулеттің өкілі болғандықтан, Әбілқайырдың үміткерлігіне басқа шибанилық сұлтандар қарсылық көрсетпейді; 3) Үміткер жас, тәжірибесі аз, ықпал етуге өте тиімді. Міне, осындай талаптарға сай келгендіктен, Шибан ұлысының жамағаты, яғни ру-тайпалардың көсемдері мен бектері, әмірлері мен мырзалары, дін басылары, сейіттер мен қожалар өзара ақылдаса, кеңесе келе, Әбілқайырдың кандидатурасын таққа лайықты деп ұйғарады.

Мұндай жап-жас үміткерді жергілікті этносаяси күштердің билікке әкелуі XIII-XV ғғ. Қазақстан тарихы үшін бірінші оқиға емес-ті. Мысалға алсақ, XIV ғасырдың бірінші жартысында Шағатай мемлекеті ыдырап, бірнеше әмірліктерге бөлініп кеткенде, Жетісу мен Шығыс Түркістандағы жергілікті ру-тайпа басшылары дулат тайпасының көсемі әмір Болатшының басшылығымен Дува ханның немересі, Есенбұғаның ұлы Тоғылық Темірді іздеп тауып, оны 17-18 жасында билікке отырғызады (18). Сондай-ақ XV ғасырдың бірінші ширегінде Алтын Ордадағы тақты жап-жас Мұхаммедке (тарихта бұл хан Кіші Мұхаммед деген атаумен белгілі болып қалды – Б.К.) Едігенің ұлы Мансұр би алып береді (19). Осы жерде Мансұр бидің Кіші Мұхаммедті билікке әкелуіне байланысты мынадай бір тарихи дерек мәліметі біз қарастырып отырған мәселенің мәнін терең түсінуге мүмкіндік береді деп ойлаймыз. Мансұр би Темір ханның жас баласы Кіші Мұхаммедті Алтын Орда тағына отырғызып, біршама уақыт өткеннен кейін жас хан биге ұнамай, ол таққа Барақ ханды отырғызуды ойластыра бастайды. Сол дәуірдің кеменгер, ақылгөй Жантемір деген қариясы Мансұрға былай деп кеңес берген екен: «Мұхаммед хан әлі жас, өз бетінше арбаны сүйреп жүре алмайды, онымен сенің өмірің тыныштықта өтеді, ал Барақ – күшті бурамен бірдей, ол арбанды сүйреп қоймай, керек кезінде сені аударып, таптап тастайды» (20). Шайбан ұлысының әмірлері мен бектері де Әбілқайырды «өз бетінше арбаны сүйреп жүре алмайтын» адамға теңеп, «өмірлерін тыныштықта өткізуді» ойластырған.

Егер де тарихта бір тарихи факт тосындау, қисынсыз болса, онда оған кездейсоқтық деп қарауға болады. Ол егер тағы да қайталанса, онда ол ерекше бір назар аударарлық құбылысқа айналады. Ал енді осы оқиғаға ұқсас келетін фактілер үшінші рет,

төртінші, бесінші рет қайталанса, онда оны тарихи заңдылық деп қабылдауымыз қажет. Тоғылық Темірдің 17 жасында (1347/48 жылы), XV ғасырдың бірінші ширегінде Кіші Мұхаммед ханның, 1428 жылы 16 жасар Әбілқайыр ханның таққа отырғызылуы, бәрі бір-біріне ұқсас тарихи фактілер. Бұлардың арасында бір заңдылықтың бар екендігі белгілі. Олай болса, сол заңдылықтың ішкі мәнін түсіндіріп көрелік.

Жалпы, XIII ғасырдан бері Монғол империясының құрылуымен Дешті Қыпшақ аумағындағы саяси биліктің Шыңғыс хан әулетінің қолына шоғырланғандығы белгілі. Монғолдардың қоғамдық құрылысын деректер негізінде өте терең зерттеген академик Б.Я. Владимирцев мынадай пікірлерді алға тартады: «... Мемлекет – оны құрған және оның ханы болған адамның, оның руының меншігі болып саналады», «Шыңғыс хан руының ұлысқа, яғни мемлекет пен халыққа билігі мынадан көрінеді: сол рудың бір өкілі император, хан болып құрылтайда сайланады да, бүкіл империяға билік жүргізеді, ал рудың басқа өкілдері негізінен еркек кіндіктері, ұлыс иеленуге, басқаруға құқылы екендігі мойындалады». «Монғол императоры – шексіз билікті иеленген монарх болып саналады» (21).

Әскердің көмегімен басқа да халықтарды жаулап алған Шыңғыс хан бағындырылған халықтар мен олардың территориясының толық, жеке дара қожайынына айналды. Соғыстардан түскен мол қазына, салықтар, міндеткерліктер, сауда-саттықтан алынатын баж және тағы басқа байлық көздері Шыңғыс хан және оның әулетін экономикалық жағынан да, саяси жағынан да шексіз байлық пен қуатқа кенелтеді. Шыңғыс ханның өзі тірі кезінде-ақ осыншама зор территорияны бір ғана әскердің күшімен ұстап тұрудың өте қиын, ауыр екенін түсіне біліп, өз әулетінің билігін әрі шексіз, әрі ұзаққа созу мақсатында екі үлкен міндетті жүзеге асырады. Оның біріншісіне – бағындырылған аймақтардағы бұрынғы билеуші әулетті түбірімен жойып, әулет өкілдерін үрім-бұтақтарымен қырып жіберуі жатса, екіншісіне – әулет билігін идеологиялық тұрғыдан негіздеп, өз руының арғы түп аталарын киелі етіп көрсету жатты. Біздің ойымызша, Шыңғыс хан және оның ұрпақтарының алғашқы буын өкілдері екі міндетті шебер орындап шығады. Монғолдардың жаулап алған елдерде әсіресе, бұрынғы билеуші әулеттерге қатысты қандай қырып-жоюларды жүзеге асырғаны белгілі. Ал екінші міндет 1240 жылғы «Монғолдың құпия шежіресінде» алғаш рет негізделеді. Онда Шыңғыс ханның шығу тегі жөнінде былай делінеді: «Шыңғыс ханның түп атасы Борте-Чиноның Көк Аспанның әмірімен дүние есігін ашқандығы, ол әйелі Гао-Марал екеуі Теңізді жүзіп өтіп, Онон өзенінің бастау алатын Бұрхан-Халдун тауында көшіп жүргендігі баяндалады. Борте-Чиноның ұрпағы Бата-Чиган, ал оның 16-шы ұрпағы Дува-Сахор мен Добун-мерген болған екен. Біріншісінің маңдайында жалғыз ғана көзі болыпты. Ал екіншісінің Алан-гао деген әйелі болып, одан екі ұлы болған екен. Күйеуі қайтыс болғаннан кейін Алан-гао киіз үйдің түндігінен түскен ақсары адамның қолының сипауымен жүкті болып, үш ұлды дүниеге әкеледі,

олардың ең кішісі Бодончар деп аталып, ол моңғолдың Боржігін руының түп атасы болып саналады (22). Одан ары бұл еңбекте Бодончардан Шыңғыс ханға дейінгі 11 буын ата-тек көрсетіліп, олардың қасиеттері мен ерлік істері баяндалады (23). XV ғасырдың басында Шыңғыс хан әулетінің шығу жөнінде Рашид ад-дин «Құпия шежіре» мәліметтеріне сүйене отырып, кең түрде, керемет баяндап береді (24).

Енді осы деректердегі мәліметтерді талдай келе, біз, Шыңғыс хан әулетінің билігін идеологиялық жағынан негіздейтін бірнеше белгінің бар екендігін аңғарамыз. 1) Шыңғыс ханның 23-ші атасы Борте-Чино Көктің құдіретімен дүниеге келген, яғни бұл дегеніміз, оның ерекше жаратылғандығын, жер бетіндегі адамдардан жоғары тұратындығын, Көктің оны адамдар арасына белгілі бір мақсаттар үшін жібергендігін көрсетеді; 2) Монғолдар үшін киелі болып саналатын Бұрхан тауын алғаш қоныстанған адам – Шыңғыс ханның осы түп атасы. Бұл – Шыңғыс хан әулетінің Монғолияның иесі екендігін көрсетеді; 3) Шыңғыс ханның 11-ші атасы да ерекше жағдайда, дүниенің тылсым күшінің арқасында дүниеге келеді. Бұл да осы әулеттің ерекше жаратылысын, киелілігін көрсетеді. 4) Шыңғыс ханның 23 атасына дейінгі шығу-тегі нақты көрсетіледі. Бұл – осы әулеттің тектілігін білдіреді. 5) Шыңғыс ханның 11-ші атасынан бастап өзіне дейінгі шығу-тегінде оның аталары ең үлкен ұлдар ретінде көрсетіледі. Бұл осы әулеттің бүкіл монғол тайпалары арасында жолы үлкендігін білдіреді. 6) Шыңғыс ханның аталарында батыр да, мерген де, қаған да болған. Ол – әулеттің ел басқаруға, қол бастауға, билік айтуға толық құқылы екендігін білдірді.

Ортағасырлық адамдар үшін шығу-тегінде осындай ерекше қасиеттер мен киелілік белгілерге толы болған адамның болмысы да ерекше жаратылған деген қоғамдық сананы қалыптастырады. Оған Шыңғыс ханның монғол мемлекеті мен империясын құрудағы іс-әрекеттері мен жеке басындағы қасиеттері қосыла келе, жалпы сол дәуірдің адамдарының санасында Шыңғыс ханның тұлғасы шынында да Көктің әмірімен жаралған тұлға деген сананы бейнелейді. Ал оның әулеті де қоғамдық санада дәл солай бейнеленеді.

Осылайша, Монғол империясының аумағында XIII ғасырдан бастап Шыңғыс хан әулеті билігінің идеологиялық негізі қалыптасады. Осы жерде қосымша болса да айта кетелік, қазақ халқы XV ғасырдың ортасынан бастап бұл әулет өкілдерін әлеуметтік тұрғыда жалпылама түрде «төре» атты әлеуметтік топқа жатқызса, этникалық тұрғыда «ақсүйектер» тобына жатқызады. Қазақстандық шығыстанушы В.П. Юдин кезінде осы мәселеге ерекше назар аударып, былай деп атап көрсеткен болатын: «Кейбір көшпелі халықтарда шамандық, буддалық, ислам және басқа діндердің тұжырымдары мен шыңғыстық доктринаның синтезі жаңа бір дүниетанымның, жаңа идеологияның қалыптасуына алып келді. Бұл жерде жаңа діннің қалыптасқандығы туралы айтуға толық негіз бар. Бұл дін моңғол-татар жаулап алушылығы туғызған дүниетаным мен идеологияның бір бөлігі болып табылады. Жаңа

дүниетанымдық және идеологиялық түсініктердің жиынтығын біз чингизизм деп атаймыз» (25). Біз автордың «жаңа діннің қалыптасқандығы туралы айтуға толық негіз бар», - деген субъективті және дискуссионды пікірін шегере тұрып, Шыңғыс хан әулетінің монғолдардың жаулап алған аймақтардағы саяси билікке қатысты құқықтық идеологиясын чингизизм деп атауына біз толық қосыламыз.

Міне, осы шыңғыстық идеологияға негізделген Дешті Қыпшақ аумағындағы саяси жүйе мен билік XIV ғасырдың ортасына дейін толық сақталып, үздіксіз қызмет атқарады. Бұл идеологияға 1360-1380 жылдардағы Алтын Орда тарихында орын алған «дүрбелең жылдар» оқиғалары қатты соққы береді. Билікке негіз болған идеологияның шайқалуы биліктің беделі мен абыройына нұқсан келтіреді. Саяси биліктің әлсіреуіне байланысты бос қалған саяси-құқықтық және идеологиялық кеңістікте жаңа саяси-құқықтық идеология пайда бола бастайды. Мауереннахрда 1370 жылы Самарқан тағын иеленген Әмір Темір өзінің билігін құқықтық-идеологиялық жағынан негіздеу үшін шығу-тегін Шыңғыс ханның төртінші атасы Тумбина Сеченмен байланыстырады. Ш.Құдайбердіұлы былай деп жазады: «... Түмен ханның (Тумбина Сечен) бұл тоғыз баласының ішінде Қажіл (Рашид ад-динде Качули) мен Қабул - Әмір Темірдің арғы атасы» (26). Ноғай Ордасының негізін қалаушы Едігенің де шыққан тегін де Ш. Құдайбердіұлы Түмен ханның Нотақыш деген ұлымен байланыстырады. Екінші бір нұсқа бойынша Едігенің арғы атасы мұсылман әлеміндегі алғашқы халиф Әмір әл-Момын Бәкір әл-Садық, ал бергі атасы Баба Түкті Шашты Өзіз делінеді (27). Көріп отырғанымыздай, бұрынғы монғолдар билігі орнаған аумақтарда шыңғыстық идеология ықпалының кемуіне байланысты Шыңғыс әулетінің билігі де өзінің қауқарын жоғалта бастайды. Ол өз кезегінде жаңа саяси-идеологиялық-құқықтық идеологияға негізделген жаңа бір әулеттің билігін дүниеге әкеледі. Ноғай Ордасы мен Әмір Темір ұрпақтары мемлекеттерінің идеологиялық негізі осыны дәлелдейді.

Осы жерде мынадай бір жайтты ескерте кеткіміз келеді. Шыңғыстық идеология Мауереннахр мен Ноғай Ордасында басқа идеологияға орын берсе де толық жойылып кетпеген. Оның көрінісіне Әмір Темір мен Едігенің және олардың ұрпақтарының «хан» титулын иелене алмауы, Әмір Темір және оның Әбу Сайд мырзаға дейінгі ұрпақтарының елді Шағатай әулетінен шыққан «қуыршақ» хандар арқылы басқаруы, Едіге ұрпақтарының толыққанды мемлекет басшысы болып, билік жүргізуі үшін міндетті түрде олардың «би» лауазымын Шыңғыс хан ұрпақтары билеген көрші елдердегі ресми бір ханның заңды түрде мойындауы жатты. Бұл дегеніміз – шыңғыстық саяси-құқықтық идеологияның ХІҮ-ХV ғасырлар шенінде біршама әлсіресе де, өз күшін толық жоймағандығын білдіреді.

Ал енді Дешті Қыпшақ аумағындағы басқа аймақтарға келсек, әрбір аймақтағы қалыптасқан саяси-экономикалық, діни-мәдени, этникалық-әлеуметтік ерекшеліктерге байланысты шыңғыстық саяси-құқықтық идеология әртүрлі деңгейде

өзгеріске ұшырайды. Бірақ та өзінің саяси кеңістіктегі құқын, статусын толық сақтап қалады. Өзгерістерді біз хандық биліктің статусынан емес, ханды билікке әкелуден көреміз. Егер де бұрынғы кезеңде, яғни монғолдар үстемдігінің алғашқы кезеңінде ханның билікке келуі билеуші әулет өкілдері арасында шешілсе, енді «дүрбелең жылдардан» кейін бұл міндетті жергілікті жерлердегі жаңа этносаяси күштер – ру-тайпа көсемдері, әмірлер, бектер, батырлар, дін басылары шеше бастайды. Қадырғали Жалайырда баяндалатын Қырымда Қажы Керей ханның билікке келуі осының нақты айғағы болады. Онда «Хажы Керей ханның ағасы – Жанкерей сұлтанды қоңырат Хайдар билер өлтіргеннен соң, Хажы Керей сұлтан кішкене екен, қашып жүріп Чағырған байға жалға кіріп жүргенде билер өз араларында бір-бірімен жараса алмай, Хажы Керей сұлтанды іздеп тауып хан жасады», - делінеді де, одан ары хан сайлауға қатынасқан 15 тайпаның атауы мен әр тайпаның басшысының есімі беріледі (28). Моғолстандағы дулат тайпасының көсемі Әмір Болатшы бастаған ру-тайпалар басыларының Тоғылық Темірді, Мансұр би бастаған топтың ХV ғасырдың бірінші ширегінде Кіші Мұхаммед ханды хандық билікке әкелуі – біздің жоғарыда айтқан пікірлеріміздің дұрыстығын нығыздай түседі. Әбілқайыр да дәл осындай жағдайда 16-17 жасында өз күшімен емес, Шибан ұлысындағы ру-тайпа көсемдері мен ірі дінбасыларының тікелей қолдауымен билікке отырғызылады.

Біз, ХІV ғасырдың ортасы мен ХV ғасырдың ортасына дейінгі аралықта монғолдар үстемдігі орнаған аумақтардағы жоғарғы билік мәселесіне қатысты заңдылықтың болғандығын айтып өтіп, оның ішкі және мән-мазмұнын талдап, түсіндіруге тырыстық. Енді сол заңдылықты тұжырымдайық.

Ортағасырлық монархиялық мемлекеттердегі билеуші әулеттің саяси-құқықтық және идеологиялық негізі неғұрлым мықты болса, онда жоғарғы билікке қатысты мәселелер тек билеуші әулет өкілдері арасында ғана шешіледі. Ал егер де билікке тірек болған саяси-құқықтық және идеологиялық негіз күшін жойса, одан билеуші әулет биліктен айырылады. Ал биліктің тірегі болған факторлар күшін толық жоймай, тек қатты әлсіресе онда жоғарғы билікке қатысты мәселелерде жергілікті этносаяси күштер басты роль атқарады.

Міне, осы заңдылықты ұғынғанда ғана, біз Әбілқайырдың жап-жас болса да Шибан ұлысында билікке келуін түсіне аламыз. Ноғай Ордасы мен Мауереннахрда шыңғыстық идеологияны едігелік және темірлік идеологиялар саяси-құқықтық кеңістіктен ығыстырып шығарса, Шығыс Дешті Қыпшақ аумағында шыңғыстық идеологияға қарсы қоймайдай негізделген идеология қалыптаса қоймайды. Дегенмен де, жергілікті аймақтарда ру-тайпа көсемдерінің саяси-экономикалық ролі артып, мемлекеттік деңгейдегі аса маңызды іс-шараларға белсене араласады. Осындай, мемлекеттік маңызы бар іс-шараның бірі – жаңа ханды таңдау, оны таққа отырғызу болып саналады.

Енді Әбілқайырдың билікке келуіне тоқталсақ. 1425/26-1426/27 жылдары Шибан Ұлысында

феодалдық соғыстар мен тартыс-тартыстар күшейіп тұрған болатын. Жазба дерек мәліметтері ұлыстағы талас-тартыстардың бәрін баяндамаса да, кейбіреулерінен хабар береді. Кухистанидың дерегінде Едіге бидің ұлдарының бірі Ғази бидің билігі, оның саясатына наразы бір топ әмірлер мен бектердің одан бөлініп, Жұмадық ханға келуі, хан тарапынан маңғыт әмірлерінің жылылық пен қайырым көрмей тағы да қашып кетуі, сөйтіп Жайтар Жалқын (Батыс Қазақстандағы тарихи жер-су атауы, нақты жер екендігі анықталмаған) деген жерде бас қосуы туралы айтылады да, одан ары оларға қарсы Жұмадық ханның 70 мыңдық әскер жасақтап, әскердің сол қанатында Әбілқайырдың болғандығы баяндалады (29). Одан ары дерек мәліметінде екі жақ арасында кескілескен қанды шайқастың болып, Жұмадық хан әскерінің жеңілгендігі, Жұмадық ханның қаза тауып, ал 16 жастағы Әбілқайырдың тұтқынға түскендігі айтылып өтіледі (30). Б.А. Ахмедовтың пікірінше Жұмадық ханның өзі және әскерінің көптеген қолбасшылары тұтқынға алынып, кейін маңғыт әмірлерінің жарлығымен өлтірілген (31). Ал Кухистани болса, «бұл ұрыста Көктегі жарылқаушының қалауымен Жұмадық хан қаза табады», - деп нақтылап айтады (32).

16 жасар Әбілқайырды маңғыт әмірлерінің бірі Сарыг-Шиман (Б.А. Ахмедовте Сарыг-Усман деп жазылады – Б.К.) аса жоғары құрмет көрсетіп, оның кейін оралуына жағдай жасайды. Әбілқайыр сол жылдың желтоқсанынан келесі жылдың наурызына дейін сол өңірдегі аймақтың басшысы, өте беделді және ықпалды тұлға – Алаш-баһадүрдің жұртында қыстап шығады (33). Осы кезде Шибан ұлысының болашақ тағына үміткер анықталған секілді. Алаш-баһадүр өзінің жұртында Шыңғыс ұрпағының және жай ғана ұрпағы емес, Шибан ұлысын XIII ғасырдан бері басқарып келе жатқан әулеттің тікелей ұрпағы бар екендігін көршілес өңірлердегі барлық ру-тайпа басшыларына хабарлаған секілді. Көктем шыға Әбілқайыр өз жұртына қайтып оралады. Сол жылы-ақ Әбілқайырды ірі дін басылары – Құл-Мұхаммед сейд, Қарасейд, қият, маңғыт, шынбай, иджан, қаанбайлы, табгут, дурман, құсшы, отаршы, найман, өкіреш найман, тубай, таймас, уат, қытай, барақ, ұйғыр, қарлұқ, кенегес, уйшін (үйсін), қоңырат, құрлауыт, ички, туман, туман-минг және тағы басқа ру-тайпалар басшылары мен Шадбақыт оғлан, Темір оғлан, Мұратсопы оғлан секілді Шыңғыс әулетінің өкілдері, сондай-ақ тархан лауазымын иеленген бірнеше белді тұлғалар хан етіп көтереді (34). А.А. Ахмедов Махмуд бен Уәлидің дерегіне сүйеніп «сол кезде оны (Әбілқайырды – Б.К.) рулар мен тайпалардың 200-ге жуық көрнекті басшылары қолдады», - деп жазады (35). Кухистани Әбілқайырдың билікке келген жылын былай деп көрсетеді: «Он жеті жасында, сегіз жүз отыз үшінші жылы биджин, яғни мешін жылы (1428/1429 жж) [Әбілқайыр] мемлекет тағына келіп отырды» (36) [207, 144 б.]. Осылайша, 17 жасар Әбілқайырдың Шибан ұлысы мен Шығыс Дешті Қыпшақта бірнеше он жылға созылған билігі басталады.

Сөйтіп, жоғарыда айтылған ойларымызды түйіндей келе, Әбілқайыр ханның билікке келуін біз, біріншіден, Шығыс Дешті Қыпшақ аумағында шыңғыстық идеологияның әлсіреуімен, екіншіден, жергілікті этносаяси күштер ықпалының өсуімен тікелей байланысты деген қорытынды жасаймыз.

-
1. *Таварих-и гузида-йи нусрат-наме*. // МИКХ. - Алма-Ата, 1969, 34-35 бб.; *Бахр ал-асрар фи манакиб ал-ахйар*. // МИКХ., 347-349 бб.
 2. *Таварих-и гузида-йи нусрат-наме*. // МИКХ., 34-35; *Бахр ал-асрар фи манакиб ал- ахйар*. // МИКХ., 347-349 бб.
 3. *Бахр ал-асрар фи манакиб ал- ахйар*. // МИКХ., 347-б.
 4. *Тарих-и Абул-хаир-хани*. // МИКХ., 141 б.; Ахмедов Б.А. *Историко-географическая литература Средней Азии XVI - XVIII вв. (Письменные памятники)* – Ташкент, 1985.
 5. *Бартольд В.В. Абулхайр* // Соч. Т. II. Ч.2. – М., 1964, 489 б.
 6. *Тарих-и Абул-хаир-хани*. // МИКХ., 171-б.
 7. *Бахр ал-асрар фи манакиб ал-ахйар* // МИКХ., 349-б.
 8. *Ахмедов Б.А. Государство кочевых узбеков*. – М., 1965, 43 б.
 9. *Бахр ал-асрар фи манакиб ал-ахйар* // МИКХ., 390 б.
 10. *Таварих-и гузида-йи нусрат-наме* // МИКХ., 34-36 бб.; *Бахр ал-асрар фи манакиб ал-ахйар* // МИКХ., 348-349 бб.
 11. *Қадырғали Жалайыр. Жылнамалар жинағы / Шағатай-қазақ тілінен аударып, алғы сөзін жазғандар Н. Мингулов, Б. Көмеков, С. Өтениязов*. – Алматы, 1997.
 12. СМЗО. Т. 2. 55 б.
 13. *Ахмедов Б.А. Государство кочевых узбеков*. – М., 1965.
 14. *Таварих-и гузида-йи нусрат-наме*. // МИКХ., 36 б.
 15. *Әбілғазы. Түрік шежіресі*. А., 1992, 122 б.
 16. *Тарих-и Абул-хаир-хани*. // МИКХ., 147 б.; *Тарих-и Рашиди* // МИКХ., 198 б.; *Тарих-и Кипчаки*. // МИКХ., 391 б.
 17. *Ахмедов Б.А. Государство кочевых узбеков*. – М., 1965, 43-44 бб.
 18. *Мұхаммед Хайдар Дулати. Тарих-и Рашиди. (Хақ жолындағылар тарихы)*. – Алматы, 2003, 44-55 бб.
 19. *Қадырғали Жалайыр. Жылнамалар жинағы*. 119 б.; *Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Казахстан: Летопись трехтысячелетий*. – Алматы, 1992. 209-210 бб.; *Трепавлов В.В. История Ногайской Орды*. – М., 2002. 93 б.
 20. *Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Казахстан: Летопись трехтысячелетий*. – Алматы, 1992.
 21. *Владимирцев Б.Я. Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм*. – Л., 1934.
 22. *Монғолдың құпия шежіресі / Монғолия үшінші рет басылуына сәйкес қазақша бірінші рет басылуы. Монғолшадан аударған Мағауия Сұлтаняұлы.-Өлгий, 1979. 79-81 бб.*
 23. *Монғолдың құпия шежіресі*. 81-85 бб.
 24. *Рашид ад-дин. Сборник летописей*. – Т. I. кн. 2. /Перевод с персидского О.И. Смирновой, ред. А.А. Семенова. – М., -Л., 1952. 7-59 бб.
 25. *Юдин В.П. Орды: Белая, Синяя, Серая, Золотая... // В кн.: Утемиш хаджи*. – Алматы, 1992. 16 б.
 26. *Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі*. – Алматы., 1991.
 27. *Қадырғали Жалайыр. Жылнамалар жинағы*. 117 б.
 28. *Қадырғали Жалайыр. Жылнамалар жинағы*. 116 б.
 29. *Тарих-и Абул-хаир-хани*. // МИКХ., 141-147 бб.
 30. *Тарих-и Абул-хаир-хани*. // МИКХ., 142 б.
 31. *Ахмедов Б.А. Государство кочевых узбеков*. – М., 1965, 45 б.
 32. *Тарих-и Абул-хаир-хани*. // МИКХ., 142 б.
 33. *Тарих-и Абул-хаир-хани*. // МИКХ., 143 б.
 34. *Тарих-и Абул-хаир-хани*. // МИКХ., 143-144 бб.; *Ахмедов Б.А. Государство кочевых узбеков*. – М., 1965.
 35. *Ахмедов Б.А. Государство кочевых узбеков*. – М., 1965, 46 б.
 36. *Тарих-и Абул-хаир-хани*. // МИКХ., 144 б.

«РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ АЙМАҚТАР»: МӘСЕЛЕНІҢ ЖАҢАША АЙҚЫНДАЛУЫ

НОВЫЕ ТРАКТОВКИ В ОСВЕЩЕНИИ ПРОБЛЕМЫ: «РОССИЙСКАЯ ИМПЕРИЯ И НАЦИОНАЛЬНЫЕ ОКРАИНЫ»

Селезнев Александр Геннадьевич

к.и.н., заведующий сектором этнографии Омского филиала
Института археологии и этнографии Сибирского отделения РАН

КОНЦЕПТ АСТАНА В ЕВРАЗИЙСКОМ ИСТОРИЧЕСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ

Для обозначения мест паломничества и поклонения у сибирских татар-мусульман используется относительно редко встречающийся в других исламских общинах термин – астана. Обозначаемые этим словом захоронения святых исламских подвижников, являются главными памятниками религиозной культуры мусульман Сибири, представляют собой существенный элемент культа святых и индикатор суфийского влияния, типологически схожий с аналогичными явлениями в других частях мусульманского мира.

Важнейшим компонентом культа астана являлись рукописные материалы, содержащие легендарные сведения по истории исламизации Сибири, а также данные о местах захоронений святых подвижников ислама [1; 2, с. 223-229]. Как и следовало ожидать, в этих рукописных памятниках довольно широко представлена зафиксированная этнографически лексика, связанная с культом святых. Интересующее нас слово *астана* (أسطانه / آستانه) встречается, к примеру, в открытой нами *Карагайской рукописи* (См.: [2, с. 223-244; 3, с. 42-47, 193-206, прил. 3; 4, с. 101-108]), являющейся протографом известного текста, хранящегося в [5] и переведенного впервые в начале XX в. Н.Ф. Катановым [6. Ср.: 7, с. 153-171], а затем уже в наше время прокомментированного в [8, с. 214-222]. Этот же термин упоминается в сибирско-татарском источнике *Шаджара рисаласи «Трактат о генеалогии»*, имевшем широкое распространение и известном на настоящий момент в шести списках [9; 10, с. 86 – 87; 11, б. 171]. Слово *астана* в трактате присутствует в контексте, не оставляющем сомнения, что речь идет именно о священных захоронениях святых подвижников: *йар азизлер йаткан астана* – «астана почтенных усопших» [9]. Тот же термин неоднократно упоминается в списке *Аш-шаджарат ал-авлия' мин билад Мавара'аннахр «Родословная святых из страны Мавара'аннахр»* [8, с. 197-214], связанном с культовым комплексом у д. Тюрмитяки Усть-Ишимского района Омской области, о котором более подробно будет сказано ниже. Термин *астана* упот-

ребляется и в зафиксированной тюменскими исследователями *Грамоте хранителя Юрумской Астаны* [12, с. 41-43; 13; 14, с. 12-21, цветная вклейка; 15, с. 123-124].

Исторические и лингвистические материалы свидетельствуют, что слово астана устойчиво присутствует в диалектах сибирских татар на протяжении весьма длительного времени. На древность данного термина указывают, в частности, и факты его заимствования из татарских диалектов в другие языки. Так, в фольклоре хантов, чье святилище было расположено на месте знаменитой Цингалинской астаны, было известно имя «местного духа-покровителя» *Astanai*, которое употреблялось при гадании вместе с «другими героями остяцких былин» [16]. При этом местными группами татар Цингалинский культовый комплекс рассматривался как мусульманское святилище и, как все подобные святилища, назывался именем *астана* [17, с. 28 – 29. Ср.: 18; 19, с. 18 – 19].

Констатация столь широкого и длительного бытования данного термина в лексике тоболо-иртышских татар, причем в совершенно определенном значении, порождает весьма важную проблему. Дело в том, что в регионах, претендующих на роль областей, откуда исходили импульсы распространения исламской религиозной культуры в Сибирь, слово астана для обозначения мусульманских культовых мест, либо не было известно вовсе, либо его функционирование было весьма ограничено. Действительно, в Казахстане святые гробницы обычно называются *зийарат* [20, р. 118-123, 159-160, 189], в Средней Азии и в Восточном Туркестане для обозначения исламских святилищ наиболее распространен термин *мазар*, употребляются и другие слова: *макам*, *гумбез* и др. [21, с. 18-40; 22, с. 12; 23, с. 265-266; 24, с. 169-209; 25, и многие др.], в Поволжье – известны имена *ауля*, *авлия*, *эвлия* [26, с. 40-42; 27, с. 129; 28, с. 16-27]. Так откуда же, в таком случае, термин *астана* попал в Сибирь?

Для ответа на этот вопрос мы предприняли поиск сведений по распространению данного слова в раз-

личных регионах исламского мира. Оказалось, что термины близкие по семантике и звучанию, хотя и не часто, но регулярно фиксировались в специальных научных источниках. И если критерием рассмотрения проблемы выбрать хронологию появления таких сообщений, то приоритет, по-видимому, принадлежит все-таки Сибири. Одно из ранних упоминаний этого термина обнаруживается в знаменитом атласе, созданном в 1697–1711 гг. картографом и историком С.У. Ремезовым – *Хорографической чертежной книге*. На листе 107 атласа изображено течение р. Ишим вблизи его впадения в Иртыш. На левом берегу неподалеку от Ишимского острога показано озеро, рядом имеются условные обозначения с надписями: «курганы» и «кладбище Она царя». И здесь же у курганов и озера очень отчетливо видно слово *астана* под условным знаком, обозначающем кладбище [29, Л. 107].

Судя по всему, имеется в виду известная и почитаемая до настоящего времени астана шейха Бигачата, расположенная рядом с д. Тюрмитяки на берегу старичного оз. Оллы-бурень (букв. «Большое озеро»), от имени которого произошло местное, неофициальное название деревни. Однако у этого озера есть и другое, весьма характерное имя – Астана-бурень. Астана у д. Оллы-бурень упоминается в письменных памятниках сибирских татар, хорошо известна по фольклорным и этнографическим источникам. Вблизи астаны и озера находятся несколько археологических памятников разных эпох. Среди них особо выделяется городище Вертенис I [Тюрмитяки VII], расположенное на трапециевидном останце, южной своей оконечностью выходящем непосредственно на оз. Астана-бурень [30].

Первая совершенно достоверно известная научная фиксация термина «астана» в Сибири относится к 1734 г. Именно летом 1734 г., в ходе знаменитого перехода по Иртышу сотрудников Первой Академической экспедиции, в полевом дневнике Г.Ф. Миллера появилась следующая запись:

«(Баиш-аул) ..., у подножия восточного высокого берега (Иртыша. – *Авт.*)... В полуверсте выше этой деревни находится Astuna (Астана. – *Авт.*), где погребен татарский святой» [31, с. 80].

Астана у юрт Баишевских (ныне Вагайского района Тюменской области), расположенная ровно в том месте, где она указана у Миллера, и сейчас является главной религиозной святыней татар Западной Сибири [32; 33, с. 77-87]. Об особой роли Баишевского святилища косвенно свидетельствует то, что согласно сибирско-татарским легендам, вошедшим в *Историю Сибирскую С.У. Ремезова (Ремезовская летопись, составлена в конце 17 в.)*, после смерти Ермака, татары:

«... нарекоша его богомъ и погребоша по своему закону на Баишевскомъ кладбище под кудрявую сосну». А затем, «... собраша абызомъ на поминки 30 быков, 10 баранов и учиниша жрение, по своему извычаю...» [34, с. 346].

Таким образом, Баишевская астана оказалась связанной с такой знаковой для религиозного сознания татар Сибири фигурой, как Ермак.

Следующий раз с термином *астана* мы встречаемся через 16 лет после записи Г.Ф. Миллера. В знаменитой «Топографии Оренбургской губернии», ее автор – П.И. Рычков сообщал, что в 1750 году находившийся с особым поручением в Киргиз-кайсацкой орде на реке Карасу (левый приток Илека, бассейн Урала) в 150-ти верстах от Оренбурга инженер-подпоручик Ригельман зарисовал пирамидообразные каменные сооружения, носящие у казахов название *астаны*, где, как ему сообщали, похоронены «знатные люди». Рядом с этими астана находятся кладбища, где происходят моления за умерших [35, с. 134].

Через сто с лишним лет после описанных событий, более подробную информацию об этом эпизоде, причём опираясь на первоисточники и, видимо, независимо от П.И. Рычкова, привел выдающийся российский востоковед академик В.В. Вельяминов-Зернов. Оказалось, что инженер-подпоручик Ригельман совсем не случайно заинтересовался культовыми комплексами в казахской степи. Целью его миссии было проведение переговоров об установлении надгробного «здания» над могилой умершего незадолго до описываемых событий Абуль-Хайр хана. Миссия эта завершилась безрезультатно, но любознательный и наблюдательный офицер составил и сдал в виде путевого отчета план-карту своего путешествия и, отдельно, планы сооружений астана, которые он нашел в степи. Эти сооружения располагались неподалеку от реки Карасу. Одно из них имело форму двенадцатиугольной пирамиды. Другое – было похоже на мечеть и именно здесь находились казахское кладбище и «мольбище». Кроме того, на карте были нанесены места расположения еще пяти сильно разрушившихся астана [36, с. 29 – 30, рисунок в приложении].

XVIII в. был ознаменован еще одним открытием такого памятника. В августе 1773 г. в районе Уфы И.Г. Георги зафиксировал сооружение, «называемое татарами астана (Astana)». На памятнике были обнаружены надписи на арабском и тюркском языках [37, S. 729-731]. Сообщения об астана становились регулярными.

В XIX в. эстафету изучения этих памятников принял В.В. Вельяминов-Зернов. Обследованное им сооружение находилось в 40 верстах от Уфы, неподалеку от реки Дёмы. Памятник был сложен из неотесанных камней, первоначально, видимо, в форме пирамиды. Судя по надписи, высеченной на строении, это была усыпальница хаджи Хусейн-Бека, сына великого Эмира Омар-Бека. Мусульмане считали памятник Хусейн-Бека священным и приезжали ему поклониться даже из отдаленных мест Оренбургского края. Называлось это сооружение именем «астана» [38, с. 258-284].

Именно В.В. Вельяминов-Зернов впервые предпринял попытку определить место культовых памятников астана в системе мира ислама, а также совершенно справедливо наметил истоки происхождения данного термина:

«Обычай возводить для себя и для своего семейства особые мавзолеи существует издавна во всех

мусульманских землях. Строились, и теперь еще строятся подобного же рода часовни над прахом святых или лиц, ознаменовавших себя чем-либо особенным. ... Всего чаще встречаются они в Оренбургском крае и Киркиз-Кайсацкой степи. Киркиз-Кайсаки и Татары зовут их *астане* [آستانه]; этим же самым именем зовутся строения над могилами святых и в северной Персии...] [39, с. 487, прим. 165].

Ко времени написания Вельяминовым-Зерновым процитированных выше строк уже было известно о фиксации памятников *астане* на севере Ирана в районе Мазандерана и Гиляна [40, с. 297, 301]. В данной связи весьма показательно, что рассматриваемый термин использовался в оригинальных письменных источниках поволжско-приуральских татар. Так в рукописи «*Тарих Нама-йи Булгар*» (*Книга Булгарской истории*), которая была составлена в 1805 г. муллой Тадж ад-Дином Ялчигуль-оглы (Таджетдином Ялсыгуловым), употребляется термин *астана* (*āstāna*) для обозначения священной могилы суфийского шейха [41, р. 118].

В XX в. в интересующем нас аспекте, пожалуй, наибольшая известность выпала на комплекс, а точнее, на два связанных между собой комплекса, расположенных в Узбекистане – Астана-ата и Катта Лангар. Мазар Астана-ата (Астана-баба) расположен в Самаркандской области, в живописнейшем уголке Зирабулакских гор. На мазаре имеются мечеть, возведенная, судя по археологическим данным, в конце XVII – начале XVIII вв., и усыпальница шейхов тариката Ишкийя, сооруженная в конце XV в. В настоящее время памятник представляет собой мемориальный центр культа «святых мощей» шейхов, которым поклоняются, и спрашивают благословения, удачи; стараются «зарезервировать» место на кладбище [42, с. 89-98]. Мировую известность рассматриваемым памятникам принесло то, что на мазаре Катта Лангар находился фрагмент Корана, предположительно составленный лично Османом и обогранный его кровью. В советские времена этот список безоговорочно объявлялся фальшивкой [43, с. 97], а в последние годы он стал поводом для серьезного и увлекательного научного поиска [44, с. 214-225]. Странно только, что никто не выполнил исторический анализ термина *астана*, тем более, что в отношении слова *Лангар* такие попытки (весьма успешные!) предпринимались неоднократно [44, с. 217, прим. 132, 133; 45, с. 861-864].

В связи с поиском аналогий термину *астана*, напомним о знаменитом святилище Астана-баба в Туркменистане, расположенном на верхней Амударье у города Керки (Лебапский велаят по нынешнему административному делению). Рядом была расселена особая группа шихов, живших в одноименном кишлаке Ших. В составе этой группы зафиксирован значительный таджикский компонент, что, в целом, не противоречит персидской версии происхождения термина *астана*. Мавзолеей представляет собой усыпальницу святых братьев *Зейд-Али* и *Зувейд-Али*, соединенной с гробницами их жен – *Кызляр-биви* и другими более поздними постройками. Святилище является важным и очень известным религиозным

центром. Тысячи больных людей съезжаются сюда ежегодно, и все получают долгожданное облегчение [46; 47, с. 107-110].

Возвращаясь к топонимике, отметим, что вблизи г. Денау (Сурхандарьинская область Узбекистана), где живут узбеки из подразделения *тагчи* – «выходцы из Вахшивора (современный Таджикистан – Авт.)» находится кишлак *Астана*. В той же местности издавна расселяются таджики и узбеки из группы *ходжа*, считающиеся потомками первых четырех халифов [48, с. 85]. Нельзя не упомянуть и населенный пункт *Астана* в Турфанском оазисе, рядом с которым находится знаменитый одноименный многослойный могильник III – VIII вв. н.э., исследованный сэром Орелом Стейном. Нет ничего удивительного, что оазис, в котором расположена деревня Астана, носит весьма характерное название Кара-Ходжа [49, р. 204-206].

Однако особый интерес вызывает то обстоятельство, что святилища со сходным названием и функциями были зафиксированы этнографически в весьма отдаленном регионе – на Памире, у изолированных ираноязычных групп: шугнанцев, язгулемцев и др. Большинство их исповедует исмаилизм – одно из направлений ислама, которое проникло на Памир более десяти столетий назад. Общим названием, обозначающим такие культовые комплексы у памирцев, было и остается до сих пор слово *остон*. Остон воспринимается, с одной стороны, в качестве места паломничества, святыни, культового объекта как такового, с другой, как место, где пребывает некая сверхъестественная сила, обращаясь к которой можно заручиться поддержкой в решении хозяйственных, семейных и личных нужд. В последнем случае носители такой сверхъестественной силы, согласно народным верованиям, святые – люди, близкие к Богу, а потому – наделенные способностью с божьей помощью творить чудеса. Эти представления напрямую связаны с культом исламских святых (*аулийа*) и почитанием мест их захоронений [50, с. 218-220; 51, с. 263-269; 22, с. 12-13].

В итоге, следует констатировать устойчивую традицию сооружения в исламских сообществах Центральной Азии и прилегающих районах культовых сооружений, рассматривающихся как усыпальницы святых и носящих названия, близкие к термину *астана*. Правда, только в среде тоболо-иртышских татар и на Памире данный термин закрепился для обозначения подобного рода объектов в качестве основного.

Исследователь памирских мусульманских святилищ Т.С. Каландаров, со ссылкой на лингвистов, отмечает, что этимологически термины *остон* и *астана*, вероятно, восходят к авестийскому *uzdāna* (которые лингвисты предлагают исходную форму **uzdāna*), обозначавшему в одном случае сооружение для хранения костей – оссуарий, в другом – подставку для котла над огнем. В целом, по мнению специалистов, авестийское *uzdāna* – это погрешное сооружение, оссуарий, который является вместилищем для окончательного помещения костей умершего, при этом таким вместилищем могла быть

вырытая в горе или на склоне холма камера или ниша, гробик, урна, обведенная стенами постройка [50, с. 218-220].

В среднеперсидском (пехлевийские тексты) для разъяснения авест. *uzdāna* применялось слово *astōdan* – *вместилище костей*, от *ast-* (*аст-*) – *кость* и *-dana* (*-дана*) – *вместилище*. Это связано с тем, что кости, скелет считались зороастрийцами одним из важнейших элементов человеческого тела, всего человеческого существа, а воскрешение рассматривалось как возрождение тел из костей, сбереженных в оссуариях. Проблема оссуариев-астоданов довольно широко обсуждается в археологической литературе, однако в любом случае важно, что именно в костехранилищах исследователи видят прототипы позднейших мусульманских мавзолеев [52, с. 72-73; 53, с. 111; 54; 55, с. 7-37; 56, с. 191-195, 207-210].

По-видимому, древняя зороастрийская традиция особого отношения к костям оставила весьма глубокий след и сохранилась в реликтовой форме на юге Сибири. Не исключено, что именно с этим наследием следует связывать интересную лексику, относящуюся к понятиям «кладбище» и «могила» в тюркских языках Саяно-Алтайского региона, коренное население которого, как известно, не имело широких контактов с мусульманской религией. Так в шорском и телеутском языках понятие кладбище определялось очень характерным термином *сöктер*, означающем кости. Таким образом, кладбище рассматривалось как большое костехранилище, буквально – оссуарий. Общеизвестно, что и род в различных тюркских языках обозначается словом *сöк* – *кость*. В диалектах хакасского языка слово *сöк* означает *кость*, *род-сеок*, *сословие*, *покойника*, *могилу* и *кладбище*, причем последнее наряду с арабским по происхождению *сырат* [57, с. 204; 58, с. 119-120; 59, с. 97; 60, с. 69].

Проблема этимологии терминов *остон*, *астана* получила дополнительный импульс в связи с названием столицы Республики Казахстан – *Астана*. Серьезные лингвистические исследования этого вопроса привели к аналогичным результатам. Так известный казахстанский иранист Сафар Абдулло подчеркивает, что слово *ostan* пехлевийское, *estan* – *место*, *стоянка*, *место жительства* и один из видов административно-территориального разделения в Иране. В классической литературе на фарси слово *ostana* и *ostan*, помимо чисто функционального, имеет и несколько метафорических значений: *порог*, *прихожая*, *двор*, *дом*, *шахский дворец* или *резиденция шаха*. В персидской поэзии используются все значения этого слова. Данный термин часто встречается в произведениях величайших персидских поэтов: Фирдоуси, Джалал-ад-дина Руми, Хафиза и др. В свете приведенных выше материалов следует, вероятно, согласиться с версией казахстанского исследователя, согласно которой термин *астана*, обозначающий в казахском языке слово *столица*, по происхождению является персидской калькой первого названия города – *Акмола*, которое должно трактоваться как *белый* (точнее говоря, *чистый*, *священный*) *мавзолей*.

Это название, скорее всего, связано с местом почитания захороненного рядом святого человека [61].

В современном персидском языке слова *asitan*, *asitana*, *astan* означают: *порог*; *царский двор*, *дворец счастья*; *место отдыха и сна*; *могилы пророков* и *других святых людей*. В этот же ряд входят такие понятия как: *мир*; *время*; *смерть*; *суд высокого достоинства* (*верховный суд*); *корни старых деревьев* [62, с. 19; 63, р. 49. Ср.: 64, с. 64, 119].

Другое направление (хотя, конечно, теснейшим образом связанное с первым) поисков аналогий термина *астана*, и, соответственно, истоков данного компонента религиозной культуры сибирских татар обнаруживается в ритуальной сфере суфизма. Дело в том, что в религиозной практике ряда суфийских орденов (Мевлевия, Бекташийя) термин *астана/аситана* применялся для обозначения специальных религиозных центров, возникавших вокруг гробницы святого основателя общины или ордена и служивших в качестве приютов, обителей для шейхов. Это были именно социально-религиозные институты, поскольку постепенно этими терминами начали называть суфийские общины, объединенные культом святого основателя и почитавшие его могилу. Эти центры были объектами паломничества и подношений [65, с. 199-215; 66, р. 883-889. Ср.: 67, р. 141]. Интересно, что данный термин получил распространение как непосредственно в Стамбуле и анатолийских городах [68, р. 76; 69, р. 150-151], так и среди специфических исламских групп, например, гетеродоксных мусульман (*бекташи* и *кызылбаши/алевиты*) в Болгарии [70, с. 39].

Таким образом, появление термина *астана* в диалектах тоболо-иртышских татар можно рассматривать либо как следствие прямого влияния иранского компонента (другие иранизмы в диалектах сибирских татар см. в: [71]), связанного с весьма специфическими исламскими группами Центрально-Азиатского региона, либо в качестве опосредованного воздействия через тюрков, также, разумеется, связанных с Центральной Азией. Есть основания предположить, что появление термина *астана* в качестве наименования святилищ сибирских татар произошло под влиянием суфийских проповедников, причем механизм формирования общины почитателей *астана* в Сибири был аналогичным описанному выше процессу образования суфийских общин и орденов. Однако, констатируя довольно своеобразное наименование исламских святилищ сибирских татар, следует подчеркнуть, что по своим функциям эти памятники были тождественны аналогичным культовым сооружениям (*мазар*, *аулия*, *зийарат* и др.), получившим распространение практически везде в рамках традиций культа святых в исламе.

.....
1. Селезнев А.Г., Селезнева И.А. Священные манускрипты: к изучению культа святых в сибирском исламе // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий. Новосибирск, 2006. Т. 12. Ч. 2. С. 165 – 171.

2. Селезнев А.Г., Селезнева И.А. Культ святых и суфизм в Сибири как объекты этнографического исследования // *История и культура Сибири*. Омск: Омск. пед. ун-т., 2007. С. 218 – 244.
3. Селезнев А.Г., Селезнева И.А., Белич И.В. Культ святых в сибирском исламе: специфика универсального. - М.: ИД Марджани, 2009. 216 с. + 48 с..
4. Селезнев А.Г., Селезнева И.А. Культ святых в сибирском исламе // *Народы и культуры Сибири: изучение, музеефикация, преподавание*. Омск: Омск. ун-т., 2005. С. 85-108.
5. Архив письменных источников Тобольского государственного историко-архитектурного музея-заповедника. № 61. Кп. 12890.
6. Катанов Н.Ф. О религиозных войнах учеников шейха Багауддина против инородцев Западной Сибири (по рукописям Тобольского губернского музея). Казань: Типо-литограф. Имп. ун-та, 1904. 28 с.
7. Белич И.В. О религиозных войнах учеников шейха Багауддина против инородцев Западной Сибири (к 100-летию публикации Н.Ф. Катановым рукописей Тобольского музея) // *Вестник археологии, антропологии и этнографии*. 2005. № 6. С. 153 – 172.
8. Бустанов А.К. Манускрипты суфийских шайхов: туркестанская традиция на берегах Иртыша // *Этнографо-археологические комплексы: Проблемы культуры и социума*. Омск: ИД «Наука», 2009. С. 195 – 230.
9. Бустанов А.К. Семейная хроника сибирских сайидов: Шаджара Рисаласи (текст, перевод, комментарии) // *Ислам в современном мире*. 2009. № 1-2 (13-14) (<http://www.idmedina.ru/books/islamic/?1591>).
10. Усманов М.А., Шайхиев Р.А. Образцы татарских народно-краеведческих сочинений по истории Западной и Южной Сибири // *Сибирская археография и источниковедение*. Новосибирск: Наука, 1979. С. 85 – 103.
11. Фахруддин Ризауддин б. Асар. Оренбург: Тип. М.-Ф. Каримова, 1909. 2 Джильд. 10 Джуз. Б. 97 – 186 (арабск. графика).
12. Ислам в истории и культуре Тюменского края. Тюмень: ИПЦ «Экспресс», 2004. 173 с.
13. Рахимов Р.Х. Грамота хранителя Юрумской Астаны (Новый источник об исламизации Сибири) // *Земля Тюменская: Ежегодник Тюменского областного краеведческого музея*: 2004. Вып. 18. Тюмень: Тюм. ун-т, 2005. С. 178 – 191.
14. Рахимов Р.Х. Астана в истории сибирских татар: мавзолеи первых исламских миссионеров как памятники историко-культурного наследия. Тюмень: Печатник, 2006. 76 с.
15. Сагидуллин М.А. Этнотопонимия «Грамоты хранителя Юрумской Астаны» // VIII Сулеймановские чтения. Тюмень: ИПЦ «Экспресс», 2005. С. 123 – 125.
16. Шульц Л. Краткое сообщение об экскурсии на р. Салым Сургутского уезда // *Ежегодник Тобольского губернского музея*. 1913. Вып. 26. С. 1 – 17.
17. Патканов С.К. Тип остяцкого богатыря по остяцким былинам и героическим сказаниям // Патканов С.К. Сочинения в 5 тт. Тюмень: Мандр и Ко, 2003. Т. 5. 416с.
18. Белич И.В. Цингалынская астана // *Ислам, общество и культура*. Омск: Б.и., 1994. С. 28 – 30.
19. Зах В.А. Культурное место у д. Цингалы // *Сибирские татары*. Тобольск; Омск, 1998. С. 19.
20. Privratsky V.G. *Muslim Turkistan: Kazak Religion and Collective Memory*. Richmond: Curzon Press, 2001. 308 p.
21. Абашии С.Н. «Семь святых братьев» // *Подвижники ислама: культ святых и суфизм в Средней Азии и на Кавказе*. - М.: Вост. лит., 2003. С. 18-40.
22. Огудин В.Л. Природные места поклонения в религиозных представлениях современного населения Ферганы : Дис. ... д-ра ист. наук. М., 2003. 391 с.
23. Снесарев Г.П. Реликвии домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. М.: Наука, 1969. 336 с.
24. Чыбыр Л.А. Обряды и верования уйгуров в XIX – XX вв. - М.: Вост. лит., 2006. - 288 с.
25. *Mazar Worship in Kyrgyzstan: Rituals and Practitioners in Talas*. Bishkek: “Maxprint”, 2007. 531 p.
26. Викторин В.М. Мужавират и культ святых мест – «ауля» в Нижневолжском варианте ислама (цивилизационный, формационный и этнический подходы к изучению) // *Ислам, общество и культура*. Омск: Б.и., 1994. С. 40- 42.
27. Сызранов А.В. Культ мусульманских святых в Астраханском крае // *Этнографич. обозрен*. 2006а. № 2. С. 128-143.
28. Сызранов А.В. Святые места мусульман Астраханского края. Астрахань: ИД «Астраханский университет», 2006. 51 с.
29. *The Atlas of Siberia by Semyon U. Remezov. Facsimile edition with an introduction by Leo Bagrow* // *Imago Mundi. Suppl. 1*. S-Gravenhage, 1958. 173 Ll.
30. Селезнев А.Г., Селезнева И.А. Тюрмитякская астана (К изучению культа святых в сибирском исламе) // *Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий*. Новосибирск: Изд-во Ин-та археологии и этнографии СО РАН, 2008. Т. 14. С. 367-370.
31. Сибирь XVIII века в путевых описаниях Г.Ф. Миллера. Новосибирск: Сибирский хронограф, 1996. 311 с.
32. Белич И.В. Легенда о Хаким-Ата // *Тюркские народы*. Тобольск; Омск: Омск. пед. ун-т, 2002. С. 405 – 412.
33. Белич И.В. «Всемирная сказка» в фольклоре сибирских татар (опыт историко-этнографического анализа) // *Этнографо-археологические комплексы: Проблемы культуры и социума*. Омск: Наука, 2004. Т. 8. С. 63-96.
34. *Сибирские летописи / Изд. Археографической комиссии*. СПб.: Археограф. комиссия, 1907. 435 с.
35. Рычков П.И. *Топография Оренбургской губернии*. Уфа: Китап, 1999. 312 с.
36. Вельяминов-Зернов В.В. *Исторические известия о киргиз-кайсаках и сношениях России с Среднею Азиею со времени кончины Абуль-Хайр хана (1748-1765 г.)*. Уфа: Губ. тип., 1853. Т. 1. 231+48 с.
37. Georgi J.G. *Bemerkungen einer Reise in Russischen Reich in den Jahren 1773 und 1774*. SPb.: Akademie der Bilden schafften, 1775. В. 2. S. 507 – 923.
38. Вельяминов-Зернов В.В. Памятник с арабско-татарскою надписью в Башкирии // *Тр. Восточного отделения Имп. археологического общества*. 1859. Ч. 4. С. 257 – 284.
39. Вельяминов-Зернов В.В. *Исследование о Касимовских царях и царевичах*. СПб.: Тип. Имп. Академии наук, 1863. Ч. 1. 558 с.
40. Дорн Б. Отчет об ученом путешествии по Кавказу и южному берегу Каспийского моря // *Тр. Восточного отделения Имп. археологического общества*. 1864. Ч. 8. С. 245 – 317.
41. Frank A.J. *Islamic Historiography and ‘Bulghar’ Identity among the Tatars and Bashkirs of Russia*. Leiden; Boston; Koln: Brill, 1998. 232 p.
42. Бабаджанов Б. Эпиграфические памятники мусульманских мазаров как источник по истории суфизма (на примере мазаров Астана-баба и Катта Лянгар) // *Из истории суфизма: источники и социальная практика*. Ташкент: Фан, 1991. С. 89 – 98.
43. Массон М.Е. Катта Лянгар в области средневекового Кеша // *Тр. Ташкентского гос. ун-та*. Вып. 295. *Археология Средней Азии*, 7. 1966. С. 66 – 105.

44. Резван Е.А. *Коран и его мир*. СПб.: Петербургское Востоковедение, 2001. 608 с.
45. Розенфельд А.З. Название «Лянгар» в топонимике Таджикистана // *Изв. Всесоюзного географ. об-ва*. 1940. Вып. 72/6. С. 861 – 864.
46. Бархударов И. «Во имя Аллаха, всемилостивого и всемогущего» // *Огонек*. 2001. № 5-2.
47. Демидов С.М. *Туркменские овляды*. Ашхабад: Илым, 1976. 196 с.
48. Кармышева Б.Х. *Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана*. М.: Наука, 1976. 322 с.
49. Stein A. A Third Journey of Exploration in Central Asia, 1913-16 // *The Geographical Journal*. Sept. 1916. Vol. 48. N. 3. P. 192 – 229.
50. Каландаров Т.С. *Святыни Западного Памира // Полевые исследования Института этнологии и антропологии РАН*. М.: Ин-т этнолог. и антропол. РАН, 2002. С. 218 – 239.
51. Каландаров Т.С., Терехов В.П. *Путешествие в страну рубиновых гор*. М.: Наука, 2006. 285 с.
52. Абдуллоев Д. *Пережитки зороастризма в среднеазиатском погребальном обряде // Кунсткамера: Этнографические тетради*. 1996. Вып. 10. С. 69 – 80.
53. Бойс М. *Зороастрийцы: верования и обычаи*. М.: Наука, 1988. 303 с.
54. Мейтарчиан М.Б. *Погребальный обряд зороастрийцев // Авеста* (<http://avesta.org.ru>).
55. Рапопорт Ю.А. *Из истории религии древнего Хорезма (оссуари)*. М.: Наука, 1971. 127 с.
56. Хисматуллин А.А., Крюкова В.Ю. *Смерть и похоронный обряд в исламе и зороастризме*. СПб.: Петербургское Востоковедение, 1997. 266 с.
57. Бутанаев В.Я. *Этническая культура хакасов*. Абакан: Хака. гос. ун-т, 1998. 352 с.
58. Бутанаев В.Я. *Хакаско-русский историко-этнографический словарь*. Абакан: Хакасия, 1999. 238 с.
59. Курнешко-Таннагашева Н.Н., Апонькин Ф.Я. *Шорско-русский и русско-шорский словарь*. Кемерово: Кн. изд-во, 1993. 149 с.
60. Рюмина-Сыркашева Л.Т., Рюмин Н.М. *Русско-телеутский словарь*. Кемерово, 2002. 119 с.
61. Слово о столице // «*Время по Гринвичу*», 9 июня 1998 года, № 43 (261) (<http://eurasia.org.ru/archive/archives/june/Ak117.htm>).
62. Миллер Б.В. *Персидско-русский словарь*. М.: Гос. изд-во иностран. и нац. словарей, 1953. 1152 с.
63. Steingass F. *A Comprehensive Persian-English Dictionary: including the Arabic words and phrases to be met with in Persian literature. Being Johnson and Richardson's Persian, Arabic, and English dictionary revised, enlarged, and entirely reconstructed*. L.: Routledge & K. Paul, 1892. 1539 p.
64. Алишина Х.Ч. *Ономастикон сибирских татар*. Тюмень: Тюм. ун-т, 1999. Ч. 1. 240 с.
65. Тримингэм Дж. С. *Суфийские ордены в исламе*. М.: София, ИД «Гелиос», 2002. 480 с.
66. Mawlawiyya // *The Encyclopaedia of Islam*. Leiden: Brill, 1991. Vol. 6. P. 883 – 889.
67. Dargah // *The Encyclopaedia of Islam*. Leiden: Brill, 1965. Vol. 2. P. 141.
68. Lifchez R. *The Lodges of Istanbul // The Dervish lodge: architecture, art, and Sufism in Ottoman Turkey*. Berkeley: University of California Press, 1992. P. 73 – 129.
69. Şimşekler N. *The Spread of The Mawlawiyya and The Reasons for Its Spread in The Aegean Region in The XVIth Century // Journal of Rumi Studies*. 2007. N. 1. P. 143 – 158.
70. Миков Л. *Култова архитектура и изкуство на хетеродоксните мюсюлмани в България (XVI-XX век)*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“. 2007. 579 с.
71. Исхакова С.М., Валеев Ф.Т. *Таджикский компонент в народно-разговорном языке западносибирских татар // Советская тюркология*. 1978. - № 4. - С. 31 – 40.

Хаугала Роман

Университет Оулу (Финляндия), доктор философских наук (Ph. D.), монголовед

НАУЧНОЕ ЗНАЧЕНИЕ СРАВНИТЕЛЬНОГО АНАЛИЗА РАЗНОРОДНЫХ ИСТОЧНИКОВ В ИЗУЧЕНИИ СРЕДНЕВЕКОВОЙ ГЛОБАЛЬНОЙ ИСТОРИИ

Исторический контекст исследования

Основой для данного исследования¹ явилось наличие в Секретном Архиве Ватикана нескольких писем монгольских ханов, адресованных Римским папам и западно-европейским монархам в течение XIII века. Первые четыре письма, отправленные в период 1247-1254, схожи по содержанию и предъявляют требование беззаговорочного подчинения западных правителей монгольской власти². Начиная с 1262 года, тон писем кардинально меняется: в этом году Хулегу посылает письмо, которое содержит требование подчинения французского короля, смягчённое

выражением филохристианских симпатий персидского хана [4, сс. 252-259.]. Три последующих письма его сына Абака [5, сс. 553-556; 6, сс. 298-301; 7, с. 466.] не упоминают более требования подчинения и настаивают на организации военной кампании против мусульман Египта. Схожее содержание имеют письма наследника Абака, Аргун хана [3, сс. 426-427; 8, сс. 255-259.]³.

¹ Настоящая статья является синтезом докторской диссертации, опубликованной в январе 2011 года в университете Сиены (Италия) под титулом *Le invasioni mongole, il sultanato mamelucco e il Papato*.

Le interazioni politiche, religiose e commerciali nel Vicino Oriente del XIII secolo.

² 2 письма Гуюк хана [1, с. 387; 2, сс. 115-116.], послание Байджу [2, сс. 116-117.] и письмо Мункэ хана [3, сс. 424-426.].

³ Упомянем наиболее важные для аргумента западные работы, касающиеся распада империи и создания Ильханата: Allsen T. T., *Culture and Conquest in Mongol Eurasia*, Cambridge University Press, 2004; Amitai-Preiss R., "Ghazan, Islam and Mongol Tradition: A View from the Mamluk Sultanate", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 59/1 (1996), сс. 1-10; Allsen T. T., "Guard and Government in the Reign of the Grand Qan Mongke, 1251-1259", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, 46/2 (1986), сс. 495-521; Morgan D. O., *The Mongols*, Oxford: Blackwell, 1986; Grousset R., *L'Empire des Steppes. Attila. Gengis-khan. Tamerlan*, Paris: Payot, 1969; Boyle J. A., *The Cambridge History of Iran*, том V, *The Saljuq and Mongol Periods*, Cambridge University Press, 1968.

Изменение содержания ханских писем было продиктовано политическими мотивами: распад империи на четыре независимых улуса после смерти Мунке хана (1259) и начало конфликта между улусом Хубилая и Кайду вызвали неизбежное столкновение между Золотой Ордой и Персидским Ильханатом, создание которого не было признано потомками Джучи хана. Конфликт на Кавказе и необходимость концентрации основного военного потенциала Ильханата в Азербайджане вызвали приостановку монгольской экспансии в Сирии. Ильханы могли позволить себе относительно ограниченные набеги на территории северной Сирии и обратились за помощью к франкам Иерусалимского королевства с предложением военного союза¹. Латинское королевство в Палестине располагало незначительными военными силами и к тому же должно было противостоять нарастающей агрессии мамлюков Египта. Усиление султаната Египта было прямым последствием экспансии монгол, для отражения которой мамлюки прибегли к массивной закупке и тренировке кочевников-рабов. Военный потенциал мамлюков не был достаточен для реализации инвазии в Иране, и их первой мерой было искоренение вероятных союзников монгол: начиная с 1265 года, султаны Египта прибегли к нарастающей агрессии против Иерусалимского королевства, которое было полностью уничтожено с захватом его столицы Акры в 1291 году². Мусульманская агрессия вызвала вовлечение в мамлюкско-монгольский конфликт Римского Папства, которое являлось официальным протектором Иерусалимского государства. Однако, начиная с середины XIII века, Римские папы расходовали основную часть своих финансов на отвоевание Сицилии и Греческой империи, и их поддержка ближневосточным франкам ограничивалась посылкой ограниченных военных контингентов, несмотря на идеологическую важность обладания Святой Землей³. В этих условиях Ильханы

прибегли к личной дипломатической инициативе и обратились напрямую к папам с предложением альянса против общего мусульманского врага.

Последующий обмен дипломатическими посольствами послужил стимулом для установления первых, после падения Римской Империи, культурных и коммерческих связей между Западной Европой и Азией. Как мы увидим далее, аргумент вызвал наибольший интерес в западной историографии, в особенности в последние десятилетия. Однако характер развития франко-монгольских переговоров освящен недостаточно; и, в частности, до сих пор не определены причины неудачи реализации альянса в совместной военной кампании. Для выяснения подобных причин в настоящем исследовании предлагается новый метод, основанный не только на ознакомлении с результатами предыдущих исторических работ, но и в привлечении к анализу разнородных идеологических и лингвистических источников, касающихся аргумента.

Краткий историографический обзор западных работ, касающихся темы

Французские историки первыми затронули тему взаимоотношений между Западной Европой и монголами Персии. Помимо коротких упоминаний, содержащихся в многотомном труде J. F. Michaud [9], другой французский учёный, J.-P. Abel-Rémusat, опубликовал серию статей, посвящённых франко-монгольским переговорам [3]. В течение XIX века аргумент рассматривался, почти без исключений, только французскими историками. В данном контексте заслуживает упоминания многотомное издание средневековых источников разного лингвистического происхождения (западных, мусульманских, армянских и греческих), посвящённых эпохе крестовых походов [10]. Последующий шаг в развитии изучения аргумента был предпринят французским историком P. Riant, который основал *Общество Латинского Востока (Société de l'Orient latin)* для объединения наиболее уважаемых ориенталистов Франции и Германии и для публикации комментированных переводов, относящихся к тематике, в журнале *Archives de l'Orient latin* (1881-1884). После смерти основателя *Общество* распалось из-за финансовых проблем, его журнал однако периодически публиковался под новым титулом (*Revue de l'Orient latin*) вплоть до окончательного закрытия в 1911 году. Среди наиболее важных для аргумента работ упомянем статью R. Rochricht [11], которая рассматривает мамлюкскую агрессию против Иерусалимского королевства и попытки крестоносцев организовать совместную с монголами военную кампанию против мусульманской Сирии; исследование J.-B. Chabot [12], анализирующее интенсификацию дипломатических переговоров в последние годы существования латинского королевства в Палестине; и работу С. Kohler [13], которая предоставляет историческую документацию Папской политики на Востоке.

В XX веке большинство исследований было посвящено ранним взаимоотношениям с империей монгол, предшествующим основанию Ильханата Персии (1260), которые имели значительное влияние на последующие дипломатические переговоры. Среди

¹ Мамлюкско-монгольский конфликт стал объектом научных исследований сравнительно недавно; ограничимся упоминанием работ Amitai-Preiss R., *The Mongol Empire and Its Legacy*, Leiden: Brill, 1999; его же *Mongols and Mamluks. The Mamluk-Ilkhanid War, 1260-1281*, Cambridge University Press, 1995; и Halperin C. J., "The Kipchak Connection: The Ilkhans, the Mamluks and Ayn Jalut", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 63/2 (2000), сс. 229.

² Последний период существования Иерусалимского королевства изучен достаточно подробно: Richard J., *Histoire des croisades*, Librairie Arthème Fayard, 1996; Holt P. M., *The Eastern Mediterranean Lands in the Period of the Crusades*, Warminster: Aris&Phillips, 1977; Setton K. M., *A History of the Crusades*, том II, Madison: University of Wisconsin Press, 1969; Sivan E., *L'Islam et la Croisade. Idéologie et Propagande dans les Réactions Musulmanes aux Croisades*, Paris: Librairie d'Amérique et d'Orient, 1968.

³ Weiler B., "The Negotium Terrae Sanctae in the Political Discourse of Latin Christendom, 1215-1311", *The International History Review*, 25/1 (2003), сс. 1-37; Housley N., *The Later Crusades, 1274-1580*, Oxford University Press, 1992; Menestò E., *Niccolò IV: un pontificato tra Oriente ed Occidente. Atti del Convegno internazionale in occasione del VII centenario del pontificato di Niccolò IV*. Ascoli Piceno (14-17 dicembre 1989), Spoleto: Centro italiano di Studi sull'Alto Medioevo, 1991; Mollat M. M., *1274- Année Charnière-Mutations et Continuités. Actes du Colloque International, Lyon-Paris, Paris, 1977*; Purcell M., *Papal Crusading Policy. The Chief Instrument of Papal Crusading Policy and Crusades to the Holy Land from the Final Loss of Jerusalem to the Fall of Acre (1244-1291)*, Leiden: Brill, 1975; Throop P. A., "Criticism of Papal Crusade Policy in Old French and Provençal", *Speculum*, 13/4 (1938), сс. 379-412.

наиболее важных работ упомянем исследования I. Racheviltz [14], P. Pelliot [15], E. Voegelin [16] и C. Dawson [17]. Редкие западные работы затрагивали тематику дипломатических связей с Ильханатом. Обширное исследование G. Soranzo [18] представляет собой детальный обзор связей с империей монгол; его книга однако трактует в первую очередь Папскую политику и католическое миссионерство в Азии, и только поверхностно затрагивает политические события на Ближнем Востоке. Статья L. Lockhart [19] анализирует участие в переговорах исключительно английских монархов. J.A. Boyle [20] рассматривает монгольскую политику в Персии, и его анализ развития франко-монгольских переговоров ограничивается коротким описанием обмена дипломатических посольств. Особого упоминания заслуживает серия статей J. Richard, резюмированных автором в его недавней работе [21], который однако, как и в случае G. Soranzo, концентрируется на изучении Папской политики и восточного католического миссионерства. Среди наиболее свежих работ упомянем книгу P. Jackson [22], которая, несмотря на своё название *Монголы и Запад*, представляет собой доклад об общем положении западной монголистики на данный момент и уделяет мало места взаимоотношениям империи с Западной Европой.

Обобщая историографический обзор, заметим, что препятствием для изучения военного союза между Западной Европой и монголами являлась относительно узкая специализация исследователей. Большинство исследований, концентрирующихся на изучении организации крестовых походов или на монархическом характере Папской власти, ограничивается анализом событий внутри Европы, которые, сами по себе, требуют интерпретации обширнейших коллекций средневековых источников, относящихся к аргументу. Восточные дипломатические переговоры поэтому рассматриваются как маргинальная тема, в которой, очень часто, исследователи не имеют достаточной компетенции. Также и монголисты демонстрируют слабый интерес по отношению к франко-монгольскому альянсу, так как война в Сирии имела второстепенное значение для монгол Персии. Схожий подход характерен для арабистов, изучающих мамлюкский период, исследования которых концентрируются на анализе взаимоотношений Египетских правителей с монголами Персии и Золотой Орды и игнорируют детали формирования альянса. По нашему мнению, подробное исследование военного союза между монголами и западными христианами против мусульман Ближнего Востока не может ограничиваться изучением одного аспекта и требует интерпретацию исторической документации всех трёх сторон, вовлечённых в конфликт.

Описание источников, использованных в исследовании.

Хроники персидских авторов монгольского периода предоставляют ограниченную информацию по поводу сирийского конфликта и замалчивают существование альянса, так как, по-видимому, мусульманские хронисты испытывали некое неудобство в освящении деталей переговоров между своими монгольскими правителями и христианскими монархами

Европы. Персидские источники представляют интерес в изучении администрации монгол и предоставляют полезную информацию о внешней политике ильханов, в особенности касающуюся конфликта с Золотой Ордой и Чагатайским улусом. Джувейни (родился в Хорасане в 1226 году) написал свою *Историю завоевателя мира* [23] в 1257 году, которая даёт важнейшую информацию о формировании и экспансии империи. Относящийся к кругу наиболее влиятельных налоговых чиновников Персии, Джувейни имел возможность расспрашивать непосредственных участников создания империи и использовать их воспоминания в своей работе. Его информация послужила основой для многотомного труда Рашид ад-Дина [24], еврейского автора, родившегося в Персии в 1247 году и обращённого в ислам в возрасте 30 лет. Рашид ад-Дин был назначен визирем Персии Ильханом Газаном и был подтверждён в этом же звании его братом и наследником Олджейту, который поручил ему составление официальной хроники Ильханов, написанной в период 1307-1316 в сотрудничестве с группой хронистов разного этнического происхождения. *Сборник летописей* представляет собой важнейший источник по истории империи монгол и, помимо описания военных кампаний, предоставляет ценнейшую информацию об администрации монгол в Персии, дополненную, в отношении фискальной системы Южного Ирана, Вассаф-Хазретом в его *Истории Вассафа* [25]. Детали фискальной администрации монгол в Северной Персии подробно освещены другом и коллегой Рашид ад-Дина, Казвини в его летописи *Услада сердец* [26].

Особого внимания заслуживают хроники восточных христиан: помимо описания военных конфликтов Ильханата, христианские авторы прослеживают развитие взаимоотношений между монголами и Западной Европой и подчёркивают посредническую роль восточных христианских правителей в формировании альянса. Несторианская хроника *История мар Ябалахи III и раббан Саумы* написана анонимным автором в 1317-1319 годах [8]. *История* описывает события, связанные с патриаршеством мар Ябалахи III, единственного несторианского прелата тюркского происхождения. Несторианский источник приводит полезнейшую информацию о монгольской политике по отношению к восточным христианам и о посредничестве несториан в формировании франко-монгольского альянса. Точка зрения якобитской церкви представлена хроникой Бар Эбрея [27], назначенного в 1264 митрополитом восточных провинций (Верхней Месопотамии). Армянские летописи делятся на хроники, написанные на территории современной Армении, в Киликии и на средневековом французском языке. В числе хроник, написанных на территории современной Армении, упомянем в первую очередь *Историю Армении* Киракоса Гандзакети [28], монаха монастыря Гетик, взятого в 1236 году в плен монголами, где армянский автор имел возможность изучить монгольский язык и познакомиться с религиозными и культурными аспектами жизни кочевников. Не менее важна *Всеобщая история* Вардана Великого [29], друга и коллеги Киракоса, который свидетельствует формирование филохристианской

политики Ильханов. *История народа стрелков* Григора Акнерци (ранее приписываемая иноку Макагии) [30] страдает массой неточностей в отношении периода инвазии монгол; начиная с момента создания Ильханата однако, его информация становится более достоверной. К Киликийским авторам относятся следующие представители правящей династии. Смбат Спарпет, брат короля Гетума I и главнокомандующий военными силами армянского королевства, приводит важнейшие сведения о своей личной роли в формировании франко-монгольского альянса [31]. Лаконичная летопись Гетума II [32] предоставляет дополнительные детали мамлюкских вторжений на территории королевства. Армянские источники, написанные на средневековом французском языке, представлены *Цветником истории*, написанным Гетумом Патмичем по велению папы Клементя V для выяснения возможностей совместной франко-монгольской кампании [33]; и *Летописью Армении*, написанную францисканским монахом Жаном Дарделом с использованием документации королевской канцелярии Киликии [34].

Перевод мамлюкских источников был осуществлён, по большей части, за последние 50 лет параллельно с развитием историографии мамлюкского периода, пренебрегаемым ранее в среде арабистов. Новое направление арабистики зародилось благодаря инновативным идеям израильского историка Д. Аялона, который опубликовал серию статей (начиная с 1951)¹, посвящённым изучению финансового аппарата мамлюкской армии, углубленного в последствии египетским учёным Н. Рабие [35]². Мамлюкские летописи делятся на сирийские и египетские хроники. Сирийские авторы практиковали менее официальный стиль по сравнению с их египетскими коллегами, и поэтому их информация является более достоверной. Камал ад-Дин в своих *Сливках истории Халеба* описывает первое вторжение монгол в Сирию [41]. Ал-Юнини приводит детали повторного захвата Дамаска в 1300 году [42]. Характер мамлюкской администрации в Сирии описан дамаскским чиновником Ibn as-Suqai [43]. Наиболее ценные сведения содержатся в *Краткой истории рода человеческого*, написанной потомком Саладина Абу-ль-Фида [44]. Большая часть информации однако, содержится в египетских хрониках. Al-Zahir Ibn 'Abd являлся официальным биографом первых мамлюкских султанов (Бейбарса и Калавуна), и поэтому его хроника страдает пристрастностью, несмотря на обильность сведений о внешней политике мамлюков [45]. Более достоверны хро-

ники, написанные во второй половине XIV, так как авторы, в числе которых упомянем Al-Mufazzal Ibn Abi-Fazail [46] и Ibn al-Furat [47], могли позволить себе прибегнуть к относительной критике политики первых мамлюкских султанов, благодаря хронологической удалённости описываемых событий. Среди авторов, писавших в начале XV века, упомянем al-Maqrisi [48] и al-'Ayni [49], сведения которых базируются на предыдущих хрониках.

Среди западных историков упомянем в первую очередь собрание Папских писем, отправленных монгольским правителям и христианским прелатам на Востоке в течение XIII и первой половины XIV века [50]. В исследовании также использованы регистры папы Урбана IV, свидетельствующие папскую реакцию по отношению к вторжению монгол в Сирию (1260) [51], и папы Николая IV [52], освящающие период интенсификации переговоров в последние годы существования Иерусалимского королевства (1288-1291). Часто Папские регистры приводят только титулы посланий, полный текст которых однако возможно найти в коллекции документов, составленной в конце XVI века кардиналом Cesare Baronio [53]. Главными источниками Иерусалимского королевства являются анонимное продолжение хроники Вильгельма Тирского [54] и Кипрская хроника, третья часть которой, написанной так называемым Тамплиером из Тира [55], наиболее важна для аргумента. Что касается западно-европейских источников, помимо итальянских хроник Giovanni Villani [56] и Salimbene di Adam [1], в исследовании использована серия французских³ и немецких хроник, собранных в широко известной коллекции *Monumenta Germaniae Historica*. Особое место уделено документам и современным историческим исследованиям, освящающим роль итальянских торговых республик (в первую очередь Генуи, Венеции и Пизы) в организации крестовых походов и в развитии взаимоотношений с империей монгол. Западная коммерческая экспансия на Востоке имела непосредственное влияние на формирование дипломатических связей между Европой и Азией, начиная с создания итальянских колоний в Крыму и в Киликии, засвидетельствованных сборниками нотариальных актов [57, 58]. В исследовании проанализированы также и коммерческие связи с Египтом, часто препятствовавшие осуществ-

¹ "L'esclavage du Mamelouk", *Oriental Notes and Studies*, 1 (1951), cc. 1-66; "Le regiment Bahriya dans l'armée mamelouke", *Revue des études islamiques*, 1951, cc. 133-141; "The System of Payment in Mamluk Military Society", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 1/1 (1957), cc. 37-65; 1/1 (1958), cc. 257-296; "The Great Yasa of Chingiz Khan. A Re-examination", *Studia Islamica*, 33 (1970), cc. 97-140; 34 (1971), cc. 151-180; "Aspects of the Mamluk Phenomenon", *Der Islam*, 53 (1976), cc. 196-225; 54 (1977), cc. 1-32.
² Среди других исследований упомянем работы S. Humphreys [36] и A. Levani [37], рассматривающие перемены мамлюкского государственного переворота; P. Thorau [38], работа которого особенно важна благодаря скрупулёзному цитированию мамлюкских источников; и исследования, рассматривающие внешнюю политику египетских султанов - R. Irwin [39] и S. Northrup [40].

³ В данном контексте, наиболее компетентными являются исследования французского историка M. Balard: "Les républiques maritimes italiennes et le commerce en Syrie-Palestine (XIe-XIIIe siècles)", *Annuario de estudios medievales*, 24 (1994), cc. 313-348; "Le commerce du blé en mer Noire (XIIIe-Xve siècles)", *Aspetti della vita economica medievale: Atti del Convegno di Studi nel X Anniversario della morte di Federigo Melis (Firenze-Pisa-Prato, 10-14 marzo 1984)*, Firenze, 1985, cc. 64-80; "Génois et Pisans en Orient (fin du XIIIe-début du XIV siècle)", *Genova, Pisa e il Mediterraneo tra Due e Trecento, per il VII Centenario della battaglia della Meloria (Genova, 24-27 ottobre 1984)*, Genova, 1985, cc.181-208; "Genes et la mer Noire (XIIIe-XVe siècles)", *Revue Historique*, 270 (1983), cc. 31-54; "Les milieux dirigeants dans le comptoirs génois d'Orient (XIIIe-XVe s.)", *La Storia dei Genovesi*, 1 (1981), cc. 159-181. Упомянем также классические исследования: Petech L., "Les marchands italiens dans l'empire mongol", *Journal Asiatique*, 250 (1962), cc. 562-565; Bratianu G. I., *Recherches sur le commerce génois dans la Mer Noire au XIIIe siècle*, Paris: Geuthner, 1929; Heyd W., *Histoire du commerce du Levant au Moyen-Age*, 2 тома, Leipzig: Harrassowitz, 1885.

лению крестового похода и засвидетельствованные генеузской хроникой Каффаро [59] и византийской хроникой Георгия Пахимере [60].

Результаты исследования

Применение нового метода, основанного на анализе разнородных источников, позволяет сделать следующие выводы, выясняющие причины неудачи в реализации франко-монгольского союза.

Что касается Ильханов, их стремление организовать совместную с франками кампанию имело прагматичный характер и было вызвано скорее внутренними финансовыми проблемами, чем конфликтом с Золотой Ордой. Напряжение на Кавказской границе ослабилось начиная с 1268 года; однако, Ильханы не смогли окончательно решить проблемы финансирования собственной армии, вызвавшие соответственно серию восстаний в Хорасане.

Мамлюкская агрессия привела к уничтожению Иерусалимского королевства, однако её не следует рассматривать как проявление религиозного фанатизма. Уже в конце 60-х годов XIII века египетские султаны были способны захватить все крепости франков в Палестине, но предпочли приостановить наступление на два десятилетия, так как католическое присутствие на Ближнем Востоке было выгодно экономически мусульманской стороне.

Подобное поведение имело прямое влияние на внешнюю политику Римских пап, которые доверяли перемириям, заключённым с мусульманскими правителями. Содержание Папских регистров выказывает явный интерес по отношению к монгольским предложениям союза, но с другой стороны, Папы в своих письмах отказываются обсуждать конкретные детали возможного военного сотрудничества. Основой для Папского поведения являлось усиление их власти на Европейском континенте, проявившееся параллельно с монгольской экспансией. Начиная с первых контактов с империей, Папы отстаивали своё мировое первенство, и их постоянные требования крещения монгольских правителей, по-нашему мнению, не только являлись проявлением заботы о духовном состоянии языческих кочевников, но и предполагали признание с монгольской стороны Папского мирового господства.

Главной причиной неудачи альянса поэтому, явилась невозможность организации крестового похода, с присущими ему спиритуальными индульгенциями, в сотрудничестве с языческими союзниками, упорно отвергавшими предложения обратиться в христианство.

.....
1. Salimbene di Adam, *Cronica*, nep. Sebastiana Nobili C., Roma, 2002.

2. Richard J., *Simon de Saint-Quentin. Histoire des Tartares*, Paris: Geuthner, 1965.

3. Abel-Rémusat J.- P., “Mémoires sur les relations politiques des princes chrétiens, et particulièrement des rois de France, avec les empereurs mongols”, *Histoire et mémoires de l’Institut royal de France*, 7 (1824), cc. 335-438.

4. Meyvaert P., “An Unknown Letter of Hulagu, Il-khan of Persia, to King Louis IX of France”, *Viator*, 11 (1980), cc. 245-60.

5. Tisserant S. E., “Une lettre de l’Ilkhan de Perse Abaga, adressée en 1268 au Pape Clément IV”, *Le Muséon. Revue d’études orientales*, 59 (1946), cc. 547-556.

6. Roberg B., “Die Tartaren auf dem 2. Konzil von Lyon 1274”, *Annuaire Historiae Conciliorum*, 5 (1973), cc. 280-301.

7. “Chronicon Hanoniense quod dicitur Balduini Avenensis”, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, том XXV, cc. 414-467.

8. *Storia di Mar Yahballaha e di Rabban Sauma*, nep. Borbone P. G., Torino: Zamorani, 2001.

9. Michaud J. F., *Histoire des Croisades*, 6 томов, Bruxelles, 1819-1841.

10. *Recueil des Historiens des Croisades*, Paris, 1844-1906.

11. Rochricht R., “Études sur les derniers temps du royaume de Jérusalem”, *Archives de l’Orient latin*, 1 (1881), cc. 617-652; 2 (1884), cc. 365-409.

12. Chabot J. - B., “Notes sur relations du roi Argoun avec l’Occident”, *Revue de l’Orient latin*, 2 (1894), cc. 566-639.

13. Kohler C., “Documents inédits concernant l’Orient latin et les croisades”, *Revue de l’Orient latin*, 7(1900), cc.1-37.

14. Rachewiltz I., *Papal Envoys to the Great Khan*, London: Faber, 1971.

15. Pelliot P., “Les Mongols et la Papauté”, *Revue de l’Orient chrétien*, 23 (1923), cc. 3-33.

16. Voegelin E., “The Mongol Orders of Submission to Euro-pean Powers, 1245-1255”, *Byzantion*, 15 (1940-41), cc. 378-413.

17. Dawson C., *Mission to Asia*, Toronto, 1980.

18. Soranzo G., *Il Papato, l’Europa cristiana e i Tartari*, Milano, 1930.

19. Lockhart L., “The Relations between Edward I and Edward II of England and the Mongol Il-Khans of Persia”, *Iran. Journal of the British Institute of Persian Studies*, 6 (1968), cc. 23-32.

20. Boyle J. A., “The Ilkhans of Persia and the Christian West”, *History Today*, 23 (1973), cc. 554-563.

21. Richard J., *La Papauté et les missions d’Orient au Moyen Age (XIIIe-XVe siècles)*, École Française de Rome, 1998.

22. Jackson P., *The Mongols and the West, 1221-1410*, Harlow: Pearson, 2005.

23. Juvaini Ata Malik, *Gengis Khan il conquistatore del mondo*, nep. Scarcia G. R., Milano: Mondadori, 1991 (первое издание 1962).

24. Рашид ад-Дин, *Сборник летописей*, nep. Арендс Л. К., 3 тома, М.-Л: АН СССР, 1946.

25. Вассаф-Хазрет, *История Вассафа*, nep. Тизенгаузен В. Г., *Сборник материалов относящихся к истории Золотой Орды*, М. – Л: АН СССР, 1941, том II, cc. 80-89.

26. Al-Qazvini Hamdallah, *The Geographical Part of the Nuzhat-al-Qulub*, nep. Le Strange G., Leiden: Brill, 1919.

27. Bar Hebraeus, *The Cronography of Gregory Abu’l Faraj, the Son of Aaron, the Hebrew Physician Commonly Known as Bar Hebraeus Being the First Part of His Political History of the World*, nep. Budge E. A. W., Gorgias Press, 2003.

28. Kirakos Ganjakets’i, *History of the Armenians*, nep. Bedrosian R., <http://rbedrosian.com/kg1.html>

29. Vardan Arewelc’i, *Compilazione storica*, nep. Thomson R. W., “The Historical Compilation of Vardan Arewelc’i”, *Dumbarton Oaks Papers*, 43 (1989), cc. 125-226.

30. Grigor of Akner, *History of the Nation of Archers. Previously Attributed to Maghak'ia the Monk*, nep. Bedrosian R., <http://rbedrosian.com/ga1.html>
31. Smbat Sparapet, *Chronicle*, nep. Bedrosian R., <http://www.rbedrosian.com/cssint.html>
32. Het'um II, *Chronicle*, nep. Bedrosian R., <http://www.rbedrosian.com/chetint.html>
33. Hayton, "La Flos des Estoires de la Terre d'Orient", *Recueil des Historiens des Croisades, Documents armeniens, mom II*, Paris, 1906.
34. Jean Dardel, "Chronique d'Arménie", *Recueil des Historiens des Croisades, Documents armeniens, m. II*, Paris, 1906.
35. Rabie H., *The Financial System of Egypt (A.H. 564-741/A.D. 1169-1341)*, London: Oxford University Press, 1972.
36. Humphreys S., *From Saladin to the Mongols. The Ayyubids of Damascus, 1193-1260*, Albany: State University of New York Press, 1977.
37. Levanoni A., "The Mamluks' Ascent to Power in Egypt", *Studia Islamica*, 72 (1990), cc. 121-144.
38. Thorau P., *The Lion of Egypt. Sultan Baybars I and the Near East in the Thirteenth Century*, nep. Holt P. M., London: Longman, 1992.
39. Irwin R., *The Middle East in the Middle Ages. The Early Mamluk Sultanate 1250-1382*, London: Croom Helm, 1986.
40. Northrup L. S., *From Slave to Sultan. The Career of al-Mansur Qalawun and the Consolidation of Mamluk Rule in Egypt and Syria (678-689 A.H./ 1279-1290 A.D.)*, Stuttgart: Steiner, 1998.
41. Kamal-al-Din Ibn al-Dim, *Histoire d'Alep*, nep. Blochet E., *Revue de l'Orient latin*, 3 (1895), cc. 509-565; 4 (1896), cc. 145-320; 5 (1897), cc. 37-108; 6 (1898), cc. 1-49.
42. Al-Yunini Qutb al-Din Musa, *Dhayl Mir'at al-zaman*, nep. Li Guo, *Early Mamluk Syrian Historiography*, 2 moma, Leiden: Brill, 1998.
43. Ibn as-Suqai, *Tali Kitab Wafayat al-A'yan. Un fonctionnaire chrétien dans l'administration mamelouke*, nep. Sablet J., Damas, 1974.
44. Abou'l Féda, "Les Annales", *Recueil des Historiens des Croisades, Documents orientaux, mom I*, Paris, 1872.
45. Al-Zahir Ibn 'Abd, *Le jardin resplendissant: histoire du Souverain magnifique*, nep. Sablet J., *Les trois vies du sultan Baibars*, Paris: Imprimerie nationale, 1992, cc. 23-58.
46. Al-Mufazzal Ibn Abil-Fazail, *Histoire des Sultans Mamlouks*, nep. Blochet E. & Graffin R., *Patrologia Orientalis*, 12 (1919), 16 (1920), Paris: Firmin-Didot.
47. Ibn al-Furat, *Tarikh al-Duwal wa'l-Muluk*, nep. Lyons U. & M. C., *Ayyubids, Mamlukes and Crusades. Selections from the 'Tarikh al-Duwal wa'l-Muluk' of Ibn al-Furat*, 2 moma, Cambridge: Heffer and Sons, 1971, cc. 1-169.
48. Al-Maqrizi Taqi al-Din Ahmad Abu'l-Fidayyani, *Kitab al-Soulouk li-ma 'rifat duwal al-moulouk*, nep. Sablet J., *Les trois vies du Sultan Baibars*, Paris: Imprimerie nazionale, 1992, cc. 59-174
49. Alainy, "Le Collier de Perles", *Recueil des Historiens des Croisades, Documents orientaux, mom II*, Paris, 1887.
50. *Pontifica commissio ad redigendum codicem juris canonici orientalis, Typis pontificae universitatis gregorianae, 1944-1966.*
51. *Les Registres d'Urbain IV*, ped. Guiraud J., 4 moma, Paris, 1899.
52. *Les Registres de Nicholas IV*, ped. Langlois M. E., 8 momos, Paris, 1886-93.
53. *Annales Ecclesiastici ab anno MCXCVIII ubi Card. Baronius desinit*, ped. Rinaldi O., 18 mom, Roma: Mascardus, 1644-56.
54. *Eracles or Acre Continuation*, nep. Shirley J. & Crusader Syria in the Thirteenth Century. *The Rothelin Continuation of the History of William of Tyre with Part of the Eracles or Acre Text*, Aldershot: Ashgate, 1999, cc. 121-145.
55. *Templare di Tiro, Cronaca*, nep. Minervini L. & *Cronaca del Templare di Tiro (1243-1314). La caduta degli Stati Crociati nel racconto di un testimone oculare*, Napoli: Liguore, 2000.
56. Villani Giovanni, *Nuova cronica*, ped. Porta G., Parma: Fondazione Pietra Bembo, 1991.
57. *Actes passés à Famagouste de 1299 à 1301 par devant le notaire génois Lamberto di Sambuceto*, ped. Desimoni C., *Archives de l'Orient latin*, 2 (1884), cc. 3-117; *Revue de l'Orient latin*, 1 (1893), cc. 58-139, 275-312, 321-53; 2 (1894), cc. 1-34.
58. *Actes passés en 1271, 1274 et 1279 à l'Aias (Petite Arménie) et à Beyrouth par devant des notaires génois*, ped. Desimoni C., *Archives de l'Orient latin*, 1 (1881), cc. 434-511.
59. *Annali Genovesi di Caffaro e de'suoi continuatori*, 5 momos, Roma: Filippini, 1926.
60. Georges Pachymères, *Relations Historiques*, nep. Larent V., Paris: Belles Lettres, 1984.

МЕСТО КАЗАХСТАНА И ЮЖНОГО УРАЛА В РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ: ОБЩЕИМПЕРСКИЕ ПРАКТИКИ, РЕГИОНАЛЬНЫЕ СРАВНЕНИЯ (первая половина XIX в.)

В современной исторической литературе* актуализируется изучение отдельного региона, как части ойкумены, локализованного в пространстве и во времени. Данный подход открывает исследовательские перспективы в получении новых обобщающих научных результатов, в выявлении комплекса задач исследования в определении роли региона в общей системе управления и влияния особенностей социокультурного развития различных пространственных плоскостей на целостную картину. Исходя из этой постановки, мною предпринята попытка определения места Казахстана и Южного Урала в Российской империи в первой половине XIX в. Что объединяло и что отличало эти регионы, находившиеся в едином политическом пространстве? Основными критериями для сравнительного анализа двух регионов взяты такие факторы как природно-географические условия, религия и язык как идентифицирующая основа местных народов, их хозяйственно-культурный тип, время вхождения данных территорий в состав империи, методы региональной власти в установлении сотрудничества с представителями родовой знати местных народов, политика воздействия российской власти на институциональные структуры и духовную жизнь местных обществ. Каковы сходные позиции этих двух регионов? Во-первых, Южный Урал и западный регион Казахстана входят в единое экологическое пространство с Волго-Уральским регионом через р. Урал (основной приток Волги), в системе которой находятся южная и юго-восточная Башкирия и Западный Казахстан. «Сия река (Урал-Г.С.)», как писал П.Рычков, «исстари разделяет башкир и казахов» и служила в XVIII в. в верхнем и среднем течении естественной границей между ними, кочевья башкир соприкасались и зачастую перемежались с кочевьями казахов Младшего и части Среднего жузов. Во-вторых, территория Южного Урала оказалась первой в составе Российской империи окраиной (середина XVI в.), основное население которой, а именно башкиры, отличалось хозяйственно-культурным типом от финно-угорских (мордва, мари, удмурты) и тюркских (казанские татары, мищари, чуваша) народов Волго-Уральского региона. Отличия в первую очередь заключались в кочевом и полукочевом скотоводстве. Разный уровень социально-экономического развития башкирских земель и центральных районов Русского государства служил более столетия

препятствием для полного включения Башкирии в состав метрополии*

В-третьих, по данным В.Л. Кабузана к 1744 г. русское население в Оренбургском крае составило 26,4%, а нерусское – 73,6%, при этом тюркоязычные народы – (башкиры, татары, мищари и тептяри) – 69%, а финно-угорские – 14,6% [1, 47-65]. Основное население этих регионов - казахи и башкиры, - имели единый ХКТ (кочевое и полукочевое скотоводство), относились к одной этнолингвистической (кыпчакская группа тюркских языков) и к одной этноконфессиональной семье (ислам суннитского толка).

В-четвертых, в первой половине XVIII в. Южный Урал стал плацдармом проникновения русских войск на территорию Младшего жуза с одной стороны, а с другой - факт принятия подданства казахами Младшего жуза способствовал созданию для российского правительства условий по завершению полной и окончательной интеграции Башкирии в состав Российской империи и дальнейшего продвижения в Казахстан и Среднюю Азию. Как отмечал П. Рычков, «не имея в подданстве киргиз-кайсаков (казахов – Г.С.)» труднее было бы «укротить и обуздать башкирский народ» [2, л.300-301]. В связи с этим симптоматично, что в 1732 г. началось строительство первой укрепленной линии за рекой Волгой. Новая Закамская линия, как отметила башкирский историк Р.Г. Буканова, должна была оказать определенное давление на ход русско-казахских дипломатических переговоров, проводимых первым российским послом в Казахстане М.Тевкелевым [3, с.90]. И конечно на башкир, оказывавших отчаянное сопротивление присутствию русских войск в регионе. Программа правительственной политики по отношению к башкирам была утверждена только 11 февраля 1736 года, хотя они находились в составе империи уже более двух столетий.

Как мы видим, к 30-м годам XVIII в. территория Южного Урала практически не была освоена, а тут уже и необходимо было осваивать новые земли - новоподанных кочевников - казахов Младшего и Среднего жузов, что естественно определило синхронность разработки стратегии и тактики действий российских властей по отношению к этим народам.

И наконец, более века (40-е годы XVIII в. - середина 60-х годов XIX в.) территория западного региона Казахстана и Южного Урала находилась под единым административно-политическим управлением российской власти (Оренбургское генерал-губернаторство), что позволяет выделить общие

* См.: Имперский строй России в региональном измерении (XIX - начало XX века). М., 1997; Ремнев А.В. Региональные параметры имперской «географии власти». Сибирь и Дальний Восток. // *Ab Imperio*. 2000. № 3/4, С. 343–358 Капеллер А. «Россия – многонациональная империя»: некоторые размышления восемь лет спустя после публикации книги. // *Ab Imperio*. 2000. №1.

* Н.В. Демидова одна из первых исследователей обратила на этот факт// См. Демидова Н.В. Управление Башкирией в первой половине XVIII в. // *Исторические записки*. 1961 г. - №68. - С.211-238.

тенденции в деятельности властных структур и многообразии правовых, государственных, институциональных управленческих форм по отношению к местным народам в процессе интеграции их в состав империи.

Вышеназванные факты дают нам возможность проследить как общеимперские практики по отношению к местным обществам, так и провести сравнительные параллели между этими регионами.

Многу выделены три этапа имперской политики, направленной на политическую и административную интеграцию региона, установление ее социальной, административной и правовой однородности по отношению к данным регионам. В них прослеживается единовременность действий центральных и местных властей, но вместе с тем различается тактика действий, принципы управления, военно-стратегические возможности и интересы российской администрации.

1-й период – 40-70-е годы XVIII в. Многу обозначен как «Башкирский вопрос» и «нащупывание» методов действий империи по отношению к казахам.

В этот период региональные и центральные российские власти приступили к проведению политики по превращению Южного Урала из пограничной во внутреннюю провинцию России. 13 августа 1735г. была создана Комиссия башкирских дел – первый орган управления Башкирией, которая совместно с Оренбургской экспедицией выполняли роль коалиционного правительства в регионе по созданию новых политико-административных образований и реализации политики правительства. Если по отношению к башкирам шел активный процесс разрушения традиционной системы управления (запрещение ыйынов), использование военного потенциала башкир, знание ими степной местности на сторожевой службе на пограничных линиях Оренбургской губернии*. Определенное влияние на политику местных властей оказало непрерывная цепь башкирских восстаний (1735, 1737, 1740, 1755). Поэтому российское правительство на протяжении этого периода решало один вопрос – башкирский. По отношению к казахам Младшего жуза проводилась политика своеобразного функционализма (невмешательства в традиционную организацию жизни и быта, установление сотрудничества с казахской элитой)*. Возможность совместных выступлений тюркоязычных народов в башкирских восстаниях способствовала разработке мер по противопоставлению народов друг другу, а именно по разрыву семейно-брачных отношений между тюр-

коязычными народами региона; по разжиганию соперничества между ними для получения определенных материальных благ от местной администрации и т.д., разрешение казахам захватывать в плен башкирских жен и детей, провоцирование барымты между кочевниками.

Вместе с тем местные власти не предпринимали никаких действий по отношению к религиозной жизни казахов и башкир. Если в первой половине XVIII в. проводилась очень жесткая политика по отношению к поволжским татарам, а именно христианизация, то по отношению к казахам и башкирам оренбургская администрация предпринимала все действия, чтобы предотвратить проведения среди них миссионерской работы и даже по словам А. Добросмылова, боялась делать намеки на возможность насаждения среди них христианства», чтобы не оттолкнуть их [4, с. 220].

Следующий фактор, который влиял на принципы управления региональных властей – кочевой быт башкир и казахов, ибо этот тип хозяйства противоречил представлениям российских властей о «цивилизации». С первых лет деятельности региональной власти стали разрабатываться идеи о важности перевода кочевых народов к оседлости и развития земледельческой культуры у них. Этот шаг, по мнению региональной администрации, в частности чиновника П. Рычкова, способствовал бы решению двух задач: прекращение восстаний в регионе и установление «порядка и тишины». Более детально разрабатывать это направление политики и предлагать в центр стал оренбургский губернатор Д.В. Волков (1763-1764). Он считал, что интеграция кочевых народов в состав империи может быть осуществлена только через развития у них хлебопашества, ибо, как писал он Екатерине II: «в хлебе скорее сыщем мы золото и серебро, нежели во всех других искусственных способах» [5, с.458]. Далее Д. Волков, предложил этапы перевода кочевников в оседлое состояние. При этом к башкирам* в сравнении с казахами, разрабатывалась более целенаправленная политика как региональных, так и центральных органов власти. Основной фокус деятельности региональной администрации был направлен на то, чтобы «крайнее старание приложить», для развития хлебопашества в самой Башкирии и «... весьма умножить», тогда вскоре, по их мнению, казахи на этом примере «скорее и последовательнее» начнут заниматься земледелием [5, с.456].

По отношению к казахам власти ограничились на данном этапе только поощрительными мерами¹, не затрагивающие основ традиционного уклада жизни казахов. Этот факт вновь обращает наше внимание на

* Башкиры начали сторожевую службу на Оренбургской пограничной линии до 2000 человек в 1742 г. С 1760 г. башкиры и мицари уже несли службу и на Тобольской дистанции Сибирской пограничной линии до 500 человек (400 башкир и 100 мицарей) сроком на 1 год, но по указу Военной коллегии от 27 августа 1769г. стали отправлять вдвое больше и сроком на два года // *Материалы по историко-статистическому описанию Оренбургского казачьего войска. Оренбург. 1904. вып. 5. - С.17-18.*

* 17 мая 1747г. был издан указ о запрещении башкирам и татарам, как казанским, так и оренбургским вступать в брачные связи с казахами. Десятилетием ранее (11 февраля 1736) такой указ уже имел место по отношению к башкирам не разрешающим вступать в брак с татарами без «дозволения Казанского губернатора» //РГИА ф.1290.оп.4 д.73 л.30б. ГАОрО ф.б. оп.10. д.5280. л.18-19

* Политика поощрения хлебопашества относилась к юго-восточным башкирам (Сибирская и Ногайская даруги), основное занятие которых оставалось полукочевое скотоводство, в северо-западной части башкиры уже занимались земледелием.

¹ Хану, влиятельным султанам и старшинам Младшего и Среднего жузов отпускался хлеб бесплатно. Кроме того, в июле 1763г. Сенат разрешил беспошлинную продажу хлеба казахам на три года, в 1766г. этот срок был продлен «до указа» // КРО-1. док № 262. - С.674-676; док. №264. С.678-680; *Материалы по истории БАССР. - М. 1956. - Т.4. - Ч.2. док. № 494. - С.463.*

синхронность освоения территории (Южного Урала и Западного Казахстана), но темпы перевода кочевников (башкир и казахов) к земледелию были различными. В решениях Сената, указах Екатерины II акцентировалась важность именно освоения башкирских земель, что связано было со стратегическими планами российского правительства в XVIII в. Поэтому шел процесс усиленной колонизации Южного Урала (изъятие земли у башкир и раздача их припущенникам, служилым татарам, мишарям, под строительство заводов и т.д.), в то время как Казахские степи оставались недоступными для российской администрации.

2-й период – последняя четверть XVIII в., когда имперские власти приступили к реформированию административных структур в регионе. Во-первых, 23 декабря 1781 г. Оренбургская губерния была преобразована в Уфимское наместничество, что указывало на расширение задач, стоящих перед начальником многонационального края, усиление внимания правительства к этому региону из-за боязни новых социальных движений. Во-вторых, для местных и центральных властей стало ясно, что нужно предпринять шаги по завершению интеграции башкир в состав империи и начать реформирование казахских земель, которые находились в составе империи уже полувек, но фактически сохранили традиционную систему управления. Одним из первых приступил к внедрению общероссийских административных учреждений среди казахского и башкирского населения генерал-губернатор Уфимского и Симбирского наместничества барон О.А. Игельстром (1784-1792). В течение десятилетия (1786-1796) барон О.Игельстром синхронно проводил реформы как по отношению к башкирам, так и казахам. Если по отношению к Казахской степи это были первые шаги по распространению общегубернских административных учреждений, то по отношению к башкирам уже предпринимались конкретные действия по переводу их в военное сословие. 10 мая 1786 г. О. Игельстром предложил реформирование управления казахами посредством ликвидации ханской власти и перераспределения властных полномочий Пограничному суду (октябрь 1786) и Пограничной расправе (сентябрь, 1787 г.), введения должности главных старшин (1787). Параллельно Игельстром приступил к определению правового статуса башкир, выполнявших уже более полувек военную, пограничную службу, но остававшихся в ведении гражданской администрации. В 1789 г. 20908 башкирских дворов были распределены между 103 юртами (командами). Этот эксперимент продолжался почти в течение десяти лет и, по мнению Игельстррома, вполне себя оправдал и сделал возможным принятие 10 апреля 1798 г. указа «О введении кантонной системы управления башкирами и мясчеряками». Общее в предпринятых реформах правительства была не только синхронность действий, но и то, что администрация сделала ставку при проведении реформ на ключевую фигуру кочевых обществ – старшин. Как у башкир, так и у казахов вводился – главный старшина, который должен был находиться на государственной службе империи. Реформа О.А. Игельстррома не оправдала себя, так как

созданные административные органы: Пограничный суд не пользовался никаким влиянием у казахского населения.

В последней четверти XVIII в. российские власти предпринимали реформы не только по изменению системы управления казахами и башкирами, но и приняли ряд законоположений, влияющих на конфессионально-духовную жизнь nomadов и ясно отражающих хронологическую взаимозависимость действий правительства. В 1788 г. российские власти, окончательно признали ислам в качестве терпимой веры, создав специальный орган по управлению духовными делами мусульман региона – Оренбургское мусульманское Духовное собрание, сыгравший определенную роль в консолидации тюрко-мусульманских народов региона в начале XIX в.

Симптоматично, что в последней четверти XVIII в. наряду с попытками административной унификации по отношению к башкирам и казахам начался процесс правового определения статуса кочевых народов в имперской России и разработки термина «инородцы». В исторической литературе первым обратил внимание на появление термина «инородец» исследователь М. Федоров, изучавший правовое положение нерусских народов Сибири. Им приведен в работе разработанный в 1798 году проект «Положения» по отношению к нерусским народам Сибири. В этом документе была предпринята первая попытка включения в юридическую терминологию имперской России термина «инородцы» [6, с. С.164-165; 181].

Общеизвестно, что официальное употребление термина «инородцы» началось значительно позже и связано с введением в 1822 году «Устава об управлении инородцев». Вместе с тем важным является тот факт, что в конце XVIII в. русские власти пытались выработать единые правовые нормы по отношению к кочевым и полукочевым народам региона и узаконить термин «инородец» (человек иного рода, иного вероисповедания, иного образа жизни (кочевого), иной культуры), включавший более широкий смысл в сравнении с термином «иноверец».

В последней четверти XVIII в. в политике российской власти характерен приоритет политико-стратегических установок над экономическими. Правительство встало на позиции «просвещения» кочевников, этноконфессиональной толерантности. Вместе с тем в данный период выработалась определенная система взглядов на изменение управления башкирами, которая вылилась в введении кантонной системы управления башкирами, положивший начало изменению социального статуса башкир и превращению их во внутренних поданных империи. Важен и тот факт, что после завершения административной реформы по отношению к башкирам, на территории Южного Урала не произошло ни одного крупного восстания, которое представляло бы угрозу российской власти.

3-й период – первая половина XIX в., когда стратегия политики имперской России в первой половине XIX в. определялась в форсированном продвижении через Казахские степи на территорию Средней Азии. Поэтому в Оренбургском крае созда-

ется Особый Оренбургский корпус*, который был задействован в карательных экспедициях по подавлению сопротивления казахов и в реализации среднеазиатской политики империи (Хивинские экспедиции 1839 и 1853 гг.) Первая половина XIX в. отмечена и циклом реформ по отношению к казахам западного региона и приближения статуса башкир к общеимперской системе.

В 1824 г. был введен новый порядок управления в казахских землях Младшего жуза (разделение на три части: Восточная, Средняя, Западная), законодательно отразившийся в документе «Утвержденное мнение Комитета азиатских дел относительно преобразования управления Оренбургским краем».

Одновременно правительство предпринимало активные шаги по введению более мелких территориально-административных структур, которые бы усилили контроль над казахским населением и создали условия для продвижения российских войск вглубь степи. В 1831 году территория Западной, Средней и Восточной части Младшего жуза разделилась на прилинейные и степные дистанции (административные участки между двумя крепостями), возглавляемые «дистаночными начальниками» из влиятельных казахов. Создание новых административных участков сопровождалось введением института попечительства как дополнительного звена контроля и регламентации деятельности башкир и прилинейных казахов. Попечители, назначаемые из отставных военных, наблюдали за действиями башкир и прилинейных казахов, чтобы не было переходов за черту линии и контактов между ними, являлись посредниками между башкирами, казахами и жителями линий.

Логика представленного материала акцентирует внимание на ряд моментов:

1. Политика империи лучше воспринимается как целостное историческое явление, если исследуется не в рамках отдельного региона или этноса, а в системе пограничных регионов (Южного Урала и Западного Казахстана).

2. Структурно-системный метод анализа интеграции региона в единое пространство Российской империи позволил выявить синхронность действий российского правительства по отношению к казахам и башкирам. Это нашло отражение в содержании официальных указаний начальникам Оренбургской экспедиции, позже Оренбургской комиссии, Комиссии башкирских дел и губернаторам Оренбургского края, в конкретной деятельности региональных властей по поиску методов, форм и направлений по интеграции кочевых социумов в государственную систему империи.

3. Хронологическая взаимосвязанность действий российского правительства в XVIII-XIX вв. в освоении Южного Урала и Казахстана очевидна и объясняется общей стратегией империи. Но вместе с тем

различаются темпы освоения каждой территории, которые зависели от военно-стратегических возможностей и интересов империи; от конкретно складывавшихся обстоятельств; от опыта, уровня интеллекта и видения проблемы начальников края, которые разрабатывали стратегию действий правительства в этом регионе. Причиной этому была как хронологическая протяженность постепенного пространственного освоения территории империи, так и стратегическое значение конкретного региона. В первой половине XVIII в. политика российского правительства определялась геостратегическим положением Южного Урала как территории для проникновения в казахские степи, а в первой половине XIX в. военно-стратегическое значение среднеазиатского региона определяли особенности политики царизма по отношению к казахским землям западного региона. Если освоение Южного Урала продолжалось на протяжении двух столетий, то на освоение казахских земель российская администрация затратила более столетия. Это было вызвано не осмыслением концепции управления новыми территориями, а сколько вынужденным прагматизмом в связи с трудностями реализации власти в отдаленных кочевых аулах и отсутствием сведений о данной территории. Поэтому в XVIII в. российская администрация проводила целенаправленную политику по интеграции Южного Урала в состав империи, а в первой половине XIX в. глубокие административные реформы касались уже казахов северо-западного региона. В конце XVIII в. Среднее Поволжье потеряло статус пограничной области. Оренбург перенял функции Казани, став не только административным центром, но и форпостом для дальнейшего продвижения имперской России. Отражением разновременного освоения территории явилось отчаянное сопротивление народов: первая половина XVIII в. – непрерывная цепь башкирских восстаний, а первая половина XIX в. – цепь антиколониальных выступлений казахов западного региона.

Сравнительный анализ политики российских властей по отношению к казахам и башкирам показал, что русская администрация использовала опыт, апробированный ими в башкирском кочевом обществе к Казахской степи, в частности по разрушению традиционной структуры номадов; перевода кочевников к оседлости и изъятия пастбищных земель, внедрения административно-территориальной структуры и т.д.

Сходные методы интеграции кочевников в административно-политическую систему империи проявились:

1) в строительстве укрепленных пограничных линий (в первой половине XVIII в. Закамская, Оренбургская, Уральская, Уйская и т.д., а в первой половине XIX в. – Новоилекская, Новотроицкая линии); военных крепостей (в XVIII в. на пограничных рубежах: Оренбург, Орск, Верхнеуральск, Троицк; в 40-50-х годах XIX в. на казахских землях: Оренбургское, Уральское, форты Карабутак, Раим и т.д.);

2) в установлении сотрудничества с представителями местных элит и привлечении ключевых фигур кочевых обществ – башкирских и казахских старшин к управлению посредством их материального (выда-

* Как известно в I половине XIX в. Российская армия имела 4 особых корпуса: Финляндский, Сибирский, Кавказский и Оренбургский. Оренбургский корпус был Кавказский корпус вел войну с горцами которая шла в течении всей первой половины XIX в. вплоть до 1864

ча единовременных денежных вознаграждений, подарков и т.д.) и морального (институт тарханства, военные чины, награды и т.д.) стимулирования и развития между ними соперничества и «рвения на службе е.и.в.».

На этой основе позже стало формироваться башкирское и казахское чиновничество, вошедшее в состав российского административно-управленческого аппарата;

3) в политике противопоставление и использование потенциала каждого этноса в отдельности в процессе строительства новых рубежей империи.

4) введение схожих структур в процессе административного реформирования как башкирских, так и казахских обществ, в частности институт главного старшины (XVIII в.); попечительства (1835г. у башкир; 1844 у прилинейных казахов); единых административно-территориальных единиц: уезд, волость, аул (60-е годы XIX в.);

5) в переводе кочевников в оседлое состояние и изъятие башкирских и казахских земель в дальнейшей колонизации региона;

6) в организации делопроизводства и определении письмоводителей, как агентов русской адми-

нистрации, к влиятельным представителям родовой знати. К башкирским старшинам направляли писарей, рекрутированных из служилых мишарей, а к казахской знати письмоводителей из татар, мишари, башкир, тептяри до 60-х годов XIXв. Татарский язык был языком административного делопроизводства в регионе до 70-х годов XIXв.

.....
1. Кабузан. В.М. Население Урала в 20-60-х гг. XVIII в. (численность размещение, этнический состав) // Демографические процессы на Урале в эпоху феодализма. - Свердловск. 1990. - С.47-65.

2. ОР ГПБ им. М.Е. Салтыкова-Щедрина 222 (карт.11) л.300-301

3. Буканова Р.Г. Города-крепости юго-востока России в XVIII в. - Уфа. - 1997.

4. Добросмыслов А.Тургайская область. Исторический очерк // Известия Оренбургского отделения РГО. - Оренбург. 1901. Вып.16. - С. 123-272

5. Материалы по истории БАССР. Сборник документов и материалов. М.1956.Т.4. Ч 2.

6. Федоров М.М. Правовое положение народов восточной Сибири (XVII – начало XIX века). - Якутск. 1978.

Амелин Веналий Владимирович *Россия*

ИСТОРИЯ ОТЕЧЕСТВА СЕГОДНЯ ТРЕБУЕТ ЗАЩИТЫ

В современных условиях историческая проблематика занимает важное место в общественно-политической жизни нашего государства. Как известно в первые постсоветские годы на волне возрождения, зачастую гипертрофированного национального самосознания, в национально-территориальных образованиях усиленно муссировался образ имперской России. Особенно это было характерно для Татарстана, Башкортостана, ряда республик Северного Кавказа. В то же время здесь повысился интерес к проблемам этногенеза и этнической истории. Движение страны по пути демократии способствовало и процессу мифотворчества. Это привело к созданию идеализированных образов древности. К примеру в Северной Осетии на протяжении всех постсоветских лет поддерживается историческая версия, возводящая осетин напрямую к раннесредневековым аланам, к историческим сарматам и скифам. От осетин не отстают и адыги (адыгейцы, кабардинцы и черкесы), которые считают, что их история еще древней, начиная от античных племен живших на Кавказе.

В Республике Татарстан ведется дискуссия между версиями древней истории «булгаристами» и «татаристами». «Татаристанцы» обращаются к золотоордынским корням современных татар. Стремятся консолидировать всех российских татар под эгидой Казани. «Булгаристы» считают себя предками из Волжской Булгарии домонгольского периода. Они стремятся уйти от негативного образа татар – навя-

зываемой советской литературой, после разгрома ими Киевской Руси. Ими предлагалась идея смены самосознания, а также переименования Республики Татарстан на Булгаристан. Следует отметить, что идея происхождения казанских татар от волжских булгар в республике достаточно популярна. Оба подхода нашли себе место в школьных учебниках республики [8, с.2].

Следует отметить, что в свою очередь в Чувашской Республике волжских булгар считают исключительно предками своего чувашского народа. И в этой связи небезынтересны процессы, происходящие в многонациональных регионах во время Всероссийской переписи 2002, 2010 года. К примеру, по результатам Всероссийских переписей населения 2002 года в стране проживало 701 булгар из них 371 человек в Оренбургской области. В словаре национальностей для официального опубликования данных Всероссийских переписей населения 2010 – булгары выделены в качестве самостоятельной национальности.

Председатель Оренбургской городской булгарской общины Р.Д. Хуснутдинов полагает, что переписчики, не зная этнонима булгар, включали их в число болгар. По переписи населения 2002 г. болгар насчитали в Оренбуржье 603 человек. По его мнению, такого количества болгар в регионе не проживает, так как большинство строивших газзавод в г. Оренбурге выехали на свою родину после окончания его строительства. Кстати, истинные потомки волж-

ских болгар – оренбургские чуваша не торопятся становиться булгарами и записываются по-прежнему чувашами.

Что касается постсоветского пространства, как считает историк Н.Ф. Бугай, то здесь «сообщества, ставшие самостоятельными государствами, не могут отбросить более чем 80-летний период истории советского существования» [1, с.43]. Тем не менее в ряде государств, к примеру, странах Балтии, Азербайджане, государствах Центральной Азии и др. Россия представляется как колониальное государство, в котором наблюдалось колониальное угнетение малых народов. А в некоторых государствах (к примеру, в Грузии) есть даже музеи оккупации.

На Украине подвергают переосмыслению воссоединение Украины с Россией и полагают, что решения Переяславской Рады 1654 г. не имеют юридической силы.

В Грузии Георгиевский трактат о российском протекторате считается имперской экспансией, а роль России в спасении народов Южного Кавказа от турецкого и персидского ига подвергается сомнению. Дальше – больше.

Как пишет Н.Ф. Бугай при этом история активных русско-грузинских контактов XVII-XVIII вв. изображается как искреннее стремление Грузии к дружбе и поиску покровителей в борьбе с мусульманскими деспотиями, а Россия видела в Грузии якобы плацдарм для дальнейших военных завоеваний [1, с.46].

Между тем, как известно, целый ряд народов, в т.ч. и Грузия, был принят Россией под ее подданство не сразу, а после многократных просьб ввиду опасности их неминуемого уничтожения из-за непрерывных войн, набегов воинственных соседей. В 1638 г. менгрельский царь Леонтий Дадиани шлет к царю Михаилу Федоровичу грамоту о желании грузинского народа воссоединиться с Россией... чтобы «принял бы их под свою царскую высшую руку, чтоб им всегда быть под протекцией высшего царского величества; того рады то его христианское усердие усмотрев, приемлем его принципы под зашитие наше милостивейше...» [2, с.55]. Позднее по Георгиевскому трактату 1783 г. царем Карталинским и Кахетинским Ираклием Теймуразовичем была признана верховная власть России. «От недавнего времени, - говорится в документе, - Всероссийская империя по единоверию с грузинскими народами служила защитой, помощью и убежищем тем народам... против угнетений, коим они от соседей своих подвержены были... В сем самом расположении снизходя на прошении по престолу ся принесенные от светлейшего царя Карталинского Ираклия Теймуразовича, о принятии его со всеми его наследниками, и со всеми его царствами и областями с монаршее покровительство ея высоких наследников и преемников с признанием верховной власти всероссийских императоров над царями Карталинскими и Кахетанскими» [2, с.105].

Но факты неоднократных прошений грузинских правителей к российским правителям о приеме их в Россию замалчиваются. Л.Н. Гумилев – любимый историк тюркоязычных народов в постсоветское

время, объясняя осторожность России при приеме в подданство Грузии пишет: «Долгое время первые Романовы – Михаил, Алексей, даже Петр – не хотели принимать Грузию, брать на себя такую обузу. Только сумасшедший Павел дал себя уговорить Георгию III и включить Грузию в состав Российской империи. Результат таков: в 1800 г. их насчитывалось – 800 тыс. В 1990 году их было 4 млн. И когда русские войска защищали Грузию от горцев, она много выиграла от этого [3, с.140].

Однако, по мнению современных грузинских историков, «присоединение Грузии к России оказалось для них даже хуже мусульманского владычества, т.к. султаны и шахи не вмешивались во внутренние дела, не превращали грузинские царства в губернии и законные династии не лишались власти».

В 1730 г. хан Младшего Жуза Абулхаир в своем письме императрице российской Анне просит принять с подвластными ему людьми в российское подданство: «Мы, Абулхаир-хан, с подвластными мне многочисленным казахским народом Среднего и Малого Жузов все поклоняемся перед Вами, являемся Вашими слугами и вместе с простым народом желаем Вашего покровительства и ожидаем Вашей помощи». Киргиз-кайсакам (казахам) грозило полное уничтожение от набегов воинственных джунгаров [2, с.53].

В тяжелейшем положении в XVIII в. находилась Молдавия: она была под властью Турции. Помимо этого Молдавия страдала и от набегов крымских татар. В 1689 г. представители молдавского духовенства и боярства обратились к царям Ивану и Петру Алексеевичу с просьбой о военной помощи в освобождении Молдавии от турецкой зависимости «Мы смиреннии рабы святые вы царства, все обыватилие Молдавская земли... низко челом бьем и единогласно вопием от всего сердца и от всея души... вопль испушаем, воздух раздирающе... плачем. Молимся: да избавите нас от находящихся к конечной погибели от безбожных турков и татаров... От иные бо страны ниоткуда надежды о избавлении. Токмо на святое вы царство...» [2, с.54]. А в 1711 г. Петр I молдавский господарь Кантемир заключили договор, который предусматривал установление протектората России над Молдавией.

Именно этими обстоятельствами вызвано принятие Указа Президента РФ Д.А. Медведева от 15 мая 2009 г. «О Комиссии при Президенте Российской Федерации по противодействию попыткам фальсификации истории в ущерб интересам России».

Цель этой структуры повышение интереса непосредственно к изучению истории, повышение, крайне низкого уровня исторического образования граждан. Члены Комиссии, а ее поручено возглавить руководителю администрации главы государства С. Нарышкину, будут выявлять «те точки зрения оценки, которые расходятся с историческими фактами или основываться на прямых подтасовках и фальсификациях, продиктованных политическими интересами и направленными на дискредитацию современной России, т.е. не соответствующие реалиям, выявлять их и противодействовать им». Это очень важно. Ведь в головах сегодняшних школьников, студентов полная

историческая неразбериха, потому, что из той массы исторической, часто низкопробной литературы, приходится определять, что является спекуляцией или просто отсебятиной. По мнению С. Нарышкина, «многие монографические исследования по истории носят откровенно конъюнктурный характер, проведены под «грант» и публикуются как форма отчетности за полученные денежные средства» [4, с.68].

Несомненно, то, что распад СССР так же повлиял на сферу исторических знаний. Ведь «единой версии прошлого для всех 15 новых государств уже никогда не будет, но это не означает, что политикам нужно вычеркивать общую историю, а историкам отказываться от ее совместной разработки или от простого сотрудничества», полагает академик РАН В.А. Тишков [5, с.81].

Создание комиссии вызвало всплеск эмоций и волну критики у некоторых представителей либеральной интеллигенции и историков, которые считают, что создание Комиссии не что иное, как возврат к цензуре, контроль за научными публикациями. Однако существует же комиссия по национальной истории во Франции, Германии, Японии, Китае и других странах. В той же Латвии, ее Президент Вайра Вике Фрайберги создает в 2004 г. Комиссию историков Латвии, с целью дать оценку последствий советского режима до 1991 года. В итоге появляются т.н. «исследования вскрывающие преступления против человечества, совершенных оккупационным режимом». А между тем в самой Латвии как пишет исследователь Н.Ф. Бугай, происходит активная политика героизации коллаборационистов. В Риге с 1994 г. ежегодно в марте проходит парад бывших легионеров Латышского легиона, служивших Гитлеру, многие из которых участвовали в массовых убийствах евреев Латвии и Белоруссии, В Латвии и Литве продолжается кампания привлечения к суду участников партизанского движения периода Великой Отечественной войны за якобы совершенные ими преступления.

Накануне 65-летия Победы советского народа в Великой Отечественной войне принижается роль СССР в освобождении Европы от фашизма. И при том, что в земле Польши покоятся более 600 тыс. советских солдат, Венгрии – свыше 140 тыс. Чехословакии – 140 тыс., Германии – 102 тыс., Румынии – 69 тыс., Австрии – 26 тыс., Югославии – 8 тыс., Болгарии – 977 чел. [6, с.97].

Еще один аспект обсуждаемой проблемы: история, историки и власть. Стало обыденным явлением

вмешательство политиков в разных странах в интерпретацию исторического прошлого, стремлением некоторых из них политизировать историю. Особенно этим страдают, как уже отмечалось выше, руководители некоторых стран СНГ. Появление новых постсоветских государств способствовало «либерализации исторического пространства», появление новых версий историй своих стран, которое отражается в этнонациональном, либо в евразийском или западническим виде, полностью игнорируется общее прошлое с другими народами. По мнению французского исследователя Жана Радвани, никто не отрицает за политиками права использовать важные памятные события, чтобы консолидировать общественное мнение. Однако при этом они не должны вмешиваться в работу историков. Политика и история независимы друг от друга сферы, и историки должны сохранять самостоятельность [7, с.99].

Но в то же время вряд ли стоит брать на себя ответственность, как это делают некоторые историки «судить историю». Не судить, а надо защищать историю Отечества. В заключение хотелось бы привести слова С. Нарышкина:

«Защита истории Отечества, от каких бы то ни было посягательств становится вопросом обеспечения национальной безопасности, неотъемлемой частью реализации национальных интересов и приоритетов страны. Без защиты истории невозможно будущее России...» [4, с.72].

-
1. Бугай Н.Ф. «О фальсификации истории: искаженные представления и реальность». // *Этнопанорама*. - №1-4. 2009. - С.42-54.
 2. Цитаты: по Амелин В.В. *Вызовы мобилизованной этничности*. - Москва, 1997 г. - 316 стр.
 3. Гумилев Л.Н. *Меня называют евразийцем* // *Наш современник*. 1991. - №1. - С.140.
 4. Нарышкин С.Е. *О старой и новой России, или постижение национальной истории* // *Вестник российской нации*. 2010. - №1-2. - С.64-72.
 5. Тишков В.А. *Историческая наука: новые вызовы и задачи для России* // *Вестник российской науки*. 2010. - №1-2. - С.73-86.
 6. Коваленко В.И. *Истоки второй мировой войны: к вопросу об исторической ответственности* // *Вестник российской нации*. 2010. - №1-2. - С.87-97.
 7. Ксавье Ле Торривеллак. *История, историки и власть*. // *Этнопанорама*. - №1-2. 2010. - С. 99-101.
 8. Шнирельман В.А. *Мифы о происхождении в современных школьных учебниках* // <http://forum.fatal>. - С.1-7.

Толеубаев Абдеш Ташкенович
профессор КазНУ им. аль-Фараби
Миносян Рафаил Сергеевич
к.и.н., СИС ГосЭрмитажа РФ

ХАРАКТЕРИСТИКА ЗОЛОТЫХ ЮВЕЛИРНЫХ ИЗДЕЛИЙ ИЗ ШИЛИКТИНСКОГО КУРГАНА БАЙГЕТОБЕ

Памятник раннесакского времени курган Байгетобе (могильник Шиликты-3) находится на территории Зайсанского района Восточно-Казахстанской области Республики Казахстан.

Шиликтинская долина расположена в северо-восточных отрогах Тарбагатайских гор. В 50-60-е годы XX столетия памятники Шиликтинской долины были изучены ленинградскими археологами под руководством профессора С.С.Черникова. С 2003 года сакские памятники Шиликтинской долины изучаются учеными КазНУ им. аль-Фараби под руководством профессора А.Т.Толеубаева. К настоящему времени путем раскопа исследованы три «царских» кургана и более десяти курганов малой величины. Кроме того, во всей Шиликтинской долине запаспортизированы около 200 курганов раннего железного века, из них около 50 памятников относятся к категории элитарных.

Курган №1 по своим объемам резко выделяется от окружающих курганов этой группы. Диаметр его составляет около 100 метров. Высота 7,9 м. Курган состоит из трех слоев. Первый слой состоит из земли и щебня. Второй – из каменных набросков. Внутри каменного сооружения имеется гробница, стены которых построены из толстых лиственничных бревен в два ряда. Гробница прямоугольной формы, длинной осью ориентирована с востока на запад. В разрезе она представляет собой бочонкообразное пространство, расширенное в средней части и заметно суженное кверху. Общая площадь пола гробницы около 18 кв.м, высота - 3м. Восточный фасад гробницы имеет пирамидальную форму.

Курган был ограблен еще в древности. Грабители проникли в гробницу через лаз в виде колодца. Они с собой унесли все крупные предметы и часть золотых изделий. Золотые украшения были найдены внутри гробницы, на площади около 12 кв.м, на разных уровнях, в слоях земли толщиной 1,8 м.

Всего с кургана Байгетобе могильника Шиликты-3 найдено 4303 штуки золотых изделий, из них:

153 штук бляхи в виде маски барса, 36 штук бляхи в виде беркута, 20 штук бляхи в виде оленей, 39 штук бляхи в виде волчонка (медвежонка), одна бляха в виде скульптурного изображения архара, одна пуговица – бляха в виде пятиконечной звезды, 23 шт. украшения в виде бубенчика, 63 штуки рифленого трубчатого украшения, 17 шт. листовых золотых полосок, 7 шт. золотых листовых проволочек, 141 шт. миниатюрных подвесок полушаровидной формы, 2835 шт. миниатюрных чашеобразных подвесочек с припаянным ушком, 223 шт. миниатюрного трубчатого бисера, 743 шт. кольцевидного бисера и одна миниатюрная скоба. Трасологический анализ этих вещей позволяет не только понять, каким образом они делались, но даже исправить или уточнить некоторые ошибочные заключения, высказанные прежде по поводу состояния обработки металлов у ранних кочевников Центральной Азии.

Бляшка-архар (инв. № 26860/1) – самая крупная отливка. Оригинальная модель для этого украшения вырезалась ножом. Об этом говорят резкость и лаконичность очертаний анатомических деталей тела животного. Под грудью фигурки имеется маленькая каверна – литейная раковина. На оборотной стороне имеется четкий негативный рельеф, копирующий позитивный рельеф на лицевой стороне. Здесь же припаяно два колечка, свернутые из полоски. Гнезда под бирюзовые вставки сформированы уже на модели. При зачистке отливки гнездо для глаза было провано насквозь. Литейная поверхность на лицевой стороне зачищена тонким абразивным материалом, поэтому на ней образовался слабо мерцающий эффект (рис. 1).

Глаза, уши, ноздри, рот, копыта выделены бирюзовой вставкой. Судя по тому как холка небольшая, рога полукругом и не сильно рифленая изображен молодой самец архара. Мускулы шеи, предплечья, нижней челюсти и крупа выделены. Копыта приподняты вперед. Животное изображено в позе последнего момента ожидания опасности, готовый к прыжку.

Скульптура очень изящная, пропорции тела соблюдены строго. На оборотной стороне имеет две петли для нашивки.

Горный баран в искусстве саков и скифов встречается часто. Он известен нам из Пазырыка (1), на предметах тагарского времени из Минусинской котловины (2), в Северном, Центральном Казахстане (3) в Аржане (4).

Пуговица «пятиконечная звезда» (инв. 26861/1). На круглом фоне изображена пятиконечная звезда. Основа из рога, они образуют фон звезды. Звезда очень правильной формы, в лучи звезды вставлены темно-синий лазуритовый камень. В середине звезды установлена круглая выпуклая вставка из рога. Края всей бляшки и граница лучей звезды подчеркнуты тонким обрамлением из золотой полоски. Задняя часть и края пуговицы – бляшки обернуты золотым листом. На оборотной стороне имеется золотая петелька, установленная в середине бляшки.

Технология изготовления бляшки была следующая. В целом, украшение спаяно из нескольких деталей, вырезанных из золотого листа. На круглое основание по окружности и в центре припаяно два кольца, согнутых из полосок. В промежутках между кольцами из обрезков полос уложена пятиконечная звезда. Каждый луч сделан из двух обрезков. Работа выполнена не тщательно – лучи ассиметричные, между частями перегородок остались щели. На оборотной стороне украшения припаяно колечко. После пайки между перегородками уложили вставки. В лучах уложены плоские лазуритовые вставки, между лучами костяные, а в центре роговые. Вставки подогнаны тоже не точно, между ними остались щели. После этого перегородки, выступающие над вставками, выровняли на крупнозернистом камне, о чем свидетельствуют царапины на золоте. От этого действия местами на золотых полосках образовался заусенец, заваленный на вставки.

На последнем этапе изготовления в центральное круглое гнездо вставили роговый кабошон. Никаких механических действий по закреплению вставок не производили. Скорее всего, они приклеены. Здесь желательно сделать химический анализ на предмет выяснения состава темного вещества, которым заполнены щели между вставками (рис.2).

Найдено в одном экземпляре. Пятиконечная звезда очень редко встречается в сако-скифском искусстве. Нам известны всего два случая изображения пятиконечной звезды. Одна в сережке из Ольвии VI в. до н.э. (5), другая в Золотом кургане под Симферополем (6), Уйбатском чаатасе таштыкской эпохи (7).

Все эти пятиконечные звезды не такой строгой правильной формы, как Шиликтинская. Материал из которого изготовлено украшение, строгость и правильность формы, и специальная предназначенность вещи отличают шиликтинскую звезду от себе подобных.

Ажурные литые выпукло-вогнутые бляшки, так называемые «маски барса» (инв. № 26862/1) найдено 153 штуки. Это единственный вид украшения со сложной композицией. В этом украшении в одну форму заложено три содержания. Общий фон украшения при первом взгляде напоминает маску

зверя кошачьей породы. Поэтому эту бляшку мы условно назвали «маской барса». При пристальном рассмотрении нетрудно заметить, что украшение составлено из головы двух соприкасающихся мордами горных козлов с выразительными частями лица и рога. Глаза, нос, рот, уши инкрустированы бирюзой. Мускулы шеи и лица выразительны, отражают сильное напряжение. Глаза большие, круглые, ноздри сильно вздутые. Чувствуется экспрессия. Бугорки рога отражены достаточно четко, рельефно. С профиля бляха отражает парящего в небе орла - беркута. Четко выражен несколько закругленный клюв, голова со слабо выделенными срезами глаз. Крылья орла составляют шеи горных козлов. Напряженно – выразительные мускулы шеи козлов одновременно отображают перья крыльев птицы. Крылья орла широко распростерты, переход от загривка к туловищу выделен бугорком мускулов.

Несмотря на ближайшее сходство всех бляшек, они подразделяются на две серии, отличающиеся друг от друга слабо уловимыми изгибами шей, конфигурацией анатомических деталей на мордах и, возможно, весом. Самым явным отличительным признаком этих серий является количество бугорков на рогах: 7x2 или 8x2 (рис.3). Округлые бугорки на передних сторонах рогов у козлов являются зонами их годового роста. В первый год вырастает 1 бугорок, затем 1-2, после десятого года их количество уменьшается. Если мастер, изготовивший две почти одинаковые модели, с помощью которых делались литейные формы и тиражировались отливки, определял количество бугорков на рогах сознательно, то козлы на его бляшках имеют разный возраст. В любом случае эта разница не произошла случайно, скажем, из-за механической обработки отливок. Литейного брака на рогах нет – местоположение и число бугорков в каждой серии бляшек неизменно. Гнезда для вставок обозначались уже на моделях в виде толстых бортиков или бугорков, а окончательно подгонялись под вставки механически путем разворачивания стенок гнезд или чеканки. В каждой серии есть бляшки, украшенные бирюзовыми вставками, и не имеющие таковых. Большая часть вставок выпала из своих гнезд, но о бывшем наличии вставок свидетельствуют остатки клея в виде белого налета, оставшегося в гнездах. Помимо бляшек со вставками, есть бляшки с фальшивыми гнездами, так и не обработанными под вставки (рис.3б).

Литейная поверхность на лицевой стороне у всех бляшек выскоблена до появления металлического блеска, но местами между бугорками на рогах она осталась в виде мелкозернистой матовой корки. На оборотной стороне поверхность – более зернистая. Здесь по периметру изредка просматривается слабый уступ от смещения створок двусторонней формы (инв. №№ 73, 74, 77, рис.3д). Если литейный шов был грубым, его срезали ножом (рис.3в). Но есть также много бляшек, у которых оборотная сторона зачищена минимально. У них срезан только крошечный участок под клювом птицы (рис.3д). Ноздри, губы, глазницы, уши (они же гнезда под вставки) оконтурены тоненькими валиками. Есть несколько бляшек, у которых эти гнезда залиты полностью (ли-

тейный брак), но, как правило, фальшивые гнезда, оставшиеся без вставок, отлились чисто, что говорит о высокой точности литья. Размеры камней подгонялись под конфигурацию гнезд (рис.3б, з). Технически обе серии этих бляшек сделаны единообразно, но регулярность в различиях зачистки отливок на оборотной стороне, скорее всего, говорит о том, что отливали бляшки и обрабатывали отливки два человека. Тыльная сторона украшения имеет три петельки. Две в области головы горных козлов и одна в районе холма орла. Петельки установлены с таким расчетом, что после пришивки к одежде они не меняли свое положение. Бляха прямых аналогий в сако-скифском искусстве не имеет.

Бляшки-олени (инв. № 26866/1). Украшение литое. Основу бляхи создают шея, голова и рога оленей. Два оленя как бы сросшиеся у основания шеи, головой направлены в разные стороны. Головы несколько приподняты, за счет чего рога оленей соприкасаются и составляют одну цельную композицию. Глаза, рот, нос, уши инкрустированы бирюзой. В области соприкосновения шеи (тела) оленей есть овальное углубление с острым верхом. Здесь также установлен бирюзовый камень. Рога оленей имеют по четыре ответвления. По тому как шея и морда оленей приподняты, уши растопырены, мускулы сильно выступают можно судить, что олени изображены в состоянии какой-то напряженности, в позе ожидания. Думается, в этом украшении отражено мировоззрение саков связанное с культом плодородия. Овальное отверстие на стыке тел оленей символизирует детородный орган, соединенные рога – древо жизни, мировое древо, т.е. сюжет в целом отражает идею рождения и роста.

Бляшки почти одинаковые, но при внимательном рассмотрении они подразделяются на две разновидности – одни бляшки более тонкие, нежели другие. Разница также прослеживается в конфигурации рогов, в размерах голов, наклонах шей и в весе. Бляшки зачищены только с лицевой стороны. Гнезда под вставки вычищались механически, но некоторые бляшки так и остались с не зачищенными гнездами. Иногда при зачистке гнезда прорывались насквозь (рис.4 а-з). На оборотной стороне припаяно три колечка для крепления. Местоположение литника не прослеживается. Не исключено, что он подводился к центральному гнезду. Зачем делали две почти одинаковые серии бляшек, объяснить трудно. Скорее всего, и эту партию вещей лили два человека, работавшие вместе.

Аналогичные бляхи были найдены в Семиречье, в составе Жалаулинскогоклада.

Бляшки беркут (орел-грифон), (инв. № 26865/1). Сделано литейным способом. Обозначает свернувшую голову на правый бок хищную птицу. Клюв сильно согнутый, но не спиральный, как в изображениях грифонов. Подчеркнутое надклювье. Глаза большие и круглые. Верхняя часть тела и крыла сильно стилизованы, составлены из выпуклой стеблеобразной полосы в виде разомкнутого полукруга, сужающиеся к концу. Нижняя часть тела, ноги, хвост также сильно стилизованы. Они также составлены из волнообразно изогнутой выпуклой полосы идущей

вниз от шеи птицы к хвосту. Орлиная лапа также стилизована и заканчивается кольцом. При тщательном рассмотрении можно увидеть змею, вцепившуюся в лапу орла, хвост змеи одновременно образует нижнюю часть туловища птицы.

Итак, в данной бляшке мы видим изображение беркута – орла в состоянии предсмертной агонии. Одно крыло приподнято, голова повернута в сторону смертельно ранившей его змеи, хвост опущен, раненая лапа прижата к телу. В этом сюжете отражено мировоззрение саков, где отображается борьба двух начал, земного и небесного, борьба представителей двух стихий – земли и неба.

Все бляшки выпукло вогнутые и одинаковые. Литник, определенно, подводился к хвосту «птицы». Гнезда под вставки формировались уже на модели, а на отливках подгонялись под вставки механически, но есть бляшки, отлитые с браком. У них гнезда не отлились, остались в виде бугорков, так и не подготовленных под вставки. На оборотной стороне бляшек припаяны колечки для крепления (рис. 5 а-в).

С.С. Черниковым в кургане №5 могильника Шиликты был найдено 9 экземпляров бляшки в виде орлов (8).

Но они были изготовлены из золотого листа, путем выбивки плоским барельефом на матрице, поэтому сохранность их хуже, бляшки из Байгетобе. Кроме того, если в байгетобинской бляшке у лапы орла есть змеиная голова, то в черниковской этот сюжет почти утрачен и на его месте дырочка. У черниковского орла бирюза в глазнице с тонким сквозным отверстием, конец клюва не соединен с нижней полоской и не имеет нашивных петелек с обратной стороны. Кроме того, орлы из Байгетобе повернуты головой только в одну сторону (на право), то часть орлов пятого кургана головой ориентированы вправо, часть – в лево. В остальном орлы схожи. За пределами Тарбагатай аналогичная, но бронзовая бляшка была найдена в Зуевском могильнике на Каме, датированном А.В. Сбруевой VI в до н.э. Дальним отголоском чиликтинского стиля изображения орла является и фигуры орлов из Минусинской котловины (9).

Сравнивая все известные изображения орлов можно сделать следующее заключение. Орел из кургана Байгетобе могильника Шиликты-3 является самой совершенной, самой ранней из всех известных изображений орла на нашивных бляшках сако-скифской культурно-этнической общности (Зивие, Темир-Гора, Мельгуновский курган, Туэкта I и др.).

Бляшки – «волчонок-медвежонок» (инв. № 26864/1, из всех литых украшений эти бляшки самые маленькие, тонкие и легкие). Они выпукло-вогнутые.

Украшение изображает детеныша хищного зверя. Трудно определить именно кого хотел изобразить древний художник. По некоторым деталям, особенно, по форме головы и пасти, украшение похоже на только что родившегося волчка. По форме тела, лапы и хвоста украшение напоминает медвежонка. В первобытном искусстве, в особенности, в искусстве саков и скифов изображение волка и медведя настолько схожи, что исследователи часто их путают. Поэтому мы назвали это украшение двойным названием «волчонок-медвежонок».

Голова зверя по отношению к его телу огромная, вместе с шеей составляет больше одной третьей части всей формы. Голова опущена на уровень лапы, глаза большие, круглые, уши овальные, большие, скулы сжатые. Мускулы предплечья сильно выделены. Хвост короткий. Лапы огромные, с выделенными сильными когтями. На оборотной стороне две петельки.

Все без исключения золотые изделия являются бляшками, украшавшими одежду человека. Об этом свидетельствуют петельки, установленные с обратной стороны украшений.

Бляшки одинаковые, зачищены только с лицевой стороны тонким абразивным материалом – поверхность мерцает как у бляшки-архара. Литник, вероятно, подводился к одной из ног фигурок. Отливка бляшек этой серии производилось в таком же порядке, как и выше рассмотренных украшений. Вырезалась модель, на которой были обозначены гнезда под вставки. Окончательная конфигурация гнезд оформлялась уже на отливках. Но, наряду с бляшками украшенными вставками, остались бляшки без вставок, и с не отлившимися и не зачищенными гнездами. Есть бляшка с трещиной на крупе и ноге, образовавшейся в процессе литья (рис. 6 а-в).

Бляшка прямых аналогий в сако-скифском искусстве не имеет, хотя по некоторым отдельным характеристикам можно их сравнить с миниатюрными золотыми бляшками из Аржана и Тугискена.

Рельефные трубочки с заходящими концами свернуты из толстой фольги (инв. № 26868/1-63). Судя по отсутствию следов, рифление наносилось давлением с лицевой стороны деревянной палочкой. Трубки надевались на рифленый деревянный стержень, на который золото и осаживалось. Двумя концами сквозь обе продольные кромки трубочки прибивались гвоздиками, скорее всего, к тому же деревянному стержню, на котором выполнялось рифление (рис.7).

По всей вероятности такие украшения обрамляли ворот края подола одежды. Самое интересное в этом украшении то, что точно аналогичные золотые рифленные трубочки экспедицией А.Толеубаева были найдены в памятнике Тебиске в северных предгорьях Тарбагатай, относящихся предакскому периоду – к концу эпохи бронзы (XIII-XII вв. до н.э.). Этот факт является еще одним свидетельством культурно – генетической приемственности населения эпохи бронзы и раннего железного века.

Трубчатый бисер (инв. 26874/1) сделан из свернутых узких полосок фольги, иногда скрученных в несколько оборотов.

Листовые проволоочки. Способ изготовления проволоки из скрученных полосок в древности был широко распространен не только у кочевников, но и в странах с гораздо более развитой ювелирной техникой.

Подвески в форме бубенчиков сделаны из трех спаянных вместе деталей: двух тисненых из фольги бляшек и колечка (инв. № 26872/1). Они сделаны также, как подобные им предметы из Чиликтинского кургана №5 (10). В отличие от колечки из кургана №5 колечки набайгетобенских подвесках сделаны не

из крученой полоски (крученой проволоки), а из золотой полоски (рис.8).

При раскопках кургана помимо литых предметов было найдено множество мелких украшений, сделанных из листового металла.

Полоски неизвестного назначения (инв. 26869/1; 26870/1-16; 26871/1-7) вырезаны из тонкого листового золота. Размеры и ширина у них разная. У полосок (инв. 26870/1, 10) есть прочерченные линии на концах (рис.9,10).

Миниатюрные полушаровидные бляшки – самые маленькие вещи из всех, сделанных с помощью пайки (инв. 26873/1). Диаметр бляшек – 1-2 мм, вес, по-моему, где-то в пределах нескольких десятков мг. Они сделаны из полушаровидных тисненых бляшек, на оборотной стороне которых припаяны колечки из полосок, отрезанных от фольги (рис.11,12).

Аналогичные украшения были найдены в курганах, раскопанных С.Черниковым. А.С.Семенов высказал предположение, что пайка таких предметов производилась в горне (11).

Это исключено. В горне такая масса металла медленно расплавится и превратится в шарик. Их паяли на кусочке раскаленного уголька, а раздували жар дутьем сквозь трубочку. Только таким способом и без каких-либо других приспособлений совершали деликатную пайку все ювелиры еще в XI в. То, что это было именно так, есть и доказательство. Чтобы от дутья бляшка не улетела с уголька, мастер придерживал ее иголкой, продетой сквозь колечко, из-за чего на противоположных краях бляшек очень часто появлялись деформированные вмятины.

Миниатюрные подвески полушаровидной формы (инв. 26875/1). Такие же изделия и таких же размеров были найдены в кургане №5 Черниковского раскопа. По мнению А.С.Семенова, кольца для таких подвесок делались путем пробивания золотых шариков инструментом в виде иглы. Это делалось на матрице, имеющей тонкое отверстие, а припаяваемые к кольцам шарики представляют зернь. Судя по описаниям А.С. Семеновым вещей, также делался и бисер (12). По нашему мнению, это ошибка. Во-первых, точно попасть кончиком иглы в узкое отверстие, прикрытое золотой бляшкой, физически невозможно. Пробить же отверстие можно и на деревянной основе. Во-вторых, края колечек на чиликтинских подвесках – округлые, имеют неравномерную толщину. Такой эффект нельзя получить путем пробивки пластинчатого материала. Бляшечки же, припаянные к таким колечкам, имеют аморфную форму. Здесь есть и капельки золота, и полусферические капельки различной конфигурации (рис.12).

Мастерам, умевшим делать совершенные вещи, какими являются миниатюрные предметы с полусферическими бляшечками, делать такие некачественные изделия не пристало. Не исключено, что часть подвесок, проиллюстрированных С.А.Семеновым, представляет собой бракованные полусферические бляшечки, которые в процессе пайки подплавились, но не расплавились совсем. Исходя из количества чиликтинских подвесок, бракованными изделиями их уже не назовешь. Колечки у них аккуратные, бляшечки, к ним припаянные, действительно представ-

ляют расплюснутые и выгнутые зерна золота. Здесь можно только преклоняться перед искусством мастеров, освоивших столь совершенный способ микропайки.

Петельки на обратных сторонах бляшек и ушки в миниатюрных подвесочках были припаяны к основному телу украшения. Как следует из полученных результатов, в состав припоя не входили какие-либо легкоплавкие компоненты (Zn, Cd и т.п.). Припоем служил медно-серебряно-золотой сплав, имеющий чуть меньшую пробность золота. Соединения таким припоем элементов изделия производилось очень надежно, но требовало высокого мастерства от ювелира. Мы сейчас можем утверждать, что шиликтинские саки уже в VIII веке до н.э. были знакомы с техникой микропайки, что является высоким достижением ювелирного искусства.

Круглый бисер (инв. 26877/1-743). Как уже говорилось, А.С. Семенов полагал, что колечки делались пробиванием расплюснутых шариков. Однако на его фотографиях, а также на бисере из Байгетобе, эти колечки представляют собой согнутые округлые стерженьки с сомкнутыми или сваренными вместе концами (13). Такие колечки делались иначе. На металлический стержень накручивалась узкая полоска золота и разрезалась на кольца. Дальнейший ход работы можно только предполагать. Прделанный мною эксперимент дал положительный результат. Эти колечки, расправленные концами встык, нанизываются на тонкую шерстяную нить. С таким же успехом их можно было бы нанизать на соломинку, конский волос или другой стержень из органического материала. Затем колечки нужно расплавить на угольке с помощью трубки. Оставшийся в отверстии колечка уголек от сгоревшей органики, не позволяет золоту сплавиться в шарик, а подплавленные колечки приобретают такую же форму и с такими же концами, какую имеет бисер из рассматриваемых здесь памятников (рис.13).

Среди украшений имеются очень миниатюрные, даже микроскопические изделия. В них тоже установлены ушки для нашивки или пронизки. Пайка вот таких тонких вещей является показателем высокого

мастерства. Кроме того пайка ушка на такой еле различимый простым глазом предмет практически невозможно без использования увеличительного стекла. Таким образом, эти миниатюрные золотые изделия указывают на новые культурно-технические достижения сакского общества.

В отличие от большинства золотых украшений сако-скифского мира шиликтинское художественное золото цельнолитое. Оно предназначено для ношения при жизни, не является бутафорией и ритуально-похоронной вещью. Одежду украшенную этими золотыми бляхами сакский правитель одевал при важных народных празднествах, встречах и торжествах.

Шиликтинские золотые украшения будучи более ранними по сравнению с аналогичными золотыми изделиями из скифо-сакского мира (Тилля-Тепе, Амударийнский клад, скифские сокровища Причерноморья) дают пищу для размышления по вопросу о первичной прародине скифо-сакского звериного стиля.

-
1. Руденко С.И. Сокровища Пазырыкских курганов // По следам древних культур. М., 1951.с. 139; Древнее искусство Алтая. - Л., 1958. Рис. 36.
 2. Киселёв С.В. Древняя история Южной Сибири. - М., 1951. С. 231. Табл. 20. Рис. 3,13; Табл. 22. Рис. 5,6.
 3. Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев Т.К., Оразбаев А.Т. Древняя культура Центрального Казахстана. - А., 1966. - С. 402. Рис. 66.
 4. Грязнов Т.П. Аржан. А., 1980. С. 39-40.
 5. См. Стены европейской части СССР в скифо-сарматское время. - М., 1989. - С. 346, рис. 19.
 6. Черненко Е.В. Скифский доспех. - Киев, 1968. - С. 65. рис.4.
 7. Киселёв С.В. Древняя история Южной Сибири. М., 1951. - С. 406, Табл. 38. рис. 20.
 8. Черников С.С. Загадка золотого кургана. - М., 1965. - С. 32-33.
 9. Сбруева А.В. История населения Прикамья в ананьинскую эпоху // МИА. №30. - М., 1952. - С.140;
 10. Черников С.С. Загадка золотого кургана. - С.57-58.
 11. Семенов С.А. Технология ювелирного производства у ранних кочевников Казахстана (по данным микроанализа) // См.: Черников С.С. Загадка золотого кургана. Таб. XXV, 4; XXVIII, с. 161.
 12. Семенов С.А. Указ. раб., таб. XXV, 4; XXVIII. -С. 161.
 13. Семенов С.А. Указ. раб., таб. XXIV, 4; XXV, с. 161.

Рис. 1. Бляшка-архар

Рис. 2. Пуговица «пятиконечная звезда»

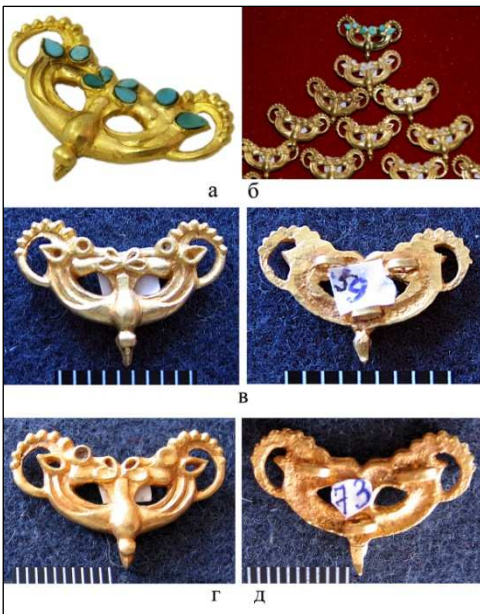

Рис. 3. «Маски барса»

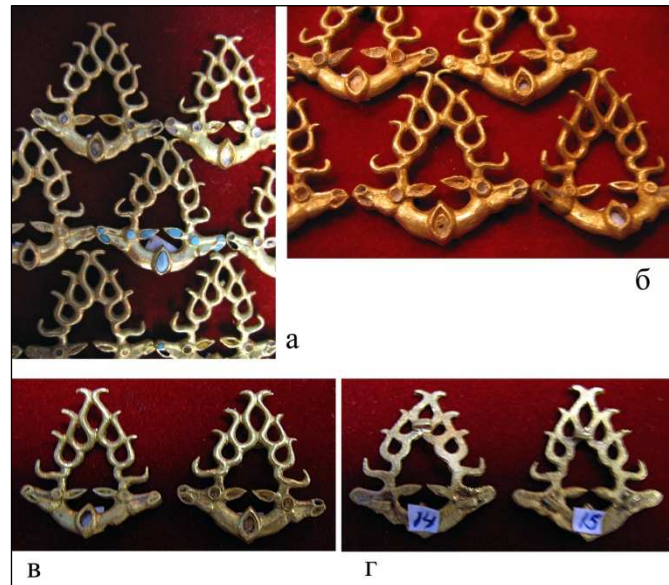

Рис. 4. Бляшки-олени

Рис. 5. Бляшки беркут (орел-грифон)

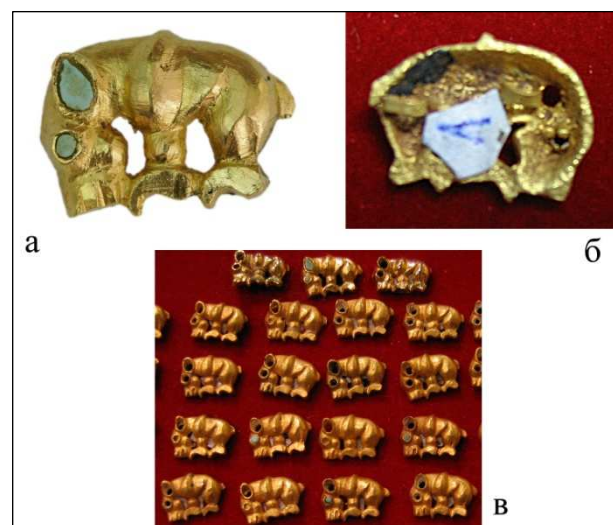

Рис. 6. Бляшки – «волчонок-медвежонок»

Рис. 7. Рельефные трубочки

Рис. 8. Подвески в форме бубенчиков

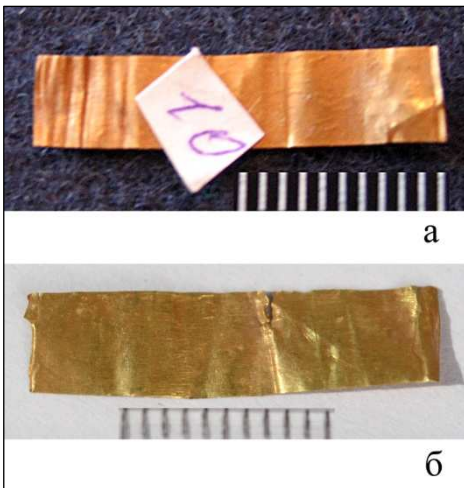

Рис. 9-10. Полоски из тонкого листового золота

Рис. 11. Миниатюрные полушаровидные бляшки

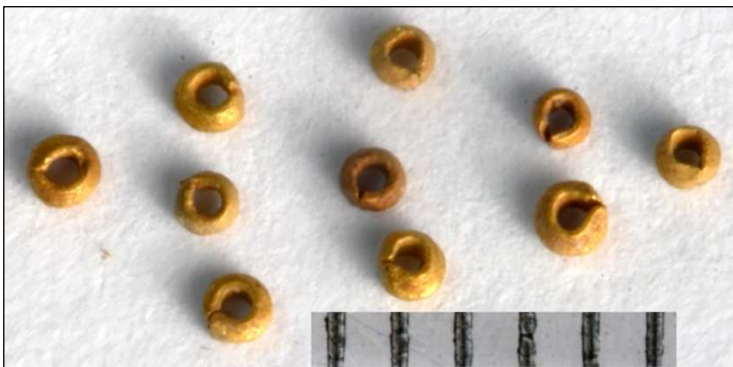

Рис. 12
Миниатюрные подвески полушаровидной формы

Рис. 13
Круглый бисер

«МӘДЕНИ МҰРА»: ҮШІНШІ КЕЗЕҢНІҢ БАСЫМ БАҒЫТТАРЫ

Ел өміріне түбегейлі өзгерістер әкелген экономикалық немесе саяси реформалар сияқты, мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы да тәуелсіздік тарихының құрамдас бөлігіне айналып, тәуелсіздік шежіресінің жарқын беттерін құрайтындығы анық. Бағдарлама қабылданып, іске асырыла бастаған жылдар ішінде ол ұлттың рухани өмірінің өзегіне, ұлттың өзін-өзі тануының және ұлтты ұлықтаудың қайнар көзіне айналды. ҚР Мәдениет министрлігінің 2010-2014 жылдарға арналған стратегиялық жоспарының «Мәдениет министрлігінің қызметінің стратегиялық бағыттары, мақсаты мен міндеттері» деген бөлімінде барлық стратегиялық бағыттар бойынша: «1.1-мақсат. «Мәдени мұра» стратегиялық ұлттық жобасын одан әрі қарай іске асыру» деп көрсетілуі және «Президент әкімшілігі басшысының орынбасары Мәулен Әшімбаевтың 2010 жылдың 22 желтоқсанында Астана қаласында өткен мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасын жүзеге асыру жөніндегі қоғамдық кеңестің отырысында: «Мәдени мұра» бағдарламасының 2012-2014 жж. арналған үшінші кезеңінде қай мәселеге басымдық беру керек деген сұраққа ұсыныстар әзірлеулеріңізді өтінемін» деуі соның айқын дәлелі /Айқын, 23.12 2010/.

Елбасының бастамашылдығымен басталып, ұлтымыздың рухани өмірінде өлшеусіз маңызға ие болып отырған мемлекеттік бағдарламаның қоғамдық үдеріс ретінде өз жалғасын табуы, біріншіден, қажеттілік болса, екіншіден, заңдылық та. Өйткені, ол, ұлттық сұранысқа сай, уақыт талабынан туындап отырған қоғамдық құбылыс. Дегенмен, әрбір жаңа кезеңде бағдарламаның басым бағыттарын алдын-ала анықтап алудың да маңызы үлкен. Ол, біріншіден, бағдарламаның әр алуан бағыттарын олардың ерекшеліктерінен шыға отырып іске асыруға көмектессе, екіншіден, бағдарламаны іске асыру мақсатында бөлінген қомақты қаржыны тиімді пайдалануға мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан алғанда, бағдарламаның бастапқы кезеңдерінің басым бағыттарының бірі - мұраларымызды іздеп табу, жинау, жүйелеу және жариялау болса, ендігі міндет сол, аса көп мөлшерде жиналған, жарияланған мұраларымызды өңдеуден, яғни деректанулық сыннан өткізу болуы керек.

Ол Елбасының мемлекеттік бағдарламаға қатысты берген тапсырмалары мен Үкімет қаулысында көрсетілген тұжырымдаманың бірнеше басым бағыттарын, тек сөз жүзінде ғана емес, іс жүзінде де орындауға мүмкіндік береді. Мысалы, «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының екінші кезеңін жүзеге асыру жөніндегі қоғамдық кеңестің 2008 жылғы 13-ші шілдедегі отырысында ҚР Президенті Н. Ә. Назарбаев өзінің қорытынды сөзінде: «Біздің алдымызда осы жылдары табылған мұраларды кешенді түрде жан-жақты зерттеп-зерделеу міндеті тұр. Бүгінге дейін шетелдерден

қазақ тарихына қатысты 5000-ға жуық көшірмелер әкелінген екен. Шетел архивтерінде шаң басып жатқан мұрағаттарды қыруар қаржыға сатып алып, енді өз елімізде қайтадан шаңға көміп тастау ешбір қисынға келмейді» деп, «табылған мұраларды кешенді түрде жан-жақты зерттеп-зерделеу» міндетін қойған болатын.

Президент тапсырмасына сәйкес ҚР Үкіметінің 2008 жылғы 6 қазандағы № 1016 қаулысымен қабылданған «Мәдени мұра» стратегиялық ұлттық жобасының 2009-2011 жылдарға арналған тұжырымдамасында:

«Тұжырымдаманың басым бағыттары:

4) өткен бес жылда табылған тарихи-мәдени мұраны кешенді зерделеу;

5) жүйеленген білімді оқу процесіне енгізу;

6) саланы дамытудың стратегиялық ресурсы ретіндегі кадр саясатын іске асыру» делінген. Яғни, Үкімет қаулысында: «табылған тарихи-мәдени мұраны кешенді зерделеу, жүйеленген білімді оқу процесіне енгізу» деп және, ең бастысы, «саланы дамытудың стратегиялық ресурсы ретіндегі кадр саясатын іске асыру» деп анық айтылған.

Сонымен қатар, «Мәдени мұра» стратегиялық ұлттық жобасының «Тұжырымдаманы іске асырудан күтілетін нәтижелер» деп аталатын бөлімінде «Тұжырымдаманың басым бағыттарының» іске асырылуы... «2009-2011 жылдарға арналған «Мәдени мұра» стратегиялық ұлттық жоба бойынша жиналған деректер мен материалдарды ғылыми айналымға енгізуге; 2009-2011 жылдарға арналған «Мәдени мұра» стратегиялық ұлттық жобасын іске асыру нәтижелері бойынша алынған жүйеленген мәліметтерді орта және жоғары оқу орындарының оқулықтары мен оқу бағдарламаларына енгізуге мүмкіндік береді» деп көрсетілген. Бірақ, әзірге олардың іс жүзінде орындалмағандығы өмір шындығы. Және де, ең бастысы, олардың Елбасы талап еткендей дәрежеде орындалуы мүмкін де емес еді.

Біз кезінде көрсетілген міндеттер мен тұжырымдаманың аталған басым бағыттарының «Мәдени мұра» стратегиялық ұлттық жобасының» екінші кезеңде орындалуының мүмкін еместігін дәлелдеп, оның объективті және субъективті себептерін де көрсеттік. Мысалы, Президент сөзіне орай «Егемен Қазақстан» газетінің 2008 жылдың 29 шілдесінде жариялаған «ОЙ» деген мақаламызда Елбасы қойған міндеттердің орындалуының үлкен күмән тудыратындығы туралы айтсақ, Үкімет қаулысындағы жоғарыда көрсетілген басым бағыттардың орындалмайтындығы туралы баспасөз беттерінде жазып, ғылыми конференцияларда айттық және оның себептерін де көрсеттік.

Енді, міне, екінші кезең де аяқталып келеді. Бірақ, Елбасы жүктеген бірнеше міндеттердің де,

Үкімет қаулысының кейбір тармақтарының да объективті және субъективті себептерге байланысты екінші кезеңде орындалмайтындығы анық болып отыр. Дегенмен, олардың орындалмауы белгілі бір дәрежеде заңдылық та болатын. Ол туралы біз жоғарыда аталған мақаламызда: «Бұл бағыттарда көрсетілген міндеттерді ұлттық деректану ғылымына сүйенбей, бұл іске ұлттық деректанушы-тарихшы мамандардың үлкен тобын тартпай іске асыру мүмкін емес» деп жазған болатынбыз. Уақыт біздің ойымыздың дұрыстығын көрсетіп отыр.

Әрине, Елбасы тапсырмасы мен «Мәдени мұра» сияқты аса маңызды мемлекеттік бағдарламаның бірнеше бағыттарының көрсетілген уақыт аралығында орындала қоймауы кейбір түсінбеушілік туғызуы да мүмкін. Дегенмен, одан трагедия жасап, кінәлілерді іздеудің қажеті жоқ. Өйткені, оларды орындаудың алғышарттары, яғни объективті негіздері мен субъективті факторлары бізде әлі толық қалыптаса қойған жоқ. Сондықтан да алдымен «Мәдени мұра» стратегиялық ұлттық жобасын толық іске асырудың объективті негіздерін қалыптастырып, субъективті проблемаларын шешудің жолдарын бірігіп іздестіргеніміз дұрыс болар еді.

Егер, объективті себебі туралы нақтырақ айтар болсақ, ол негізі кеңестік кезеңде қалыптасқан Қазақстанның тарих ғылымының Елбасы көрсеткендей ауқымды да терең ғылыми міндеттерді орындауға дайын болмай шығуы. Дәлірек айтқанда, екінші кезеңде атқарылар міндеттер негізінен деректану ғылымына, әлемдік деректану ғылымының ең жаңа жетістіктерімен қаруланған қазақ тарихшыларының жаңа буын өкілдерінің білімі мен біліктілігіне және уақыт талабына сай қайта құрылған заманғи Қазақстан тарих ғылымына негізделген болатын. Ал, біздегі тарих ғылымы болса деректанусыз қалған жартыкеш ғылым. Сондықтан да оның аталған міндеттерді орындауы мүмкін де емес еді. Демек, бізде «Мәдени мұраға» қатысты Елбасы жүктеген міндеттер мен Үкімет қаулысын толық орындаудың объективті негізі ретінде, алдымен Қазақстанның тарих ғылымының іргелі салаларының бірі - деректану ғылымын қалыптастыру үшінші кезеңнің басты міндеттерінің біріне айналуы керек.

Ал субъективті факторларына келер болсақ, біріншіден, ол бізде көрсетілген міндеттерді орындауға қабілетті, яғни деректану ғылымын терең меңгерген маман тарихшылардың болмауы. Мысалы, бағдарлама шеңберінде табылған археологиялық қазба заттар да, қайта қалпына келтірілген ескерткіштер де, шеттен әкелінген мұрағат құжаттары мен бабалар сөзі де, қазақтың ата заңдары да, т.т. бойларында өткеніміз туралы ақпарат сақтаған тарихымыздың дерек көздері болып табылады. Ал, олардан шынайылық деңгейі жоғары деректер ала білу және оларды ғылыми айналымға тарту арқылы аталарымыздың танымды тарихын жазу және оқу үдерісіне енгізу қазақ тарихшыларының тікелей міндеті болатын. Бірақ, ол үшін тарихшыларымыз деректану ғылымының талаптарына сай деректерді өңдеуден, яғни деректанулық сыннан өткізе білулері қажет. Өкінішке орай, ондай мамандар бізде жоқтың қасы. Демек,

алдымен мамандар даярлау керек. Ол, Президенттің жоғарыда аталған кеңестегі қорытынды сөзінде айтқан: *«Ғылыми тұрғыда талдап беретін тарихшылар да сирек» сондықтан «Мамандар даярлау да қазір өзекті мәселенің бірі болып отыр»* деген пікірімен толық сәйкес келеді. Демек, деректанушы-тарихшы мамандарды даярлау үшінші кезеңнің басым да маңызды міндеттерінің бірі болуы керек.

Екіншіден, бізде, тарихшыларымыздан бастап, бағдарламаға жауапты адамдардың бәрінде дерлік деректерді іздеп табу, жинау және жариялау, оларды ғылыми айналымға енгізу болып табылады деген терең де қате түсінік берік орын алған. Кейде: *«Мәдени мұра» өз мақсатына жетті, енді оны тоқтатуға да болады»* деген жаңсақ пікірдің пайда болуы да осындай түсініктің салдары. Сонымен қатар, осындай қате түсінік жиналған мұраларымыздың тарихымыздың қоспасы мол шикі заты ғана екендігін, сондықтан да оларды өңдеуден, яғни деректанулық талдаудан өткізу арқылы ғана пайдалануға жарамды етуге болатындығын мойындауға мүмкіндік бермей отыр. Демек, ондаған жылдар бойы қалыптасып, бойымызға, ойымызға сіңіп қалған ондай қате түсініктен бас тарту да үшінші кезеңнің міндеттерінің бірі болып табылады.

Қорыта айтқанда, 2012-2014 жылдарға арналған «Мәдени мұра» стратегиялық ұлттық жобасының үшінші кезеңінің басым бағыттарының бірі Президент тапсырмасына және Үкімет қаулысына сай – *бағдарлама аясында табылған, жиналған, жарияланған мұраларымызды зерттеп-зерделеу, дәлірек айтқанда, деректанулық өңдеуден өткізу арқылы ғылыми айналымға тарту және оқу үдерісіне енгізу мен саланы дамытудың стратегиялық ресурсы ретіндегі кадр саясатын іске асыру болуы керек.*

Ол үшін Қазақстанның тарих ғылымының іргелі салаларының бірі – деректану ғылымын қалыптастырып, қазақ тарихшыларының деректану ғылымын терең меңгерген жаңа буын өкілдерін даярлау қажет. Сонымен қатар, деректерді іздеп тауып, жинап, жариялау дегеніміз – деректерді ғылыми айналымға енгізіп, тарихымызды жазу деген қате түсініктен бас тартудың да, деректердің тек тарихымыздың өңдеуді қажет ететін шикізаты екендігін мойындаудың да маңызы өте үлкен.

Дегенмен, біздің ұсынысымыз қабылданған жағдайдың өзінде де аталған басым бағыттар мен көрсетілген міндеттердің үшінші кезеңде толық іске асырыла қоймайтындығын осы бастан ескертеміз. Ол, тек, үшінші кезеңде сол бағыттарды іске асыруға дұрыс бағыт алу ғана болады. Себебі, көрсетілген міндеттер мен тұжырымдаманың басым бағыттарын іске асырудың объективті және субъективті негіздерін қалыптастыру үшін ғана бір-бірімен тығыз байланысты, бірінен-бірі туындайтын күрделі де ауқымды іс-шаралардың атқарылуы тиіс. Ол туралы біз аталған мақаламызда, яғни 2008 жылы: *«Президент тапсырмасын абыроймен орындап шығуға болады.*

Бірақ, ол үшін мемлекеттік деңгейде жаңа шешімдер қабылданып, батыл қадамдар жасалуы керек» деп жаздық. Бірақ, оған бір емес, бірнеше

кезең қажет болады. Дегенмен, «мемлекеттік деңгейде жаңа шешімдер қабылдап, батыл қадамдар жасалу» арқылы ғана мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасын орындауға және оны қазіргі

эмпирикалық деңгейден, жаңа сапалы деңгейге, атап айтқанда, бағдарламаның ішкі мән-мағынасын, мазмұнының толық ашып көрсетуге мүмкіндік беретін теориялық деңгейге көтеруге болады.

Кундакбаева Жанат Бековна

*д.и.н., профессор кафедры истории Казахстана
Казахского национального университета им. аль-Фараби*

УЧЕБНИКИ ИСТОРИИ И ИХ РОЛЬ В КОНСТРУИРОВАНИИ ПАМЯТИ И ИДЕНТИЧНОСТИ МОЛОДОГО ПОКОЛЕНИЯ В КАЗАХСТАНЕ

На протяжении последних 30-40 лет в культурной антропологии США проводится анализ отдельных образовательных программ, учебников и построенных с их участием образовательных коммуникаций. Учебники и учебные планы анализируются с точки зрения проводимой в них (в явной и скрытой формах) политики по выстраиванию идентичности. Введены понятия явного и скрытого учебного плана (*hidden curriculum*). Данный опыт, равно как и опыт советского государства в области управления образовательным процессом требует сегодня повышенного внимания и в Казахстане.

Еще в 1917 г. Карлтон Белл Bell и Дэвид Мак Каллам David F. Mc Collum – первые американские специалисты в области образования и социальной психологии сформулировали, что задачей исторического образования является выработка чувства истории (*historic sense*), которое включало 5 элементов: presented a study that began by laying out 5 aspects of the historic sense

1. Способность понимать исторические события в свете прошлого

2. Способность просеивать историческую информацию – газетные статьи, слухи, дискуссии, историческую публицистику

3. Способность воспринимать исторический нарратив

4. Способность давать осмысленные и компетентные ответы по поводу той или иной исторической ситуации

5. Способность отвечать на фактологические вопросы об исторической личности и событиях [1].

К сожалению, приходится констатировать, что мы не можем сегодня говорить об эффективности конкретных образовательных практик в области исторического образования с точки зрения прогнозирования будущего казахстанской нации.

Мы должны, наконец, признать, что историческое образование, не отвечает современным запросам общества. Метод включенного наблюдения позволил мне говорить о том, что сегодня о недостатках исторического образования в Казахстане говорят и политики, и учителя средних школ, и родители. Следует отметить, что данный вопрос периодически становится объектом внимания и в прессе, со стороны и исследователей, и общественности[2]. Сегодня вопрос поставить так – нужна существенная корректировка государственной образовательной политики в

области преподавания истории с точки зрения усиления функции управления процессом формирования исторического сознания молодежи. Сегодня как никогда становится актуальной задачей – разработка новой стратегии развития исторического сознания, комплекса системных мероприятий для ее реализации.

5 марта 2008 г. состоялся Республиканский семинар «Проблемы и пути формирования исторического сознания», организаторами которого было Министерство культуры и информации РК и Институт истории и этнологии с участием ученых, представителей центральных государственных органов, Ассамблеи народа Казахстана. Главный вывод, к которому пришли присутствующие – «государство должно проводить активную политику по формированию исторического сознания» [3]. Между тем концепция формирования исторического сознания была принята еще в 1995 году. С тех пор, по словам ученых, не были определены приоритеты развития исторической науки.

Другой фактор, который оказывает сегодня существенное влияние на историческое образование – крайне низкое качество учебной литературы[4].

Журнал «Элемент» провел блиц-опрос школьных учителей истории. В их ответах содержится конструктивная критика насчет недостаточной методической проработанности, несоответствия возрастным и психологическим особенностям, логические и фактологические противоречия и неточности, ошибки, нечеткость формулировок и недостаток определения ключевых понятий, «прямое несоответствие установленным наукой фактам в пользу субъективных мнений авторов, конъюнктурность». Было крайне полезно прислушаться и к их предложениям для улучшения качества учебников. По их мнению, в написании учебника на конкурсной основе «должен участвовать целый коллектив в составе ученого-специалиста в соответствующей области, учителя-практика, а также детского психолога», при этом к конкурсу должны быть допущены целые авторские коллективы, которые удовлетворяют квалификационным требованиям. Государственная комиссия, внешняя рецензия, апробация в школе – путь учебника к ученику[5].

У нас сегодня качество учебника напрямую зависит от автора: его индивидуальных взглядов, научно-исследовательской и педагогической культуры, его представлениях о школьной учебной литературе. Об

этом говорит «Перечень учебных изданий, рекомендованных Министерством образования и науки РК использованию в организациях образования в 2010-2011 учебном году» [6].

Концептуальная противоречивость и дискурсивное многоголосие в учебниках истории Казахстана является прямым следствием того, что авторами учебников по истории Казахстана являются люди, которые стоят на разных ступенях профессиональной подготовки, с разными идейными и мировоззренческими установками и разным пониманием.

В Казахстане существует система концентрического построения учебных материалов, при котором один и тот же период изучается последовательно, несколько раз, но каждый раз с нарастающей глубиной охвата изучаемого объекта. Но существующая практика написания учебников по одному и тому же периоду разными авторами, при наличии сопутствующих дидактических материалов и хрестоматий, написанных совершенно другими авторами, приводит к тому, что один и тот же материал преподносится в них с диаметрально противоположных позиций, на основе разных методологических подходов и мастерства. Это приводит к тому, что вместо углубления знаний по периоду, ученик находит на их страницах конкурирующие высказывания в рамках одного и того же периода. Так, в 6-м классе средневековую историю изучают по дидактически выверенному, методически продуманному учебнику [7], написанному крупными академическими учеными, с привлечением опытного методиста. Вернувшись к данному периоду в 10-м классе, ученики естественно-гуманитарного направления получают в пользование учебник, небрежно исполненный, изобилующий стилистическими погрешностями [8], а ученики общественно-гуманитарного направления другой учебник, с меньшим набором фактов и подробностей [9]. Самое главное, ученики имеют перед собой три разных методологических подхода в учебниках по истории средневекового Казахстана. В 6-м классе им предложен материал на основе цивилизационного подхода. В 10-м классе ученики естественно-математического направления продолжают на основе формационного, а ученики общественно-гуманитарного профиля – на основе эклектического соединения нескольких подходов. Но при этом, модели авторов в обосновании древности и непрерывности исторического развития на территории Казахстана – общие. Так опорными знаками – символами коллективной памяти должна была стать такая конструкция, как кочевая цивилизация. К сожалению, размытость авторских позиций, плохое владение теоретическим аппаратом не позволили им дать даже какую-либо характеристику кочевой цивилизации. Между тем в их представлении – это базовый конструкт коллективной памяти казахов!

Учебники по средневековой истории для 10-х классов не имеют четкого принципа изложения материала. Авторы то излагают на основе проблемного принципа, затем переходят к хронологическому, затем опять возвращаются к проблемному. При этом слабая профессиональная и методологическая подготовка, а также низкая педагогическая культура приводит к тому, что ученики начинают путаться во

временной последовательности событий. Например, раздел о Великом Шелковом пути, история которого начинается с середины 1 в. до н.э. подается после истории Казахского ханства (XV-XVII в.). Затем сразу начинается раздел «Казахстан в составе Российской империи», который резко обрывается на ссылке в Казахстан представителей русской демократии и влияние, которое они оказали на становлении мировоззрения ученых-просветителей Казахстана. Почему заканчивает этим периодом?

А проблемный принцип просто декларируется. Ведь в педагогике под методом проблемного изложения в обучении понимается, что педагог ставит проблему, формулирует познавательную задачу, а затем, раскрывая систему доказательств, сравнивая точки зрения, различные подходы показывает способ решения задачи. Ученики становятся свидетелями и соучастниками научного поиска. Особенно перспективным выглядит проблемный подход в студенческой аудитории, когда они начинают проходить историю Казахстана в третий раз.

Примером хорошего учебника, действительно учебника нового поколения в какой-то мере соответствует учебник по новейшей истории Б. Аягана и М. Шаймерденовой [10]. Он написан для 9-х классов общеобразовательных школ и посвящен советскому и постсоветскому периодам истории с 1914 по 2009 гг. Для него характерны в концептуальном отношении очень выверенный тон в отношении советской истории, стремление дать ее объективно, без каких-либо оценочных моментов.

Учебная программа курса «История Казахстана» для 10-11-х классов общественно-гуманитарного направления, изданная в 2010 г. является квинтэссенцией непрофессионализма и полного отсутствия понимания ответственности авторами за формирования исторического сознания казахстанской молодежи. Многочисленные стилистические погрешности может отнести за счет неквалифицированного перевода с казахского языка на русский. Но уже из пояснительной записки видно, что авторы не имеют цельной концепции курса.

Объяснительные схемы авторов программы создают впечатление об их полной безграмотности относительно базовых понятий – народ, этнос, нация, цивилизация. Их идеологические предпочтения – крайне размыты. Хотя они в действительности пытаются транслировать читателям этнокультурную трактовку нации, в действительности маломощный концептуальный инструмент не дает им возможности реализовать и эту задачу. Авторы пытаются продемонстрировать свою этническую толерантность, включив раздел «из истории этнических групп», но практически не достигают своей цели, так как из контекста непонятно кем следует считать эти этнические группы?

К этому времени учебник Аягана и Шаймерденовой был уже издан во второй раз и можно было бы внимательно ознакомиться, как они подали материал. Учебник состоит всего из 4-х разделов: Казахстан в годы первой мировой войны и восстания 1916 г., Казахстан в первые годы установления тоталитарного

режима, Казахстан в составе Советского Союза (1929-1991 гг.) и Независимый Казахстан.

Почему следует придавать такое большое значение преподаванию курса «История Казахстана»? Во-первых, сегодня формируется новая модель гуманитарного образования XXI века. Мы должны отойти от технократической модели образования второй половины XX века, когда главным было снабдить молодежь некоей суммой фактов, набором абсолютных знаний. Во-вторых, сегодня важно культивировать у молодежи критическое мышление, повышать у них чувство ответственности в отношении истории, памяти. Ведь именно молодежь завтра будет принимать решения, отвечать не только за свою судьбу, но и за судьбу страны в целом. Поэтому, чтобы сформировать из них адекватных членов настоящего гражданского общества, которые имеют свое мнение и могут его выразить и защитить, нужно разработать системные мероприятия в области управления историческим образованием. Для этого нужны коллективные усилия как со стороны властей, ученых, педагогов и широкой общественности.

Пока же казахстанские учебники по своему исполнению далеки от замыслов власти по формированию позитивной идентичности. Для того, чтобы молодое поколение относилось к прошлому уважительно, заинтересованно нужно пересмотреть образовательную концепцию истории. Раньше она была в большей степени ориентированна на изучение политической истории в ущерб социальной и культурной истории, истории повседневности. Часть академического сообщества, которая будет приобщена к разработке новой концепции исторического образования, написанию программ и созданию новых учебников, должна задуматься о персональной ответственности каждого в строительстве казахстанской нации.

.....
1. Bell, Mc Collum, 1917:257-258; цит. По: Савельев И.М., Поletaев А.В. Социальные представления о прошлом, или знают ли американцы историю. М., 2008..

2. Масанов Н.Э., Савин И. Россия в казахских учебниках истории [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.history.ru/2004/01/masanov.htm>; Волкова Т.П. Как учат толерантности казахстанские учебники истории [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.russkie.org/index.php?module>; Нураденов Н. Липовые плоды просвещения. Казахские учебники истории продолжают поражать безграмотностью 13.12.2008 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1229116740>

3. Республиканский семинар «Проблемы и пути формирования исторического сознания». 05.03.2008. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.nomad.su/?a=15-200803050320>

4. Состояние и качество учебников истории является объектом внимания и со стороны казахстанского правительства. Так, 23 мая 2011 г. на заседании Мажилиса (Нижней Палаты Парламента РК) Министр образования и науки РК, отвечая на запрос депутата Сената К. Султанова о необходимости глубокой экспертизы учебников в

связи с их низким качеством сообщил о том, что в сентябре 2011 г. специальная комиссия проведет полную экспертизу казахстанских учебников и утвердит их список к ноябрю 2011 г. 23 мая 2011 г. <http://www.bnews.kz/ru/news/50809/>

5. Учебники истории: в поисках... качества 14.12.2010 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://elementmag.kz/2010/12/14/uchebniki-istorii-v-poiskakh%E2%80%A6-kachestva/>

6. Для учеников 5 классов - Б.Абдигулова, А.Капаева, Г.Кенжебаев Рассказы по истории Казахстана. Алматы, 2010; Для учеников 6 класса Т.Садыков, А.Толеубаев, Г.Халидуллин, Б.Сарсекеев История древнего Казахстана. Алматы, 2006; для учеников 7 класса предлагаются два учебника: Т.Садыков, С.Жолдасбаев История средневекового Казахстана. Алматы, 2007; К.Байпаков, Б.Кумеков, М.Дикань История средневекового Казахстана. Алматы, 2008; К.Байпаков, М.Дикань История средневекового Казахстана. Методическое руководство. Алматы, 2008; Для учеников 8 класса: З.Кабулдинов, А.Кайыпбаева История Казахстана. Алматы, 2008; Для учеников 9 класса М.Козыбаев, К.Нурпеис, К.Жукешев История Казахстана Алматы, 2009; Т.Турлыгул, К.Жукешев и др. История Казахстана. Метод. руководство. Алматы, 2009; К.Кунатина, А.Копекбай, Б.Адырбек История Казахстана. Дидактические материалы. Алматы, 2009; К.Нурпеис, И.Козыбаев, К.Жукешев История Казахстана. Хрестоматия. Алматы, 2009; Б.Аяган, М.Шаймерденова Новейшая история Казахстана. Алматы, 2009; для учеников 10 класса общественно-гуманитарного направления: Ж.Койгелдиев, Э.Толеубаев, Т.Далаева и др. История Казахстана. Алматы, 2007; Р.Сауенова, Н.Нугманова, М.Маженова История Казахстана. Методическое руководство. Алматы, 2007; Р.Сауенова, М.Маженова, Н.Нугманова История Казахстана. Дидакт.материалы. Алматы, 2007; К.Толеубаева, Г.Кенжебаев, А.Копекбай, Г.Жексембекова История Казахстана. Хрестоматия. Алматы, 2007;

7. К.Байпаков, Б.Кумеков, М.Дикань История средневекового Казахстана. Алматы, 2008; К.Байпаков, М.Дикань История средневекового Казахстана. Методическое руководство. Алматы, 2008.

8. Жолдасбаев С. История Казахстана: учебник для 10 классов естественно-математического направления общеобразовательных школ. Алматы, 2006. См., например, С. 137. Параграф о традициях и обрядах казахского народа С. Жолдасбаев почему-то начинает с определения нации – «как исторически сложившееся в одном регионе социально-этническое сообщество группы людей. До того как казахский народ, начиная с родоплеменного сообщества, достиг в 14-15 вв. ступени цельной народности, он накопил множество традиций и обычаев».

9. Для учеников 10 класса общественно-гуманитарного направления: Ж.Койгелдиев, Э.Толеубаев, Т.Далаева и др. История Казахстана. Алматы, 2007; Р.Сауенова, Н.Нугманова, М.Маженова История Казахстана. Методическое руководство. Алматы, 2007; Р.Сауенова, М.Маженова, Н.Нугманова История Казахстана. Дидакт.материалы. Алматы, 2007; К.Толеубаева, Г.Кенжебаев, А.Копекбай, Г.Жексембекова История Казахстана. Хрестоматия. Алматы, 2007

10. Аяган Б.Г., Шаймерденова М.Д. Новейшая история Казахстана: учебник для 9 класса общеобразовательной школы. – 2-е изд., перераб. - Алматы: Атамұра, 2009.

КЕҢЕСТІК ДӘУІРДІҢ ӨТКЕНІ: ХХІ ҒАСЫРДАН КӨЗҚАРАС

СОВЕТСКОЕ ПРОШЛОЕ: ВЗГЛЯД ИЗ ХХІ ВЕКА

Қаражан Қуаныш Сүлейменұлы

*т.ғ.д., профессор, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ жаңа, қазіргі заман және тәуелсіз
Қазақстан тарихы кафедрасының меңгерушісі*

ҚАЗАҚ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ КЕҢЕСТІК ТОТАЛИТАРЛЫҚ ЖҮЙЕНІҢ ҚАЛЫПТАСУ ТҰСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚТАРДЫҢ АВТОНОМИЯСЫН АЛУ ЖОЛЫНДАҒЫ КҮРЕСІ

Республикамыздың тәуелсіздігінің 20 жылдығы қарсаңында Қазақстан тарихының өзекті мәселелерінің бірі тәуелсіз Қазақ мемлекетінің тарихы. XVIII-XIX ғасырларда Қазақстан Ресейге толық бағынған соң қазақ халқы патшалық отарлық езгіге қарсы 100 жылдан астам өз мемлекетін қайтадан қалпына келтіруге күрес жүргізіп, қазақтың соңғы ханы Кенесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық күресі күшпен басылған соң, 70 жыл бойы кеңестік әміршіл-әкімшіл жүйе қарамағындағы қуыршақ мемлекет дәуірін бастан кешірді.

XX ғасырда Қазақ халқы үшін мемлекетін қалпына келтіру мүмкіншілігі 1917 ж. Ресейдегі ақпан буржуазиялық-демократиялық революциясынан кейін туындады. Патша тақтан тайдырылғаннан кейін мемлекеттік құрылыс проблемасы толық шешілмеді. Осы тұста қазақ халқының мемлекеттілігін қалпына келтіру жауапкершілігін «Қазақ» газетінің төңірегіне топтасқан ұлт зиялылары өз мойнына алады. Олардың ойынша Ресей құрамында федерациялық автономия алған Қазақстан демократиялық президенттік үкімет басында құрылтай жиналысы мен мемлекеттік дума тұратын, яғни бүгінгі тәуелсіз Қазақстан үлгісіне ұқсас республикаға айналуы тиіс еді.

Бірақта 20-шы жылдардан бастап орын алған «Алаш» партиясы мен оның жетекшілеріне қарсы ұйымдастырылған сот процестерінен кейін бұл мәселені арнайы тарихи зерттеуге тиым салынды. Тек 80-ші жылдардың соңына қарай Алаш зиялыларына қатысты тарихи шындықты қалпына келтіруге бағытталған зерттеу жұмыстары жүргізілуде. Алаш зиялыларының қоғамдағы орны мен атқарған қызметтеріне қатысты М.Қ. Қозыбаев, Қ.Н. Нұрпейісов, М.Қ. Қойгелдиев, Т.О. Омарбеков, Қ.М. Атабаев, Д.А. Аманжолова, А.Қара және т.б. еңбектері тарихшы қауымға таныс. Осыған қарамастан студенттер мен жас зерттеушілер әлі де болса қазақ зиялыларының тоталитарлық жүйенің қалыптасу тұсындағы қазақ автономиясын жүзеге

асыру жолындағы күресін толыққанды ашып, оған әділ баға бере алмайды.

Жоғарыда есімдері аталған зерттеушілердің пікірінше, қазақ зиялылары ақпан революциясына үлкен үміт артып, қоғамдық дамудың аса маңызды мәселелері бойынша оны қолдап отырған. Ақпан революциясы жеңіске жеткен тұста Минскіде жүрген Ә. Бөкейханов, М. Дулатұлы, М. Есболұлы бастаған бір топ қазақ зиялылары «Қазақ» газетінің осы жылғы наурыздың 24-і күнгі санында Қазақстанның негізгі орталықтарына жолдаған жеделхатында «Ресейдегі барша халыққа ағайындық, теңдік, бостандық күні туды. Учредительное собрание сайлауларына қазақ болып қамдану керек... Біз қалайтын патшалық түрі – демократиялық Республика, яғни мал өсіріп, егін салып, жерге ие боларлық түрі» - деп жазды [1].

Үндеу авторларының бір бөлігі көп кешікпей Петроградқа келіп, онда мемлекеттік Думаның мүшесі И.А. Ахтанов шақырған мұсылмандар мәжілісіне қатысады. Мәжіліске Қазақстаннан Н. Құрбанғалиев, Ә. Бөкейханов, А. Кенжин, Ж. Сейдалин, М. Дулатов және М. Бозтаев қатысады. Пікір алыса келіп, мәжіліске қатынасушылар Ресей мұсылмандарының іс-әрекеттерін үйлестіру органы – Орталық мұсылман бюросын құру және бүкіл-ресейлік мұсылмандар съезін шақыру қажет деп табады [2].

Үндеудегі саяси тапсырмалар аса қысқа мерзімде жүзеге асырылып, наурыздың ортасына қарай барлық облыс орталықтары мен жекелеген уездік қалаларда қазақ комитеттері құрылып, іске кіріседі. Олар сәуір-мамыр айларында жалпыхалықтың талқыға салыну қажет деп есептеген мәселелерді қарау үшін облыстық және уездік съездер өткізеді. Осылайша қазақ комитеттері Ресей демократиялық республикасы құрамында қазақ ұлттық автономия құру идеясына айналады.

Уақытша үкімет жаңадан құрылып жатқан қазақ комитеттерін өлкедегі өзінің аса маңызды

тіректерінің бірі деп есептеді. Осыған сай ұлт зиялыларының жекелеген өкілдері уақытша үкіметтің комиссарлары болып тағайындалады және жергілікті атқарушы органдарының құрамына енеді.

Ресейдің орталығында 1917 жылы шілденің басында саяси жағдайдың күрт өзгеріп, қосөкіметтіліктің жойылуына байланысты ұлт зиялылары жалпықазақтық съезд өткізу жөнінде шешім қабылдап, оны 21-26 шілде аралығында Орынбор қаласында өткізеді. Оның күн тәртібіндегі негізгі мәселелердің ішінде мемлекеттік басқару жүйесі, қазақтардың автономиясы болды.

Съезден бұрын «Қазақ» газетінің беттерінде автономия мәселесі жөнінде әр түрлі көзқарастар айтылған бірсыпыра мақалалар жарияланған болатын. Пікір алу барысында А. Байтұрсынов пен М. Дулатов тәуелсіз автономиялы қазақ мемлекетін құруды ұсынса, Ә. Бөкейханов «демократиялық, федеративтік және парламенттік Ресей Республикасындағы қазақтың ұлттық-территориялық автономиясы болғанын қалады. Ә. Бөкейхановтың пікірін съезд делегаттарының көпшілігі қолдайды [3].

Орынборда жоспарланған екінші жалпықазақ съезінің алдындағы жиыннан бір апта бұрын Ресей астанасы Петроградта мемлекеттік төңкеріс жүзеге асырып, елдегі саяси билік большевиктер партиясының қолына өтеді. Қазақ зиялыларының басым көпшілігі Қазан революциясын заңсыз акт деп санап, оған өз наразылықтарын білдіреді.

Ең әуелі 26 қарашада Ферғана хандығының бұрынғы астанасы Қоқанд қаласында Бүкілтүркістандық төтенше IV съезі шақырылды. Съезд 22 қарашада Ташкентте жергілікті мұсылман халықтарының өкілінсіз құрылған Түркістан Халық Комиссарлары Кеңесін мойындамай, оған керісінше «Түркістанды аумақтық жағынан Ресей Федерациясының құрамындағы автономиялық республика» деп жариялап, оның нормаларын белгілеуді Құрылтай жиналысына тапсырады. Жаңа мемлекеттік құрылым Түркістан автономиясы деп аталды. Министр-төраға және ішкі істер министрі болып М. Тынышбаев, ал екі апта өткен соң ол қызметтен кеткеннен кейін оның орнына М. Шоқай төраға болып сайланды [4].

Большевиктердің мемлекеттік төңкеріс арқылы өкімет басына келуімен 5-13 желтоқсан аралығында өткен екінші жалпықазақтық съезде де келісе алмады. Съезде қазақ мемлекетінің кеңестік негізде құру идеясын қабылдамай, қазақ жерлерін сол тұстағы бүліншіліктен қорғау мақсатында уақытша, ұлт кеңесін құрып, оның аты «Алашорда» болсын деп шешім қабылдайды. Он бес адамнан тұрған бұл өкіметтің төрағасы болып көпшілік дауыспен Ә.Бөкейханов сайланды [5]. 5 қаңтарда Бүкілресейлік құрылтай жиналысының күшпен таратылуы Түркістан автономиясы мен Алашорда автономиясын іс жүзінде жүзеге асыру мүмкіншіліктерін тарылта түсті. Алғашқы күннен бастап Түркістан автономиясының құрылуымен келіспеген Түркістан Халық Комиссарлары Кеңесі оны жою билік басындағы большевиктер партиясы 1903 ж. қабылдаған алғашқы бағдарламасында 1912-1914 жж. Партия көсемі В.И. Лениннің «Ұлттардың өзін-өзі

билеу құқы», «Ұлт мәселесі бойынша сын заметкалар» атты еңбектерінде және жиындарда сөйлеген сөздерінде ұлттардың өзін-өзі билеу құқығын мойындаған болатын. 1917 ж. қазан төңкерісінен кейін де Ресейдің қарамағындағы өзге ұлттардың бөліне алатындығы жөнінде көптеген нұсқаулар мен үндеулер қабылдай бастады. Оның негізгі принциптері Кеңес үкіметінің басты екі құжатында: 2 қарашада қабылданған «Ресей халықтары құқықтарының Декларациясы» мен 20 қарашадағы «Ресей мен Шығыстың барлық мұсылмандарына» арналған үндеуінде жарияланған болатын.

1918 жылдың басынан бастап осының барлығы далада қалып, сөз бен істің арасындағы алшақтық ұлғая түсті. Осының нәтижесінде ұлттық автономия құрмақ болған ұлт зиялыларының жоғарыдағы талпыныстары большевиктердің қарсылығына тап болды. 5 қаңтарда Бүкілресейлік құрылтай жиналысының күшпен таратылуы Түркістан автономиясы мен алаш Орда автономиясын іс жүзінде жүзеге асыру мүмкіншіліктерін тарылта түсті. Алғашқы күннен бастап Түркістан автономиясының құрылуымен келіспеген Түркістан Халық Комиссарлары Кеңесі оны жою жөнінде шешім қабылдап, 5 ақпанда Қоқанд шабуылмен алынып, қала үш күн бойы қиратылып, тоналып, өртеліп жіберілді [6].

Кеңес үкіметі тарапынан осындай шаралардан соң ұлттық автономия алудан үміттенген Алашорда басшылары мен большевиктер арасындағы қайшылық терендей түсті. 1918 жылы наурызда Оралдан Мәскеуге Алаш орда өкіметінің тапсыруымен Халел және Жаһанша Досмағанбетовтар аттанып, Халық Комиссарлары кеңесінің төрағасы В.И. Ленин және ұлт істері жөніндегі комиссар И.В. Сталинмен кездесіп, оларға екінші Жалпы қазақ съезінің қаулысын табыс етеді. 20 наурыз күні Сталинмен Семей қаласынан телеграф арқылы Халел Ғаббасов Алашорда автономиясы бойынша сөйлеседі.

Алашорда басшыларының ұсынысы орталық билікке ұнамады. Сондықтан олар бір жағынан Алашорда басшыларымен келіссөз жүргізе отырып, екінші жағынан осы тұстағы Кеңес өкіметінің Торғай облысындағы төтенше комиссары Ә. Жангелдинмен байланысып, оған Қазақстан Кеңестері съезін даярлауды тапсырып, съезде автономиялы Қазақ Кеңес Республикасын жариялауды көздейді [7].

Алайда осы тұста басталған Азамат соғысы Қазақ Кеңестік автономия құрылымын жүзеге асыру жұмысын уақытша тежейді. Соғыстың басталуына байланысты қазақ қоғамы өз ішіндегі бірліктен айырылып тап күресіне тартылып екіге, яғни ақтар мен қызылдарға бөлініп кетті. Кеңес өкіметімен тіл табыспаған Алашорда басшылары амалсыздан Кеңес өкіметіне қарсы Сібір Уақытша үкіметі мен Бүкілресейлік құрылтай жиналысы мүшелерінің Самара Комитеті қолдауына сүйеніп қазақ автономиясын сақтауға тырысады [8].

Бірақта ақтар өкіметі Алаш зиялыларына сенімсіздік білдіріп, қазақтардың ұлттық автономиясын мойындағысы келмеді. Екі оттың ортасында қалған алашордашылардың шығыс бөлігі Кеңес өкіметімен

келіссөз жүргізу үшін А.Байтұрсыновты Мәскеуге жіберді. Келіссөз барысында Кеңес өкіметі қазақ зиялылары ұсынған ұлттық мемлекет мәртебесін мойындамай, ұлт мәселесінде жартыкеш шешімге келіп кеңестік территориялық ұлттық автономия құруды қалайды. Осы мақсатпен 1919 жылы 10 шілдеде В.И. Ленин «Қырғыз (қазақ) өлкесін басқару жөніндегі революциялық комитет» құру туралы декретке қол қойды. Комитет құрамына кірген А.Байтұрсыновтың ұсынысымен 4 қарашада алаш қозғалысына қатысушыларға кешірім жарияланды. Осы жылдың аяғына қарай Алаш орданың батыс бөлімшесі де Кеңес өкіметімен келіссөз бастайды.

Казревком өлкедегі жоғары әскери-азаматтық басқаруды өз қолына толығынан жинақтап Қазақстан Кеңестерінің Құрылтай съезін шақырудың, болашақ республиканың шекараларын анықтаудың дайындық жұмыстарын бастайды. Бұл жұмыстарды жүзеге асыруда Казревкомның жанында А.Байтұрсыновтың басшылығымен ұйымдастырылған республиканың шекараларын анықтау жөніндегі комиссия кезінде патша өкіметі бөлшектеп тастаған қазақ жерін біріктіруде үлкен рөл атқарды. Осы әзірлік жұмыстардың негізінде 1920 жылы 26 тамызда «Қырғыз (қазақ) Кеңестік автономиялы социалистік республикасын» құру туралы декретке қол қойылды. 4-12 қазанда Орынбор қаласында өткен Қазақстан кеңестерінің құрылтай съезі Қырғыз (қазақ)

Кеңесінің құрылтай съезі Қырғыз (қазақ) Кеңестік Автономиялық социалистік республика еңбекшілерінің құқықтарының Декларациясын қабылдап, С.Мендешов басқарған Орталық Атқару Комитетін және В.Радус–Зенькович басқарған халық Комиссарлар Кеңесін сайлайды.

Осылайша большевиктер партиясы ұлт зиялылары ұсынған ұлттық автономия мәртебесін қабылдамай, оның орнына Кеңестік федерация құру идеясын жүзеге асырды. Осыған қарамастан қазақ зиялылары 20-шы жылдардың соңына дейін кеңестік автономияда халқы үшін адал қызметтен бас тартпады. Бірақ та кеңестік тоталитарлық билік оларға сенімсіздік көрсетіп қоғамдық-мемлекеттік қызметтерден шеттетіп отырды.

-
1. Қойгелдиев М. *Ұлттық саяси элита қызметі мен тағдыры.* – Алматы, 2004. – 157 б.
 2. Нұрпейісұлы К. *Алаш ақиқаты.* – Алматы, 2010. – 91 б.
 3. *Қазақ, 1917, №238*
 4. Қара Ә. *Мұстафа Шоқай. Өмірі, күресі, Шығармашылығы.* – Алматы, 2004. – 81 б.
 5. *Қазақстан тарихы. 4 т.* – Алматы, 2010. – 125 б.
 6. *Қара Ә. Жоғарыда аталған еңбегі.* – 84 б.
 7. *Қазақстан тарихы.* – 115 б.
 8. *Алаш – Орда. Сборник документов.* – Алматы, 1992. – 126-127 бб.

Акишев Арман Айтмухаметович

доктор политических наук, профессор ПГУ им. С. Торайғырова

ЭВОЛЮЦИЯ ИНСТИТУТА ПРЕЗИДЕНТСТВА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Несомненно, что стык 1980-1990-х годов стал историческим Рубиконом для казахстанской государственности. Одним из важнейших политических институтов который зародился в этот период – это институт президентства. Этот конституционный институт, на протяжении всей истории суверенного Казахстана, совершенствуется, эволюционирует, отражая меняющиеся экономические, социальные, политические, международные условия. Это высший выборный политический институт в стране и одновременно политическое и общественное образование. Это и вершина системы исполнительной власти, которая включает правительство, министерства и ведомства, аппарат бюрократии, являясь в то же время частью многоотраслевой правительственной системы [1].

В статье, мы рассмотрим процесс становления института президентства в Республике Казахстан, который начал развитие на закате советской государственности и продолжался до конца 1990-х годов.

Первый период состоит из двух этапов, на протяжении которых произошла последовательная «институционализация» и «легитимизация» института президентства.

Временные рамки этапа «институционализации» президентской формы правления охватывают период

с апреля 1990 г. по декабрь 1991 г. В соответствии с постановлением Верховного Совета Казахской ССР в апреле 1990 г. в республике был учрежден пост Президента, который являлся лишь главой государства [2]. Законом от 20 ноября 1990 г. «О совершенствовании структуры государственной власти и управления в Казахской ССР и внесении изменений и дополнений в Конституцию (Основной закон) Казахской ССР» президент стал главой государства, а также высшей исполнительной и распорядительной власти [3]. Несмотря на то, что в этот период Президент Республики Казахстан был наделен широкими полномочиями в отношении Совета Министров (преобразованного указанным законом в Кабинет Министров) и других институциональных структур в системе исполнительной власти, Закон от 25 июня 1991 г. «О Кабинете Министров Казахской ССР» все еще предусматривал двойную подотчетность Кабинета Министров - Парламенту и Президенту. Однако значительные изменения, внесенные на этом этапе в президентскую форму правления, свидетельствовали о ее окончательной «институционализации» в Казахстане.

В Казахстане, как, впрочем, и в остальных государствах СНГ, имел место временный разрыв между установлением института президентства и должно-

стью Президента. С момента избрания Н. Назарбаева на должность Президента до конституционного закрепления ее прошло почти три года - апрель 1990 - 1993 гг. С самого начала Президент Казахстана был объявлен главой государства и главой исполнительной власти, но до середины 1991 г. он совмещал и должность первого секретаря ЦК КП Казахстана.

Это можно объяснить тем, что о себе давало знать имевшее место в СССР срастание государства с единственной партией. В тот период не могло быть и речи о разделении функций партийного руководителя и главы государства без ущерба для авторитета последнего. Когда же это стало возможно, «институт президентства взял на себя роль несущей конструкции всей системы государственной власти, заменив в этом качестве коммунистическую партию. Поэтому он полнее, чем что бы то ни было еще, фокусирует в себе и выражает суть происходящего в постсоветских обществах. Через призму президентств хорошо видно общее и различное в жизни бывших советских республик» [4].

Этап «легитимизации» института президентства охватил период с декабря 1991 г. по январь 1993 г. В соответствии с Постановлением Верховного Совета от 16 октября 1991 г. в стране состоялись всенародные прямые выборы Президента Казахской ССР, в результате которых, получив 98,7% голосов от числа принявших участие в голосовании (а их было 88,2% от числа включенных в списки избирателей), главой государства стал Н.А. Назарбаев [5]. Тем самым президентская система была легитимизирована. Однако в Конституционном законе «О государственной независимости Республики Казахстан» от 16 декабря 1991 г. были сохранены нормы о равных полномочиях Верховного Совета и Президента, а также о полномочиях последнего как главы государства и исполнительной власти [6]. Таким образом, на этапе «легитимизации» института президентства произошло совмещение Президентом постов главы государства и исполнительной власти.

В контексте нашей темы целесообразнее объединить их в один этап, характеризующийся постепенным нарастанием противоречий между законодательной и исполнительной властью в их стремлении занять главенствующее положение в политической системе. В этот период происходит усиление Парламента, что выбивалось из общей логики развития посттоталитарных государств, несущих в себе традиции авторитаризма.

Еще первые теоретики модернизации отмечали, что авторитарная форма правления на начальной стадии развития новых независимых государств будет наиболее распространенной.

Думается, что ослабление позиций главы государства в лице Президента в этот период надо считать закономерным итогом отхода бывших республик Советского Союза от тоталитаризма. Боязнь усиления авторитарных тенденций оказала огромное влияние на действия депутатов Верховного Совета первого и второго созывов. Верховный Совет в своих рядах сконцентрировал представителей контрэлиты, в основном, из числа бывшей партноменклатуры, и противостояние между двумя важнейшими институ-

тами политической системы получило вид борьбы внутри элиты.

С 1993 по 1995 гг. политическая система прошла стадию стагнации, т.е. Конституцией было создано положение, когда ни одна из ветвей власти не могла существенно модернизироваться и функционально совершенствоваться. Практически, с этого началась деградация экономики страны.

На этом этапе осуществлялась «централизация» института президентства, охватившая период с декабря 1993 г. по август 1995 г. В связи с роспуском в декабре 1993 г. Верховного Совета XII созыва, произошло некоторое уточнение формулировок, направленных на повышение статуса Президента. Представительный орган своим постановлением временно делегировал Президенту законодательные полномочия. Однако фактически Президенту были делегированы полномочия по принятию указов, имеющих не только силу обычных законов, но и конституционных законов. Данный вопрос напрямую касался усиления президентских полномочий, окончательно оформленных Конституцией 1995 г.

Необходимость «централизации» института президентства в Казахстане имела под собой вполне объективную основу, т.к. общество, долгое время развивавшееся в условиях тоталитарной системы власти, не могло сразу же достичь демократии. Касаясь этой темы, в свое время Президент Казахстана говорил следующее: «В первые годы, когда мы добились независимости, остро стоял вопрос о создании основ государственности и управления страной, которое на волне неосознанной демократии было серьезно расшатано, и мы объективно двинулись в сторону централизации. В последующем главной задачей стало достижение стабильности, прежде всего экономической, что также потребовало усиления централизации финансовой и кадровой функций государства» [7].

Закономерным следствием такого положения стали события 1995 г. Глубинными причинами роспуска парламента и последующего изменения формы правления, кроме ряда других объективных и субъективных причин, являются.

Во-первых, невозможность устойчивого сохранения принципов устройства государственного управления, заложенных в Конституции 1993 г., в связи с неприятием их массовым традиционным сознанием. В данном случае имеется в виду традиционное отношение к власти со стороны общества, закрепленное в его патриархальной политической культуре. Для патриархальной политической культуры характерна известная доля сакрализации власти вождя, в данном случае в качестве такового выступает Президент. В соединении с личной харизмой Н. Назарбаева это способствовало увеличению его авторитета. Полная его поддержка населением страны в дальнейшем является подтверждением этого вывода [8].

Во-вторых, ослабление авторитета законодательной власти в лице Верховного Совета. В противостоянии исполнительной и законодательной властей, с точки зрения политической культуры общества, в явно проигрышном состоянии оказывалась вторая. Население не могло отдать предпочтение тому

институту, который они не олицетворяли с сильной государственной властью.

Именно парламентский кризис 1995 г. обратил внимание политических деятелей на зависимость политических процессов от объективно сложившихся в обществе традиций. Решительность действий Президента в отношении Парламента, несмотря на ряд подчеркивавшихся оппозицией нарушений, предопределила поддержку его населением страны в дальнейшем.

Всенародный референдум, по мнению оппозиции, объявленный незаконно, представляется вполне закономерным этапом эволюции политических институтов Казахстана. Институту президентства для своего устойчивого развития необходимо было использовать наиболее эффективный механизм легитимации - народное волеизъявление. Тот же референдум еще раз наглядно продемонстрировал силу коллективизма, которая присуща традиционному обществу. Столь массовая поддержка политического лидера (94,5 % от числа голосовавших) не характерна ни для одной из развитых стран мира. Другая причина столь убедительной победы – харизма Президента.

Дальнейшее развитие взаимоотношений Президента и Парламента можно характеризовать как устойчивое. С 1995 по 1998 гг. не произошло ни одного значительного события, позволяющего говорить о разногласиях между двумя важнейшими институтами политической системы. Этот этап в развитии политической системы в контексте нашей темы можно назвать стабилизацией властных отношений, который характеризуется равновесным состоянием между двумя основными ветвями власти [9].

Лишь осенью 1998 г. в Парламенте происходит событие, анализу которого было посвящено большое количество научных и публицистических статей. Послание Президента народу Казахстана, лейтмотивом которого была тема дальнейшей демократизации общества, неожиданно для многих вызвало неоднозначную реакцию у Парламента.

На предложения Президента Парламент ответил контрпредложениями, общий смысл которых сводился к тому, что необходимо назначить внеочередные выборы для придания большей легитимности институту президентства, который с 1995 г. функционировал на основании решения всенародного референдума. Внешне ситуация напоминала противостояние. Глубинную суть происшедшего некоторые

аналитики оценивали как политическую игру, направленную на нейтрализацию оппозиции, что гарантировало бы победу действующему Президенту.

Как бы то ни было, принятое в результате произошедшего в октябре 1998 г. события решение Парламента о проведении внеочередных президентских выборов и увеличении сроков полномочий Президента до 7 лет означало дальнейшее усиление позиций института президентства, в основном, за счет укрепления его конституционной легитимности.

Таким образом, в процессе становления института президентства в Казахстане прошел последовательные этапы от своего появления в политической системе и сосуществования с одинаково сильным Парламентом, через стадию полупрезидентской формы правления, закрепленной в Конституции 1993 г., к фактически президентской и суперпрезидентской формам правления. Это можно считать следствием влияния традиционности казахстанского общества, в частности, его отождествления сильной государственной власти с сильной единой личностной. Эта тенденция продолжает свое развитие и сегодня на стыке 2010-2020-х годов. Однако эта традиционность достигнет предела, если произойдет консервация политической системы, мешающая обновлению общества.

-
1. *Политология. Под ред. А. Нысанбаева. – Алматы: Ақыл кітабы. – 1998. – С.125.*
 2. *Ведомости Верховного Совета Казахской ССР. № 40-41 (2007). - Алматы, 1989. - Ст. 336.*
 3. *Законы и постановления, принятые на 2-й сессии Верховного Совета КазССР XII созыва. – А., 1991. - С. 153.*
 4. *Кувалдин В.Б. Президентство и демократия // Свободная мысль. – 1998. –№2 – С.4-5.*
 5. *Об итогах выборов Президента Казахской ССР. Сообщение Центральной избирательной комиссии по выборам Президента Казахской ССР // Казахстанская правда. – 7 декабря 1991 г.*
 6. *Конституционный закон «О государственной независимости Республики Казахстан». П. 9-10 // Казахстанская правда. - 18 декабря 1991 г.*
 7. *Выступление Президента Н.А. Назарбаева на республиканском совещании акимов // Каз. правда. – 25.01. 1997г.*
 8. *Нысанбаев А., Машан М., Мурзалин Ж., Тулегулов А. Эволюция политической системы Казахстана в 2-х томах. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2001 г. 2-том. – С. 201*
 9. *Ашимбаев М. Институт президентства в Казахстане: становление и эволюция – <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1027888740>*

Бекмаханова Наиля Ермухановна
доктор исторических наук, профессор, д.-член РАЕН
Россия, Москва, Институт Российской истории РАН

РОССИЯ И КАЗАХСТАН: ГОСУДАРСТВЕННО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ТРАНСФОРМАЦИИ

История государственных образований на территории России и Казахстана за прошедшие столетия позволяет сделать некоторые обобщающие выводы о характере экономическо-государственных циклов их развития. Они основаны на опубликованных материалах одного из течений ученых-евразийцев первой половины XX в. их последователей последней четверти того же столетия, а также данных Института социально-политических исследований РАН, изданий Госкомстата РФ, статистических бюллетеней и ежегодников по России и СНГ за 1990-2008 гг. Анализ этих циклов предусматривает необходимость отхода от общепринятых штампов, которые обычно описывают крупнейшие экономическо-государственные этапы развития российской территории. При этом часто суть происшедших событий замещается формой, иногда сознательно, иногда по нежеланию взглянуть на вопрос по-новому. Авторы статьи предлагают посмотреть на историю России и Казахстана с точки зрения экономико-государственной сущности процессов.

Концепции евразийцев по вопросу экономико-государственных циклов во многом основываются на многолинейной схеме исторического процесса, разработанной в западной науке Д.Б. Вико и И.Г. Гердером, а в российской – Н.Я. Данилевским и К.Н. Леонтьевым. Эти идеи об истории как разнонаправленном циклическом развитии национальных культур появились вместе с известным трудом О. Шпенглера «Закат Европы».

Среди евразийцев следует выделить два поколения. Первое работало в 1920-1940-е гг. Это Н.С. Трубецкой, Г.В. Вернадский, П.Н. Савицкий, В.Н. Ильин, Н.Н. Алексеев, а также М.М. Шахматов, Л.П. Карсавин, С.Г. Пушкирёв и др. При этом первая группа учёных вместе с их сторонниками более тяготела к научному историческому, географическому, геологическому, экономическому, этническому и лингвистическому анализу проблем российской государственности и экономики. Вторая группа вместе с их приверженцами выдвигала на первый план нравственно-религиозное и философское начало.

Продолжателями этого научного течения во второй половине 1980 - 2000-е гг. можно считать многих известных отечественных учёных. Среди них - М.Л. Титаренко, Э.А. Баграмов, Б.С. Ерасов, А.С. Панарин, А.П. Доронченков, Г.А. Югай, Н.В. Князьков, Е.Ф. Морозов и многие другие.

Евразийцы выделили определенные циклы экономико-государственного развития на территории России и Казахстана. Они включали в себя периоды центростремительных и центробежных процессов на российских просторах. Закономерность этого процесса можно проследить за последние две тысячи лет. Процесс представляет двухфазную модель.

Первая фаза - это объединение земель в единое государственное объединение. Вторая - распад земель на отдельные государственные образования. На ранних этапах, около 2000 лет назад, обе фазы были достаточно растянуты во времени и занимали века. По мере приближения к XX в. временные рамки распада сокращались несколько быстрее, чем границы периода объединения.

Весь государственнообразующий процесс на территории России и Казахстана был разбит учеными на четыре этапа. Каждый этап имел два подэтапа: 1) образование единой государственности и 2) образование системы государств.

1-й этап: 1) единая государственность - Скифская держава, 2) система государств - сарматов, гот, саков.

2-й этап: 1) единая государственность - Гуннская империя, 2) система государств - аваров, хазаров, камских болгар, восточных славян (Русь), печенегов, половцев.

3-й этап: 1) единая государственность - Монгольская империя, 2) система государств - первая ступень распада Монгольской империи на Золотую Орду, Улус Джаята, Персию и Китай; вторая ступень распада - на Литву, Русь, Казанское ханство, Казахские ханства, Центральноазиатские ханства, государство Ойратов и Монголов.

4-й этап: 1) единая государственность - Российская империя, 2) система государств - независимые республики в период 1917-1920-х гг., а также отделившиеся Польша, Финляндия и страны Балтии.

5-й этап, 1) единая государственность - СССР, 2) система государств - СНГ и страны Балтии.

За 5-м этапом, вероятно, должен наступить новый 6-й этап, знаменующий начало нового объединительного процесса с пока ещё неясными параметрами экономического, культурного и политического измерения.

В настоящее время мы как раз являемся свидетелями его формирования. Однако следует отметить, что естественный экономико-государственный процесс встречает мощное сопротивление международного финансового и промышленного капитала, который заинтересован в сохранении экономической расчлененности территорий недавно единой страны. Эта расчлененность создает благоприятные условия для более свободного доступа к природно-сырьевым и людским ресурсам обширного региона. За счет этих ресурсов промышленно развитые страны надеются решить проблему их затяжного системного экономического кризиса, связанного с переходом из индустриальной в постиндустриальную фазу развития.

Анализ эволюции России и Казахстана за последние два десятилетия лет позволяет также сделать некоторые обобщающие выводы о модели ее экономического и государственного развития на 6-м этапе

вышеуказанного цикла. Примечателен факт наличия определенных схожих черт российской модели развития с моделями остальных бывших республик СССР. Прежде всего следует отметить тот факт, что модели финансово-экономического развития, предложенные правительствами исследуемых стран после распада СССР привели в 1990-е гг. к дезинтеграции единого хозяйственного механизма, заложенного и достаточно динамично развивавшегося сначала в эпоху Российской империи, а затем в период существования СССР последние два столетия. При этом дезинтеграция не остановилась на бывшем общесоюзном уровне, а продолжилась на уровне областей и районов вновь образованных суверенных государств СНГ и Балтии. Это привело к тому, что их хозяйства распались на две слабо связанные друг с другом сферы. Одна – сфера денежного обращения и вторая – производственная сфера. Сфера обращения характеризуется высокими и сверхвысокими прибылями и значительной скоростью обращения денег. Производственная сфера – падением темпов развития по значительному ряду направлений, отсутствием должных капиталовложений прежде всего в обновление материально-технической базы в соответствии с современным уровнем научно-технического прогресса, низкой прибыльностью и значительно упавшей скоростью обращения денег.

Значительное сокращение объема денежной массы привело к тому, что их объем пришел в некоторое относительное соответствие с потребностями в оборотном капитале в сфере обращения, но ниже требуемого объема для всего хозяйства. Недостаточный объем денег подорвал деятельность производственной сферы, что дало толчок к ее свертыванию. В производственной сфере продолжили свою работу в основном предприятия сырьедобывающих отраслей (особенно топливно-энергетический комплекс), а также обрабатывающие производства, ориентированные в основном на экспорт их продукции. Однако на фоне невозможности и отсутствия модернизации основных фондов их ресурс уже исчерпан на две трети. Перспективы дальнейшей работы этих отраслей также стоят под вопросом.

Помимо этого, следует отметить принятие правительствами исследуемых стран достаточно спорных решений в области денежной политики. Это относится к налоговой политике, финансовым и правовым механизмам регулирования денежных процессов. Значительная инфляция или искусственное поддержание завышенного или заниженного курса национальных валют привели к тому, что подавляющее большинство населения предпочитает держать свободные деньги в твердых валютах других иностранных государств. Это подрывает финансовые системы этих стран. К примеру, в России реальный курс рубля к доллару на основе паритета покупательной способности равен примерно 1 к 8. А рыночный – 1 к 31,5 на начало 2000-х гг. Фактически это означает, что такой рыночный курс «обкрадывает» население страны в 4 раза. Этот курс крайне выгоден только экспортноориентированным предприятиям страны, поставляющим сырье и полуфабрикаты за рубеж.

Указанные выше сложности в производственно-хозяйственной и финансовой сферах в разной мере отрицательно сказались на развитии России и стран

СНГ в последнее десятилетие. Значительно упал жизненный уровень населения, экономический престиж государств, которые постепенно превращаются в сырьевые придатки промышленно развитых стран мира. Значительная зависимость от иностранных капиталовложений и внешние долги обусловили определенную зависимость руководства этих стран в вопросах принятия их внутри-политических и внешне-политических решений от стран-кредиторов и зарубежных инвесторов.

На фоне общей дезинтеграции как положительный шаг следует рассматривать образование и деятельность ЕврАзЭс. Однако слабым местом организации является пока недостаточная разработка экономических и финансовых сторон ее деятельности. По сути, организация пока существует больше на бумаге, а не в реальной жизни. С учетом приватизации многих крупнейших добывающих, промышленно-производственных и обрабатывающих комплексов в странах ЕврАзЭс частным капиталом (во многих случаях иностранным), вышеупомянутыми государствами частично потеряны рычаги влияния на свою экономику. Значительная часть из работающих частных предприятий ориентирована на внешний рынок и проводит политику в интересах своих зарубежных владельцев и инвесторов. Эта политика зачастую не совпадает с интересами государства, правительства и широких слоев населения.

Анализ вышеприведенных схожих элементов в эволюции России и бывших советских республик позволяет сделать вывод о некоей единой модели развития этих стран, положенной в основу их хозяйственного и общественного развития после распада СССР. Эта модель была значительно трансформирована с учетом географических, экономических и этнических особенностей указанных бывших республик СССР. Однако несмотря на это, ее применение на практике привело примерно к одним и тем же хозяйственно-финансовым и социальным результатам во всех этих странах – спаду производственных показателей, сырьезкспортной направленности их экономик и падению уровня жизни их населения. В целом же отмечается общее отставание этих стран по многим параметрам от уровня промышленно развитых стран мира.

Следует выделить один примечательный факт. В 1990-е гг. экономическими советниками при правительствах по вопросам модели развития этих государств являлись зарубежные экономисты из промышленно развитых стран. Предложенные ими модели развития были взяты за основу. В них отчетливо просматриваются рекомендации правительствам СНГ по самоустранению государства из управления экономикой на макро- и микроуровнях, дроблению крупных промышленных объединений на мелкие, смена единой схемы «производитель – сеть реализации продукции» на схему «отдельно существующий производитель» – «многоступенчатая структура посредников» при которой выгоду на фоне разоряющихся производителей имеют посредники и упоре на сырьедобывающие отрасли, ориентированных на экспорт в индустриально развитые страны, в ущерб другим производственным отраслям промышленности.

Сложившееся положение вещей в вышеуказанных странах заставляет корректировать модели их развития, а по отдельным направлениям народного хозяйства провести их пересмотр. В этом смысле отечественным ученым следует использовать значительный исторический опыт совместного сосуществования и развития территорий Российской Федерации и стран СНГ и Балтии в составе Российской империи и СССР за последние двести лет. При этом необходимо учитывать, что территории этих стран представляют единое, хотя и значительно разрушенное, экономическое пространство. Единными остаются сухопутные пути сообщения, линии электропередач и телефонной связи, радио- и телесистем. В единой системе еще советских ГОСТов и стандартов функционирует подавляющее большинство промышленных, сельско-хозяйственных и научных предприятий. Это пространство остается единым и в цивилизационном плане. Пока еще подавляющее большинство граждан вновь образованных суверенных стран двуязычны и свободно владеют русским языком. Во многом схож образ мышления, поведения и быт жителей, особенно в крупных и средних городах. Вопрос взаимовыгодного экономического сотрудничества между странами исследуемого региона во многом связан с восстановлением единого экономического пространства. Однако этот процесс сдерживается выбранными моделями хозяйственного развития этих стран. Технические препятствия для восстановления единого хозяйственного пространства пока объективно отсутствуют.

Возвращаясь к анализу модели экономического развития России за последнее десятилетие следует выделить ее некоторые специфические особенности. К 2002 г. динамика некоторых ключевых показателей жизнедеятельности страны подошла к черте, за которой возможна необратимая деградация экономического потенциала. Запороговое значение падения ВВП РФ по отношению к базовому уровню опустилось на 10%, критический уровень продовольственной зависимости от импорта превзойден на 15-20%, расходы на науку составили 16-17% от нижнего порогового значения. К концу 2008 г. после периода некоторого роста вновь начался стремительный спад промышленного производства в России и других странах СНГ и Балтии.

ВВП России составлявшей в эквивалентной оценке к началу 2000-х гг. менее 110 млрд. долл. США – это менее 1% мирового объема валового продукта. Для сравнения ВВП США – это 8,5 трлн. долл. США, что составляет 20,5% мирового объема. К концу 2008 г. ВВП России составляло менее 2 % мирового ВВП.

Основные фонды современной России к 2002 г. – это около 540 млрд. долл. США составляют всего 2 % от американского уровня в 23,1 трлн. долл. США. Темпы прироста основных фондов РФ за последнее десятилетие составил минус 0,05% ежегодно, т.е. темпы были отрицательными, а темпы прироста производственных фондов за этот же период ежегодно

составил минус 0,3%. Для сравнения ежегодные темпы прироста основных фондов РСФСР за 1953-1964гг. составляли ежегодно +9,4 %, за 1964-1985 гг. – +7,2%, за 1985-1991 гг. – +4,7%. Внешнеторговый оборот России к 2002 г. – это 2 % от мирового уровня или 8% от американского.

В обрабатывающей промышленности простаивает на настоящий момент до 70% производственных мощностей. Они непрерывно устаревают морально и технически. С каждым годом продукция, которая могла бы на них производиться, становится все более неконкурентоспособной и следовательно быстро сокращаются рынки и возможно сбыт. С учетом складывающейся экономической ситуации она пока еще может продаваться на рынках России и отчасти стран СНГ. Однако простой мощностей делают невозможным этот гипотетический шанс. Теоретически, не осуществляя никаких капиталовложений, можно было бы вновь запустить эти устаревающие производства и выпускать в 5 раз больше, чем сегодня, мясной, цельномолочной и плодовоовощной продукции, в 4 раза больше тканей, в 2,5 раза больше цемента и сборных железобетонных конструкций, в 2 раза больше целлюлозы и готового металлопроката, в 1.5 раза больше чугуна и стали (расчет дается по %-му падению производства в соответствующих отраслях промышленности за 1990-2002 гг.)

С учетом сложного кризисного состояния российской экономики на современном этапе России и другим странам СНГ следует использовать передовой мировой опыт государственно-экономического выхода из него. Это означает:

- Смена современной неустойчивой модели экономического развития страны на модель устойчивого развития государственно регулируемой на макроуровне рыночной экономики. Возможно применение элементов модифицированной для России кейнсианской модели расширенного спроса, использовавшейся в США в 1930-е гг. Полезными были бы использование отдельных элементов восстановительной экономики применявшихся, к примеру, в Германии и Японии после Второй мировой войны.

- Для осуществления указанной модели развития необходимо единство взглядов на этот вопрос у элиты общества, прежде всего государственной власти, представителей предпринимательских кругов и интеллигенции. На настоящий момент такое единство взглядов пока отсутствует.

- Главными точками роста национальной экономики должны стать два основных элемента – высокоэффективное сельское хозяйство и передовая прикладная наука, направленная на развитие сверхсовременных технологий пятого технологического уклада по тем направлениям, где еще сохраняется приоритет достижений страны на мировом уровне.

Вышеизложенные концептуальные схемы и теоретические предположения могли бы стать одним из гипотетических вариантов выхода России и других стран СНГ из экономического кризиса и постепенного повышения жизненного уровня населения страны.

Аманжолова Дина Ахметжановна
д.и.н., зав. кафедрой общественных наук,
Российский государственный университет туризма и сервиса, г. Москва, РФ

К ВОПРОСУ О СТАНОВЛЕНИИ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭЛИТЫ СОВЕТСКОГО КАЗАХСТАНА

Образование КАССР было принципиально важным для настоящего и будущего казахской государственности. Понимая это, алашординцы всемерно участвовали в ее становлении, добиваясь максимально возможной реализации этнополитической организации, использования заложенного в автономистский проект потенциала социально-экономической и культурной модернизации казахского общества. Представители образованной части общества, в т.ч. деятели Алаш, имевшие опыт взаимодействия с разными идейно-политическими силами и организационными структурами в экстремальных условиях революции и Гражданской войны, в новых обстоятельствах чутко реагировали на динамику этнополитического развития постимперского пространства.

Присланные из центра руководители не могли не видеть сложность стоявших перед ними задач. Однако они во многом оказались заложниками идеологии, которой преданно (одни искренне, другие – нет) служили, и которая лишь в очень общем виде отвечала на конкретные вопросы жизни. В «ловушку» национальной государственности попали и большевики, и националы. Правда, одни стремились использовать ее как средство для утверждения классовой справедливости, а другие уповали на нее как на универсальное лекарство в лечении всех болячек этносциального организма. Ни то, ни другое не могло быть осуществлено исключительно административными и политическими инструментами, которым тогда отдавалось наибольшее предпочтение.

Примерка советских стандартов лояльности для алашординцев оказалась неудачной. Они не смогли продиктовать свои условия «портному», и лишь немногие, да и то на непродолжительное время, с

напряжением втиснули свои оригинальные и самодостаточные характеры в жесткие рамки предписаний власти. Она же, в свою очередь, еще не могла отказаться от услуг ненадежных интеллигентов. Более того, этнокультурное своеобразие и разнообразие не только элиты, но и в целом национальных общностей бывшей империи вынуждало «портного» так или иначе модифицировать лекала, по которым выполнялись социально-инженерные проекты в автономиях.

В советскую элиту рекрутировались лица просто образованные, и, опять-таки, в силу более высокого социального статуса, среди них оказались, в основном, выходцы из имущих (байских) кругов, имевшие опыт так называемой «партийной» борьбы во время волостных выборов. Поверхностная убежденность в марксистских идеалах не мешала стремительной бюрократизации кадров, прежде всего из числа национальных «выдвиженцев», и это, в конечном счете, составило главную причину низкого качества управленческой культуры и самой советской номенклатуры. Минимальная образовательная и социально-политическая культура, очевидная искусственность навязываемых стандартов гражданственности порождали циничное отношение к ним самих активистов. Политические механизмы формирования новой идентичности вместе с тем противоречили наличной социокультурной реальности, что не могло не поощрять иждивенческое отношение к власти и представлявшим ее общественным структурам, равнодушие к труду и дисциплине, различные способы социальной мимикрии и латентное доминирование индивидуальных интересов над общественными.

Монгуш Марина Васильевна

доктор исторических наук, профессор Института туризма и гостеприимства (г.Москва)

ТУВИНЦЫ СИНЬЦЗЯНА: ПРОБЛЕМЫ МУЛЬТИЛИНГВИЗМА

Тувинцы – коренное население Республики Тыва (Тува) в составе Российской Федерации. На территории Тувы, расположенной в бассейне Верхнего Енисея (площадь 175,5 тыс. кв. км), по данным переписи 2002 г., проживают 244.000 тувинцев, что составляет примерно 70% от всего населения республики (общая численность свыше 310.000 чел). Часть тувинцев проживает за пределами России: в Монголии (около 12 тыс. чел) и Китае (более 4 тыс. чел).

В отечественной историографии существует достаточно много интересных и разноплановых работ по самым разным аспектам истории, языка, культуры и

этнографии тувинцев. Большинство этих работ посвящены тувинцам, живущим в Российской Федерации и Монголии. Несколько иначе обстоит дело с тувинцами, живущими в Китае. Вплоть до недавнего времени они оставались почти неисследованной во всех отношениях и даже загадочной группой населения страны. Как российская, так и зарубежная этнографическая наука долгое время не располагала какими-либо данными, которые давали бы более или менее целостное представление о них.

Целью настоящего доклада является освещение этноязыковой ситуации у тувинцев Китая. В основу

исследования легли результаты полевых исследований, которые велись автором на протяжении последних 10 лет.

В Китае тувинцы сосредоточены на территории Алтайского аймака Синьцзян-Уйгурского автономного района; основная их часть проживает на крайнем северо-востоке Или-Казахского автономного округа, преимущественно в уездах Каба и Бурчин, а также в уездах Алтай, Чингиль, Кок-Дугай и Бурул-Дугай. Тувинцев в этой стране называют «кок-мончаками» или просто «мончаками», хотя они сами себя называют «тыва». Есть предположение, что первыми их так начали называть казахи, после чего это название закрепилось в качестве самоназвания народа.

Тувинцы Синьцзяня живут в многоязычной среде, поэтому по мере необходимости свободно переходят с одного языка на другой. Из языков окружающих их народов они достаточно хорошо владеют монгольским и казахским. Тувинский язык преимущественно употребляется в семье, а также во время таких семейных и общественных обрядов и церемоний, как свадьба, похороны, *оваа дагылгазы* и др.

Китайским языком тувинцы, как впрочем и их ближайшие соседи, владеют в недостаточной степени, хотя он входит в школьную программу и является обязательным для всех. Причина тому – удаленность и труднодоступность Алтайского аймака и как следствие – его малая заселенность ханьцами – коренными носителями китайского языка, что, в свою очередь, позволяет местным жителям вполне спокойно обходиться без него в своей повседневной жизни.

Многие наши информанты отмечали, что именно из-за слабого знания китайского языка их дети не могут поступить в высшие учебные заведения страны, где преподавание ведется исключительно на китайском. Поэтому общий образовательный уровень мончаков, как правило, ограничивается либо средней школой, либо средним учебным заведением.

Следует сказать несколько слов о влиянии русского языка на языки народов Синьцзяня, в том числе на тувинский. Не могли остаться в стороне от нашего внимания такие слова, как *революция, марксизм-ленинизм, партия, политика, Советы, автономия, республика* и ряд других, которые явно указывали на некогда существовавшее идеологическое единство между бывшим СССР и Китаем. Лексикой подобного рода, как и следовало ожидать, хорошо владеют представители партийной номенклатуры. Не менее успешно мончаки продемонстрировали и знание лексики из области образования. Им хорошо известны слова *школа, классы, гимназия, техникум, институт, университет* и т.д. Более того, названия некоторых дисциплин, которые преподаются в них, были произнесены также на русском: *математика, химия, орфография, педагогика, право* и другие.

Наличие русских слов в языке народов Синьцзяня объясняется довольно просто: до начала «культурной революции» в Китае, на территории Алтайского аймака проживало много русских староверов. Они жили большими деревнями,

занимались земледелием, имели свои русские школы, куда брали учиться и местных детей. Но грянувшая «культурная революция» пришлось им не по душе и вынудила покинуть обжитые места. Какая-то часть староверов уехала в Австралию, другая перебралась в Америку через Бразилию, а большая часть обосновалась в России в пределах нынешней Республики Алтай. С тех пор остались в языках местных народов русизмы.

Мы общались с мончаками на тувинском языке. С первых же слов мы хорошо понимали друг друга, убеждались в том, что говорим на одном и том же языке, но имеющем некоторые особенности, которые иногда заставляли нас переспрашивать и уточнять.

Язык китайских тувинцев в целом совпадает с тувинским разговорным языком, хотя его фонетике, лексике, мелодике речи присуще некоторое своеобразие. В их речи заметен особый акцент, воспринимаемый на слух как влияние монгольского языка. Это неудивительно, так как носители данного диалекта на протяжении 200 с лишним лет живут изолированно от материнского этноса и не имеют никакого общения с жителями Тувы. В то же время грамматический строй их языка, по существу не отличается от такового основной массы тувинцев. Можно сказать, что мончаки создали самостоятельный диалект тувинского языка, сложившийся под влиянием монгольского, казахского, частично уйгурского и китайского языков. Но он, к сожалению, пока остается малоизученным.

Общаясь с информаторами различных возрастных групп, мы заметили, что люди пожилого возраста говорят на чистейшем народно-разговорном языке без посторонних примесей, в то время как люди молодого и среднего поколений говорят на таком тувинском, в котором не только присутствуют всевозможные заимствования из других языков, но и отсутствует фарингализация гласных. Наше наблюдение подтвердили и результаты лингвистических исследований, проведенных еще в 1980-е годы, которые показали, что подавляющее большинство пожилых носителей тувинского языка различают основные (краткие) и особые гласные, тогда как люди молодого возраста произносят такие различающиеся по фарингализованности и нефарингализованности звуки одинаково. Отсюда исследователи сделали вывод, что фарингализация гласных в языке китайских тувинцев начинает затухать.

Китайские тувинцы не имеют своих школ, поэтому их дети учатся либо в казахских, либо в монгольских школах, причем предпочтение отдается последним, так как официально мончаки считаются монголами. Когда дети мончаков впервые приходят в школу, они не знают никакого языка, кроме тувинского. И поскольку преподавание ведется на монгольском языке, то учителям начальных классов, а это, как правило, тувинцы, приходится переводить в учебный материал с монгольского на родной язык. Но с четвертого класса учащиеся уже начинают не только понимать, но и говорить на монгольском языке, который постепенно вытесняет их родной язык. То же самое происходит в школе, где преподавание ведется на казахском языке. Таким

образом, тувинский язык как бы отходит на задний план, а доминирующими языками общения становятся монгольский и казахский. Тувинский язык фактически служит только для общения в семье. Однако в тех случаях, где один из родителей является представителем другой национальности, там дети, как правило, уже не говорят на тувинском языке.

Потерю языка китайские тувинцы воспринимают очень болезненно, хотя и понимают, что не в силах изменить положение. Они полностью лишены того, что призвано гарантировать устойчивое сохранение языка, т.е. не имеют своей письменности, школ, учебников, печатных изданий и т.д. На сегодняшний день у них имеется только одна радиопередача из Тувы, которую ловят по транзисторному радиоприемнику. Конечно, эти 30-минутные вещания не решают проблему сохранения языка, они лишь поддерживают чувство их принадлежности к единому тувинскому этносу. Язык тувинского радио вполне понятен мончакам, отмечающим, что их собственный язык намного беднее, по сравнению с языком современных тувинцев, особенно в области лексики.

Языковая ситуация у китайских тувинцев во многом определяется также изменениями лингвистических характеристик языка. Хотя нами не проводился структурный анализ их языка, относящийся к компетенции лингвистов, мы тем не менее попытались, не вдаваясь в подробности изменений таких структурных единиц языка, как лексика, морфология и грамматика, выявить основное их направление. Длительное проживание в географическом и культурно-языковом отрыве от основного массива тувинского этноса, как нам кажется, привело к тому, что у китайских тувинцев произошла значительная редукция лексических и морфологических структур языка в бытовом общении. Это, в свою очередь, способствовало языковой интерференции, т.е. отклонению от устоявшейся структуры языка в силу внешнего воздействия, проявляющегося в фонетике, морфологии, лексике и семантике, нарушении некоторых синтаксических и стилистических норм.

Төлебаев Тұрғанжан Абеуұлы

*т.ғ.д., профессор, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
археология және этнология кафедрасының меңгерушісі*

РУЛАР МЕН ТАЙПАЛАР ТАРИХЫНЫҢ МЕТОДОЛОГИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Қазақ тарихының басқа көптеген халықтар тарихынан басты ерекшеліктерінің бірі ру-тайпалық қатынастарды ұзақ уақыт, тіпті кейбір белгілерін бүгінге дейін сақтап келуінде екені белгілі. Сондықтан да қазақ халқының тарихын оқып-үйренуді ең алдымен тайпалар мен рулар тарихын зерттеу мен зерделеуден бастағанмыздың дұрыс екендігі ақиқат. Ал әлемдік тарих ғылымының даму барысы көрсетіп отырғанындай бүгінгі таңда ру-тайпалар тарихын зерттеу ең күрделі мәселе болып табылады. Себебі тарихи деректер, соның ішінде әсіресе жазба мәліметтер өте аз. Аңыз-әңгімелердің кейбіреуі қайшы мәліметтер мен шындықтан алыстау болып келеді. Олардың шынайылығын айқындау оңай емес. Осындай жағдайда ру-тайпалар тарихын зерттеу мен жазуда методологиялық бағыттар ерекше маңызға ие. Себебі қазақ қоғамындағы ру-тайпалық құрылымдар сонау ежелгі дәуірлерден бастау алып, бүгінге дейін орасан зор хронологиялық ауқымды қамти отырып, бірнеше тарихи даму кезеңдерін басып өте отырып, алуан түрлі тарихи оқиғалар мен құбылыстарды бастан өткізе отырып келіп жетті. Сол себепті де қазақ рулары мен тайпаларының тарихын тек бір ғана методологиялық бағыт бойынша толық зерттеп, айқындап шығу мүмкін емес. Сондықтан да, біз, ең алдымен, ру-тайпалар тарихын зерттеудегі методологиялық бағыттар мен күрделі мектептердің ерекшеліктері мен оларды пайдалану жолдары туралы мәселелерге тоқталып өтейік.

Жалпы алғанда, тарих ғылымының дамуында теориялық-методологиялық ұстанымдардың әсері

мен орны ерекше. Методология тарихнама саласындағы кез-келген жұмыстың айқындаушысы және жетекші арқауы деп саналды. Бұл бір жағынан дұрыс та еді. Өйткені методологиялық ұстанымдардың бәсекелестігі мен өзгеруіне қарай тарихи таным мен тұжырымдар да өзгерістерге ұшырап отырады. Бірақ кеңестік кезеңде методология мен философия, методология мен теория, методология мен методика ұғымдары және олардың ұқсастықтары мен айырмашылықтары, өзара байланысының дәрежесі туралы әртүрлі түсініктер мен пікірталастар жүрді, олардың мәні айқын, анықтамасы нақты болмады[1].

Тарих ғылымы дамуының методологиялық негізін зерттеу ру-тайпалық қатынастар туралы концепциялардың танымы мен бағалануына қажетті негізді қалайды. Өйткені, методология зерттеу нәтижесінде ғылыми концепция жасауға шешуші ықпал етеді. Белгілі бір дүниетанымдық бағытта бір немесе бір топ зерттеуші жасаған концепция ғылым тарихындағы басты фактор болып есептеледі. Себебі, тарихты ғылыми тұрғыда зерттеудің басты міндеті тарихи құбылыстар мен процестерді теориялық тұрғыда ой елегінен өткізу және олардың заңдылықтарын ашу болып есептеледі. Концепцияны талдау ғылым дамуының барлық факторларын оқып-үйрену арқылы ғана мүмкін. Өйткені жекеленген жұмыстардың деректік негізінің кеңеюін, зерттеу әдісі мен техникасының ерекшелігін сипаттау, проблематикасын талдау, методологиялық проблемаларын жеке алып қарастыру әлі де болса ғылым

тарихы туралы толық түсінік қалыптастыра қоймайды. Ғылыми зерттеудің теориялық және методологиялық негіздерін талдау нәтижесінде зерттеліп отырған фактілердің белгілі бір байланыстарды түзгенін және белгілі бір концепцияға енгенін анықтауға мүмкіндік береді. Бұл жерде концепция нақты құбылыс пен процестің мазмұнының бағасы, тарихтың, тарихи процестің жалпы барысы міндеттерінің және тарихи деректерді зерттеудің әдіс-тәсілдерінің теориялық тұжырымдамасы болуы қажет.

Концепцияларды талдау тарих ғылымының қоғамдық-саяси өмірдегі орны мен маңызын айқындауға да көмектеседі. Мәселен егер тарихнамалық зерттеу сол кездегі елдің қоғамдық-саяси дамуы алға қойған тарихты оқыту мақсаттарын талдаудан басталса, онда ондай зерттеу жұмысы ғылым қоғам талабына қалай жауап берді, қоғамдық өмірде қандай орын алды, оған қаншалықты ықпал етті? - деген сұрақтарға да жауап беруі қажет. Тек тарихнамалық зерттеу ғана тарихты зерттеу мен қазіргі уақыт арасындағы тығыз байланысты аша алады және соның барысында тарих ғылымының әлеуметтік функциясын көрсетеді. Тарих ғылымы тарихи білімнің таралуы үшін негіз құрады және сол арқылы қоғамның бүкіл рухани өміріне үлкен ықпал етеді. Ал тарих ғылымының тарихы, міне, осы ықпалдың дәрежесін, түрін, сипатын айқындап, тарихи дамудағы тарих ғылымының қоғамдық функциясын анықтайды. Осы тұрғыдан алғанда да тарихнаманың методологиялық бағытының маңызы ерекше.

Кеңестік кезеңде маркстік-лениндік деп аталған идеяларды басшылыққа алуға тиісті болған тарих ғылымының теориялық-методологиялық тірегі, арқауы *тарихи материализм* болды. Ол бойынша адамдардың тарихи қызметін әлеуметтік және экономикалық құрылымды зерттеумен тығыз байланыста қарастыру тарихи дамудың жалпы заңдылықтары мен жетекші бағыттарын айқындауға мүмкіндік береді, - деп есептелінді. “Барлық қоғамдық ғылымдар үшін дүние тану теориясы мен методы” деп жарияланған “тарихи материализм ғылым бола тұрып, мұнымен бірге жұмысшы табының мүдделерін тікелей білдіреді. Бұл мағынасында ол – партиялық ғылым”, – деп жарияланды [2]. Бұл “партиялық ғылымның” басты қағидаларының бірі қоғамдық-экономикалық формация ұғымы негізінде белгілі бір өзгелерден ерекше қоғамдық құрылысты жеке зерттеу ғана оның ішкі мәнін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді деп түсіндіреді олар.

Бұл айтылғандардың негізінде марксистік «тарихи материализм» ру-тайпалық қатынастар тарихын тек эволюциялық тұрғыда қарастырып, алдымен аналық, содан соң аталық рулар өмір сүреді деп жариялады. Олардың қатар өмір сүруі немесе табиғи географиялық жағдайға байланысты әр аймақта әртүрлі болуы туралы концепцияларды жоққа шығарды. Бірақ дүниежүзілік көлемде алғашқы қауымдық қоғам тарихын терең зерттеген Л.Г. Морганның еңбегін негізге алулары барысында жасалған отбасы – ру – фратрия – тайпа - тайпа

одағы, конфедерациясы бағытындағы тұжырымдарын қолдауға және қолдануға болады.

Бүгінгі таңда Кеңес Одағының ыдырауымен байланысты моноидеологиясының күйреуі барысында, кешегі буржуазиялық, кертартпа деп есептеліп келген теориялық және методологиялық бағыттарды білуге, әрі ғылыми зерттеулер үшін пайдалануға мүмкіндік туды. Бұл сөз жоқ рулар мен тайпалар тарихына арналған ғылыми жұмыстардың мазмұнын тереңдетіп, ауқымын кеңейтуге, кеңестік кезеңде жазылған еңбектерге жаңа көзқарастар жүйелері тұрғысында қайта қарап, талдап, байытып, толықтыруға жол ашады.

Бүгінгі таңда дүниежүзілік ғылым тарихында *дәстүрлі және қазіргі методологиялық бағыттар* методологиялық плюрализм негізінде қатар және аралас пайдаланылуда. Біз бұл арада эволюционизм, функционализм, позитивизм сияқты дәстүрлі методологиялық бағыттарға көп тоқталмастан, *қазіргі феноменологиялық, этнометодологиялық методологиялық бағыттардың* тарих ғылымындағы, соның ішінде ту-тайпалық қатынастар тарихын зерттеудегі орны мен маңызына қысқаша тоқталып өтейік.

Феноменологияны методологиялық бағыт ретінде «феномендер туралы ілім» деп қана бағалап, анықтама беру және оны психология, дін мен онтология философиясы, жекелеген жаратылыстану ғылымдары философиясы, тіпті тарих философиясы ретінде қарастыру оның мәні мен мазмұнын толық сипаттауға мүмкіндік бермейді. Оны біз феноменологияны методологиялық бағыт ретінде негіздеген Э. Гуссерльдің өз түсіндірмесінен көреміз: «*чистая, или трансцендентальная феноменология* получает свое обоснование не как наука о фактах, но как наука о сущностях (как наука „эйдетическая“), как наука, которая намерена констатировать исключительно „познания сущности“ — никакие не „факты“. Соответствующая редукция — редукция психологического феномена до чистой „сущности“, или же в выносящем суждения мышлении редукция фактической („эмпирической“) всеобщности до всеобщности „сущностной“ - есть редукция эйдетическая» [3].

Байқап отырғанымыздай феноменология нақты фактыны ғана феномен ретінде қарастырудан бас тарта отырып, оның мәні мен мазмұнын тануды басты деп есептейді. Соның негізінде Э. Гуссерль феноменологияны барлық ғылым салаларына, жалпы танымға негіз болатын әмбебап философиялық көзқарастар жиынтығы ретінде ұсынады [4]. Ол ғылыми зерттеулер жүргізудегі феноменологиялық редукцияның маңызын ерекшелігі отырып оның үш түрі бар екендігін де байқатады. Олар сыртқы әлемге аңғалдықпен ене бермей, назарды санадағы актыге (ойға, уайымға) шоғырландыру керек, - дейді және оны *феноменологиялық-психологиялық редукция* деп атайды. Бұл бірінші түрі. Ал екінші түрін жоғарыда аталған *эйдетикалық редукция* деп көрсете келе, санадағы бұл ой мен уайымды нақты факты ретінде емес, идеалды мазмұн ретінде қарастыру қажет екендігіне тоқталады. Міне осыдан соң сыртқы ортаны ғана емес рухани дүниедегі толқулар мен ойлар таза санаға жеткізеді, бұдан үшінші түрі – *транс-*

ценденгалды редукция қалыптасады деп есептейді. Байқап отырғанымыздай, феноменология-лық редукцияның бұл үш түрі бір-бірімен байланысты және бірінен бірі туып жататын түрлері. Феноменологиялық методологиялық бағытты ғалымдар мен зерттеушілер осы жүйе негізінде пайдаланса біршама жаңаша тұжырымдар жасауға қол жеткізе алады.

Осы айтылған феноменологиялық методологиялық бағыт бойынша алғашқы қауымдық қоғам тарихын, соның ішінде рулар мен тайпалар тарихын зерттеу барысында фактологиялық негізден гөрі мәндік, мазмұндық танымға баса көңіл аударған дұрыс деп есептеледі. Сондықтан да тайпалар мен тайпа одақтары тарихының кейбір мәселелерін зерттеу мен жазу барысында феноменологиялық редукция мен оның түрлері басшылыққа алынуы жаңа тұжырымдарға бастау бола алады деп есептейміз.

Бүгінгі таңда метатеория ауқымынан аса отырып методологиялық бағыт дәрежесіне жеткен **этно-методологияны** да кейбір зерттеушілер жазып жүргендей тікелей аударудағы «этнос» және «методос» сөздерімен ғана байланыстыру оның мәнін айқын түсінуге кедергі келтіреді. Бұл тұжырымымыздың дәлелділігін айқындай түсу үшін этнометодологияны негіздеген Г. Гарфинкельдің өз тұжырымына көңіл бөлейік: «Я использую термин «этнометодология» для обозначения исследования рациональных свойств индексных выражений и других практических действий как возможных непрерывных достижений организованной искусственной практики повседневной жизни» [5]. Сонымен Г.Гарфинкельдің айтуы бойынша күнделікті, қарапайым өмір нағыз әлеуметтік шындық – этнометодологияның басты мәселесі.

Этнометодологиялық зерттеулер күнделікті заттар мен құбылыстарды ақылға қонымды және іс жүзінде түсіндіруге болатын, яғни қарапайым, күнделікті іс-әрекетті ғылыми негізде сипаттайтын дәрежедегі талдаулар жасау үшін қажет. Мұндай зерттеулер, Г. Гарфинкельдің түсіндіруі бойынша, қатысушылардың шынайы, күнделікті әрекеттерінің практикалық әлеуметтанушылық ойды талдауға мүмкіндік беретін әдістерден құралатынын айқындауға, сонымен қатар, күнделікті, практикалық, кемел ойға негізделген әрекеттің формалды қасиеттерін ашуға бағытталады. Мұндай зерттеулер жүргізу барысында қоршаған ортаға күнделікті таныс нәрсе емес, бөтен, белгісіз дүние ретінде қарау керектігі басты принциптердің бірі және ол этнометодологиялық индифференттілік деп аталады. Бұл жерде тіпті Жерге келген жатпланеталық туралы да мысал келтіреді.

Қазақ ру-тайпалары тарихында белгісіз, айқын емес, тіпті мифологиялық көзқарастармен астасқан мәселелер өте көп. Сондықтан да этнометодологиялық индифференттілік ұстанымын негізге алу кейбір мәселелерді жаңаша, басқаша қарастыруға мүмкіндік береді. Этнометодологияның басты ерекшелігі күнделікті өмірмен байланысын ерекшелей отырып зерттеу болғандықтан рулық, тайпалық салт-дәстүрлердің пайда болуын, қолданылу жүйесін,

маңызын және бүгінгі сипатын зерттеудің мәні үлкен. Бұл рулар мен тайпалардың өткендегі тарихын ғана емес, ұзақ уақыт өмір сүру себептерін, бүгінгі қоғамдағы алатын орнын айқындауда да этнометодологиялық негізде зерттеудің қажеттілігін, маңызын көрсетеді.

Әлемдік ғылыми әдебиетте теориялық концепцияларды *микро* және *макро дәрежелерге* бөлу орын алып отыр. Этнометодологияда осының екеуі де бар, әрі оларды біріктіру, аралас қарастыру да орын алады. Мұндағы *микродәрежедегі* зерттеулердің басты объектісі өзара қатынастағы саны ең аз адамдардан тұрады және ол *тұлға-аралық интеракция* деп аталады. Ал *макро-дәрежедегі* әлеуметтік өзара әрекеттер дін, отбасы, экономика, әлеуметтік қатынастар және тағы басқа да негізгі қоғамдық институттардан құралады /6/.

Рулар мен тайпалардың тарихи тұлғаларын зерттеу барысында тұлғааралық интеракция тұжырымын пайдалануға болса, әр кезеңдегі қоғамдық институттарды айқындай отырып зерделеу ру-тайпалық дамудың барысы мен ерекшеліктері тереңірек сипаттауға мүмкіндік берері сөзсіз.

Тарихи-экономикалық талдаудың **формациялық макрожүйесінің** кеңестік кезеңдегі біржақтылыққа ұрынуына қарамастан, өзінің орасан зор уақыттық тарихи ауқымды қамтуы барысында әртүрлі қоғамдық-экономикалық даму сатыларын бастан өткізген қазақтың ру-тайпалары тарихы көлеміндегі концепцияларды талдау барысында қажетті методологиялық көзқарас болып саналады. Формациялық көзқарас бір сапалық өзгерістен екінші сапалық өзгеріске өту процесін глобалды сипаттағы феномен ретінде қарастыру қажеттігін көрсетеді. Осы тұрғыдан алғанда қазақ жерінде болып өткен экономикалық-әлеуметтік дамудың әр аймақтағы ерекшеліктерін, оған әсіресе басқыншылықтар мен отарлаулар барысындағы сыртқы күштердің ру-тайпалық қатынастарға ықпалы мен әсерін зерттеу үшін бұл тұжырым маңызды болып есептеледі.

Себебі өтпелі кезеңдердің құрылымдық факторлары ретінде ішкі жағдайдың ғана емес, халықаралық қатынастардың да орны ерекше екенін мойындау маңызды тұжырым болып саналады. Осы тұрғыдан алғанда формациялық макрожүйе көлеміндегі “*әлем - жүйелілік*” (Ф. Бродель, И. Валлерстайн, К.Чейз-Данн және т.б.) концепциясы отарлық жағдайдағы қазақ ру-тайпаларының жағдайы, олардағы өзгерістер мен тоқыраудың себептері жөнінде жаңаша тұжырымдар жасауға көмектеседі. Бұл **неомарксистік** концепцияның *әлем - экономика*, яғни әлемдік экономикалық жүйе “*орталық - жартылай периферия - периферия*” түсінігі негізінде әлемдік экономиканың циклдық өрлеуі мен құлдырауы және оның периферияның, ондағы ру-тайпалық қатынас-тардың даму сипатына әсері жөніндегі мәселелердің зерттелу дәрежесін айқындауға мүмкіндік береді.

“**Структуралистік марксизм**” немесе “**еврокоммунизм**” деп аталған тұғырнамалық көзқарастар жиынтығы рулар мен тайпалар тарихы проблемалары көлеміндегі зерттеулер барысында трансформацияланушы қоғамда әртүрлі өндіріс

тәсілдерінің, соның негізінде әртүрлі әлеуметтік топтардың қатар және аралас өмір сүруі мүмкін екендігі туралы тұжырымды мойындау қажеттігін байқатады. Бұны мәселен, қазақ тарихының ұзақ уақыттағы даму барысында көпукладтылықтың орын алғандығы туралы тұжырымдарды пайдалануға және сол негізде ру-тайпа тарихына талдаулар жасау барысында қолдануға болады.

Жалпы даму процесін, қоғамдық прогресті талдаудың **өркениеттік схемасы** (А. Тойнби, О.Шпенглер, Н. Данилевский, П. Сорокин т.б.) негізінде басқа аймақтардағы дамудың өзіндік бағыттары жөніндегі көзқарастарды салыстыра отыра негізін ру-тайпалық қатынастар құрған көшпелілер өркениетінің ерекшеліктерін, жаңа аймақтарға енуін және одан әрі дамуын, оларға аймақтық және халықаралық факторлардың ықпалын айқындауға, сол негізде жекеленген тұжырымдар жасауға болады.

Транзитологтер (Л. Уайтхед, Ф. Шмиттер) ХХ ғасырдың 80-90 жылдарындағы посттоталитарлық елдер өткен тарихи уақыттарда айқындалған өтпелі кезеңдерге тән жалпы заңдылықтар арнасымен жүріп келеді деп есептейді. Сондықтан да тәуелсіздік алған еліміздегі нарықтық қатынастардың қалыптасуының ерекшеліктерін түсінуге және бүгінгі экономикалық-әлеуметтік дамудағы ру-тайпалық қатынастар сарқыншақтарының жағдайы мен келешегі туралы мәселелер жөнінде болжамдар жасауға мүмкіндіктер де береді.

Бұнымен қатар, бүгінгі таңдағы зерттеу жұмыстарында әртүрлі методологиялық бағыттарды ұстану етек алып отырған кезеңде, **материализм мен идеализм, экономикалық детерминизм мен культурологизм, функционализм мен типология, бихевиоризм мен позитивизм, глобализм мен структурализм** сияқты тұғырнамалық көзқарастар

жиынтығын біржақты пайдаланудан бас тартып, олардың әрқайсысындағы белгілі бір тақырыпты талдауға көмектесетін тұжырымдарды қолдануға болады.

Сонымен біз бүгінгі таңда кең таралып отырған фундаменталды методологиялық бағыттар мен ықпалды теориялық мектептердегі тарихи еңбектерге талдау жасау мен баға беру тәсілдеріне және мүмкіндіктеріне қысқаша тоқталып өттік. Бұл айтылғандар негізінен зерттеушілердің назарын қазіргі методологиялық бағыттарға аудару және солар арқылы тарихи ойды жаңа арнаға бұру мүмкіндіктерін қарастыру болып есептеледі.

.....
1. *Методологические проблемы науки. Материалы заседания Президиума АН СССР. -М.: Наука, 1964 –350 с.; Методологические и теоретические проблемы исторической науки. - Калинин: КГУ, 1980. –142 с.; Методологические проблемы взаимодействия общественных, естественных и технических наук. Сб. ст. -М.: Наука, 1981. –360 с.; Черепнин Л.В. Вопросы методологии исторического исследования. -М.: Наука, 1981. -280 с.; Иванов Г.М., Коршунов А.М., Петров Ю.В. Методологические проблемы исторического познания. - М.: Политиздат, 1981. – 216 с.; Зевелев А.И. Историкографическое исследование: методологические аспекты. – М., 1987. - 159 с.*

2. *Диалектикалық және тарихи материализм. Жалпы редакциясын басқарған ф.э.д. С.М.Ковалев. – Алматы: Қазақстан, 1972. -184,186-бб.*

3. *Гуссерль Э. Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии. - М.: ДИК, 1999. - 6-б.*

4. *Гуссерль Э. Картезианские мышления. - СПб., 2001. 287-290 бб.*

5. *Гарфинкель Г. Исследования по этнометодологии. - СПб., 2007. - 20-б.*

6. *Ритцер Дж. Современные социологические теории. - М., 2002. - 417-418 -б.*

Торопицын Илья Васильевич

Заместитель начальника отдела приграничного сотрудничества и внешнеэкономических связей, Астраханский государственный университет, доцент кафедры истории России, кандидат исторических наук.

ХИВИНСКИЙ ПРЕЦЕДЕНТ. СРЕДНЕАЗИАТСКАЯ ПОЛИТИКА ХАНА МЛАДШЕГО КАЗАХСКОГО ЖУЗА АБУЛХАИРА В 1730-1740-е гг. И РЕАКЦИЯ НА НЕЕ РОССИЙСКИХ ВЛАСТЕЙ

Истории российско-казахских отношений в XVIII-XIX вв. посвящено немало авторитетных исследований. Опубликованный в ХХ столетии обширный комплекс источников, подкрепляющий фактической базой научные труды, казалось бы, не оставил «белых пятен» в историографии по данной теме. Тем не менее, на наш взгляд, ряд аспектов российско-казахского взаимодействия до сих пор не получил должной оценки в исторической науке. К их числу относится среднеазиатская политика хана Младшего казахского жуза Абулхаира. Благодаря работам отечественных и зарубежных ученых биография этого

исторического деятеля изучена достаточно подробно. При этом большинство исследователей не проходят мимо фактов, связанных с попыткой Абулхаира утвердиться в Хиве лично либо посредством своего сына Нурали [1, 2, 3, 4, 5].

Так, анализируя политику хана Абулхаира, И. Ерофеева отмечает, что, выстраивая свои отношения с Россией, он рассчитывал при поддержке российской императрицы значительно усилить не только свою власть в Младшем жузе, но и подчинить себе каракалпаков, башкир, правителей Хивы и Бухары, отвоевать у Джунгарии южные казахские земли и

город Туркестан [6, с. 229]. Однако каких-либо правовых оценок этим действиям вступивших в российское подданство казахских правителей в историографии не встречается. А между тем данный аспект имеет принципиальное значение для понимания дел в сфере российско-казахских отношений и анализа восточной политики Российской Империи в период 1730-1740-х гг.

Средняя Азия, населенная разными народами, являлась в указанный период истории раздробленной на многочисленные владения, правители которых далеко не всегда поддерживали между собой мирные отношения. Не случайно именно на этот аспект сделал акцент в своем докладе обер-секретарь Сената И.К. Кирилов, представлявший правительству проект утверждения российского господства в Азии [7, с. 7]. Данная обстановка создавала благоприятную среду для вмешательства в дела среднеазиатских народов соседних государств (Джунгарского ханства, Персии и других). Имелись на этот счет планы и у хана Младшего казахского жуза Абулхаира.

Еще на этапе переговоров с российским посланником А.И. Тевкелевым в 1731 г. Абулхаир-хан не скрывал своего намерения склонить к вступлению в российское подданство Хивинское ханство, где правил его двоюродный брат Ильбарс. С этой целью он даже направил в Хиву своего сына султана Нурали, которой, однако, встретил при дворе хивинского хана недружелюбный прием. Ему пришлось спешно ретироваться обратно к своему отцу «со озлоблением, без всякого удовольствия». Реакция Абулхаира на эти события весьма показательна. Узнав о том, как обошлись в Хиве с его сыном, хан Младшего жуза пришел в ярость и заявил А.И. Тевкелеву, что он «за ту злобу будет с хивинцами воеватца». Для выполнения своего замысла Абулхаир решил склонить на свою сторону правителя Аральского владения Шах Тимура, к которому весной следующего года направил своего сына Нурали, поручив ему уговорить аральцев выступить совместно с казахами Младшего жуза против Хивинского ханства. Абулхаир, видимо, был настолько уверен в своих действиях, что не стал скрывать своих внешнеполитических планов и от предполагаемого противника. В письме к узбекским сановникам, направленном в Хиву вскоре после отъезда Нурали, он заявил о намерении осенью пойти на них войной. Но чрезмерная прямолинейность во внешней политике подвела хана Младшего казахского жуза. Хивинцам удалось расстроить его планы, перессорив казахских и узбекских старшин, и тем самым сорвать намечавшийся союз Абулхаира и Шах Тимура [6, с. 205-206].

Однако эта неудача не повлияла на долгосрочную стратегию казахского правителя. Абулхаир-хан продолжал вынашивать планы своего утверждения в Хиве и после вступления в российское подданство. Инициатор Оренбургской экспедиции И.К. Кирилов, разрабатывавший планы по продвижению российских интересов в среднеазиатский регион, решил этим воспользоваться. Он считал, что замыслы Абулхаир-хана в отношении Хивы вполне отвечают задачам России на Востоке (он подчеркивал, что война казахов против хивинцев «российской стороне по-

требна»). По его мнению, силы Младшего казахского жуза следовало использовать для захвата власти в среднеазиатских владениях, стоявших на пути России в Индию. Первым делом он считал необходимым «разобраться» с самым слабым с его точки зрения Хивинским ханством, для чего предлагал Сенату «Абулхаир хана подвигнуть на хивинцов, чтоб он своими людьми им за плату учинил и пленников освободил». Решить для России хивинский вопрос И.К. Кирилов рассчитывал малыми силами, подчеркивая, что Абулхаир хан «пред ними и без наших людей силен и злобу имеет на них», но не исключал оказания казахам военной помощи, предлагая усилить силы Абулхаира пятьюстами казаками, двумя тысячами башкир и одним батальоном солдат. Дальше, по замыслу И.К. Кирилова, должна была настать очередь Бухарского ханства и Водокшана, куда он также предлагал «обратить» силы Абулхаир хана, подкрепив их пятью тысячами башкир, тысячей казаков и солдатским полком регулярной российской армии. При этом И.К. Кирилов не без основания рассчитывал, что к этим силам по пути будут присоединяться российские пленные, находившиеся в среднеазиатских владениях, численность которых он оценивал в несколько тысяч человек [7, с. 26-27, 32].

Проект И.К. Кирилова в целом был принят. И хотя в данной ему инструкции от 18 мая 1734 г. за подписью императрицы Анны Ивановны не затрагивалась тема казахско-хивинских взаимоотношений, в то же время прямого запрета на осуществление всех планов, предложенных в проекте И.К. Кирилова, также не последовало. Как сообщает П.И. Рычков, до отправления И.К. Кирилова к Абулхаир-хану и всему казахскому народу была послана императорская грамота, в которой «рекомендовано ему, хану, чтоб он от себя в Большую и в Среднюю орды, яко они в подданство Ея Императорскаго Величества приняты, со известием послал и утвердил бы их в верности пребывать и был бы с ними, также и с каракалпацким народом, в подданство ж пришедшим, в согласии, а противников и другия неприятельския орды добрыми способами смирял, и також бы в подданство и послушание приводил, за что обнадежен наивящшею Ея Императорскаго Величества милостию» [8, с. 38]. Очевидно, что российские власти решили ограничиться реализацией мероприятий, намеченных в его проекте, лишь на ближайшую перспективу, куда входило основание Оренбурга и города-пристани на Аральском море, установление караванной торговли со среднеазиатскими городами и т.д. К слову, сам И.К. Кирилов предлагал осуществлять данные мероприятия в первоочередном порядке, а военно-политические шаги, связанные с экспедицией в Хиву, Бухару и далее до границ Индии планировал предпринять уже после этого. Тем не менее, правительство России не исключало возможности принятия в подданство новых народов в ходе реализации планов Оренбургской экспедиции. В инструкции И.К. Кирилову были даны указания, как поступать на этот счет в отношении Аральского владения.

Примечательно, что информация о том, что аральский хан желает вступить в российское подданство, поступила не от самого правителя, а от Абулха-

ир-хана. По словам хана Младшего казахского жуза, аральский хан намерен был вступить в российское подданство, оформив его династическим браком с племянницей Абулхаир-хана. Однако такое развитие событий правительство России не устроило. Оно почитало династический брак между правителями Аральского владения и Младшего казахского жуза недостаточным основанием, чтобы считать аральский народ вступившим в российское подданство. По этому поводу в инструкции И.К. Кирилову сообщалось, чтобы он через Абулхаира добился официального прошения от аральского хана на имя российской императрицы о желании вступить в ее подданство, и чтобы с ним в Санкт-Петербург были присланы аральские старшины [7, с. 65-66].

И.К. Кирилов ушел из жизни в 1737 г. так и не осуществив большую часть своих планов. Но сменивший его на посту руководителя Оренбургской экспедиции, которая стала называться комиссией, тайный советник В.Н. Татищев деятельно продолжил реализацию основных направлений восточной политики России на ее среднеазиатском направлении [9, с. 189-201]. Однако в отличие от И.К. Кирилова, полагавшегося на военно-силовой вариант утверждения России в Средней Азии, В.Н. Татищев считал возможным достигнуть поставленных целей, где это было возможно, дипломатическим путем. Так, направляя поручика К. Миллера из основанного И.К. Кириловым Оренбурга во главе российского торгового каравана в Ташкент, В.Н. Татищев дал ему помимо обычного в таких делах наставления секретную инструкцию. Ее содержание свидетельствует, что руководитель Оренбургской комиссии планировал шаги по привлечению в российское подданство Старшего казахского жуза, хан которого Жулбарс обратился в 1738 г. к нему с такой просьбой через своих посланцев Нурмухамета «с товарищи». В.Н. Татищев поручил К. Миллеру вручить от него данному хану письмо и подарки. В письме он приглашал хана Старшего жуза приехать для принесения присяги российской императрице на будущий год к нему в Оренбург. «Если будут говорить..., – инструктировал он руководителя торгового каравана, – что же хану тайной советник ныне не много послал, [то объяснить, что] оно токмо учинил, показывая свое приятие, а когда хан сам в подданство совершенно придет и присягою так, как Абулхаир хан утвердится, тогда и достойное жалованье от Ея величества получит, а тайной советник, смотря на его ханскую к нему учтивость, равномерно или сугубо возблагодарить его не оставит» [10, л. 210об.-211].

Знал В.Н. Татищев и о планах хана Абулхаира в отношении Хивинского ханства. Они подробно обсуждали их в 1738 г. Хан Младшего жуза добивался от В.Н. Татищева, чтобы ему была оказана в этом вопросе военная помощь («просил несколько людей и пушек») и «неоднократно требовал» у него совета, «чтоб ему воевать хивинцов». В.Н. Татищев признавал, что подобные действия хана Младшего жуза были санкционированы российским правительством («в данной от вашего императорского величества инструкции повелено, чтоб его хана к тому и поощрять»). Однако он понимал, что казахский хан без

военной помощи России самостоятельно не справится с задачей подчинения Хивы. В этих условиях В.Н. Татищев полагал нецелесообразным обострять отношения с этим государством. Хивинцы, по его мнению, должны были быть заинтересованы в развитии торговли с Россией. Установление дружественных отношений с Хивой можно было, по мнению В.Н. Татищева, использовать также для освобождения российских пленников, которых было много в Хивинском ханстве.

Руководитель Оренбургской комиссии решил действовать дипломатическим путем. «Паче же разсудилось мне оных чрез разговор к прозьбе о просечении привести, – докладывал он Сенату в феврале 1739 г., – и для того Абулхаир хан уговорил потерпеть...». Но чтобы не упустить из-под контроля хана Младшего казахского жуза, который своими действиями в Башкирии продемонстрировал российским властям, что способен на непредсказуемые шаги, В.Н. Татищев поддержал идею династического брака между сыном Абулхаир-хана Ерали, российским подданным, и дочерью хивинского хана, рассчитывая таким образом укрепить связи России с Хивой. При этом руководитель Оренбургской комиссии предполагал, что ведущую роль в дальнейших переговорах с хивинцами будет играть российская администрация, а не хан Младшего казахского жуза. «Ежели оной хивинской хан посланцов пришлет и о чем будет просить, – поставил вопрос В.Н. Татищев, – всеподданнейше прошу повелеть меня снабдить обстоятельно инструкциею, ибо о преждних с ними делах ничего не известен, и Кирилов по инструкции взял ли те дела и, где девал, не знаю» [11, л. 53-53об.].

Правительство России, одобряя комплекс мер, намеченных В.Н. Татищевым, задержало его самого в Санкт-Петербурге под предлогом разбирательства возникших к нему претензий со стороны сослуживцев по Оренбургской комиссии и представителей купечества. Его преемник на посту руководителя комиссии генерал-лейтенант князь В.А. Урусов направил к Абулхаир-хану осенью 1740 г. группу военных специалистов, которые должны были изучить местность в районе предполагаемого возведения крепости вблизи Аральского моря, о строительстве которой хан Младшего жуза усиленно просил российские власти.

События, участниками которых стали российские военные во главе с поручиком Д. Гладышевым, достаточно хорошо известны в исторической науке. Однако ряд аспектов, связанных с казахско-хивинскими отношениями, все же остался незамеченным исследователями, а некоторые моменты вообще трактуются неверно. Так, В.Я. Басин со ссылкой на работу Н.Г. Аполловой и Г.Ф. Дахшлейгера пишет, что Абулхаир, используя «усобицы в Хивинском ханстве и разгром войска хивинского хана Ильбарса иранским шахом Надиром», поставил перед собой цель утвердиться ханом в Хиве, для чего переправился во главе трехтысячного отряда на левый берег Сырдарьи [12, с. 159]. На самом деле появлению Абулхаир-хана в Хиве во главе отряда, состоявшего из казахов, узбеков и аральцев, предшествовало приглашение хивинского хана Ильбарса, обратившегося к нему за

помощью дать совместный отпор персидскому вторжению. На это обратил внимание еще Г. Хоурт [3, р. 913]. В нашем распоряжении есть показания тайного агента К. Янаева, отправленного в 1740 г. астраханским губернатором князем М.М. Голицыным в Хивинское ханство для сбора сведения о политической обстановке в регионе и действиях персидского шаха Надира Афшара. К. Янаев сообщил, что хивинский хан Ильбарс «писал к киргизскому Абулхаир хану, чтоб он Абулхаир хан приезжал к нему с войском для охранения от помянутого шаха, а между тем до приезде онаго хана выехал было он Юлбарыс на встречу того персидского шаха для чинения бою до города Хакани, который от Хивы расстоянием пол дни езды...» [13, л. 5].

Абулхаир хан, как известно, прибыл в Хиву, когда хивинское войско было уже разбито армией Надир-шаха, а хан Ильбарс и его приближенные казнены. Что могло послужить причиной задержки хана Младшего казахского жуза, и не оказалась ли она роковой для судьбы хивинского хана? Имел ли, вообще, Абулхаир намерение оказать поддержку Хиве, и что бы это ему дало, учитывая сложный характер взаимоотношений между ним и хивинским ханом Ильбарсом? Ответа на эти вопросы историография не дает. Поэтому постараемся разобраться с ними самостоятельно.

Как уже было отмечено, Абулхаир-хан знал о том, что ему предстоит встретиться с персидской армией. И заранее к этому готовился. В историографии утверждается, что он выступил в хивинский поход во главе трехтысячного войска [14, с. 529]. Однако, по сведениям тайного агента К. Янаева, вместе с Абулхаиром прибыло в Хиву всего четырехста казахов («киргизцов»). Не будем исключать, однако, того варианта, что остальная часть войска, сопровождавшего Абулхаира, могла просто не вступить в город. Тайный российский агент мог также отметить лишь количество казахов, сопровождавших Абулхаир-хана, не взяв расчет каракалпаков и аральцев. Для сравнения приведем следующие данные: в набегах на калмыков, кочевавших в Астраханской губернии, в конце 1730-х гг. собирались казахские отряды численностью свыше двадцати тысяч человек [15, с. 242-246].

Почему же на этот раз Абулхаир-хан решился выступить против персидской армии во главе небольшого отряда? Здесь возможны варианты трактовки событий. На первый взгляд вполне правдоподобно может выглядеть утверждение, что на тот момент у Абулхаира не было достаточного запаса времени, чтобы собрать большее число войск. Но нельзя исключать и того, что Абулхаира могли отказаться поддержать другие влиятельные казахские старшины, которых не прельщала перспектива сражения с персидской армией за интересы Хивы. Не случайно казахские старшины Адиль и Янгильда, ограбившие ехавших к Абулхаиру с императорской грамотой поручика Д. Гладышева и его спутников, заявили им, что в российском подданстве «обретается один Абул-Хаир-Хан, чего ради и сына своего в Россию отдал, и за то подарки получает, а мы де не в подданстве» [14, с. 525-526].

В любом случае военных сил, чтобы оказать действительную помощь хивинскому хану, против которого выступил сам Надир-шах, у Абулхаир-хана было явно недостаточно. Очевидно, что располагая столь незначительными силами, хан Младшего жуза не мог рассчитывать на успех в военном предприятии. Тем не менее, он выступил в поход, но лишь тогда, когда получил из рук поручика Д. Гладышева императорскую грамоту. Как отметил российский офицер в своих показаниях, казахский хан велел прочитать ее перед собравшимися аральскими и казахскими старшинами, после чего объявил: «видите вы мой свет, на котораго я надежду имею и тем вас хочу защитить» [14, с. 528]. Эта немаловажная деталь позволяет утверждать, что основную свою надежду Абулхаир-хан возлагал на дипломатию, рассчитывая опереться в своих притязаниях на хивинский престол на авторитет России.

По нашему убеждению, ни о какой родственной поддержке хивинскому хану в данном случае не может быть и речи. Зачем Абулхаиру было рисковать своими силами ради интересов другого государства? Тогда что же заставило его выступить в Хиву? Для понимания этого вопроса необходимо проанализировать складывавшуюся в Средней Азии обстановку и расклад сил. Без сомнения, хан Младшего жуза был осведомлен о продвижении персидской армии к Хиве. Не исключено, что хорошо зная своего двоюродного брата хана Ильбарса, он предполагал, чем могло закончиться сражение между хивинскими и персидскими войсками, и у него возник план использовать данную ситуацию в своих интересах. Персидско-хивинская война должна была привести к смене правящей верхушки ханства. Очевидно, что Абулхаир-хан решил воспользоваться приглашением хана Ильбарса, чтобы реализовать давно зревший у него план по самоутверждению в Хивинском ханстве. Поэтому он послал навстречу российским посланникам своих родственников сына Нурали и дядю Нияза, чтобы те поторопили их с приездом. Объясняя Д. Гладышеву свои действия, Абулхаир-хан не скрывал, что он просил его ускорить свой приезд, «ибо здесь известно, что персидской шах идет для взятия хивинского города, в котором живут мусульмане, и для того мне хочется, чтоб как я, так и оной город, был бы под властью Ея императорского величества, сего ради намерен я ехать во оной город, при чем и тебе Гладышеву быть надлежит, и оттуда направим на встречу к нему шаху оную ко мне присланную от ея императорского величества грамоту, с тем чтоб он шах со мною не ссорился» [14, с. 526-528]. Таким образом, к приезду российских военных специалистов у Абулхаир-хана уже сформировался четкий план действий.

Дальнейшие события показывают, что хан Младшего жуза не терял времени даром. 4 ноября 1740 г. во главе своего отряда он переправился через Сырдарью, где его поджидали на берегу хивинские старшины, «человек с 20». Они просили его, чтобы он ехал к ним поскорее и от идущего на них неприятеля защитил, «обнадеживая, что они примут себе его, Абул-хаира, в ханы». Было ли это предложение отчаянным шагом хивинской элиты, пытавшейся найти внешнюю опору для сохранения любой ценой

своей власти в ханстве в условиях внешней агрессии, отвечало ли оно интересам всей хивинской знати или только ее части? В этой связи крайне интересны показания российского тайного агента К. Янаева, оказавшегося в эпицентре развернувшихся в Хивинском ханстве событий. Он указывает, что еще до генерального сражения с персами из хивинского войска бежали ополчения туркмен. На другой день в Хиву пришло известие от спасшихся хивинцев, что их войско разбито, туркмены и узбеки изменили хану Ильбарсу, который с остатками войска заперся в крепости Ханака. Ильбарс сопротивлялся еще три дня, но на четвертый день вынужден был сдаться. Его с приближенными казнили только на другой день по приказу Надир-шаха. «И того ж дня, как о нещастии хивинского хана получено известие, – сообщил К. Янаев, – приехал в Хиву киргиз-кайсацкой Абулхаир хан, и хивинцы по означенным несчастливым ведомостям его Абулхаирову приезду обрадовались и просили его, чтоб он у них был ханом и от персиян их охранил» [13, л. 14]. Таким образом, с момента сражения между персидскими и хивинскими войсками и гибелью хана Ильбарса прошло пять дней, а путь от реки Сырдарья, где произошла встреча хана Младшего жуза с хивинскими старшинами, до Хивы занял у Абулхаира не более четырех дней. Принимая во внимание свидетельство К. Янаева, мы можем предположить, что Абулхаир получил предложение от представителей хивинской знати принять их ханство еще до того, как в Хиве стало известно о гибели хана Ильбарса. Это дает нам основание считать, что среди хивинской знати не было единства. По крайней мере, часть ее с начала хивинско-персидских военных действий ориентировалась на то, чтобы принять ханом в Хиву Абулхаира. Возможно, расчет делался ими на то, чтобы сохранить свое положение в стране в случае, если хивинские войска во главе с ханом Ильбарсом потерпят поражение, так как новый хан не выступал против Персии, и против него у Надир-шаха не должно было быть претензий.

Но и на этом вопросы к миссии Абулхаира в Хиву не заканчиваются. Во время передвижения его войска с российскими военными произошел странный инцидент: 6 ноября среди ночи Абулхаир, предупредив Гладышева со спутниками, вместе со всем войском уехал в Хиву. Российским военным специалистам удалось лишь на другой день достичь столицы Хивинского ханства [14, с. 529]. В версте от города их встретили высланные Абулхаиром гонцы, которые сообщили, что тот стал в Хиве ханом. Стремительный рейд Абулхаира в Хиву можно, конечно, объяснить желанием опередить появление там персидских войск. Однако для этого вовсе не обязательно было сознательно оставлять позади себя российских военных, которых он с таким нетерпением дождался в Аральском владении. Очевидно, что с его стороны это был определенный тактический ход. Абулхаир, видимо, не был уверен, что ему удастся сесть на ханский престол в Хиве, так как еще не располагал сведениями о судьбе Ильбарс-хана. Поэтому, как указал тайный агент К. Янаев, он не сразу дал себя уговорить хивинцам стать их ханом. Ему нужно было время, чтобы разобраться с ситуацией. Абулха-

ир хан, по словам К. Янаева, «от того имел отрицание, представляя, что он находится в подданстве российском и без указу Хивинское ханство принять не может, но однако с приезде своего на другой день по их усильному прошению Хивинское ханство принял» [13, л. 14об.]. Обращаем внимание, что произошло это, согласно показаниям К. Янаева, уже после того, как были получены сведения о гибели хивинского хана Ильбарса.

С этого момента Абулхаир-хан стал вести себя в соответствии с этикетом Хивинского ханства. Как свидетельствует поручик Д. Гладышев, Абулхаир встретил его в Хиве, восседая на ханском месте, убранном персидским ковром, на котором лежала подушка красного бархата. Его голову украшала красная шелковая чалма. По сторонам от Абулхаира сидели знатные хивинские старшины (сорок человек). По всей видимости, для Абулхаира было чрезвычайно важно продемонстрировать перед хивинской знатью, что его высоко ценят в России. Поэтому он торопился раньше россиян оказаться в Хиве, выяснить обстановку и принять окончательное решение. Гладышев, разумеется, поздравил хана с принятием Хивинского ханства. В ответ Абулхаир объявил: «благодарю бога, что теперь Хива в подданстве Ея императорского величества, и я во оной ныне ханом». Однако от Д. Гладышева не укрылось то, что сидевшие в зале хивинские старшины не проронили при этом ни слова («все тогда молчали и ничего не говорили») [14, с. 530].

Данная реакция хивинских старшин весьма интересна. Она позволяет предположить, что они либо проигнорировали тот факт, что с принятием в ханы Абулхаира автоматически становились российскими подданными, либо вынуждено согласились с этим, опасаясь потерять в случае проявления своего недовольства поддержку со стороны хана Младшего казахского жуза. В любом случае Абулхаир сумел представить российским представителям свое воцарение в Хиве таким образом, как будто бы он привел Хивинское ханство в российское подданство. В свою очередь российские военные официально зафиксировали данный факт перед хивинскими старшинами.

Абулхаир понимал, что принятие Хивинского ханства налагало на него ответственность урегулировать отношения с персидским шахом. Поэтому он направил в его лагерь посольство, и к ним присоединил геодезиста И. Муравина, «с тем объявлением, что он хан – подданный ея императорского величества, и сей город Хиву принял он хан для того, чтоб учинить оной подданным же ея императорскому величеству, что оной персидской шах с Российской империею в союзе обретается и для того он шах ради разорения сего города ходить не изволит». [14, с. 530-531]. Из показаний Д. Гладышева и И. Муравина известно, что данная встреча состоялась, шах выслушал посланцев Абулхаира и дал им свой ответ. Насколько можно судить из их сообщений, нового хивинского хана вполне удовлетворил полученный ответ и тот даже собирался направить к персидскому шаху новых послов с подарками. Однако веру Абулхаира в благоприятный исход переговоров разделяли далеко не все. По словам К. Янаева, практически сра-

зу «киргизцы стали ему Абулхаир хану советовать, чтоб ево шаха не ожидать, оставя Хиву ехать в свое владение». При этом они указывали на огромную военную мощь персидского войска, «против которого никак им противитца не можно» [13, л. 14 об.]. Чашу весов в пользу принятия решения об отступлении из Хивы склонил факт перехвата городской стражей письма от хивинских старшин, перешедших на сторону Надир-шаха, к жителям города, «в котором между прочим написали, чтоб означенного хана как можно до приезде шахова из Хивы не упустить». Это письмо посеяло такой страх среди Абулхаира и его людей, что они решили немедленно вернуться на родину. Примечательно, что при принятии очередного важного решения Абулхаир-хан не обсуждал его с Д. Гладышевым. Поручик, по его собственному признанию, до последнего момента не догадывался о том, куда они едут, и был крайне удивлен, когда, выехав за городские ворота, Абулхаир и его спутники направились в сторону, противоположную той, где находился персидский лагерь [14, с. 532, 599; 16, с. 74].

Неудачный итог похода в Хиву был несколько скрашен для Абулхаира тем, что ему удалось на обратном пути добиться избрания своего сына Нурали аральским ханом. Весьма интересно, как Абулхаир-хан объяснился с российскими властями за свои внешнеполитические действия. В письме императрице Анне Ивановне от 24 января 1741 г. он сообщил, что ездил в Хиву «по их призыву, что им персияны чинили обиды». Казахский хан проинформировал императрицу, что пытался установить с Надир-шахом дипломатические отношения. При этом он не скрывал, что действовал, как российский подданный [17, с. 133]. Но отдавал ли Абулхаир себе отчет, что своими действиями он вышел за рамки данных ему полномочий? Российские власти не возражали против того, чтобы он завладел Хивинским ханством, но ему не поручали вступать в противостояние из-за Хивы с персидским шахом, а тем более предъявлять ему в ультимативной форме требования признать Хивинское ханство состоящим в российском подданстве. Фактически Абулхаир приблизил российско-персидские отношения к очень опасной черте, за которой могло последовать обострение двусторонних отношений. И, как следует из его письма, он был готов к подобному развитию событий. Не случайно Абулхаир подчеркивал, что подвластные ему люди «персияном, чинить ничего не смеем, пока от Вашего и. в. приедет сила, а когда от Вашего и. в. сила прибудет, тогда все хивинцы, аральцы, бухарцы Вашему и. в. будут холопы» [17, с. 133].

Не вызывает сомнения, что Абулхаир намеревался продолжить свою среднеазиатскую политику. Обращаясь к российской императрице за военной помощью, он убеждал ее в том, что только силой оружия Россия сможет привести в свое подданство мусульманские народы Востока. Однако отсутствие русских войск не являлось для Абулхаир-хана сдерживающим фактором. «Мы, подданные Ваши, вначале будем их к тому приводить, – заверял он императрицу, – ежели бог соизволит» [17, с. 134]. Как покажут последующие события, хан Младшего казахско-

го жуза продолжал держать в поле зрения ситуацию в Хивинском ханстве. На этот счет поручик Д. Гладышев сообщал, что Нурали-хан писал к своему отцу, что весной 1741 г. он намерен с войском выступить к Хиве и «оставленного там от персидского шаха хана убить до смерти». Однако Абулхаир посоветовал ему не убивать хивинского хана, а захватить живым и прислать к нему, чтобы он мог отправить его к начальнику Оренбургской комиссии генерал-лейтенанту князю В.А. Урусову [14, с. 534]. Это доказывает, что Абулхаир-хан не отказался от своих притязаний на Хивинское ханство, при этом его не пугала перспектива военного конфликта с зависимым от Персии владением и не очень заботило то, что эти действия могли обострить российско-персидские отношения. Впрочем, не исключено, что Абулхаир-хан полагал, что раз вторжение в Хивинское ханство будет организовано силами аральцев, ханом которых стал его сын Нурали, а они не являлись российскими подданными, то персидский шах не сможет предъявить претензий российской стороне.

Весной 1741 г. в Хиве происходит очередная смена власти – ханство переходит от ставленника Надир-шаха султана Мухаммеда-Тагир-хана, бывшего наместником персидского шаха, к сыну Абулхаира Нурали. Подробности произошедших в Хивинском ханстве событий стали известны российским властям из журнала капитана Г. Тебелева, находившегося летом 1741 г. по поручению астраханского губернатора князя М.М. Голицына у мангышлакского побережья для переговоров с туркменами. Он выяснил у туркменских старшин, что «ушедшие при приступе к Хиве персидского шаха Тамас хана хивинские жители к аральцам, сообщась с теми аральцами и касакми, выбрали в Хиву ханом касакского хана Абулхаира сына ево и прибыли к Хиве назад тому два месяца...» (то есть в конце апреля – начале мая). Оставленный персидским шахом хан укрылся от них в убежище Акших, но туркменские старшины были уверены, что сын Абулхаир-хана «старого хана конечно достанет» [18, с. 220].

Как отмечает М. Вяткин, захват Нурали-султаном власти в Хиве позволило хану Младшего казахского жуза использовать пастбища в районе Амударьи, которые находились в хивинских владениях [17, с. 10]. Отсутствие сведений о земельных конфликтах казахов с жителями Хивинского ханства можно объяснить тем, что в период персидского нашествия туркменские племена откочевали за пределы ханства, и кочевья оставались не занятыми в течение года [19, с. 71].

Что касается реакции России на эти события, то она была прагматичной. Российские власти спокойно восприняли факт утверждения Нурали-султана хивинским ханом. Персидский шах, завязавший в дагестанской компании, не реагировал на происходящие в Хивинском ханстве события. Это создавало иллюзию, что ситуация в Хиве стабилизировалась. Очевидно, эти соображения подвигли российские власти к тому, чтобы прояснить отношения с Нурали-султаном. Ему был послан новый текст присяги на верность России. Согласно показаниям поручика Д. Гладышева, данным в 1742 г., посланцы с присяж-

ным листом, «по которому надлежало ему салтану в верности Российской Империи присягу учинить» были направлены от Абулхаир-хана к его сыну Нурали-султану, который в то время был в Хиве ханом [17, с. 188; 14, с. 547-548]. Но в том же году Нурали также, как и ранее его отец, утратил титул хивинского хана. Непосредственным поводом к этому послужило выступление против Хивы персидских войск во главе с сыном Надир-шаха Наср-Уллу-мирзой. Среди местных старшин, опасавшихся ухудшения отношений с персидским шахом за свержение его ставленника, возник заговор против хана Нурали. Они вступили в тайные переговоры с его сыном, занявшим город Мерв, заявляя о готовности остаться под покровительством Персии. Персидская армия не стала проводить карательных акций против Хивы, но шах потребовал незамедлительно признать ханом своего нового ставленника – султана Абулгази, сына покойного хивинского хана Ильбарса. Покинутый своими сторонниками сын Абулхаира вынужден был, как и его отец, бежать из Хивы [5, с. 142; 8, с. 109].

Но и после этого хан Младшего казахского жуза продолжал вынашивать планы утверждения в Хиве. На этот раз он решил действовать дипломатическим путем. Из донесения князя Уракова, находившегося в Малом жузе в 1743-1744 гг., известно, что Абулхаир сосватал за своего сына Адила дочь бывшего хивинского хана Шатемира. В ноябре 1743 г. к Абулхаир-хану приезжали хивинские посланцы с целью договориться о налаживании двусторонних отношений, «чтоб им жить в совете и чрез Кайсацкую Орду проезжали б в российскую сторону послы и купецкие люди, також и между собою имели б свободной торг». Очевидно, что и хивинцы были в большей степени заинтересованы в этом, так как понимали, что казахи в состоянии парализовать их торговлю с Россией. Хивинские послы предложили хану Младшего жуза скрепить договоренности династическим браком между его племянником султаном Дусалу и дочерью бывшего хана Шыргазы. Абулхаир принял мирные предложения хивинцев. 25 декабря 1743 г. он направил в Хиву своих посланников, поручив им установить добрососедские и торговые отношения с Хивой, «також Абулхаир хан от другой жены, калмынки, проставал дочь свою за хивинского хана Каракузо, а за племянника своего, Дучулу салтана, сосватал у прежде бывшего хивинского хана Шыргазы дочь». Также хан Младшего жуза направил своего посланца к персидскому шаху с просьбой вернуть ему жену бывшего хивинского хана Ильбарса, которая была захвачена в 1740 г. «по взятъе Хивы вышеписанным шахом» [20, с. 68-69].

Не исключено, что необходимость установления отношений между Младшим казахским жузом с Хивинским ханством была вызвана внешнеполитическими обстоятельствами. Хивинцев пугала перспектива быть переселенными персидскими властями в другой регион, и они могли искать поддержки среди соседних народов на случай возможного сопротивления. В свою очередь миролюбивая политика Абулхаир-хана в отношении Хивы могла быть обусловлена неблагоприятно складывавшимися у него в тот момент отношениями с российскими властями, которые

отказывались переменить его сына Кожакмета другим аманатом, пассивно относились к его просьбам о военной помощи, затягивали вопрос со строительством города в бассейне Сырдарьи. С целью давления на российские власти в феврале 1743 г. казахи Младшего жуза совершили набеги на калмыцкие улусы и рыболовные ватаги в дельте Волги, Абулхаир разгромил каракалпаков, которые попытались установить прямые отношения с российскими властями без его веденья. Сложные отношения с российскими властями (планировался даже ответный военный поход против казахов с участием калмыков) подтолкнули Абулхаир-хана к более тесному общению с Персией. Он, например, не получив одобрения от пограничных российских властей на военные действия против туркмен, обратился с аналогичной просьбой к персидскому шаху, который уведомил его, что не возражает против похода казахов на туркмен [20, с. 124-215].

Миролюбивые отношения, установившиеся у Младшего жуза с Хивой, способствовали укреплению доверия между казахами и хивинцами. Приглашение на этой волне султана Нурали на ханский престол в Хиву, поступившее летом 1745 г., не выглядит случайным событием. Оренбургский губернатор тайный советник И.И. Неплюев, к которому Нурали-султан обратился за советом по этому поводу, отмечал в донесении в Коллегию иностранных дел, что поступившая в его распоряжение переписка казахского хана и его сына с хивинцами и персидским шахом убедительно показывает, «коль тщательно оба помянутые, хан и салтан, желают, чтоб последиреченные ехать в Хиву и тамошняго ханства допустить, о чем, как то ис персидского письма видимо, и сам хан у персиян едва не домогался ль, ибо по содержанию оно значится, что один ис хивинских салтанов в Персию с его, ханским, прошением ездил, и по тому оттоль на вышеозначенное письмо к нему прислано, в котором... довольное снисхождение и ласкательство значится». На этот раз реакция российских властей была не столь спокойной, как несколько лет назад. Оренбургский губернатор усмотрел в этом угрозу национальным интересам России. «При нынешнем хивинском состоянии ему, хану, или его детям на тамошнем ханстве быть, в сходстве высочайших ея и. в. интересов признать невозможно, ибо Гос. колл. изволит знать, что ныне все хивинское владение с 741 г. под властью персидской державы состоит, и тако, ежели тамо Абулхаир хану или коему-нибудь из детей ево на ханстве быть, то усердие и верность к ея и. в. будет не столь благонадежна». И.И. Неплюев в ответном письме изложил свои аргументы, стремясь убедить Нурали-султана, что предложение хивинцев «по нынешнему хивинскому состоянию имеет многие затруднения, которые как вам, так и всей вашей фамилии, по моему мнению, не только не полезны, но и во многом и не безопасны». Губернатор обратил внимание султана Нурали на то, что хивинцы состояли в подданстве персидского шаха, «следственно, никакой свободы воли не имеют». Предупреждая его о коварстве хивинцев, И.И. Неплюев напомнил ему события недавних лет, имевшие место в

Хиве, в том числе, и с его отцом Абулхаир-ханом, который чуть не погиб [20, с. 130-132].

Оренбургскому губернатору не удалось переубедить Абулхаир-хана и его сына отказаться от притязаний на Хиву. 20 октября 1745 г. И.И. Неплюев докладывал в Коллегию иностранных дел, что Нурали-султан продолжает вести переговоры с сыном персидского шаха, находившегося с войском между Хивой и Бухарой, который приглашал его к себе, «ежели он Хивинское ханство получить желает». По словам губернатора, сын Абулхаир-хана намерен был принять это приглашение, но получил письмо от своей жены, оставшейся в Хиве, что его хотят заманить в Хиву и убить. Нурали-султан отменил свою поездку, но решил проверить эти сведения и направил под видом купцов двух своих людей в Хиву. Очевидно, что тесные отношения между казахами и хивинцами вряд ли могли понравиться персидским властям, которые стали наводить в Средней Азии свои порядки. Так, осенью 1745 г. губернатору И.И. Неплюеву поступили сведения, что войска сына персидского шаха разорили кочевья туркмен и прибывших к ним на помощь каракалпаков, которым был дан приказ, чтобы никто из них по Сырдарье не кочевал. Кроме того, персидские власти запретили бухарцам и хивинцам выращивать хлопок, требуя, чтобы они покупали его из Персии, а также ограничили их торговые контакты с казахами [20, с. 135]. Учитывая данные факты, становится очевидным, что до того времени, пока в Персии находился у власти Надир-шах, хану и султанам Младшего жуза не стоило питать иллюзий относительно возможности своего утверждения в Хивинском ханстве и в других среднеазиатских владениях, признавших власть Персии.

Остается ответить на вопрос: зачем Абулхаир-хану была нужна Хива? Для ответа на него необходимо обратиться к переписке хана Абулхаира с российскими властями. В своих письмах он подчеркивал особое социально-политическое значение города в системе власти и управления народом: «Здесь, не как у вас в России, приказов... не слушают...»; «Средней и Меньшей орд... городов не имеют, а у вас тамо имеются; також и плутов изловить вскоре можете, токмо изволите приказать..., и крепчайшее смотрение [можете] иметь. А мы не токмо, чтоб ваших караулить, но и сами себя караулить не можем, понеже... городов себе не имеем, для того на широкой степи признать невозможно...» [6, с. 164]. Таким образом, мы видим, что Абулхаир-хан стремился к овладению городами и владениями, населенными городами, имея вполне конкретные представления об их ключевой роли в государственном устройстве. Города, по его мнению, должны были стать опорными точками в системе управления подвластными народами.

После смерти в 1747 г. Надир-шаха и наступившей в Персии смуты, империя, созданная этим правителем, распалась. В следующем году трагически погиб Абулхаир-хан. Эти события изменили обстановку в Средней Азии и создали условия для возобновления прямых русско-хивинских отношений. Но к тому моменту российские власти, в отличие от правителей Младшего жуза, уже не стремились подчинить себе Хиву. Они придерживались курса на уста-

новление торговых отношений с Хивинским ханством. В Коллегии иностранных дел в 1752 г. обсуждались даже идеи открытия в Хиве и в Оренбурге консульств обоих государств [4, с. 165-166]. К середине XVIII в. российским властям удалось собрать более подробную информацию о состоянии Хивинского ханства и сопредельных территорий. Их анализ показал, что для того, чтобы удержать народы Средней Азии в орбите своей политики, потребуется мобилизация огромного количества людских и материальных ресурсов. Заплатить эту цену страна оказалась не готова. В этих условиях гораздо выгоднее для России было наладить торговые связи с Хивой и получать сырье и товары, необходимые для развития промышленности. Это предопределили, что дальнейшие русско-хивинские отношения выстраивались по пути привлечения хивинских купцов в пограничные русские города.

Список сокращений

РГАДА – Российский государственный архив древних актов
ГААО – Государственный архив Астраханской области

1. *The Asiatic Journal and Monthly register for British India and its dependencies. Vol. XVIII. July to December. London, 1824. 661 p.*
2. *Perofskii V.A. A narrative of the Russian military expedition to Khiva, under General Perofski, in 1839. Calcutta, 1867. 182 p.*
3. *Henry H. Howorth. History of the Mongols from the 9th to the 19th century. Part II. The so-called tartars of Russia and Central Asia. Division II. London, 1880. 1087 p.*
4. *Из истории Казахстана XVIII в. // Красный архив. М., 1938. Т. 2(87). С. 129-173.*
5. *Вяткин М. Очерки по истории Казахской ССР. М.: ОГИЗ. Госполитиздат, 1941. Т. I. 367 с.*
6. *Ерофеева И. Хан Абулхаир: полководец, правитель и политик. Научное издание. Алматы: Санат, 1999. 336 с.*
7. *Материалы по истории России. Сборник указов и других документов, касающихся управления и устройства Оренбургского края. 1734 г. Т. I. / Сост. А.И. Добросмыслов. Оренбург, 1900. 303 с.*
8. *Рычков П.И. История оренбургская по учреждении Оренбургской губернии. Уфа, 2002. 201 с.*
9. *Торопыцын И.В. «Чтоб на Аральском море город построить». Подготовка начальником Оренбургской комиссии тайным советником В.Н. Татищевым экспедиции в Среднюю Азию. 1738-1739 гг. // Исторический архив. -М., 2009. №. 6. С. 189-201.*
10. *РГАДА. Ф. 248. Ед. хр. 1167.*
11. *РГАДА. Ф. 248. Ед. хр. 1183.*
12. *Басин В.Я. Россия и казахские ханства в XVI-XVIII вв. Алма-Ата: Издательство «Наука» Казахской ССР, 1971. 276 с.*
13. *ГААО. Ф. 394. Оп. 4. Д. 1066.*
14. *Ханьков Я. Поездка из Орска в Хиву и обратно, совершенная в 1740-1741 годах поручиком Гладышевым и геодезистом Муравиным // Географические известия, издаваемые императорским русским географическим обществом. СПб., 1850. С. 519-599.*
15. *Торопыцын И.В. Оборона калмыцких улусов в 30-40-х гг. XVIII в. // Материалы международной научной конференции «Единая Калмыкия в единой России: через века в будущее», посвященной 400-летию добровольного вхождения калмыцкого народа в состав Российского государства (г. Элиста, 13-18 сентября 2009 г.). В двух частях. Часть I. Элиста: ЗАОР «НПП «Джангар», 2009. С. 242-246.*

16. Чехович О.Д. К истории Узбекистана XVIII в. // Труды Института востоковедения Академии наук Узбекской ССР. -Ташкент, 1954. Вып. 3. 268 с.

17. Казахско-русские отношения в XVI-XVIII веках. Сборник документов и материалов. Алма-Ата: Изд-во АН Каз. ССР, 1961. 743 с.

18. Из истории сношения России с туркменами в XVIII в. // Красный архив. М., 1939. Т. 2 (93). С. 209-255.

19. Русско-туркменские отношения в XVIII-XIX вв. (до присоединения Туркмени к России). Сборник архивных документов. - Ашхабад: Изд-во АН Туркменской ССР, 1963. 585 с.

20. Материалы по истории Казахской ССР. Т. II. Ч. 2 (1741-1751) / Под ред. М.П. Вяткина. Алма-Ата, 1948. - 457 с.

Нургазина Назира Даутбековна

кандидат исторических наук, доцент КазНУ им. аль-Фараби

ИЗ ИСТОРИИ ИЗУЧЕНИЯ ИСЛАМИЗАЦИИ КАЗАХСТАНА

Долгое время в отечественной историографии изучение исламского фактора было затруднено в силу идеологических причин, суть которых заключалась в т.н. антиисламском синдроме. Еще с эпохи царизма была начата работа по отрыву казахов от мусульманской культуры, от исторической памяти, связанной с исламом (достаточно вспомнить «великого обрусителя» – миссионера Н. Ильминского), а в эпоху социализма фальсификация достигла своего апогея. Тем не менее шло накопление и приращение знаний и первым этапом в этом деле можно определить период XVIII-нач. XX вв. Изучение Казахстана осуществлялось главным образом в рамках российской научной традиции. Проблемы духовной истории тюркских народов Центральной Азии отчасти отражались в исследованиях западно-европейских авторов.

Фундаментальное значение для изучения проблемы имели классические труды И. Крачковского, В. Бартольда, А. Меца, И. Гольдциера. В исследованиях Н. Веселовского, В. Жуковского, В. Вельяминова-Зернова, А. Вамбери, Ч. Валиханова, А. Гейера, И. Кастанье, В. Гордлевского, Н. Лыкошина, А. Гейнса, Н. Гродекова, П. Позднева и др. были в той или иной степени освещены вопросы мусульманской религии в истории Казахстана и Центральной Азии.

Большое значение имел классический труд А.Х. Гибба, посвященный арабским завоеваниям, который позволяет увидеть сложный, противоречивый характер глобального исторического события. Так, например, в монографии говорится о фактах лояльного отношения к арабам в Согдиане, росте популярности арабского витязя и поэта, поборника прав неарабского населения Сабита Кутна [1, р. 67]. В книге отмечается длительная традиция прокитайской ориентации и даже китайского суверенитета над многими среднеазиатскими правителями и тюркешами до прихода арабов, анализируются многие неизвестные страницы Таласской битвы.

В трудах русско-европейских ученых (востоковедов и краеведов) был зарожден интерес к роли мусульманской религии в истории края и было начато изучение отдельных аспектов исламизации. Интересовали авторов главным образом такие аспекты темы, как деятельность мусульманского духовенства, феномен суфизма, а также сосуществование ислама с остатками доисламских верований. Нередко авторы давали переводы и комментарии к образцам фольк-

лора, делали обобщения и впервые ставили те или иные научные задачи. И все же общим недостатком востоковедения и краеведения был слабый интерес к духовной истории и особенно исламу. Религиозная проблематика освещались в них попутно и отрывочно. Кроме того, большей частью эти работы характеризовали религиозную жизнь XIX - начала XX вв., а история более древних периодов отражалась фрагментарно. Тем не менее работы дореволюционных авторов ценны факто-графической стороной, историко-этнографическим материалом, который, однако, не всегда правильно интерпретировался.

В идейно-концептуальном плане интересно, что среди представителей дореволюционной историографии преобладало мнение о слабых позициях ислама у казахов и живучести остатков шаманизма. Иными словами, уже тогда начал формироваться тезис «казахи – плохие мусульмане». Говоря о причинах, не стоит все списывать на идеологические установки, хотя отдельными личностями действительно проводились откровенные антиисламские тенденции, выражалось пристрастное отношение ко всему мусульманскому. Например, такая тенденция была характерна для «исламоведа» Н. Остроумова.

На самом деле ученые и краеведы, в том числе Ч. Валиханов, не были слишком далеки от истины, находя в жизни казахов факты отхода от ислама и массово суеверий. Сегодня мы можем утверждать, что наблюдаемые Ч. Валихановом, А. Левшином, И. Ибрагимовым и др. авторами факты в пользу «плохого ислама» у казахов на самом деле были проявлением стихийной деисламизации казахского общества к началу нового времени. В связи с наступившим общим кризисом исламской цивилизации и упадком просвещения в годы «Ақ табан шұбырынды» (джунгарской агрессии), изнурительными национально-освободительными восстаниями против царизма, поднимали голову старые культы, но скорее обычные суеверия – обязательный спутник снижения науки и культуры.

С другой стороны, были объективные причины, связанные с несовершенством теоретико-методологической базы, невыработанностью научных концепций, воздействием культурных стереотипов. Например, при исследовании религиозной жизни на ислам бессознательно переносились критерии других религий (прежде всего христианства). Отсюда при оценке уровня религиозности отсутствие мечетей или

специализированного класса духовных служителей у кочевников-казахов порождали категорический вывод о слабой религиозности народа. В действительности в исламе для чтения намаза и выполнения других обрядов не является обязательным наличие специальных строений, точно также не требуется «службы» официально организованного духовенства, досконального знания верующими арабского языка и т.д. В историографии дореволюционной эпохи встречались суждения в пользу достаточной исламизированности казахского кочевого общества, которое чаще связывалось с тенденциями XIX века, а иногда интерпретировалось как результат духовных достижений более ранних эпох. О большой роли ислама у казахов писали В. Радлов, Г. Потанин, Н. Лыкошин, М. Бродовский и ряд других авторов. Рихард Карутц, посетивший казахов Мангыстау высмеивал утверждение, что ислам в Казахстане распространяло российское правительство, заметив: «Радлов, напротив, утверждает, что киргизы уже столетия как перешли совершенно в ислам, и я могу только присоединиться к нему, когда он считает себя вправе признавать их даже строгими магометанами» [2, с. 60].

Стоит особо подчеркнуть, что в русской и западноевропейской науке XIX – начала XX вв. несмотря на господство евроцентристских воззрений и исламофобии были ученые, всегда стремившиеся к объективности в изучении ислама и духовной культуры тюркской Центральной Азии. Это касается представителей академического направления, ярким представителем которого был заложивший основы научного изучения Центральной Азии академик В.В. Бартольд (1869 - 1930).

Вклад В. Бартольда в изучении научной проблемы исламизации тюрков Центральной Азии очевиден, значителен и уникален. Ученый в своих публикациях по истории средневековой Центральной Азии, научных рецензиях стремился дать наиболее общие подходы к изучению духовной культуры мусульманских народов и роли ислама у тюрков и иранцев. В.В. Бартольд заложил основы научного исламоведения. Отмечая, что вообще история исламизации тюрков весьма слабо и противоречиво отражена в достоверных исторических источниках [3, с. 244], В. Бартольд затруднялся непосредственно изучать исламизацию тюрков.

Тем не менее им были сделаны оригинальные обобщения и открыт ряд историко-культурных закономерностей. Например, определяется важнейшая закономерность, когда исламизация имела своим следствием усиление среди тюрков влияния персидской культуры и персидского языка. Вместе с тем несмотря на сильнейшее влияние арабской и персидской культур полного подчинения тюркокарабской и персидской культуре нигде не произошло; нигде не было случая утраты тюрками своего языка; с IX века поднялась роль тюрков как военного элемента в мусульманском мире, а к XIII в. тюркский язык был признан в качестве третьего литературного языка мусульманского мира. Одновременно В. Бартольд ставит вопрос о взаимосвязи тюркизации и исламизации в постмонгольской Центральной Азии: «победа тюркского элемента сопровождалась победой ислама и мусульманской культуры» [4, с. 213].

Далее российским академиком была высказана идея, на которую мало обращали внимание поздние исследователи. Это – идея о принципиальных различиях в способах и характере исламизации оседлых регионов Центральной Азии, в частности, Согда, и тюркских кочевых племен Казахстана. Подчеркивается добровольный и ненасильственный характер обращения в ислам тюрков, тот факт, что «в отличие от иранцев, тюрки и впоследствии не были покорены мусульманским оружием»; что «подчинение тюрков влиянию ислама – лишнее доказательство в пользу значения этой религии как культурной силы». «Характерно, что тюрки приняли ислам без какой-либо победы мусульманского оружия. Здесь он принимается исключительно после мирной проповеди и народ не подвергается никакому завоеванию» [5, с. 433].

Основываясь на сведениях нарративных источников, В. Бартольд показывал, что процесс исламизации местного населения шел объективно; главным успехом ислама ориенталист всегда считал «культурное превосходство. «Главное преимущество ислама заключалось, конечно, в культурном первенстве мусульманского мира, одинаково в области материальной и духовной культуры, среди образованных народов того времени» [6, с. 68].

В. Бартольд отмечал искренность и особую преданность исламу тюркских неопитов, причину которого он видел в природном благородстве и простоте нравов кочевников, их «неиспорченности цивилизацией». «Суеверные кочевники, сравнительно недавно принявшие ислам, были гораздо более усердными почитателями религии и ее служителей, чем культурные правительства» [7, с. 329]; так что смена иранских династий тюркскими даже «сопровождалась усилением строгости и нетерпимости в делах веры» [3, с. 238].

Ориенталистом была определена и такая закономерность, когда тюрки-мусульмане впоследствии содействовали победе ислама над внешними врагами и расширению границ мусульманского мира. При этом В. Бартольд не соглашался с распространенными в тот период в европейской науке расистскими взглядами, согласно которым преобладание тюркского элемента в мусульманской истории обязательно влекло за собой упадок культуры.

В. Бартольд стремился очертить в своих трудах хронологию постепенного вовлечения тюрков Центральной Азии в орбиту новой религии. Как и большинство русско-советских историков он отодвигал время окончательной исламизации тюрков к постмонгольской эпохе. Согласно его взглядам, знакомство тюрков с исламом, начатое в VII - VIII вв., стало активным и ощутимым лишь в X - XII вв. Эпоху Саманидов ученый считал началом настоящего успешной пропаганды и обращения в ислам тюрков. Массовую исламизацию тюрков В. Бартольд связывал с датой 349 г.х/ 960 г., когда, по сообщениям Ибн ал-Асира и др. авторов имел место исторический факт массового принятия ислама тюркскими кочевниками, численность которых определена в 200 тысяч шатров, но точное местопребывание племен и этническая атрибуция не уточняется. Временем окончательного утверждения ислама среди

тюрков Центральной Азии академик В. Бартольд считал эпоху Золотой Орды – XIV в.: «благодаря монгольской империи, победа ислама была решена окончательно» [4, с. 213].

Особого внимания заслуживают работы выдающегося казахского ученого Чокана (Мухаммеда-Ханафии) Валиханова. В свое время цитатами на казахского просветителя манипулировали советские идеологи, преподнося как аксиому идею о господстве шаманизма у казахов. Проблему религиозного сознания казахов Ч. Валиханов поднимает в таких своих работах, как «Следы шаманства у киргизов», «О мусульманстве в степи».

Безусловно, для взглядов Ч. Валиханова была характерна идея о слабости ислама у казахов, большой роли доисламских верований в религиозном комплексе. По словам ученого, мусульманство для казахов «оставалось звуком, фразой» [8, с. 49], «мусульманство пока не вьелось в нашу плоть и кровь» [9, с. 71]. Много писал ученый о почитании народом аруахов – духов предков, огня и других природных стихий; в этой связи делается попытка объяснить понятие «күт» – как идею счастья, связанную с богатством. «Мухаммеданская религия [гасит] в них (народы тюркского корня – Н.Н.) всякую искру самобытности, всякую национальность» – вот одно из весьма спорных замечаний просветителя [10, с. 294].

Выше нами уже отмечалось, что наблюдаемые в жизни народа иностранными краеведами и путешественниками явления, противоречащие исламу, необходимо осмысливать в контексте кризисных процессов позднего времени. Одновременно нетрудно заметить, что в утверждениях Ч. Валиханова есть и тенденциозность, желание уго-дить официальной линии русского правительства. В этом смысле характерно следующее его высказывание: «Ислам не может помочь русскому и всякому другому христианскому правительству» [9, с. 72]. Американистский ученый Д. ДиУис называет Ч. Валиханова «европеизированным казахом, оппонировавшим с исламом» [11, р. 21]. Высказывание казахского просветителя о том, что ислам никогда не был сильным среди степных кочевников, определяется им как все-го лишь «настойчивое желание».

Парадоксальность духовно-культурной ситуации в XIX в. была в том, что при истощении внутреннего, идейно-нравственного содержания, снижении эффективности мусульманской культуры и образования, в плане внешних, количественных показателей (численность мечетей, мулл, паломников-хаджи, медресе и пр.) религия среди казахов не ослаблялась. Наоборот, постепенно даже усиливалась ее идейно-догматическая сторона, рос фанатизм, на который оказывал свое влияние и политический фактор – антиколониальная борьба. Как свидетельствовал о казахах А. Алекторов, народ «уверен, что люди, не чтущие Пророка, суть неверные (кафир), которых можно мучить и против которых можно употреблять оружие...так думают о христианах, ламайцах, шиитах» [12, с. 1]. В изменившихся реалиях ислам стал выступать как фактор культурного выживания, как «защитный панцирь, позволяющий сохранить свое национальное «я», свое этническое лицо, свои нравы и обычаи» [13, с. 19]. Поэтому неудивительно, что

тот же Ч. Валиханов в других своих работах высказывает мысли, диаметрально противоположные своим прежним утверждениям о «плохом» казахском исламе.

Именно эта валихановская оценка религии у казахов тщательно замалчивалась в советских учебниках по истории. Речь идет о замечаниях ученого о том, что с начала XIX века ислам в Казахстане сделал «чудовищный прогресс» (плоды татарского миссионерства, деятельности среднеазиатских ишанов), что «в каждом ауле есть мулла и подвижное медресе-школа; кто не содержит тридцатидневную уразу и пятивременный намаз, тот не имеет голоса и уважения родичей», что «киргиз-степняк в фанатизме несколько не уступает какому-нибудь стамбульскому дервишу», и «как подобает живо увлекающемуся сыну степи, [он] по уши погрузился [в ислам] и не терпит ничего, что не согласно с Кораном» [10, с. 302]. Интересны сведения о дервишеских общинах в Баян-Аульском и Каркаралинском округах [9, с. 75].

Любопытна критика Ч. Валихановым той части работы А. Левшина, которая касалась религии казахов. Казахский ученый пишет, что А. Левшин «слишком увлекся невежеством описываемого народа, говоря, что колдовство, обман и ворожба составляют часть религии киргиз-кайсаков», что якобы казахи на вопрос о вере отвечают «не знаю» и т.д. [14, с. 198]. Характерен его вывод, что колдовство, ворожба и пр. «не суть части религии, а только суеверие, которое есть у народов всех вероисповеданий». А истинное самосознание и самоидентификацию народа Ч. Валиханов определяет в следующих словах: «Всякий кайсак знает, что он последователь Магомета и что он мусульманин...с самого детства он то и дело слышит, что он мусульманин, а все прочие, кроме мусульман, кафиры. После этого можно ли допустить, что кайсак не знает своей веры?».

Таким образом, в рамках дореволюционной историографии был накоплен определенный фактографический материал по истории ислама и духовным традициям казахов в контексте культурно-цивилизационного развития Центральной Азии, а также сформировались общие взгляды на уровень и характер мусульманского просвещения среди казахов-кочевников.

-
1. Gibb, H.A.R. *The Arab conquests in Central Asia*. - London, - 1923.
 2. Каруц П. *Среди киргизов и туркмен на Мангышлаке*. - СПб, 1910.
 3. Бартольд В.В. *История культурной жизни Туркестана // Собр. Соч. – Т.2. – Ч.1 – М., 1963.*
 4. Бартольд В.В. *История тюрко-монгольских народов // Собр. соч. в 9 т. – Т. V. – М., 1968.*
 5. Бартольд В.В. *Обзор истории тюркских народов // Собр. соч. – Т.5. – М., 68.*
 6. Бартольд В.В. *Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии // Собр. соч. – Т.5. – М., 1968.*
 7. Бартольд В.В. *Туркестан в эпоху монгольского нашествия // Собр. соч. в 9 т. Т.1. – М., 1963.*
 8. Валиханов Ч.Ч. *Следы шаманства у киргизов // Собр.соч. в 5-ти т. 4. Алма-Ата., 1985.*
 9. Валиханов Ч.Ч. *О мусульманстве в степи // Собр. соч. - Т. 4. - Алма-Ата, 1985.*
 10. Валиханов Ч.Ч. *Заметки по истории южносибирских племен // Собр. Соч. – Т. 1. – Алма-Ата, 1984.*

11. Devin DeWeese. *Islamization and native religion in the Golden Horde. Baba Turkles and conversion to Islam in historical and epic tradition.* - Pennsylvania State Univ. Press. , 1994.

12. Алекторов А.Е. *Материалы для изучения страны, истории и быта киргизов.* – Вып. 2. – Оренбург, 1892.

13. Васильев Л.С. *История религий Востока.* – М., 1983. – 368 с.

14. Валиханов Ч.Ч. *Замечания на третью часть описания киргиз – казахских орд (А.И. Левшина) // Собрание соч. в пяти томах.* – Том 1. – Алма-Ата, 1984.

Қалыш Аманжол Боранбайұлы
т.ғ.д., ал-Фараби атындағы ҚазҰУ доценті

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ-МӘДЕНИ ОРТАЛЫҚТАР: ТАРИХЫ МЕН ҚЫЗМЕТІ

XVIII ғасырдан XX ғасырдың ортасына дейінгі аралықта Қазақстан территориясында шағын этностардың пайда болу процесі көбінесе мына жағдайлармен байланысты болды. Мысалы, біздің елге XVIII ғасырдан XX ғасырдың басына дейін Ресейдің Европалық бөлігінен көшіп келген этностардың біразы стихиялы түрде, немесе өз еркімен және жоспарлы қоныстануы арқылы орналасты. Кеңес дәуірі кезінде, әсіресе 1930-1940 жылдары Қиыр Шығыстан, Батыс Украина мен Батыс Белоруссиядан, Балтық жағасынан, Еділ бойы мен Кавказдан миллиондаған этностардың мәжбүрлік түрде депортациялануы және 1954-1956 жылдары тың игеру жағдайымен және басқа да себептермен тағы да миллиондаған тұрғындардың келуі Қазақстанды көп ұлтты мемлекетке айналдырды. Қазіргі кезде жүзден аса ұлт өкілдерінен тұратын көпұлтты Қазақстандағы ұлтаралық қатынастың әдеттегідей болуының маңыздылығы барлығымызға белгілі.

Аталмыш ұлтаралық қатынастың жақсы болуына және дамуына біздің мемлекетімізде барлық қолдан келген жағдай жасалуда. Бұған сөзсіз шағын этностардың ұлттық-мәдени орталықтары мен Қазақстан халықтарының Ассамблеясының құрылуы және қызметі септігін тигізуде.

Кезінде ұлттық-мәдени орталықтардың ашылуына бұрынғы КСРО-дағы жаңа тұрғыдағы қоғамдық, саяси, идеологиялық, әлеуметтік-демографиялық өзгерістердің ықпалы болды. КПСС-тің «қайта құруды» жариялауы ұлттық-мәдени орталықтардың өмірге келуі мен нығаюына объективті мүмкіндік туғызды. КСРО-ның құлауы және көпұлтты Қазақстанның тәуелсіздік алып демократиялық құқықтық қоғам жолына түсуі, әр түрлі шағын этностардың ұлттық бірлестіктерінің іс-әрекетінің мүмкіншіліктерін, өзара іс-қимылдарын жоғары сатыда дамуына апарды.

XX ғасырдың 80 жылдарының аяғы мен 90-жылдардың басында республикада 34 ұлттық-мәдени орталықтар Қазақстан Республикасының қоғамдық және аймақтық бірлестіктер жөніндегі Конституциясы мен Заңдарына сәйкес өз қызметтерін жүргізді.

Қарастырылып отырған мәселеге сәйкес келесі төрт хронологиялық кезеңнің қалыптасуын айтқан жөн. Бірінші кезең: 1977-1989 жылдары. Осы уақытта ұлттық-мәдени орталықтардың дәрежесі, олардың міндеттері мен өкілеттілігі «кемелденген» социализмнің теориясы мен тәжірибесінің қатаң сәйкестігімен айқындалды. Екінші кезең: 1989-1991

жылдары. Ұлттық-мәдени орталықтарды реттеу үшін 1989 жылдың 14 сәуірінде Қазақ КСР Жоғары кеңесінің «Жеке қоғамдық бірлестіктердің құрылу тәртібі мен қызметі» туралы Жарлығының күшіне енуінен басталып, 1991 жылдың 27 маусымында «Қазақ КСР-ғы қоғамдық бірлестіктер» Заңына дейін. Үшінші кезеңнің хронологиялық шеңберінің 1991 жылдың 27 маусымынан басталып, «Қазақстан Республикасында қоғамдық бірлестіктер туралы» 1996 жылдың 30 мамырдағы жаңа заңды қабылдағанға дейінгі уақытты қамтыды [1].

Қазіргі таңда ұлттық-мәдени орталықтардың одақтар мен ассоциацияларға бірігуіне «Қазақстан Республикасының Әділет Министрлігінің территориялық мекемелерінің құқықтық тұлғаларды тіркеу тәртібі туралы» (1995ж.) ережесі және «Қазақстан Республикасының қоғамдық бірлестіктер туралы» (1996 ж.) Заңы себеп болды [2].

1995 жылдың 1 наурызында ұлттық-мәдени орталықтардың маңызды және мәнді сiңiрген еңбектерін ескере отырып Қазақстан Республикасы Президентінің жанында Қазақстан халықтарының Ассамблеясы кеңесші-кеңестік орган ретінде құрылды. Жалпы ұлттық-мәдени орталықтардың негізгі мақсаттары мен міндеттері – білім беру, тіл үйрену, мәдениеттің жаңғыруы, тарихи Отанымен байланысы, басқа көршілес этностардың мәдениеті мен тілін дамытуға көмектесу, республикамызда қолайлы ұлтаралық қарым-қатынастарды туғызу.

Білім беру жүйесіндегі саясат – бұрыннан қалыптасқан ұлттық мектептердің деңгейін көтеру, жаңадан арнайы топтары, сыныптары бар ұлттық мектептерді ашу. Мәдени орталықтардың ұйымдас-тыруымен жексенбілік мектептердің жұмыс істеп, онда үлкендер мен балалардың өз халқының тілі мен салт-дәстүрін үйренуге мүмкіншіліктері бар. Әдетте аталмыш мектептер сыныптардың бағдарламасын, оқулық кітаптарын т.б. толығымен өз тарихи отандарынан алып отыр. Қазақстан Республикасы Президентінің «Қазақстан Республикасындағы тілдер туралы» жарлығына сәйкес оны жүзеге асыру үшін жыл сайын мектептерде, арнайы және жоғары оқу орындарында, мекемелерде, ұйымдарда тілдер апталығы мен мерекелері өткізіліп отыр. Осы шараларды жүзеге асыруда ұлттық-мәдени орталықтардың үлесі ерекше.

Республикалық, аймақтық, жергілікті ұлттық-мәдени орталықтардың белсенді арақатынасы арқасында жоғары оқу орындарында тілші, филолог,

лингвист мамандарды даярлайтын топтардың, бөлімдердің, факультеттердің саны өсуде.

Республикада жыл сайын шағын этностардың көркемөнерпаздар фестивальдарының, өлең жарыстарының, тарихи мейрам күндерінің, жазушылар шығармаларын, суретшілер көрмелерін және т.б. талқыға салу шаралары жүйелі түрде өткізілуде. Олар аудандық, қалалық, облыстық, республикалық және халықаралық байқауларға қатысып лауреат атанып отыр. Мәдени орталықтар өз қандастарының жағымды жақтарын, ұлттық ерекшеліктерін және өз халықтарының мәдениетін жан-жақты айқындайды. Осы орталықтардың нәтижесінде танысу клубтарының, спорт әуескерлерінің, әр түрлі балалар студияларының және т.б. үйірмелердің ұйымдастырылуы анық байқалады. Халықтар достығы үйлерінде, ұлттық орталықтар мен мектептерде тек қана өздерінің ғана емес, сонымен қатар туыстас т.б. ұлттардың ана тілі, мәдениеті, салт-дәстүрі, өлең-жырларымен танысуы және білуі іске асырылады.

Ұлттық-мәдени орталықтарда жастар орталығының пайда болып, олардың қаланың жоғары оқу орындарымен тығыз қарым-қатынаста болып, танымал тұлғалармен кездесулер мен кештер, ұлттық мейрамдар, түрлі жарыстарды ұйымдастырып өткізіледі. Сонымен қатар, орталықтар «Қазақстан 2030» даму стратегиясын, Елбасының жыл сайынғы қазақстандықтарға жолдауын жүзеге асыру барысында белсенділігін танытады. Көп ұлтты Қазақстанға мемлекеттік бірлік үшін, қазақстандық патриотизмді дамыту үшін жыл сайын «Достық апталығы», «Біз – қазақстандықпыз» атты шаралар ұйымдастырылып отырады.

Қазақстанда шағын этностардың ұлттық тілдерінде ақпараттық хабарлар (мерзімді басылымдар, радио және теледидар) өздерінің қызметін тұрақты түрде жүргізуде.

1992 жылы еліміздің Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Тәуелсіздігіміздің бір жылдығына арналған Қазақстан халықтарының бірінші форумында алға тартқан Қазақстан халықтарының Ассамблеясын құру туралы өзінің идеясын ашық айтты. Қазақстан халықтары Ассамблеясы Қазақстан Республикасының Президенті қарамағындағы консультативті-кеңестік ұйым ретінде құрылды. Ол 1995 жылдың 1 наурызында Қазақстан Республикасы Президенті Жарлығымен бекітілді. Ассамблеяның бірінші сессиясы 1995 жылдың 24 наурызында Алматы қаласында болып өтті. Қазақстан халықтарының Ассамблеясы туралы 2002 жылғы ережеге байланысты ол Қазақстан Республикасының Президенті жанындағы кеңесші органы болып табылады. Ассамблеяның шешімдері кепілдемелік сипатқа ие болып ұйымның басшысы ретінде Қазақстан Республикасының Президенті тағайындалды. Ассамблея мүшелерінің ұсынысымен, Республика Президенті бекіткен ұйымның төрағасының екі кеңесшісі де тағайындалды [3-6]. Ассамблея ережесіне сәйкес оның құрамын Қазақстан Республикасының Президенті анықтайды, ал оған кандидаттар Астана және Алматы қалалары және облыстары құрамындағы Кіші халықтар ассамблеясының пропорционалды қағидалары негізінде ұсынылады. Сонымен қатар Ассамблея мүшелігіне Қазақстанның Кіші

халықтар ассамблеясының аймақтық пропорционалды принциптері бойынша ұсынылды. Кіші халықтар ассамблеясы басты облыстық әкімшілік жа-нындағы кеңесші орган болып табылды. Олар әр облыстарда ұлттық-мәдени орталықтардың өкілдіктерінен құралып, ал құрамы ардагерлер кеңесі, облыс әкімшілігі және маслихаттардың келісімімен жеке бекіте отырып басты облыс әкімшілігімен басқарылды.

Іс жүзінде Ассамблея Республика Президентінің жарлығымен немесе үш өкілінің өтініші бойынша шақырылады. Осы жұмысты жүргізу үшін мәжіліс аралығында Ассамблеяның ұлттық-мәдени орталығы, ардагерлер кеңесі, Кіші ассамблея басшылары және оның ішкі құрамдары шақырылады. Ассамблея кеңесі осы органның өкілділігінің орынбасары қызметін атқарады. Ассамблея қызметі республикалық бюджет және облыстық, сонымен қатар өз еркімен қолдау көрсететіндер есебімен қамтамасыз етіледі.

Ассамблеяның ұйымдастырылуы және қызметінің тоқтатылуы Республика Президентінің жарлығымен немесе Ассамблеяның үштен екі мүшелерінің ұсынысымен жүзеге асырылады.

Аталмыш жылдары Ассамблеяның қызметі төмендегі шешімдер бойынша бағытталды:

– ұлтаралық келісім және қоғамдағы тұрақтылықты сақтауға үлес қосу;

– мемлекеттік саясатты жүргізу, ресми мемлекет қызметкерлерінің арасындағы достық қарым-қатынасты нығайту, сонымен қатар Қазақстан Республикасының әр түрлі ұлт өкілдерінің достық қарым-қатынасын, олардың рухани мәдениетін көтеру, халықтарды теңдік қағидаларын сақтау негізінде дамыту;

– өркениетті және демократиялық нормаларға сүйенген азаматтардың саяси мәдениетін қалыптастыру;

– мемлекетте жүргізіліп отырған ұлттық саясатта әр түрлі ұлттардың мүдделерінің тіркеуін қамтамасыз ету;

– қоғамда пайда болған әлеуметтік қарама-қайшылықты шешу жолдарын қарастыру [7-8].

Өздерінің тұрақты жұмыстарының мәніне және мағынасына қарай Ассамблеяның алдарында тұрған мақсаттары мен міндеттеріне сәйкес қоғамдағы ұлтаралық татулықтың сақталуын нығайту, Қазақстан халықтарының этникалық мәдениеті мен тілін дамыту республикамыздың Президентіне және оның қызметіндегі грант есебінде Қазақстан азаматтарының еркіндігі мен құқықтарының сақталуын, олардың ұлттық-әлеуметтік міндеткерліктеріне қарамастан қадағалау болып табылады.

Бүгінгі күнде Ассамблеяның құрамында 339 мүшесі бар, олар жалпы алғанда аймақтық және республикалық ұлттық-мәдени орталықтардың мүддесін қорғайды. Сонымен қатар Ассамблея қызмет еткен жылдарында Қазақстан қоғамының болашағымен байланысты экономикалық және саяси реформаларды, қоғамның әлеуметтік-саяси өміріндегі маңызды мәселелерді талқылайды.

Қазақстан халықтары Ассамблеясының 13 жылдық қызметінің негізгі нәтижелері мен табыстары:

1. Жалпы республикалық референдумдарды өткізуге ықпал білдіруі.

2. Олардың қоғамның бірлігін қамтамасыз ететін, іс тәжірибесінің нәтижесін, саяси жағдайларын, пікірлерін қайта қарауға талап қою. Осыған сәйкес Ассамблея мыналарды жүзеге асырады:

- елдегі саяси тұрақтылықты және ұлтаралық келісімді сақтауға көмек көрсету;
- Қазақстан территориясында тұратын ұлт өкілдері арасындағы достық қарым-қатынасты дамыту, мемлекеттік саясатты жүргізуді қайта қарау ұсыныстарын жүргізу;
- демократиялық және өркениеттік нормаларға сүйенетін саяси мәдениетті азаматтарды қалыптастыру;
- Қазақстан халықтарының көптүрлі этникалық қызығушылықтарына баға беру.

3. Ұлтаралық саясат аймағында жаңа қоғамдық заң жобаларының рөлін күшейтуі. Қоғамдық сарапшылардың жаңа заң жобаларының құқықтарын қолдана отырып Ассамблеяның мына заң жобаларының жасалуына белсене қатысуы: «Қоғамдық бірлестік», «Мәдениет», «Қазақстан Республикасының тілдері» туралы, т.б.

4. Қазақстанның ұлтаралық қатынастарының мәселесін шешуге ізденісі жолында ТМД елдерінің ішінде біраз тәжірибе жинауы [9]. Республика Конституциясына 2007 жылы енгізілген өзгерістерге байланысты Қазақстанның сайланған жаңа

мәжілісінен Ассамблея мүшелеріне 9 орын бөлінгенінің орны ерекше.

1. Тлепина Ш.В. *Национально-культурные центры Республики Казахстан (1985-1995гг.): Автореф. дис. канд. ист. наук.* - Алматы, 1997.
2. Заславская М.Б. *Политические партии и общественные объединения Казахстана на современном этапе развития.* - Алматы, 1996.
3. *Об образовании Ассамблеи народов Казахстана: Указ Президента РК от 1 марта 1995 г. // Собрание актов Президента и Правительства РК. -1995. - № 8. - С.43.*
4. *Положение об Ассамблее народов Казахстана: Утвержден Указом Президента РК от 1 марта 1995 г. // Собрание актов Президента и Правительства РК. -1995. - № 8. - С.34-47.*
5. Назарбаев Н.А. *За мир и согласие в нашем общем доме (Доклад Президента на I сессии Ассамблеи народов Казахстана, состоявшейся в Алматы 24 марта 1995 года) // Казахстан – мировое сообщество. – 1995. - № 1.*
6. *О стратегии Ассамблеи народов Казахстана: Указ Президента РК от 26 апреля 2002 г. № 856 // Собрание актов Президента и Правительства РК. -2002. -№ 11. – С.82.*
7. *Ассамблея народов Казахстана: Сборник материалов / Сост.: О.Г. Дымов и др. – Алматы, 1997.*
8. *Народы Казахстана. Энциклопедический справочник. - Алматы, 2003.*
9. *Информационно-справочный бюллетень Ассамблеи народов Казахстана. – Астана, 2002.*

Хабижанова Гульнара Булатовна
к.и.н., доцент КазНУ им. аль-Фараби

ИЗ РАННЕСРЕДНЕВЕКОВОЙ ИСТОРИИ ВЗАИМОСВЯЗЕЙ ТЮРКСКИХ ПЛЕМЕН

Для периода раннего средневековья, когда образовывались племенные союзы, в качестве их основных характеристик, можно указать на их недолговременность и непостоянство. В условиях частых миграционных процессов одни племена покидали союзы, другие частично или полностью входили в них. В этой связи по-прежнему актуально звучит высказанная в свое время известным ученым С.П. Толстовым точка зрения на механизм процессов этногенеза тюркских племен. Так, характеризуя политическую ситуацию Центральной Азии в VIII в., наиболее важными результатами которой были складывание карлукского союза в Семиречье и восточной части бассейна реки Сырдарья, а также образование огузского союза племен на нижнем течении Сырдарьи, исследователь считал, что, например, в западном регионе современной территории Казахстана определяющими моментами с этого времени, т.е. с VIII по XI вв., были «...процессы взаимодействия аборигенных дахо-массагетских и алано-сарматских элементов с самыми разнообразными этнографическими включениями, занесенными на территорию Средней Азии в период войн каганата на востоке и западе». Итогом этого процесса, как отмечал далее указанный автор, стало

образование совокупности племен различного происхождения и сложного этнографического состава, которая была представлена генеалогией племен Махмуда Кашгарского [1, с.200]. У Рашид ад-Дина мы также видим, что в составе огузов находятся племена, которые когда-то противостояли им и были частью больших племенных объединений, таких, как кыпчак, карлук, калач, канглы.

В конце X в. на территории Кашгара и Семиречья образовалось Караханидское государство, основой которого стали тюркские племена. Для этнической истории Казахстана период пребывания племен в составе этого политического образования имел большое значение. В этот период происходило объединение этнических групп и культурное взаимовлияние населения Восточного Туркестана. Одним из самых крупных племен, расселившихся в районе Семиречья и по Сырдарье были карлуки. Другим большим по численности тюркским племенным объединением были чигили. У Махмуда Кашгарского в его книге «Диуан лугат ат-тюрк» на берегах реки Чу упоминается племя чеклы, некоторые современные ученые связывают название казахского рода шекты. Это упоминание относится к XI в [2, с.236]. Ранними предками этого племени вероятно

были чики, которые позднее возможно вошли в состав чигилей. В указанный период чигили – тюркское племя расселялось в районе Тараза и к северо-востоку от оз. Иссык-Куль. В VIII-X вв. племена чигилей входили в состав карлукского политического объединения [3, с.418]. Источники описывают его как богатый народ, владеющий большими стадами крупного рогатого скота, имеющим, как и карлуки, города и селения. Ибн Хордадбех приводит перечень тюркских народов, среди которых упоминаются джигиры, которых исследователи сопоставляют с чигилями, по позднейшим сведениям проживавшим частью у Тараза, частью к востоку от Иссык-Куля. Приведенный средневековым автором Ибн Хордадбехом список тюркских племен, по-видимому соответствовал VIII в. Так, он писал: «Страны тюрков: токузгузы – их область самая большая из тюркских стран, они граничат с Китаем (Син), Тибетом и карлуками. (Затем) кимаки, гузы, джигиры, печенеги, тюргеши, азгиши, кипчаки, киргизы, у которых есть мускус; карлуки и халаджи, а они по эту сторону реки. А в г. Фарабе находятся (одновременно) отряды мусульман и отряды тюрков-карлуков. Всего городов тюрков – 16» [4, с.144].

Источники передают также сведения об области карлуков и их соседях чигилей: «К востоку от нее – некоторая часть областей Тибета, области йагма и тогузгузов, к югу – некоторая часть областей йагма и области Мавераннахр, к западу – области гузов и к северу – пределы тухсийцев, чигилей и тогуз-гузов. Это область (халлухов), заселенная и самая богатая среди всех тюркских областей...Тонг и Талхиза – два селения, расположенные между горами, на самой границе между чигилями и халлухами, поблизости от озера Иссык-Куль. Жители воинственные, смелые и доблестные» [5, с.48-49].

В X-XI вв. чики продвинулись к бассейну реки Чу и «вошли, видимо, в состав чигилей, живших по соседству с тюргешами в северной части современной Киргизии. Мусульманские авторы (Гардизи, Ауфи, Махмуд Кашгарский) относили их к объединению тюркоязычных карлуков, которые жили в УШ в. в Западном Алтае» [6, с.81]. В эпоху Караханидов чигили имели кочевья в долинах рек Или и Таласа. История чигилей как племен хазладжей (калачей, алаш), тухси, кыргызов и кипчаков тесно связана с историей западных тюрков, в зависимости от которых они находились. Так, по легендам прослеживается этническая взаимосвязь чигилей с кыргызами. «Согласно информации анонимного автора XI века, сын Яфета Тюрк в поисках нового юрта прибыл на Иссык-Куль и остался там жить, назвав местность Ондук арт. Тюрк имел четырех сыновей – Чигиль (по башкирскому санжыра, написанному Рашид ад Динном и Абул-Гази – Хакел), Барскан (Берседжер), Тон (Тутук) и Илак (Эмлак)». Среди племен, находившихся на данном этапе развития вместе с чигилями, были также племена кесек, теит (сравните с доит – ураном племен Алимуды): эти племена активно взаимодействовали с кыргызами. Кыргызские исследователи относят формирование племен теит, кесек к древнетюркской эпохе [7, с.127].

Реконструируя раннюю историю чигилей, неко-

торые авторы пытались выявить их раннее название. Так, в 981 г. путешественник Ван Янь-дэ на территории Турфанского княжества упоминает народ с названием Большие и малые чжунь-юнь. Дж.Р. Гамильтон склонен отождествить их, с одной стороны, с этнонимом в хотанском языке *súhúda*, с другой стороны – с чу-юе, одним из тюркских племен Западного Тюркского (Тюргешского) каганата. Г. Вейль сравнивает этот хотанский этноним с *šimul*, а П. Пелью – с чу-юе и понимает его как чигили. Дж. Р. Гамильтон, реконструируя чтение иероглифа чжунь-юнь в форме чюгюль, предлагает отождествление их тоже с чигилями. У Ю.Зуева также читаем чу-юе как чугыл, чигиль и чуми – чумыл, чумул.

Некоторые авторы сближают название чигилей с тюркским племенем шато и чуюэ, а также с огузским племенем байарку. Так, Ю.Зуев пишет: «Автор Старой редакции «Истории Пяти династий» сообщает, что родоначальником чигилей-шато был Ба-е (<b'wat-iaí <baġa~baġar). Транскрипционная метатеза в данном случае легко устанавливается тем, что теми же иероглифами записано название огузского племени байар-ку. «Байар - имя Бога в языке уйгуров и в Туркестане», - писал Абу Хайан. Напомним, что в иероглифической записи чуюэ (чигиль) заключена информация: «местожительство (бога) Луны». В древнетюркское время в орбиту манихейских конфессиональных связей было вовлечено большинство тюркских племен. В первую очередь, это западные тюрки, тюргеши и кара-тюргеши с входившими в их состав ас и тухс, чигили, чумули, карлуки, кимеки, байарку, кара-йагма и кара-игиль» [8, с.257, 259].

Связь древних чиков с огузами подтверждает сохранившийся туркменский этноним «чик», который свое происхождение соотносит с Алтаем. Возможно, в VIII-IX вв. чики с огузами перекочевали на Тянь-Шань. Разбирая современный состав казахского племени шекты, можно обнаружить подразделение кыргызов, что в свою очередь свидетельствует о древних связях шекты с кыргызами. Чигили, по данным Ибн Хордадбека жили в IX веке на юге Центральной Азии вместе с огузами, азгишами, карлуками. Так как анонимный автор источника «Худуд ал-Алам» сообщал, что в Иссык-Кульской котловине проживали племена тухси, азов и чигилей, то между этими племенами, которые затем вошли в состав государства Караханидов, существовали тесные этнокультурные и этногенетические связи. Эти же племена кочевали по Илийской долине в Восточном Туркестане. По Гардизи юрты чигилей повсеместно располагались между городами Тон и Барсхан. Махмуд Кашгари отмечал, например, что тухсийцев называют также тухси-чигиль. В своей книге «Диван лугат ат-тюрк» М.Кашгари пишет также о близости традиций и обычаев в торговле скотом у тухсийцев, чигилей и йагма.

Первая четверть X в. ознаменовалась образованием государства Ляо в Центральной Азии. Кочевые племена киданей (цидань), сведения о которых в источниках встречаются с IV в. н.э., усилившись, подчиняют своей власти соседние народы. Возвышению киданей способствовало падение китайской империи Тан. Границы этого некогда могущественного государства, регулировавшего отношения в течение трех столетий с непокорными тюркскими и тунгуско-

маньчжурскими племенами, простирались от берегов Тихого океана до границ Средней Азии. С образованием империи Ляо изменилась этническая картина расположения племен Центральной Азии. В XI в. начинается миграционная волна под давлением киданей на запад, благодаря чему мы узнаем, что соседями найманов в тот период были племена канглы. Абулгази сообщает, что огузы (туркмены) двинулись с насиженных мест под давлением киданей, найманов и канглы. «Ближе всех [других] илей к туркменам жили хатаи, канклы и найманы. Эти или стали нападать на оставшихся туркмен. [Туркмены] покинули все эти юрты - Иссык-Куль, Алмалык, Сайрам, горы Улуг-таг и Кичик-таг - и пришли к устью реки Сыр» [9, с.57].

В 1125 г. государство киданей распалось вследствие образования на территории северного Китая государства чжурчжэней, народа тунгусского, происхождения, основавшим династию Цзинь («золотая»). Часть киданей признала власть чжурчжэней, другая часть, возглавляемая последним представителем Ляоской династии Елюй Даши, ушла на запад, вызвав новую волну миграционных движений племен. С этого времени кидани в источниках начинают называться кара-китаями, образованное ими новое государство на западе получает наименование Западное Ляо (Си Ляо). С этим государственным образованием непосредственно была связана и история многих тюркских племен. Новое государство имело опору в виде киданьских переселенцев XI в. В него вошли также местные тюркоязычные народы Средней Азии и частично Восточного Туркестана (уйгурский правитель был вассалом киданей, найманы также платили им дань). Империю Елюй Даши китайцы называли Си Ляо, а монголы - Хара-Хитай, ее центр был в Семиречье».

Знаменитая битва 1141 г. в Катванской степи между кара-китаями и войсками сельджукского султана Синджара, завершившаяся полным поражением мусульман, утвердила господство кара-китаев в Семиречье и Туркестане. Для тюркских племен, находившихся на разных уровнях взаимоотношений с киданями в период их господства, это было время не столько борьбы за освобождение от их влияния,

сколько периодом накопления сил для создания собственной государственности.

В первой половине XII в. владельцам Хорезма пришлось столкнуться с тюркскими племенами, жившими на побережье Каспия и в низовьях Волги. При хорезмшахе Мухаммаде ибн Ануш-тегине, как сообщает Ибн ал-Асир, «...один из тюркских государей собрал войска и направился в Хорезм в то время когда Мухаммад отсутствовал там. Тогрултегин Икинчи, отец которого раньше был хорезмшахом, находился у султана Синджара, бежал от него, присоединился к тюркам (и пошел с ними) на Хорезм. Когда хорезмшах Мухаммад услышал об этом, он поспешил в Хорезм и послал (людей) к Синджару, прося у него помощи. Синджар был в Нишапуре и выступил с войском к нему....когда (Мухаммад) приблизился к Хорезму, тюрки ушли в Мангышлак...» [10, с.232]. При хорезмшахе Текеше Мангышлак был завоеван. Под тюрками в источнике, считал исследователь С.Г. Агаджанов в труде, посвященном огузам, следует подразумевать племена кипчакского объединения [11, с.247].

Таким образом, выявляя ранние взаимосвязи тюркских племен, находившихся в составе крупных государственных образований Центральной Азии – государства Караханидов, каракитаев, хорезмшахов можно предположить, что позднее их историческая судьба, вероятно, была связана с этнополитическим объединением кипчаков, сформировавшемся к XI в. на территории Казахстана и сыгравшем, как известно, важнейшую роль в процессах этногенеза будущих казахских племен.

-
1. Толстов С.П. Основные вопросы древней истории Средней Азии//ВДИ. – 1938. - №1(2).- С.176-203.
 2. Қазақ Совет Энциклопедиясы. – т.12. – Алматы, 1978.
 3. Кыргыз тарихы. - Бишкек, 2003.
 4. МИТТ. М.-Л., 1939, т.1.
 5. МИКК., Бишкек, 2002.
 6. История Тувы. Т.1, М., 1964.
 7. Акеров Т. Древние кыргызы и Великая степь. -Бишкек, 2005.
 8. Зуев. Ю. Ранние тюрки. - Алматы, 2002.
 9. Кононов А.Н. Родословная туркмен. Сочинение Абулгази. - М.-Л., 1958.
 10. Ибн ал-Асир. Полный свод истории. – Ташкент, 2006.
 11. Агаджанов С.Г. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX-XIII вв. – Ашхабад, 1969.

Алимгазинов Кайрат Шакаримович

к.и.н., доцент, старший научный сотрудник Отдела Методологии истории, историографии и источниковедения ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова КН МОН РК

ЕВРО-АМЕРИКАНСКАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ ПРОБЛЕМ ИССЛЕДОВАНИЯ ЭЛЕКТРОННЫХ ИСТОРИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКОВ

Современная история получает отражение в новых формах исторических источников. Информация о человеческой деятельности содержится, наряду с привычными для исследователей, также и на нетрадиционных, именуемых электронными, носителях. В Стратегическом плане развития Республики Казахстан до 2020 года подчеркивается, что стремительное развитие информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) становятся важными факторами модернизации общества, влияя не только на экономические показатели, но и на социальные, политические процессы [1]. Устойчивое развитие инфраструктуры ИКТ, которое переживают постсоветские страны за последнее десятилетие, определяет паритетную основу факторов историко-культурных преобразований в государствах [2, pp. 1-2]. В источниковедческом преломлении содержание процессов информатизации приобретает статус исторического источника, с особой, электронной средой его появления и функционирования.

Актуальность введения в научный оборот электронных источников, определено принятием концепции Электронного Правительства Казахстана. В официальных релизах приводятся данные о высокой степени интеграции делопроизводственной документации центральных и местных государственных учреждений в цифровой формат: доля электронных документов в общем разрезе документопотока 37 центральных государственных органов в среднем составляет 52,2%, для местных государственных органов этот показатель превышает 20%, для некоторых же исполнительных органов применяется практика составления документов только в электронном виде. Источниковедческая значимость данных материалов для всестороннего изучения современной истории Казахстана несомненна.

Содержательное отражение исторических процессов в электронной среде Интернет, формулирует постановку ключевой проблемы – насколько объективна извлекаемая историческая информация и каковы формы и способы ее применения в исследовательской практике. Очевидно, что использование электронных исторических источников должно сопровождаться решением вопросов описания, рекомендациями использования, разработкой приемов анализа. Решение такой задачи – область источниковедческой эвристики, когда «на первый план выдвигаются проблемы метода, а более конкретно – методологии изучения источников познания человеческой деятельности, совершенствования информационной основы, методов верификации социальной информации, ее надежности и репрезентативности» [3, с. 8].

Вопросы научного описания, исследования электронной информации имеют сложившуюся традицию в евро-американской историографии. Зародившиеся в

недрах военных структур США, сетевые технологии преследовали прежде всего научно-исследовательские задачи. Выделение сетевых технологий как стратегического национального ресурса, определило повышенный интерес исторического сообщества к использованию и включению в научно-информационное поле гуманитарных исследований виртуальную сеть. Поэтому можно утверждать, что начало научно-исторического осмысления Интернет связано с публикациями американских историков.

Возможность историко-культурного использования электронных форм презентации информации отмечена была еще В. Бушем (V. Bush), который будучи в середине прошлого века, в послевоенный период, директором канцелярии военного ведомства США по развитию научных исследований, обратил внимание на необходимость пересмотра стратегических национальных векторов общественного развития с военных доктрин на формирование обширного запаса человеческих знаний в форме общедоступной и полезной инфоструктуры. Именно таким термином в 1945 году В. Буш обозначил знакомые теперь каждому современному человеку информационные технологии Интернет. Тогда же он предложил целый комплекс мер по его разработке и предложений по последующей реализации. Поэтому справедливо можно рассматривать его как одного из предшественников научного подхода к исследованию электронного источника. Идея инфоструктуры изложена им в работе «Как мы можем думать» («As We May Think») в журнале «Atlantic Monthly» [4, с. 254-261, 5].

К числу первых исследователей электронных документов относят также Ч. Доллара (Ch. Dollar), одного из основоположников Архивной школы Университета Британской Колумбии, автора книги «Аутентичные электронные документы: стратегия обеспечения долговременного доступа» (Authentic Electronic Records: Strategies for Long Term Access, 2000) [6, с. 14].

Вопросы теории и практики исторического анализа электронных текстов получили комплексное освещение в исследованиях С. Шрайбмэн (S. Schreibman), Р. Сайменс (R. Siemens), Дж. Унсворт (J. Unsworth) [7]. Инновации, что происходят в современной гуманитарной мысли, подчеркивают авторы, связаны с компьютеризацией научного знания. Последняя формирует пространство исследовательской парадигмы, метод эвристики в гуманитарных науках, придавая последним черты научной строгости. В коллективном издании получили освещение проблемы методологии изучения электронных источников [7, с. 145-254]. С. Шрайбмэн в работе «Computer-mediated Texts and Textuality: Theory and Practice» [8, с. 283-293] затронула один из

остающихся до сего времени открытым вопрос об особенностях интернет-текстов как социальных информантов. Медиатекст, по выражению исследовательницы, следует воспринимать как форму источника информации, и поэтому при его изучении следует использовать аналогичные для этого подходы. Подчеркивается, что Руководящие принципы кодировки текстов в Интернет – Encoding Initiative (TEI), наряду с описанием технических спецификаций, содержат критерии для информации как текстов с иерархией внутреннего контента: вложенные в гипертекст (как электронный источник – А.К.) аудио-, видеообъектов, иерархия по разделам, гиперссылкам, спискам и т.п., что вкуче представляют материал для исследований. Впрочем, даже тогда данный подход исследования электронного текста, хотя и был определенным достижением и имел практическое значение, широко дискутировался. Последние в большинстве своем носили характер споров по частным вопросам корректности электронной презентации исторического нарратива.

Позиции Н. Иде (N. Ide), Е. Милонаса (E. Mylonas) Д. Дюранда (D. Durand), А. Ренера (A. Renear), касательно вопросов иерархизации гипертекстов, их описании, проблемы отсутствия общепринятой структуры электронного текста, корректности научно-справочного аппарата гуманитарных исследований на базе онлайн-ресурсов, получили обобщающее изложение в совместной работе [9]. Исследование было опубликовано впервые в январе 1993 года, после цикла докладов авторов на конференциях по использованию вычислительной техники в гуманитарных науках.

Основным исходным посылом использования приемов формализации для анализа содержания информационных сообщений, выступило представление о том, что «текст представляет собой упорядоченную иерархию содержания объектов», которые поддаются количественной формализации. Идея была связана с определенными подходами к обработке текста и ее кодировке. Следует оговориться, что имели ввиду авторы, говоря о приемах формализации текстовой информации, поскольку общеизвестно, что анализ текстов имеют уже устоявшуюся традицию, связанную с методикой контент-анализа, в том числе и в истории [10, с. 364-369].

Речь идет об обосновании корректности использования контент-аналитических исследований как формализации текстов, размещенных в открытой среде Интернет, содержание которых, в зависимости от потребностей авторов и редакторов, а порой и пользователей, может быть видоизменено. Как правило, в таком случае важно помнить о том, что высокая степень статистической ошибки контент-анализа. Исследователи, во избежание такового, а также для соблюдения правил формализации текстов для последующего количественного анализа, предложили учитывать не всякое словесное выражение, термин, категорию как возможных индикаторов для изучения гипертекста, а только часть структурированной, точнее закодированной, согласно правил отображения знаков языком гипертекстовой разметки, текстовой информации.

Очевидно, что выработка общих подходов кодировки текстов важна не только с точки зрения разрешения вопросов логики и методологии гуманитарных исследований Интернета, но и с позиции того, как правильнее следует отображать веб-ресурсы при использовании их в качестве ссылок в системе научно-справочного аппарата.

Затрагивая технические аспекты проблемы текстов в среде Интернет, Н. Иде и Е. Милонас предложили, на наш взгляд, важные для решения задач источниковедческого описания электронного источника и структуризации содержащейся в нем информации, критерии. Это – принцип внутренней иерархизации как определение ключевых индикаторов сообщения, выявления первичных и вторичных информантов как основных и второстепенных элементов текста. Предложенный подход иерархизации при источниковедческом изучении электронного нарратива актуален и тем, что можно выделить основную информацию, которая, собственно, и формирует содержание источника. Информация в последнем не статична, она изменяется. Однако все еще остается сам основной текст, соотносящийся с видоизмененными главами и структурой. Аргумент выглядит следующим образом: конструкция статичной иерархии текстового содержания, позволяет говорить о том, что это один и тот же гипертекст [9]. Разумеется, утверждение не носит аксиоматический характер и можно обнаружить почву для обсуждения, который в рамках постановочного дискурса источниковедческой эвристики важен как предложенный принцип структуризации информации в электронном источнике.

Конструктивные предложения о необходимости выработки общей методологической платформы высказали уже в 90-ые годы прошлого века Дж. МакГанн (J. McGann) и П. Шиллингсбург (P. Shillingsburg) и другие, которые видели в электронном тексте прежде всего продукт социального взаимодействия множества агентов: автора, редактора, издателя и т.д. [8, с. 288-291]. Эти идейные течения положили начало серии публикаций о критическом отношении к его содержанию. По мнению П. Доорна, так называемая новая филология сменила герменевтический вектор от авторов и редакторов текстов в сторону читателей, т.е. тех кто потребляет содержание самих текстов. Для постмодернистской гуманитарной мысли, по мнению ученого, это выразилось в перемене исследовательских интересов: теперь же, вместо традиционного изучения власти и государства, больше внимания стало уделяться анализу «исторической ситуации» текстов, изучению их функций во времени и пространстве, а также во взаимодействии с их социальным контекстом [11, с. 44].

Очевидным достижением исследователей является разработка общих критериев классификации и методологических подходов изучения электронного источника как самостоятельного, имеющего идентифицируемые, с точки зрения источниковедения, признаки как объекта исследования. Было обращено внимание на такое свойство электронного источника, как динамичность, т.е. изменчивость, его содержания, времени и места появления как особенностей,

которые затрудняют процедуру атрибуции электронных текстов, когда важно выдержать формат научной публикации.

Другую особенность электронных источников подчеркивает М. Ханна (M. Hanna). Существует круг вопросов, связанных с сохранностью этих документальных ресурсов. Важная цифровая информация, терялась и продолжает теряться в глобальном масштабе. Обеспечение ее долговременного сохранения связано с пониманием того, что наука – это итерационный процесс, где каждое поколение исследователей вырастает на работе своих предшественников. Скоротечный рост электронной информации и осознание учеными цифровых текстов как существенной части результатов своих исследований, при их потере может нарушить циклы репродукции нового научного знания [12, с. 15]. Действительно, проблема сохранения цифрового информационного наследия и его научного описания требует несколько иного подхода, в отличие от печатных данных: их невозможно перенести на микрофильм или бумагу, так как тогда нарушается динамическая функциональность гипермедиа, свойство внутренней взаимосвязи посредством гиперссылок, которые также могут выступить интерпретирующей компонентой при изучении электронного источника.

Анализ прошлого и проблемы научной презентации исторического наследия в новых формах консервации в информационный век, изложен в коллективной работе О. Боонстра (O. Boonstra), Л. Брере (L. Breure), П. Доорна (P. Doorn) «Прошлое, настоящее и будущее исторической научной информации» («Past, Present and Future of Historical Information Science») [11], впервые опубликованной летом 2004 года в журнале историко-социальных исследований «Historische Sozialforschung». Работа дает оценку результатам исследований последних двух десятилетий по внедрению информационных технологий в историю. Несмотря на тот факт, что многое было достигнуто, указываются сложности междисциплинарных исследований. Подчеркивается, что нарастающая тенденция увеличения цифровых исторических источников, не отмечается достаточным вниманием к освоению количественных методов обработки и анализа информации. Низкий уровень квантификации истории определяет актуальность выработки на данном этапе адекватной инфраструктуры для будущих исследований информации, вырабатываемой современным обществом. Перевод источников в машиночитаемый формат, их компьютерная организация в соответствии с научными задачами, а также электронная публикация источника – это основополагающая идея компьютеризации научного знания, по мнению авторов книги (цитируется по [13, с. 81]). Как отмечает Л.И. Бородин, обширный аналитический материал, представленный О. Боонстра, Л. Брере и П. Доорном, их обобщения и концепции требуют обстоятельного анализа в границах отдельной работы, как оценка текущего состояния исторической информатики, проблем и перспектив ее развития [14, с. 7-8].

Показательной в отношении предметного изучения и описания научных ресурсов Интернет, пред-

ставляется работа немецкого исследователя К. Лефтли (C. Leftley) [15], где автор предлагает выделять прикладные тематические направления научной интернет-эвристики. По его мнению, это обусловлено высоким уровнем интеграции научной мысли в Интернет, соответственно, важно формировать научное представление об интернет-источнике.

Затрагивая тему инновационных тенденций современной гуманитарной мысли, хотелось бы обратить внимание на работу американского историка Р. Таунсенда (R. Townsend) «Есть ли будущее у журналов в области гуманитарных наук?» (Is There a Future for Journals in the Humanities?), опубликованной в сентябре 2009 года в блогах официального сайта Американской исторической ассоциации (American Historical Association – <http://www.historians.org/>) – <http://blog.historians.org/>. Публикация подготовлена как рецензия на опубликованный аналитический отчет М. Уолтэм (M. Waltham) «The Future of Scholarly Journals Publishing Among Social Science and Humanities Associations». Исследование М. Уолтэм является одной из первых обобщающих работ по динамике эволюции развития и востребованности печатных научных журналов по гуманитарным наукам. Исследование, инициированное как комплексное изучение экономической целесообразности печатных журналов в век цифровых технологий, по мнению Р.Таунсенда, лишь отправная точка дискуссий о формате будущих научных изданий [16]. Как известно, для американских коллег использование информационных ресурсов Интернет как быстрого и доступного средства публикации результатов своих исследований и как источника научной информации, достаточно распространенная практика. В этой связи заметное снижение «интереса» к печатным изданиям молодого и среднего поколения исследователей, отмеченные исследователями [17-18], закономерно.

Интернет-исследования и вопросы разработки инновационных форм консервации исторического наследия получили отражения в работах Р. Розенцвейга (R. Rosenzweig). Деятельность созданного им Центра истории и новых средств информации (Center for History and New Media – CHNM, <http://chnm.gmu.edu/>) при Университете Дж. Мейсона, была направлена на использование цифровой информации и компьютерных технологий в истории, расширения сферы исторических исследований, демократизации подходов и приемов научной эвристики, обеспечения широкого доступа к результатам исторических работ, представлении современных механизмов сохранения прошлого. Ключевым направлением исследований было выделено изучение возможностей Интернет для исторической науки.

Сегодня научные разработки и банки данных CHNM ежегодно используют в своих работах около одного миллиона исследователей. Электронное средство консервации и презентации истории, по мнению Р. Розенцвейга, способствует демократическому пониманию прошлого, популяризации академической науки. Занимая пост вице-президента по исследованиям Американской исторической ассоциации, он стал инициатором

проведения ряда научных форумов и исследований на стыке истории и технологии Интернет. Последняя по мнению ученого, станет основой для формирования области цифровой истории как научного направления. В рамках этих идей Р. Розенцвейг предложил свое понимание содержания и способов исследования информации в Интернет. Эпистемой его рассуждений стал один из наиболее успешных онлайн-проектов CHNM – «September 11 Digital Archive» (<http://911digitalarchive.org/>), посвященного сохранению коллективной памяти нации о теракте 11 сентября 2001 года. Цифровой архив числится в постоянных электронных коллекциях библиотеки Конгресса США с 2003 года. По утверждению автора, при изучении современной истории важно понимать значение инновационных форм сохранения и презентации исторического прошлого. На примерах реализованных цифровых проектов, посвященных истории США, Р. Розенцвейг показал открывающиеся перспективы современного источниковедческого инструментария. Поскольку и сами технологии удаленного информационного доступа, относительно новы, на данном этапе предпочтительнее выработать банк исторических онлайн-данных, собирая как можно больше и разнообразней сюжетов прошлого и настоящего [19].

Иной позиции относительно содержания электронных источников придерживаются Л. Шопес (L. Shopes) [20], Д. Причард (J. Pritchard) [21]. По их заключению, имеющееся среди историков представление об устной истории следует расширить пониманием ее как упорядоченного диалога между людьми о прошлом и о современной истории, либерально трактуемого события, письменного отчета, записанного со слов очевидца. Тогда историческую значимость приобретает зафиксированная различными способами информация, в том числе электронная. Цифровая культура привнесла другие разнообразные формы устной истории, выступает в качестве средства сохранения исторического наследия, является одним из элементов, который делает изучение истории как бы из первых рук.

В то же время Р. Таунсенд отмечает, что замечания о «консервативном» характере дисциплинарной практики исторических исследований сейчас уже неуместны, упоминая исследования, выстроенные на основе анализа электронных баз данных. Другие же, подчеркивая, что в последние годы все большее внимание уделяется возможностям цифровой истории, видят в этом новые ресурсы, инструменты и новые возможности научной эвристики (M. Romaniello), особое удовлетворение историков от вовлеченности в процесс квантификации рассматривают как приобретение ключевых навыков для изучения истории (A. Jones): различные способы доказательств как установление причинно-следственных связей, наряду с более традиционными темами и подходами описательной истории.

Впрочем, квантификация истории всегда связывалась и связана с инновациями в исследованиях. Нельзя тут обойти стороной работу известного советолога, возглавлявшего в свое время

комитет Американской исторической ассоциации по квантитативной истории, Д. Роунея (D. Rowney), специализирующегося на использовании количественных методов при исследовании социальных процессов стран Восточной Европы и Евразийского континента. Одно из ранних монографических исследований ученого «Quantitative history. Selected Readings in the Quantitative Analysis of Historical Data», изданное в 1969 году, представляет собой результат количественного анализа вопросов агроэкономической и социальной истории СССР в начале XX века. В работе изучены также методы, которые использовались советскими историками для качественной интерпретации статистических данных, в том числе текстового исторического нарратива. Особое внимание уделено освещению методологических и практических вопросов количественных исследований в истории [22]. А. Бриггс (A. Briggs) в 1973 году в статье «Doing the New History», опубликованной в «Journal of Interdisciplinary History», анализируя его работу, в частности отмечала, что квантификация истории Д. Роунеем имеет удвоенное значение: это один из самых ранних примеров того, что несомненно формирует жанр. Работа содержит открытые предложения, которые могут быть восприняты как обучение жанру или как для рабочего обсуждения направления исторических исследований, хотя эта ориентация становится все более популярным в США, в отличие от Великобритании или Европы, где только обсуждается возможность использования количественных методов [23, с. 555].

С 1998 года практика аналитических обзоров электронных ресурсов все более привлекает исследователей. Так, А. МакМичел (A. McMichael) начало вовлечения в научный оборот электронных данных связывает с формированием исторических научно-образовательных веб-сайтов, таких как H-Net (History-Net) [24]. Историки, размышляя о последнем двадцатилетии исторического процесса, вынуждены принимать Интернет при анализе явлений социальной жизни, культуры, политики, экономики, государства и общества в целом. Если ранее констатировали демократизацию общества как последствие государственных преобразований, то теперь приходится говорить о демократизации информации как ключевого постулата при изучении современной истории [25]. Отметим также публикации К. Смита (C. Smith), Д. Кэйна (J. Cain), Н. Сарантейкса (N. Sarantakes) [26-27].

Резюмируя, можно обозначить следующую постановку проблемы электронного нарратива, в сопоставительной проекции со взглядами других исследователей. Таким образом, выделив цифровые источники по истории современности как социальный опыт общества, Дж. МакГанн, П. Шилингсбург, Р. Розенцвейг, тем не менее, ограничились изучением только гносеологических перспектив феномена Интернет для анализа современного периода истории. Аналитические обзоры заключались в резонансном переносе приоритетов исторического познания в систему глубоко социальных, а следовательно исторических

процессов, в то время как речь идет о материалах повседневной истории современности.

В целом, несмотря на отсутствие специальных источниковедческих работ по изучению электронных источников, выраженный вектор исследований очевиден и первенство в нем американских историков не оставляет сомнения. В этом также несложно убедиться, ознакомившись с имеющимися в открытом свободном доступе электронными версиями ведущих исторических научных журналов: «Perspectives on History» и «The American Historical Review» и другими. Исследовательский вектор приобретает определенную популярность, что приводит к озабоченности некоторых тем, что теперь историки предпочитают традиционно описательной истории со своим особым методом исторического познания, исследование прошлого как диахроничности событий в краткосрочной или продолжительной ретроспекции (R. Townsend), сосредоточенность на пространственных измерениях региональной истории в новом жанре историографической проблемы итераций фактов и событий через сложные механизмы их объяснения (P. Sudhir). Впрочем, как выразился И. Олабарри (I. Olabarrí), «кризисное» состояние повсеместно встречается у американских историков. К. МакХарди (K. MacHardy), рассуждая о том же, предлагает разделять вовсе «дисциплинарный кризис» (для социальной, культурной, политической истории как изменившихся взаимоотношениях между историей и социальными науками) и «когнитивный кризис» (для теории и методологии истории как лингвистический поворот) в исторической науке, которые вкупе дают понимание особенностей исторического прагматизма.

1. О Стратегическом плане развития Республики Казахстан до 2020 года. Указ Президента Республики Казахстан от 1 февраля 2010 года № 922 // Казахстанская правда. – 2010. – 2 февр.; 12 февр.

2. Information Society. Statistical Profiles, 2009: Commonwealth of Independent States / International Telecommunication Union. – Geneva: ITU, 2009. – 64 p.

3. Медушевская О.М. Источниковедение и сравнительный метод в гуманитарном знании: проблемы методологии // Источниковедение и компаративный метод в гуманитарном знании: Тезисы докладов и сообщений научной конференции. – М.: Изд-во РГГУ, 1996. – С. 6-27.

4. Bush V. As We May Think. The Origins of information science / edited by A.J. Meadows. – London: Taylor Graham, 1987. – 261 p.

5. Буш В. Возможный способ нашего мышления // Международный форум по информации – 2001. – Т.26, Вып.4. – С.4-11.

6. Рысков О.И. Исследование нормативно-методического обеспечения и практики применения электронных документов в деятельности федеральных органов исполнительной власти Российской Федерации: 1993-2004 гг.: автореф. ... к.и.н.: 05.25.02. – М., 2004. – 26 с.

7. A Companion to Digital Humanities / Schreibman S., Siemens R., Unsworth J. – Oxford: Blackwell Publishing Ltd, 2004. – 611 p.

8. Schreibman S. Computer-mediated Texts and Textuality: Theory and Practice. – 2002. – №3. – 283-293 pp.

9. Renear A., Mylonas E., Durand D. Refining our Notion of What Text Really Is: The Problem of Overlapping Hierar-

chies [электронный ресурс] / The Brown University Scholarly Technology Group, 2010. – URL: <http://www.stg.brown.edu/>.

10. Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования. – Изд. 2-е, доп. – М.: Наука, 2003. – 486 с.

11. Boonstra O., Breure L., Doorn P. Past, present and future of historical information science. – Amsterdam: NIKAW, 2004. – 130 p.

12. Ханна М. Может ли сохраняться созданный в цифровой форме документ? // Международный форум по информации. – 2001. – Т. 26. – № 4. – С. 15-18.

13. Горбачева Н.Г. Применение информационных технологий в изучении истории земского самоуправления в России второй половины XIX – начала XX вв. // Интернет и современное общество: Материалы X Всероссийской объединенной конференции. – СПб: СПбГУ, 2007. – С. 80-82.

14. Бородин Л.И. Историческая информатика в точке бифуркации: движение к Historical Information Science // Круг идей: алгоритмы и технологии исторической информатики: Труды IX конференции АИК / Под ред. Л.И. Бородинки, В.Н. Владимирова. – М.: Изд-во МГУ, 2005. – С. 7-21.

15. Chris Leftley. Best of the Web – Geography. – Berlin, New York: Walter de Gruyter – K.G. Saur, 2003. – 103 p.

16. Townsend R. Is There a Future for Journals in the Humanities? [электронный ресурс] / American Historical Association Blog, 2006-2010. – URL: <http://blog.historians.org> (дата обращения: 22.02.2010).

17. The Virginia Center for Digital History (VCDH) [электронный ресурс] / The Virginia Center for Digital History at The University of Virginia, 2002-2010. – URL: <http://www.vcdh.virginia.edu> (дата обращения: 22.02.2010).

18. Digital history [электронный ресурс] / Department of History, University of Nebraska-Lincoln, 2010. – URL: <http://digitalhistory.unl.edu/> (дата обращения: 5.03.2010).

19. Remembering Roy Rosenzweig [электронный ресурс] / Center for History and New Media, 2010. – URL: <http://thankroy.org/> (дата обращения: 22.02.2010).

20. Shopes L. What is Oral History [электронный ресурс] / Center for History and New Media; American Social History Project, 2010.

21. Pritchard J. Online Oral History Projects [электронный ресурс] / American Historical Association Blog, 2006-2010. – URL: <http://blog.historians.org/> (дата обращения: 22.02.2010).

22. Rowney K. Quantitative history. – New York: Dorsey Press, 1969. – 488 p.

23. Briggs A. Doing the New History [электронный ресурс] // Journal of Interdisciplinary History. – Vol.3. – 1973. – №3. – pp. 555-558. – URL: <http://www.jstor.org/> (дата обращения: 04.02.2010).

24. McMichael A. The Historian, the Internet, and the Web: A Reassessment [электронный ресурс] // Perspectives on History. – 1998. – № 36:2 (February). – URL: <http://www.historians.org/perspectives/> (04.03.2010).

25. McMichael A. History On The Web: Using And Evaluating The Internet. – Wheeling: Harlan Davidson, 2005.

26. Smith C. Can You Do Serious History on the Web? [электронный ресурс] // Perspectives on History. – 1998. – № 36:2 (February). – URL: <http://www.historians.org/perspectives/> (02.02.2010).

27. Daniel J. Cohen. History and the Second Decade of the Web [электронный ресурс] // Rethinking History. – Vol.8. – 2004 (June). – №2. – P. 293-301. – URL: <http://chnm.gmu.edu/> (дата обращения: 02.02.2010).

28. Документ в системе социальных коммуникаций: Сборник материалов III Всероссийской научно-практической конференции. – Томск: Томский государственный университет, 2008. – 448 с.

БАУЫРЖАН МОМЫШҰЛЫНЫҢ ТАРИХИ КӨЗҚАРАСТАРЫ

2010 жылы елімізде халық қаһарманы, қазақ халқының мақтанышы, неміс-фашистерімен болған сұрапыл соғыста ерен ерлігімен көзге түсіп, даңқы бүкіл әлемге жайылған, әскери қолбасшы Бауыржан Момышұлының 100 жылдық мерейтойы республика бойынша атап өтілді. Әрине, Баукеңнің өмірі мен халыққа еткен еңбегі, шығармашылығы туралы көп айтылып, бірталай ғылыми зерттеулер, естеліктер жазылды. Көп жағдайлар халыққа белгілі. Бұл мақалада осындай тарихи тұлғаның Отан тарихына қатысты көзқарастарына, ой-толғауларына, жастарға адамгершілік, патриоттық тәрбие беру мәселелері жөніндегі ой-пікірлеріне өзінің шығармаларына сүйене отырып, назар аударуды жөн көрдік.

Ұлы Отан соғысында қазақ халқының ұлттық батырына айналған Бауыржан Момышұлы Москва түбіндегі шешуші шайқаста ерен ерлігімен даңқы әлемге жайылып, аты аңызға айналған бірегей қолбасшы ретінде танылды. Баукеңнің аңызға айналған ерлігі жайлы талай роман, дастандар, ғылыми зерттеулер, естеліктер жазылды, алда да жазыла беретіні хақ. Ол бүкіл дүние жүзі тарихының игілігі болып табылады. Онымен болашақ ұрпақтан шыққан зерттеушілер де айналысатын болады.

Ұлы Отан соғысы барысында еліміздің тағдыры шешілген, Москва үшін шайқас жүргізілген 1941 жылдың күзіндегі оқиғалар ерекше маңызды әрі оның принципті мәні бар. Москваны қорғаудағы аса жауапты шептер, Қазақстанның абыройы мен даңқына орай, Қазақстанда генерал И. Панфилов жасақтаған 316-дивизияға тапсырылды. Бұл оқиғалар біздің бәріміз үшін де өте маңызды әрі біз бұл аса зор шайқастар жөнінде тереңірек білуге тиістіміз.

Ал Бауыржан Момышұлы сол сұрапыл шайқастарға жай қатысушы ғана емес, ол ұрыстың алдыңғы қатарында табылып, жетекші командир болды.

Бауыржан Момышұлының ел ұғымында толымды, жинақы, тұтас бейнесі қалыптасқан. Бұл соғыс қаһарманы ғана емес, онымен бірге жарқын да жалқы, қайта тумас азаматтың бейнесі. Қайталанбас тұлға. Ол әдеби кейіпкерге айналған, ауыздан ауызға тарап, өлең-жырға өзек болған, тіпті өз басынан да асып, аңызға айналған адам. Ол ата мекен жер үшін, қасиетті ел үшін, халық үшін қан төгіп, қас жауменен табан тірей күресті. Соғыс жылдары өзі шығарған өлеңінде айтқанындай:

Қаршығадай, қырандай,
Дұшпанға тиіп ұрандай,
Ту көтеріп майданда,
Ел намысын қорғаған.
Ер намысын қолға алған,
Қирата жойған дұшпанды /1/.

Б. Момышұлы әскери әдебиет жанрының көрнекті өкілі, түркі халықтары әскери әдебиетінің негізін салушы. Қан майданда қол бастаған батыр. Ол қанды майданға түсіп, талай ерліктің үлгісін көрсетті.

Бауыржан Момышұлы 200-ден астам ұрысқа әскерді өзі бастап кірген. Бес рет қоршауда қалып, оны бұзып шыққан. Жеті рет жарақаттанған, үш рет контузия алған. 45 жыл бойы батыр атағына екі рет ұсынылса да берілмеді. Оған қоса соғыстан кейін Мәскеудегі Жоғары әскери академияда 5 жыл қызмет етіп, 13 жыл генералдық қызмет атқарды. Осыған қарамастан, Жоғары әскери билікке араластырылмайтын ұлттың өкілі екендігі есепке алынып, оған генерал шені берілмеді. Кеш болса да бұл қателік біршама түзетіліп, Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың араласуымен Б.Момышұлына Кеңестер Одағының Батыры атағы 1991 жылы 11 желтоқсанда берілді /2/.

Б. Момышұлы тарих ғылымына, соның ішінде Отан тарихы мәселесіне үлкен мән беріп, өзінің көпшілік еңбектерінде өткен тарихтың қоғамдағы алатын орны мен маңызына ерекше тоқталып, өзіндік тұрғыдан ой қозғап, еліміздің арғы-бергі тарихын қаузап және өз заманының алдыңғы қатарлы, озық ойлы, ұлт тарихы туралы батыл да шынайы ғылыми еңбектер жазған Ермұхан Бекмахановты қастерлеп, пікірлес інісі ретінде қарым-қатынаста болған. Сталинизмнің құрбаны болған, кеңес тарих ғылымында тарих ғылымдарының докторы атағына алғаш ие болған, профессор, Қазақстан Ғылым академиясының корреспондент мүшесі, қазақ тарих ғылымының, халқымыздың мақтанышы, әйгілі тарихшы Ермұхан Бекмаханов 1966 жылы ауыр науқастан қайтыс боларының алдында Бауыржан Момышұлымен қоштасарда айтқан соңғы сөзі былай болыпты: «Үлгері алмай кетіп барам, кешіріңіз!» Ал осыған халық атынан кешірім сұрап, жауап бергендей Баукең былай деп жазыпты: «Қадірін білмеппіз ғой тірі кезде, деп боздар сорлы қазақ мен өлгенде». Осы сөзімді Қанышқа, Мұхтарға арнап жазып едім. Інім едің – сенімен қоштасып, басыңа қойып тұрмын. Жатқан жерің торқа болсын. Әрқашан да есімдесің, бауырым. Жылаушы Б. Момышұлы. 7.05.1966. Алматы» /3/.

Бауыржан Момышұлы сондай-ақ соғыс жылдары және соғыстан кейін де тарихшы-ғалым, КСРО Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі А.М. Панкратовамен, тарих ғылымының докторы, профессор, кейіннен ҚР ҰҒА-ның академигі, Республика ғылымына еңбек сіңірген қайраткер Ақай Нүсіпбековпен және т.б. хат жазысып, пікір алмасып отырған. Мысалы, ҚР Орталық Мемлекеттік мұрағатындағы Б.Момышұлының жеке қорында 1961 жылы 29 қыркүйекте А.Нүсіпбековке Мәскеуден жолдаған хаты сақталған. Онда ол өзінің Орталық архивте жұмыс істеп, И.В. Панфилов туралы материалдар жинап жатқанын, ондағы кездесіп жатқан қиыншылықтар және «Кеңес Одағының Батыры, генерал-майор И.В.Панфиловтың қысқаша биографиялық очеркі» деген тақырыптағы зерттеу жұмысының мақсаты мен жоспарын, мазмұнын баяндаған. Ал 1943 жылы А.М.

Панкратоваға жазған хатында осы жылы баспадан шыққан, «әлі сиясы да кеппеген», жоғары оқу орындарына арналған алғашқы оқулық «Қазақ ССР тарихы» жөніндегі өз пікірін білдірген екен. Аласапыран соғыс кезінде, қан майданның бел ортасында жүріп, қалай уақыт пен мүмкіндік тауып, танысып үлгерген десеңізші! Хатында «Сіздің редакциялауыңызбен жарық көрген бұл еңбек сөз жоқ қазақ халқының өткен тарихы алғаш рет шынайы тұрғыда ғылыми тұжырымдалған құнды үлес болып табылады» деп, оған жоғары баға берген. Сонымен қатар оқулықтың кейбір тараулары бойынша өз ескертпелерін жеткізген /4/.

1943 жылы желтоқсан айының соңында Алматыға қан майданнан жараланып емделуге келген батырды астана жұртшылығы құшақ жая, зор қуанышпен қарсы алады. Осы келісінде Б.Момышұлы зиялы топпен, атақты ақын, жыр алыбы Жамбылмен және майданнан хат арқылы хабарласып сырттай танысқан ұлы жазушы Мұхтар Әуезовпен сұхбаттасады. Көптеген кездесулер өткізіледі.

Гвардия полковнигі Бауыржан Момышұлы өзінің 1944 жылы қаңтарда КСРО ғылым академиясының қазақстандық филиалының мәжіліс залында академия басшыларының ұйымдастыруымен тарих, әдебиет, өнер қайраткерлерінің таңдаулы шағын тобына өткізген алты күнге созылған арнаулы әңгіме-дәрісінің негізінде жазылған «Қанмен жазылған кітап» (Соғыс психологиясы) атты шығармасында «Әрбір солдат өзіне өзі төмендегідей сұрақтар қояды. Біздер кім едік? Біздер кіміз? Біздер қандай болмақпыз? - деп келіп, соған былайша жауап береді.

«Сонымен біздер кіміз және біздер кім болмақпыз? Егер сіздердің біріңізге: сіздің атаңыз тамаша адам болған десе, онда сіздің де көңіліңіз көкке көтеріліп қалмай ма, сондықтан да бізден біздер кіміз деп сұрайтын болса, онда біздің өткен тарихымызға, біздің даңқты ата-бабаларымызға деген біздің бойымызда мақтаныш сезімі сезілетіндей етіп жауап беруге тиістіміз.

Мен: «Біз мал едік, қараңғы едік», - деп соғатын кейбір шешенсымақтарға қатты ашу-ызам келеді. Бұл бізде ғана бар көркеуделік емес, басқа ұлттарда да бар нәрсе, тіпті орыстардың арасында да соғысқа дейін өздерінің ата-бабалары жөнінде ұнамсыз нәрселерді айтудан ұялмайтындар табылатын. Суворовтың өзін де жақында ғана көпшілікке насихаттай бастаған жоқ па. Сол кезде, яғни өткен ғасырда өмір сүрген біздің кейбір хандарымыз бен билерімізге, мемлекет қайраткерлерімізге байланысты да осындай көзқараста болдық, ал бізде хан екен, демек антұрған деп қарайтын ұғым-түсінік болды. Мұның өзін парасаттылық еді деп кім айта алады – сөз жоқ ешкім де айта алмақ емес. Өйткені Кенесарыдан оның көзқарасының Маркс көзқарасымен сәйкес келуін талап етуге болмайды! Олар өз заманының мемлекет қайраткерлері әрі жақсы адамдар болған, сірә мұны теріске шығара қоюға болмас, және де оларды мақтаныш етуіміз керек – олар халықтың абыройы ғой. Мұндай сұраққа немере-шөберелері өзінің ата-бабаларына, өзі өмір сүрген қоғамдық формацияда көшке ілескен елеусіз адам емес, жұртқа пайдалы өз заманының прогрес-

сивті, өнегелі адамы болғанына мақтанатындай етіп айта білу қажет. Өткен тарихымызды аяққа баспай, қиянат жасамай мұны дұрыс ажырата білгеніміз жөн.

Біздер осы кіміз? Біздер кім болмақпыз? Бұған былай жауап беру керек: жақсы адамдар бар, одан да жақсырақ болуымыз керек. Әйтпесе ертеректе біз мал едік, жылдар өте нағыз адам болыппыздың кері келмей ме. Бұлайша қойылған сауалға жауап қайыру жөнсіздік» /5/.

Міне, хас батыр сонау соғыс кезінде-ақ, біздің тарихшыларымыз, әдебиетшілеріміз, журналистер, жалпы зиялы қауым өкілдерінің көпшілігі мұнда ғана, яғни КСРО ыдырағаннан кейін айта бастаған мәселені кеңестік тоталитарлық жүйенің шырқау шыңына жетіп, сталиндік жаппай қуғын-сүргін, жазалау шаралары өршіп тұрған кезде өз ойын ашық, анық, батыл баяндағанына таңқаласыз. Біз, өткен ғасырдың 40-шы жылдары өзгеше ойлайтын адамдардың қудаланып, тарих жазудағы, әдебиет пен өнердегі саяси қателер мен ұлтшылдық бұрмалауларға қарсы большевиктік сынның кеңінен өрістегенін тарихтан білеміз. Соның бір көрінісі - жас, талантты тарихшы Ермұхан Бекмахановтың Кенесары Қасымұлы бастаған көтеріліс туралы ғылыми тұжырымдары, оның көзқарастары буржуазияшыл-ұлтшылдық түрі – саяси зиянды деп жарияланып, айыпталып, қудалануы. Шынында да кеңестік тарихнамада, ресми партиялық құжаттарда, тіпті оқулықтардың өзінде сонау көне заманнан бастап орыс патшалары, батырлары, билеушілері дәріптелді де, ал қазақ ел билеушілері, халық батырлары, билері, әсіресе, хандары жұмсақтап айтқанда аталмады, ал аталса, кертартпа, қатігез, қанішер, тіпті жауыз етіп көрсетілді. Сөйтіп, Баукеңнің тілімен айтқанда «өткен тарихымыз аяққа басылып», ел үшін, елдік үшін, келешек ұрпақ үшін бар мүмкіндігінше, аянбай қызмет жасаған тарихи тұлғаларға қиянат жасалды. Тарихи шындық бұрмаланды. Мысалы, Сталин өз диктатурасын тарихи жағынан нығырлай түсу мақсатында Иван Грозныйды, І Петрді дәріптегені аян. Олардың тұсында болған мемлекеттің күші мен құдіретін, тіпті, патшалардың жүргізген агрессиялық саясаттарын мадақтады.

Бауыржан Момышұлы осы еңбегінде ерлікке тәрбиелеу мәселесін жан-жақты әрі тереңінен қарастыра келе төмендегідей ой қозғайды:

«... Егер адамды жауынгерлік қасиетке тәрбиелемесе – онда бұл халық жауынгер халық болмағаны. Мұны өткен тарихымызға қатысты, біздің халқымыз жауынгер халық болмаған деп айта аламыз ба? Жоқ, біз бұлай деп айта алмаймыз, өксікті өкінішке орай біздің жауынгерлік, ержүректік қасиеттерімізге соңғы уақыттарда өткенге жаппай тас лақтыру, қаралауға байланысты жатсына, тосырқана қарай бастаған сияқты.

Өткенге жатсына қараушылық орыс және басқа да ұлттарда да болған. Мұның өзін республиканың ескі басшыларының тарапынан жасалған белгілі дәрежедегі зиянды іс деп санаймын. Халықты жауынгерлік асыл қасиеттерге тәрбиелейтін дәстүрлерінен қалай айыруға болады? Игі дәстүрлерді архивтің сөрелеріне қаттап қоюға бола

ма екен? Егер біздер қазақ халқының барлық жақсы дәстүрлерін керегі жоқ деп қудалайтын болсақ, ата-бабаларымыздың кім екенін білмейтін болсақ, мұның өзі пайда бере қояр ма екен?

Ал біз не істедік десеңізші, өткен тарихымызды барып тұрған хайуандықпен жермен жексен ете аяққа таптап, содан кейін «өткенге қарсы шыққан бунтарлар» деген жалпы қорытынды жасауға келіп тірелдік, ал кейбіреулер бұл игі дәстүрлерді қайта дамыта түсудің орнына, түкке тұрғысыз мәселелермен, ұлттың одан әрі дамып жетілуіне зиянды нәрселермен айналысты. Барлық өткен нәрселерді жаппай, ақ-қарасына көз жеткізбей қаралау қандай жағдайда болса да мақтай қоярлық қылық емес, өте тар өрістілік, қатігездік, надандық, тіпті бұзақылық әрекет. Ол зияннан басқа түк те емес.

Дәстүр тәрбиенің басты қайнарларының бірі болып табылады әрі оның өте үлкен мәні бар» /6/.

Отан тарихының жанашыры, ұлттық салт-дәстүрлеріміздің қорғаушысы Б. Момышұлы 1943 жылы 18 наурызда Қазақ ССР Халық комиссарлары советінің төрағасы Оңдасыновқа жолдаған хатында қазақ солдаттарының бойында жауынгерлік қасиеттерді тәрбиелеу жөнінде өз ой-толғаныстарын былайша жеткізеді: «Мен өзімнің ұрыстағы тәжірибемнен солдаттардың бойында жауынгерлік қасиетті тәрбиелеуде халықтардың басынан өткен жауынгерлік жолдары мен ұлттық дәстүрлердің маңызы аса зор екеніне көзім жетті.

Өзімнің қолжазбамның жазылмаған тарауларының бірін жоспарымда: «Жігітті жауынгерлік қасиеттерге тәрбиелейтін қазақтың игі дәстүрлері» деп атадым.

Қазақ халқының өткен тарихындағы барлық жақсы дәстүрлер бүгінгі таңда қайта салтанат құруға тиіс. Халық даналығының алтын қазынасы біздің жетістігімізге айналып, біліміміз бен тәжірибемізді байытып, істерімізге қолқабыс жасауға тиіс.

Тарихымызда даңқты қазақ жігіттері – Исатай, Махамбет, Амангелді және тағы басқалардың ерлік істері біздің қазіргі заманғы жігіттеріміздің дәстүріне айналуы керек – жастарымыздың оларды нашар білетіні қандай өкінішті десеңізші» /7/.

Жазушы, Халық қаһарманының айтуынша «Ұлттық мақтанш сезімі әрбір ұлт адамдары үшін бұзылмас заң. Кімде кім өз ұлтын сыйламаса және оны мақтан тұтпаса, ол сөзсіз барып тұрған арамза, отансыз қаңғыбас. Өзін сыйлай алған адам өзгені де сыйлай алады, белгілі бір ұлттың толық азаматы болып әрі өз ұлтыңды мақтан ете отырып, сен басқа халыққа да лайықты қарай аласың. Екі түрлі ұғым бар: ұлттық рух – бұл асыл қасиет, ұлтшылдық – бұл ұлт ішіндегі жеке адам бойындағы көркеуделік. Бұл мәселені дұрыс түсіне білу керек.

Кейбіреулер ұлттық рухты немесе ұлттық патриотизмді ұлтшылдықпен шатастырып алады. Бұл жерде міндетті түрде ұғыну қажет. Ұлттық рух пен ұлтшылдықтың ара жігін ажырата білген жөн. Ұлттық рух тамаша қасиеттерге ие, өз ұлтыңды тануға көмектеседі, ал бізге осы асыл қасиеттерді дамыта түсу қажет, осындай адам ғана отандастарының алдындағы өз халқының және ең алдымен

халықтардың бауырластығы алдындағы өз борышын терең де жоғары сезінеді. Барлық халықтар барлық ұлы әрі тамаша нәрселер жасауға қабілетті» /8/.

Б. Момышұлының бұл ойларынан шығатын қорытынды халық өз тарихын, төл дәстүр-салтын, тілін, әдет-ғұрпын, ауыз әдебиетін қастерлеуі керек. Тарих, этнография, фольклор, тіл – халықтың жан дүниесі, оның барша әлем алдындағы айнасы. «Барлық халықтар барлық ұлы әрі тамаша нәрселер жасауға қабілетті». Қалай керемет айтылған! Сол сияқты әр халық әлем тарихына өз әлінше үлес қосады. Соның бір нақты көрінісі биыл бүкіл ел болып ерекше атап өтетін тәуелсіздіктің 20 жылы ішінде ғана біздің еліміз қол жеткізген ірі табыстар емес-пе! Өтпелі дәуірдің қиыншылықтарын еңсере отырып, нарықтық экономиканы игеріп, қалыптастырдық. Оны АҚШ бастаған әлемнің алып мемлекеттерінің өзі мойындады. Қазақ халқы күрделі де қиын сәтті табандылықпен еңсере, республикадағы барлық этникалық топтарды біріктіре отырып, өзінің бүкіл күш-қуатын жасампаздық істерге жұмылдыра білді, өзінің жасампаздық қабілетін көрсете алды. Ішкі және сыртқы саясатымызда қол жеткізген табыстарымыз, алған асуларымыз қаншама. 2010 жылы тарихта алғаш рет ТМД, түрік, мұсылман халықтары ішінде сонау Ванкуверден Қиыр Шығысқа дейін аралықта орналасқан әлемнің 56 мемлекеті мүшесі болып табылатын Еуропадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық жөніндегі ұйымына төрағалық етіп, әлемдегі ең бір ықпалды, беделді халықаралық ұйымды басқарып, сол жылдың соңына қарай ЕҚЫҰ-ның Астана саммитін табысты өткіздік. Бұл – Республикамыздың, елбасы Н.Ә. Назарбаевтың халықаралық зор беделінің ерен табысы, еліміздегі ұлан-ғайыр оң өзгерістердің, біздегі демократияның айшықты нәтижесі. Ал, биылғы жылы Ислам Конференциясы Ұйымын (ИКҰ) басқарамыз. Тәуелсіз Қазақстан дүние жүзінің көптеген елдерімен тең деңгейде дипломатиялық, саяси, экономикалық және мәдени-гуманитарлық қарым-қатынастар орнатты. Қазақстан дүниежүзілік қауымдастықта лайықты өз орнын алды. Еліміз Орталық Азияның көшбасшысына, халықаралық құрметті әріптеске, халықаралық лаңкестікке, есірткінің жайылуы мен ядролық қарудың таралуына қарсы белсене күресетін мемлекетке айналды.

1. Момышұлы Б. Екі томдық шығармалар жинағы. – Т.1. – Алматы, 2000. 74-б.

2. Қазіргі тарих ғылымының проблемалары: жаңа бағыттар мен көзқарастар: «Бекмаханов оқулары» халықаралық ғылыми конференция материалдары. 21-22 мамыр 2010 жыл. – Алматы: Қазақ университеті, 2010. 17-б.

3. Бекмаханов Е. Қазақстан ХІХ ғасырдың 20-40-жылдарында. – Алматы, 1994. 381-б.

4. ҚР Орталық Мемлекеттік мұрағатындағы Б.Момышұлының жеке қорынан.

5. Момышұлы Б. Екі томдық шығармалар жинағы. – Т.1. – Алматы, 2000. 38-39-бб.

6. Бұл да сонда, 35-36-бб.

7. Бұл да сонда, 218-219-бб.

8. Бұл да сонда, 37-38-бб.

ПОЛИТИКО-УПРАВЛЕНЧЕСКАЯ СИСТЕМА МОНГОЛЬСКОЙ ИМПЕРИИ (историографический анализ)

Реконструкция политико-управленческой и системно-структурной модели Монгольской империи способствует углублению понимания общих тенденций и направлений в изучении современного движения исторического знания в вопросах взаимосвязи и взаимодействия политической и социальной системы кочевых обществ. Современная историческая наука ставит целью проведение системного анализа собственно монгольского общества, его социальной структуры и общественной организации, выявление основных и значимых предпосылок образования империи, характера ее социально-политического и административно-управленческого положения. Мобильность, динамичность политических процессов в кочевых обществах приводило к неустойчивости и подвижности всей структуры, и кардинальные изменения вели к трансформации всей системы в целом. Перед современной исторической наукой стоит ряд важных в методологическом отношении вопросов: 1. отношение власти и властвования в Монгольской империи; 2. особенности функционирования политических институтов; 3. сложение и трансформация социальной структуры монгольского общества.

Российская историческая наука на основе историко-сравнительного анализа и системного подхода определила преобладание вождеских или раннегосударственных компонентов власти в кочевых империях, которая была обусловлена типом имперской организации. В типичных и даннических империях, где ведущее значение приобретали экзополитарные формы эксплуатации, задачи власти сводились к созданию такой военно-политической организации, которая могла бы наиболее эффективно оказывать давление на земледельцев с целью получения кочевниками части их ресурсов. В завоевательных кочевых империях задачи власти существенно трансформировались. Главными из них становились организация системы военно-политического контроля за подчиненным оседлым населением и создание бюрократического аппарата для обеспечения регулярных (налоговых) изъятий части прибавочного продукта земледельцев. Характеризуя одну из первых кочевых империй, империю Хунну, современный исследователь Н.Н. Крадин отмечает: "На самом деле Хуннская империя была, в сущности "племенной империей", в которой новые военно-иерархические отношения не только сменили сложную систему кланово-племенной генеалогии номадов, а сосуществовали и переплетались с ней" [1, с. 192]. Современный этап дискуссий по проблемам государственности и пределов политического развития кочевых обществ показывает необходимость выработки общих критериев оценки кочевых управленческих систем и их классификации. В кочевых образованиях сложно определить четкую грань между суперсложным вождеством и ранним государством. Современная историческая

мысль подчеркивает, что даже в отношении кочевых империй приходится говорить о двойственной природе власти – догосударственной (как сложные и суперсложные вождества, племенные конфедерации, архаические империи, квазиимперии) и ранней ксенократической государственности [2, с. 56].

Исторические изыскания последнего десятилетия выявили, что в Монгольской империи, численность чиновников и сложность управленческого аппарата напрямую зависела от территориального размаха завоеваний (особенно важно было включение в состав империи территорий с оседлым и полукочевым населением) и традиций политической власти в покоренных землях. В последующем этот фактор, несомненно, имел значение и для политической организации других кочевых империй. [2, с. 57]. В исследовательских парадигмах решение этих вопросов представляет большие трудности, т.к. во всех кочевых империях соотношение догосударственных и раннегосударственных компонентов власти было непостоянно и подвижно.

В контексте разноплановых исторических исследований по проблемам властных отношений и проявлений различных форм верховной власти у кочевников В.В. Трепавлов свою очередь выделяет некоторые общие парадигмы организации управленческой системы: 1. Ханское достоинство расценивалось как приобретенное в результате благоволения божественных сил, а также личных доблестей. 2. Эти обстоятельства служили основанием для выделения хана из числа соплеменников, а также сосредоточения в его руках функций хозяина скота, предводителя, защитника и судьи народа. 3. Власть концентрировалась в коллективе прямых и кузенных родственников хана. 4. Ханский статус и прерогативы верховного управления наследовались обычно старшими сыновьями. 5. Улус делился между ханом и его братом (или побратимом) и сыном по двухкрыльному принципу. Возможно, было последующее дробление этих крыльев, что вытекало из многоступенчатой иерархии улусных предводителей. 6. Управление улусом проходило несколько стадий. Первоначально власть концентрировалась в руках одного лидера, который позднее передавал часть своих прерогатив (в частности, военную, хозяйственную, жреческую) особым улусным магистратам, формирующим улусную администрацию [3, с. 72-85]. Эволюция политической системы кочевников показана на основе моделирования управленческих механизмов и сочетания идеологических, социальных, военных приемов. Методологическая ценность этих исследований в использовании связной и последовательной модели развития монгольского общества.

Как показывают развитие исторической мысли, симбиоз управленческих институтов кочевников и оседло-земледельческих государственных традиций

делает перспективными применение системных принципов анализа властных структур. Исследователями последовательно поднимаются проблемы складывания институтов ранней государственности в достаточно сложных формах, как на уровне империи, так и в сочетании с усилением властных центров в улусах. В Монгольской империи и отдельных ее улусах происходило сочетание ролей верховных правителей и одновременно вождей кочевых образований, верховных чиновников и функций - верховного военачальника, судьи и администратора, распорядителя ресурсов, носителя сакральных прав. Все это говорит о сложном и неоднозначном характере власти и властвования в Монгольской империи. Историческая мысль в ходе своего развития определила и отрицательные факторы в политической системе империи, на которые в частности указывал выдающийся ученый Г.В. Вернадский: "Внутренние противоречия, угрожавшие всей структуре Монгольской империи, были многочисленными и разнообразными. Прежде всего, существовала базисная несовместимость ряда принципов, на которых построена империя; в первую очередь, проявлялось несоответствие между имперской системой и феодальной природой монгольского общества. Во-вторых, не было абсолютной согласованности действий, что приводило к многочисленным конфликтам между империей и местными ханствами... В-третьих, при примитивных технологических условиях этого времени сама обширность империи представляла для ее правителей вечную проблему" [4, с. 136]. По всей территории империи в политико-управленческой системе существовали две противоположные тенденции – центробежная кочевая и централистская. В работах В.В. Бартольда, А.Ю. Якубовского, С.П. Толстова, И.П. Петрушевского, Н.Ц. Мункуева и др. была проведена сравнительно-историческая и аналитическая работа в отношении этих двух тенденций. В основе этого противостояния по определению И.П. Петрушевского стоял вопрос о методах эксплуатации коренного населения "и вместе с тем вопрос о слиянии с феодальной верхушкой покоренных стран, о принятии их феодальной государственности, идеологии и культурных традиций" [5, с. 32].

Современная методология определяет новые подходы в изучении функций правителя, которые становились шире, а иерархия подчиненности и зависимости в монгольском обществе намного сложнее и разнообразнее. Согласно научной концепции Т.И. Султанова верховная власть средневековых монголов, основывалась на праве царствования любого представителя "алтан уруга" Чингисхана и утверждалась на курултае царевичей и высшей аристократии. При этом в улусах-государствах преемственность власти коррелировалась с учетом политических традиций и конкретных обстоятельств [6, с. 228].

Российский автор С.А. Васютин справедливо отмечает: "...разработанная кочевниковедами в последние десятилетия концепция "двойственной природы" кочевых империй, несомненно, позитивна, но даже она не может дать исчерпывающие ответы. По-видимому, надо учесть, что управленческие системы кочевых империй, как явление сложное и много-

гранное, не могут быть описаны с помощью однозначных дефиниций. ...Определенная внутренняя дифференциация управленческих институтов и политических мероприятий в кочевых империях позволяет говорить о разных пластах в догосударственной и раннегосударственных политических культурах кочевников" [7, с. 270].

В исторических исследованиях современных авторов ярко проявилось стремление использовать методологические принципы мир-системного анализа, противопоставляющих два целостных исторических явления – оседлые мир-империи и кочевые периферии. Н.Н. Крадин в статье "Кочевники мир-империи и социальная эволюция" выделяет три модели кочевых империй: 1) типичные империи – кочевники и земледельцы сосуществуют на расстоянии; 2) даннические империи – земледельцы зависят от кочевников; 3) завоевательные империи – кочевники завоевывают земледельческое общество и переселяются на его территорию. По мнению номадолога, монголы впоследствии создали первую мир-систему, объединив крупные региональные центры (Европа, исламский мир, Индия, Китай, Золотая Орда) в единую цепь [8, с. 492,502].

Исследовательские парадигмы при их сравнительно-сопоставительном анализе определяют сходные черты в описании конкретных форм власти у кочевников, но по-разному расставляют акценты. Одни исходят из оценки структур управления непосредственно кочевниками, другие придают особое значение сущности всей военно-иерархической организации империй, направленной на подчинение зависимых народов и изъятие у них части прибавочного продукта. Как отмечает американский автор А.М. Хазанов: "В какой-то мере социальная стратификация в кочевых обществах могла усиливаться, когда кочевой аристократии удавалось подчинить другие группы кочевников. ...в социально-политическом отношении проблема была в отсутствии достаточно сильного аппарата принуждения" [9, с. 479].

Концептуальные положения и методологические подходы последних десятилетий показывают, что динамика эволюции социальных отношений кочевых империй не была однолинейной и одновекторной. Российская историческая наука в лице известного исследователя Д.Г. Савинова высказало предположение о системе этнополитической стратификации кочевых обществ. Исходя из концептуальных установок автора, структура кочевого общества не менялась в рамках вновь созданных государственных объединений и представляла собой своеобразный "стержень" социальной организации начиная с эпохи хунну и до периода создания Монгольской империи. Развивая теоретико-методологические основы проблемы, Д.Г. Савинов отмечает: "Основные силы этноса-элиты всегда были направлены на создание полиэтничного государственного образования с целью использования экономического потенциала различных в культурно-хозяйственном отношении областей... Зависимые племена, особенно относящиеся к тому же (или близкому) хозяйственно-культурному типу, что и этнос-элита, всегда стремились к выходу

из сложившейся системы протектората, к смене политической гегемонии и созданию собственной государственности... " [10, с. 5].

Представленный историографический обзор показывает, что власть в кочевых образованиях и собственно Монгольской империи, представляла собой сложные и внутренне структурированные политические явления. Эффективность теоретико-методологических построений ставит перед исследователями задачи по изучению управленческих институтов кочевых образований, новое качество научных знаний требует их реконструкции как сложного комплекса разных типов и моделей власти, соединенных в единую имперскую структуру. На современном этапе развития исторической науки, специалисты заинтересованы в разработке критериев, моделей и типологизации структур кочевого общества, которые позволили бы определенно высказаться по проблемам сложения политико-управленческой системы Монгольской империи. Таким образом, сложный и неоднозначный характер развития политических институтов кочевников делает перспективными применение системных принципов анализа властных структур, социальной системы и особенностей процесса трансформации в кочевых империях. Так при системном анализе политических институтов кочев-

ников необходимо рассматривать комплекс элементов, которые составляют взаимопроникающие и взаимодействующие подсистемы.

1. Крадин Н.Н. Империя Хунну. - М., 2002.
2. Васютин С.А. Лики власти (к вопросу о природе власти в кочевых империях)//Монгольская империя и кочевой мир. Кн. 2: Сб. ст. Улан-Удэ, 2005.
3. Трепавлов В.В. Улусный субстрат и имперский суперстрат: поиск "ядра" кочевой государственности//Монгольская империя и кочевой мир. Кн. 2: Сб. ст. Улан-Удэ, 2005.
4. Вернадский Г.В. Монголы и Русь. Тверь, - М., 1997.
5. Петрушевский И.П. Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII-XIV вв. М.; Л., 1970.
6. Султанов Т.И. Чингиз-хан и чингизиды. А., 2008.
7. Васютин С.А. Монгольская империя как особая форма ранней государственности? (дискуссии о политических системах кочевых империй) //Монгольская империя и кочевой мир. Кн. 1: Сб. ст. Улан-Удэ, 2004.
8. Крадин Н.Н. Кочевники мир-империи и социальная эволюция//Раннее государство, его альтернативы и аналоги: Сб. ст. Волгоград, 2006.
9. Хазанов А.М. Кочевники евразийских степей в исторической ретроспективе// Раннее государство, его альтернативы и аналоги: Сб. ст. Волгоград, 2006.
10. Базаров Б.В., Крадин Н.Н., Скрынникова Т.Д. Введение: Монгольская империя – результаты и перспективы исследования // Монгольская империя и кочевой мир. Кн. 2: Сб. ст. Улан-Удэ, 2005.

Сабденова Гулмира Есбатыркызы
т.ғ.к., ал-Фараби атындағы ҚазҰУ доценті

Д.И. ДУЛАТОВА – ТҰЛҒАТАНУШЫ ҒАЛЫМ

Ұзақ жылдар бойы орнығып келген кеңестік тоталитарлық саяси жүйенің күйреуі – ұлттық тарих беттеріне жаңаша көзқараспен қарау мен түрлі үрдістерді заман талабына сай талдау қажеттілігін арттырғандығы белгілі. Өз кезегінде қажырлы зерттеушілер еңбегінің арқасында тереңнен тамыр тартқан тарих ғылымы халықтың жүріп өткен жолын, бастан кешкен оқиғалары мен сан алуан құбылыстарын зерттей отырып, ұлттық діл мен болмыстың қалыптасуын, ортақ құндылықтар мен бірегей мәдениеттің даму белестерін, өзіндік келбетін қарастыратын ғылым болып табылатындықтан, оның зерттеу аясы мен нысаны кең де күрделі сан алуан үрдістерді қамтиды әрі бірнеше ғылым салаларының дамуына жол ашады, ғылымның өрістеуіне орай өзі де үнемі дамып отырады. Ал мұны одан ары сабақтастырып жалғастырсақ, соңғы жылдары мейлінше кең ауқымда зерделеніп жатқан мәселелер қатарына күрделі тарихи өтпелі кезеңдерде өзінің белсенді қызметімен қоғамдық сананың қалыптасуы мен дамуына пәрменді ықпал жасаған жеке тұлғалардың ғұмырнамасын, ғылыми мұрасын зерттеуді де жатқызуға болады.

Әсіресе отандық тарих ғылымының өсіп-өркендеуіне, дамуына үлес қосқан жекелеген тарихшылардың шығармаларын тыңғылықты зерттеу арқылы ұлттық тарихи сұрлеу мен рухани

құндылықтарымыздың әлеуметтік күш-қуатын, тамыры ұлттық уыздан нәр алатын ғылыми жетістіктер әлеуетін, соны ғылыми пайымдаулар мен тұжырымдамалардың әр алуан иірімдерін, кезінде айтылған астарлы ойлардың айшығын анықтауға болатындықтан, қазіргі таңда тарихнамада тұлғатану мәселесі кеңінен қойылып, ол жеке-дара сала ретінде қалыптаса бастады. Тарихшы мамандардың әрбір толқынын немесе белгілі бір буынын сөз етер болсақ, әр заманға тән көрнекті өкілдерін атауға болады. Және де әлемдегі әрбір ұлттың бастан өткергені елдің қатпарлы тарихына, ал тарих ғылымының жетістіктері тарихнамасына қарай да бағамдалынады. Кез келген ғылым саласын қалыптастыратын да, дамытатын да белгілі бір тұлғалар дер болсақ, осыған орай тарихнама ғылымының тұлғатану тарихы үшін жекелеген тарихшылар мұрасын барынша жан-жақты зерделеу бүгінде алғы кезекте тұрған міндеттердің бірі саналып отыр деуге де болады. Мұны шешу ісі соңғы жылдары біршама жолға қойылып та келеді, оның негізінде тарихнамада жасалып жатқан ізденістер де жеткілікті. Алайда тұлғатану соңғы жылдары бірден қалыптасып кете қоймағандығын, оның өзіндік ұзын-сонар тарихы бар екендігін ескерген жөн. Тұлғатану өткен ғасырларда осы бағытта қалам тартқан жекелеген зерттеушілердің еңбектерімен де қабысып жатыр, тіпті солардың

іргелі ізденістерінен бастау да алады. Осы орайда, отандық тарихнаманың көшбасында тұрған көрнекті ғалымдардың бірі Дина Исабайқызы Дулатованың ғылыми туындыларынан да тұлғатанудың кеңінен өрбітіліп жатқандығы айқын аңғарылады, тіпті олардан ғасырдан ғасырға жалғасқан зерттеушілік дәстүр де байқалады. Сол себепті де бұл ғалымның ізденістерін арнайы зерделеу мен ғылыми сараптау қажеттілігі күмән туғызбайды.

Ғылым мен қоғамдық өмірде өзінің туа бітті дарынымен окшау көзге түсіп, бойындағы бар ізгі қасиеттерін ұлтының өткенін зерделеуге бағыттаған Д.И. Дулатова тарих ғылымында жарты ғасырға жуық уақыт бойы жемісті еңбек етті, ғылым мен педагогикалық қызметті өзара шебер ұштастырып, биік белестерден көріне білді. Өткен ғасырдың екінші жартысынан бастап әр жылдарда жарық көрген ғылыми-зерттеу еңбектері, монографиялары, оқу құралдары мен өзге де шығармалары әлі күнге дейін өз құндылығын жойған жоқ. Басқасын былай қойғанда қазақтанудың қалыптасу тарихына, дамуына арналған «Историография дореволюционного Казахстана» атты монографиялық зерттеуінің өзі-ақ тарихшылық сананы дүр сілкіндіруге қызмет еткен, ғылымның дамуына түрткі болған дүние екендігі мәлім [1]. Бұл еңбек уақыт-сыншының сынақтарынан сүрінбей өтіп, өзінің өміршеңдігін дәлелдеп, бүгінде халық игілігіне қызмет етуде. Монографиялық еңбектен ғалымның көргені мен көңілге түйгендерінің мол екендігі, пайымдауларының тым тереңдігі де аңғарылады. Бірінші кезекте тұлғатанумен астасып жатқан бұл монографияда жекелеген ғалымдардың еңбектері сараланып, олардың тарапынан көтерілген мәселелер ауқымы талданды да, кеңестік дәуірге дейінгі тарихнаманың жетістіктері шынайы бағасын алды. Нәтижесінде Д.И. Дулатова еңбектері мен есімі көзінің тірі кезінде-ақ республика көлемінен шығып, одақтас республикаларға кеңінен танылды. Өзінің бүкіл саналы ғұмырын тарихнаманы зерттеуге арнаған ол тарихи ілім-білімнің ғасырлар бойғы даму, қалыптасу, кемелдену кезеңдерін ашып беруге ұмтылды. Алайда ғалымның азаматтық тұлғасы, еңбектеріндегі толғамды ойлары мен жаңалықтары, сонымен қатар тарих пен тарихи география, тарихнама мен деректану секілді сан салалы, алуан арналы ғылым бағыттарында жазылған зерттеу еңбектері мен ғылыми-шығармашылық қызметі әлі күнге дейін жете зерттеліп, тиісті бағасын алмай келеді. Рас, бірқатар жас зерттеушілер ғалымның іргелі монографиясына өз ізденістерінде тоқталып кетумен шектеліп жатады. Дегенмен арнайы әрі кешенді түрде концептуалды тұжырымдарына талдау жүргізілмегендіктен, кейбір ғалым-зерттеушілердің азы-кемді арақидік пікірлерінен басқа бірен-саран сындарлы ойлары қорытындылана қоймағандықтан ғалымның еңбектеріндегі мәтіндерді талдау оңтайлы шешілмей келеді деуге болады. Сондықтан да бар өмірін, қажыр-жігерін іргелі қазақ халқының рухани болмыс-бітімін, ілім-білімін, тыныс-тіршілігін пәрменді етуге, ғылымы мен мәдениетін талдауға әрі тарихи зердеден өткізуге бағыштаған тарихнамашы-ғалым әрі ұстаз Д.И. Дулатованың өнегелі ісін

ұлықтау, ғылыми мұрасын уағыздау әлі күнге дейін уақыт еншісінде қалып отырған жайы бар.

Шынтуайттап келгенде, отандық тарихнама ғылымын өзіндік пайым-ойларымен байытып, елеулі еңбектер бере білген Д.И. Дулатова ең алдымен «шоқантанушы» аталуға лайық. Себебі ол өткен ғасырдың 60-жылдарында-ақ алғашқылардың бірі болып Ш.Ш. Уәлихановтың мұрасына үңіліп, оның еңбектерінің деректанулық сипаты мен маңызын айқындады, ғалымның ұлт тарихы мен талай тағдырындағы түбірлі мәселелердің мәнісін, теңіздей терең сырын түп-тамырынан қозғап-толғап, себеп-салдарын түбегейлі талдап-саралап сөйлейтіндігін ғылыми жұртшылыққа кеңінен паш етіп, кесек-кесек мақалалар жазды [2]. Кейіннен Шоқантануға қатысты тақырыпта көлемді (300 бетке жуық) кандидаттық диссертациясын жазып шықты [3]. Жалпы алғанда, Ш.Ш. Уәлихановтың «Заметки по истории южносибирских племен», «Киргизское родословие», «Следы шаманства у киргизов», «О кочевках киргиз», «О мусульманстве в степи» секілді көптеген еңбектері өткен ғасырда отандық тарихнамада дереккөзі ретінде кең түрде пайдаланыла бастады (еңбектерін шоқантануды толығымен қалыптастырған Ә.Х. Марғұлан жинақтап басып шығарған; оған қатысты Д.И. Дулатованың бірқатар сын-пікірлері бар).

Қазақ халқының тарихын, этнографиясы мен мәдениетін зерттеуде маңызы өте зор болып табылатын бұл еңбектердің ғылыми құндылығы жайлы аз айтылып жүрген жоқ. Десе де, Д.И. Дулатова шоқантануға қомақты үлес қоса отырып, ғалымның еңбектеріне аса ыждаһаттылықпен қарады, асығыс ойлар айтудан, маңызды жайттарды айтпай кетуден өзін аулақ ұстады. Мұны 70-жылдар ортасында жазған «Шоқан – тарихшы» атты монографиясынан анық көруге болады [4]. Онда «ғылымтану», «Ш.Уәлиханов», «тарих», «Түркістан», «зерттеулер», «Орта Азия» сынды көлемді тақырыптар аясында ғалымның шығармашылық мұрасы толымды түрде өрбітілді. Мол деректемелік қорды қарастыра отырып Д.И. Дулатова өз кезегінде Шоқан Уәлихановтың қазақ тарихындағы көптеген тұлғалар жайында айтқан мағлұматтарына назар аударған, тарихи ойларының астарына үңілген, ғылыми танымның көкжиегін кеңейткен ой орамдарын деректанулық тұрғыдан мұқият зерделей алған.

Осы айтылып отырған тұлғатанулық тұрғыдан келер болсақ, Д.И. Дулатова тарапынан тарихи көзқарастары зерделенген, байлам-тұжырымдары терең деректанулық талдаудан өткен Абай Құнанбайұлы болып табылады. Қазіргі таңда ұлттық әдебиет, төлтума мәдениет пен философия ғылымдарының үлкен бір саласы абайтану деп есептелінеді десек, ұлы ақынның өмірі мен шығармашылығы өз кезегінде оның қоғамдық-саяси және діни-эстетикалық көзқарастары, қазақ поэзиясындағы өлең жүйесінің орны, негізгі философиялық мақсат-мұраты мен талғамы, сазгерлік үлесі, ой қуаты мен сөз жауһарлығындағы зияткерлігі секілді алуан түрлі ғылыми бағыттарға жіктеліп кете береді. «Абайтану ғылымындағы» бүгінде көкейкесті болып отырған нендей мәселелер бар деген уақытта, өз дәрежесінде

айтылмай келген дүниелерге барып тірелетіні анық. Сондай өзекті мәселелердің бірі оның тарихи көзқарастары екендігін кезінде қырағылықпен аңғарған Д.И. Дулатова ақынның шығармашылық еңбектеріне толымды деректанулық талдау жасады. Оның «Исторические взгляды Абая Кунанбаева» атты ғылыми мақаласында кемел ойлы кемеңгердің тарих мәселелеріне қатысты сара ой-пікірлері сүбелі сараптамадан өтті [5]. Мақалада Абайдың тарих сүрлеуіндегі процестерге деген көзқарастары ғана емес, қоғамдық-саяси пікірлері де біршама талданып, өз дәрежесінде тиісті бағасын алды. Сайып келгенде, Абайдың көзқарастарын тарихи зердеден өткізген Д.И. Дулатова басқа да әдебиетші және қоғамтанушы мамандармен бірге абайтануға да өз ғылыми үлесін қосқаны анық дей аламыз.

Үшіншіден, Д.И. Дулатованы жазған еңбектеріне қарай «кенесарытанушы» десек те артық емес. Ең алдымен ол кезінде ХІХ ғасырдың 20-40 жылдарындағы Қазақстан тарихына ден қойған ұстазы Е. Бекмахановтың тарихи ұстанымдарын жақсы білді, одан соң уақыты келгенде келесі бір мақаласында Кенесары Қасымұлы көтерілісін зерттеуде кеткен олқылықтарды, саяси қателіктер тарапынан қыспаққа ұшыраған тарих беттерін қайта түзу керектігін айқындап берді [6]. Жалпы алғанда, ХХ ғасырдың 80-жылдардың екінші жартысында болған кеңестік қоғамдағы саяси өзгерістер тарих ғылымына да, тарихнамаға да жаңа серпін берді, олардың теория мен методологиялық тұрғыдан дамуына мол мүмкіндіктер ашты. Осы кездері ұлт-азаттық көтерілістердің тарихына назар аудару қажет екендігі қоғамдық санада көтеріле бастады, баспасөз беттерінде бірлі-жарымды зерттеулер жарияланды, бұрын айтылмай келген жайттардың мәнісі таразыланды. Ол жайында зерттеуші қазақ қоғамының дамуын дұрыс бағамдау, шынайы тарихи жолын нақты көрсету бүгінгі тарих ғылымындағы басты мәселе болып қойылып отыр деп түйін жасады [6, 34].

Сондай-ақ, Д.И. Дулатова осы кенесарытануды жеке зерттеу саласы ретінде қалыптастырған мамандардың бірі Е. Бекмахановтың жеке тұлғасын тануға қатысты да еңбек жариялады. Мәселен, Е. Бекмаханов туралы жарияланған мақаласында осы сарабал тарихшының ғылымға қосқан үлесін, оның ұйымдастырушылық қызметін, жеке қасиеті мен тарихшылық болмысын дәлме-дәл көрсете алды [7]. Мақаланың өн бойынан өзінің ұстазына деген құрмет те, адалдық пен сүйіспеншілік сарын да байқалады. Ұстазының негізгі арманын, басты тұжырымдамаларын тәпшіштеп суреттеген бұл мақаласында автор тарих ғылымында орын алған «қасіретке» де біршама тоқталып өтті.

Тағы да осы айтылып отырған тұлғатану бойынша азды-кемді қарастырған проблемасы Сералы Лапиннің қызметі мен өмір белестерінің бір парасы болып табылады. Мәселен, зерттеуші өзінің кезекті бір «Докладная записка» Сералы Лапина» деген мақаласында аталмыш мемлекет және қоғам қайраткерінің ХХ ғасырдағы дүбірлі оқиғалар мен үдерістерге қатысты айтылған ой-пікірлеріне тоқталды [8]. Мақалада қайраткердің көзқарастары шынайы да терең деректанулық тұрғыдан екшеленді

де, қазақ қоғамында орын алып отырған көкейкесті мәселелердің қойылуы, орын алуы мен негізгі барысы да біршама талданды. Тарихшы назарынан ХХ ғасыр бас кезіндегі оқиғалар мен құбылыстардың бүкіл қоғамға, әлеуметтік-саяси өмірге тигізген әсері де тыс қалмаған еді.

Бәзбіреулер жоғарыда есімдері аталған ғалымдар мен мемлекет, қоғам қайраткерлерінің өмірі мен шығармашылық қызметіне, ұйымдастырушылық мехнатына Д.И. Дулатова кеңінен тоқтала қойған жоқ, іргелі монографиялар жазбады, ол тек жекелеген мақалалармен ғана шектелді деуге де бар. Алайда тарихи проблемаға сандық емес, сапалық тұрғыдан келген Д.И. Дулатова ізденістерін ешкім жоққа шығара алмайды деп нық сеніммен айта аламыз. Себебі, біріншіден, ол уақыт талабына сай қойылған өзекті проблемаларға тарихнамашы ретінде тоқталды, екіншіден, зерделенуі, қарастырылуы тиіс жайттарды тарихнамашы ретінде келесі буындағы жас тарихшыларға көрсете білді. Яғни, Д.И. Дулатова отандық тарих ғылымының дамуына тарихнамашы ретінде тікелей ықпалын тигізе алды. Тарихнамашының негізгі міндеттерінің бірі тарих ғылымында еңбек етіп жүрген мамандарға ғылыми бағыт-бағдар беру десек, онда тарихнамашы Д.И. Дулатова өзінің ғалымдық міндетін толығымен атқарғандығына көз жеткізе аламыз. Ол салып берген сара жолға, атойлы үнге кейінгі уақыттарда тарихшылар тарапынан қарастырылған іргелі еңбектер тобы да айғақ бола алады. Міне, мұның өзі Д.И. Дулатова ғылыми ізденістерінің не себептен өміршен бола алатындығын, олардың саналы шығармашылық үдерісте кездейсоқ жаратылым еместігін, еңбектерінің биік те ізгі мұраттарға бағдар ұстанған дегдар үлгі екендігін, барлығының да парасат үніне ұласып жатқандығын аңғартады.

Ұзақ жылдар бойы қазақ қоғамы мен өмірінің сан-салалы мәселелері, саяси ахуалы, оның ішінде күнделікті тыныс-тіршілігі, ділі мен мәдениеті, өркениетінің қайнарлары, әлеуметтік және руханият өрістері сынды проблемалар орыс зерттеушілері тарапынан да көтерілгендігі белгілі. Олардың еңбектерін ғылыми сараптамадан өткізу, деректанулық тұрғыдан талдау, тарихнамалық бағытта тарқата жүйелеу Д.И. Дулатова өмірінің мәніне айналған болатын. Оның бір ауқым-аясы жоғарыда айтылған ғалымның іргелі монографиясында зердеге тартылды [1]. Қалғандары жекелеген мақалаларында таразыланды. Мәселен, «Развитие исторической мысли в трудах русскоязычных авторов ХІХ – нач. ХХ века» атты мақаласы ерекше назар аударуға лайық [9]. Бұл аталмыш еңбектерінде ғалым ХІХ ғасыр мен ХХ ғасыр бас кезіндегі орыс тілді зерттеушілердің ғылыми жұмыстары бойынша айтылған тарихи өріс пен оның белестеріне, осы ғылым саласының мәні мен мағынасына, адамзат дамуындағы орны мен рөліне, сара бағаланған ой-сана тоғысына ғана емес, жекелеген авторлар тарапынан жіберілген сөздің әрі солғын мәтіндерге де аздап тоқталып, олардың атқарған міндеттері мен шешкен мәселелері негізінде мұнарлы тарих конъюктураларына ауқымды түрде ден қоя білді. Бұған мәселеге тұлғатанулық тұрғыдан келу де оң

әсерін тигізсе керек. Өйткені, Д.И. Дулатова қордаланған мәселені тарқатып талдаған немесе күрмеуі қиын сауалдардың себеп-салдарын анықтаған кезде әрбір маманның пікіріне кеңінен тоқталды. Нәтижесінде ғалым әрбір зерттеушінің ғылыми үлесі мен негізгі концептуалдық ойын, асқаралы проблемаларды шешудегі рухани-ғылыми миссиясын толықтай танып-түстей алды, тіпті мұны жадқа түйетіндей дәрежеге жеткізді; және де көрсетілген хронологиялық мерзімдегі тарих ғылымының кеңістігі жайын да жан-жақты қаузау білді.

Сондай-ақ, Д.И. Дулатова өз замандастары мен әріптестерінің де ғылыми ізденістерімен үнемі танысып, отандық тарих ғылымының даму көкжиектерін жіті қадағалап отырды. Мамандардың жеткен ғылыми жетістіктерін көпшілікке жеткізіп, әрбір ғалымның тарихты зерттеудегі үлесі ғылымның сарқылмас қайнар көзі деген ойды ұлықтады. Әсіресе отандық тарихтың ортағасырлық кезеңімен айналысудың қиындығы мен қызықшылығын жақсы түсінген Д.И. Дулатова осы бағытта еңбек еткен зерттеушілердің мұрасын зейін көзіне ұсынуға кеңінен атсалысты. Мұны А.С. Аманжолов [10], Б.Е. Көмеков [11] сынды белгілі ғалымдардың еңбектерін таразылаған мақалалары да айғақтайды.

Бұл жерде есімі бірінші аталып отырған А.С. Аманжолов отандық түркологияға мол үлес қосқан ғалым болып табылады. Өз кезегінде Д.И. Дулатова оның петроглифтердегі көне түрік мәтіндерін зерттеуін, ерте темір дәуіріндегі сақ ханзадасының жанынан табылған тостағандағы жазуды және өзге де асыл металдарға түсірілген жазбаларды оқуын, түрік жазуының дамуы мен қалыптасуын зерделеуін, түркі грамматикасын жүйелеуін, қазақстандық түркологияның бағытын шендестіре алуын жоғары бағалаған, сонымен қатар оның ойлары төл тарихпен қабысып жатқандығын, олардың тереңдігі мен мәнділігін де айтып өтеді [10, 100-102].

Ал есімі екінші болып аталып кеткен академик Б.Е. Көмековтің де мол ғылыми еңбектерінде келешектегі ізденістердің ділгір бағыттары жатқандығын тарихнамашы көре білді. Ол ғалымның іргелі монографиясына тоқталып, оның араб және парсы деректемелері бойынша түйген негізгі ойларын қолдады да, ортағасырлық Қазақстанда мемлекеттердің қалыптасуына, көшпелілік жүйенің орнығуына, қалалық мәдениет пен шаруашылық типтердің ажыратылып көрсетілуіне, тарихнамада кимак (кимек) қоғамының әлеуметтік-экономикалық құрылысына қатысты жайттардың таразылануына өзінің оң пікірін берді. Шығыстанушы Б.Е. Көмековтің жекелеген авторлардың шығармаларындағы мәліметтер бойынша өрілген концептуалдық ойларын талдай келе, тарихи география, деректану, сондай-ақ қыпшақтануға қосылған ғылыми үлестің шама-шарқын, мәні мен құндылығын бағамдап өтті [11, 3-12].

Бұл екі зерттеушінің ізденістерін сараптамадан өткізуде де Д.И. Дулатова ғылымда белгілі болып отырған тарихи принциптерді басшылыққа алып, мәселеге тұлғатанулық тұрғыдан келді: әрбірінің өзіндік ғылыми ұстанымдары, түп-түқияннан тартыл-

ған салмақты пайымдаулары, бұрын ғылымда дендеп айтыла қоймаған тұжырымдамаларының озық жақтары, сындарлы тарқатылған ойларының көкейге қонатын, иланымды тұстары мол екендігін көрсетіп берді.

Жинақтап айтқанда, ұзақ жылдар бойы тарих саласында жемісті еңбек еткен Д.И. Дулатова өзінің көптеген ізденістері бойынша Қазақстанда тұлғатануды қалыптастыруға ат салысқан ғалым болып табылады. Ол жекелеген ғалымдардың ғылыми мұрасынан шынайы мазмұн мен мағына аңлап, отандық тарих ғылымының дамуын белгілеуге, жеткен жетістіктерін айқындауға ұмтылды. Тарихи тұлғалар мен ғалымдардың өнегелі өмірнамасын тану арқылы ғылыми өрісті кеңейтуге болатындығын түсінген Д.И. Дулатова оны өз ізденістерінде теориялық-методологиялық қағидат ретінде ұстанды. Тарихшы-ұстаз ретінде де өскелең ұрпақты, жас жеткіншектерді тұманды заманалар тынысын айқара ашуға, жасампаз «тарих» секілді соны соқпақты зерделеуге шақыра білді. Түптеп келгенде, Д.И. Дулатованың ғалымдық, тарихшылық және тарихнамашылық табиғаты мен ұстаздық келбетін таныту мақсатында еңбектерін жинақтап, басты-басты ұстанымдарын саралайтын болсақ, ол бірнеше бағыттарға тармакталып кете береді. Еңбек-тері тарих ғылымының жай-күйі, оның даму белестері мен болмыс-бітімі, отандық тарихнама-дағы теориялық проблемалар, ғылыми зерттеулердегі дәстүр мен жаңашылдық, қазақтанудың жай-жапсары секілді тарам-тарам проблемалармен қабысып жатыр, бұл тақырыптар әлі талай ғасырлар бойы тарих ғылымының күн тәртібінен түсе қоймасы анық, ал бұдан туындайтын қорытынды: келешекте Д.И. Дулатова зерттеулерінің ғылыми, әдіснамалық, танымдық және қолданбалық әлеуеті бір мысқал да кемімейді.

.....

1. Дулатова Д.И. *Историография дореволюционного Казахстана (1861-1917 гг.)*. – Алматы: Наука, 1984. – 272 с.

2. Дулатова Д.И. *Академические издания трудов Чокана Валиханова // Парт. жизнь Казахстана*. – 1961. – №1. – С. 69-73; Дулатова Д.И. *К вопросу изучения научного наследия Чокана Валиханова // Вопросы истории Казахстана: Учен. зап... КазГУ. Сер. ист.* – Алматы, 1961. – Т. 48. – Вып.7. – С. 157-168; Дулатова Д.И. *Чокан Валиханов о социальном строе Казахстана в XVIII в. первой половине XIX века / История, философия, экономика. Сб. ст. асп. и соискателей*. – Алматы, 1962. – С. 135-144; Дулатова Д.И. *Чокан Валиханов как исследователь Восточного Туркестана // Вопросы истории Казахстана: Учен. зап... КазГУ. Сер. ист.* – Алматы, 1963. – Т.54. – Вып. 12. – С. 88-104; Дулатова Д.И. *Чокан Валиханов о присоединении Казахстана к России // Обществ. науки: История, философия, экономика: Сб. ст. асп. и соискателей*. – Алматы, 1963. – Вып. 3. – С. 257.

3. Дулатова Д.И. *Исторические взгляды Чокана Чингисовича Валиханова. Дис. канд. ист. наук*. – Алматы, 1963. – 295 с.

4. Дулатова Д. *Шоқан – тарихшы*. – Алматы: Қазақстан, 1976. – 67 б.

5. Дулатова Д.И. *Исторические взгляды Абая Кунанбаева // Вопросы истории КазГУ*. – Алматы, 1972. – Вып.3. – С. 162-173.

6. Дулатова Д.И. *О движении казахов под руково-*

дством Кенесары Касымова в свете нового мышления // Национальные движения в условиях колониализма. – Целиноград, 1991. – С. 34-78.

7. Дулатова Д.И. Память о Е.Б. Бекмаханове // Страницы пережитого. – Алматы, 1995. – С. 82-85.

8. Дулатова Д.И. «Докладная записка» Серали Лапина // Вестник КазГУ. – Алматы, 1997. – № 5. – С.10-17.

9. Дулатова Д.И. Развитие исторической мысли в трудах русскоязычных авторов XIX - нач. XX века //

Вестник Академии гуманитарных наук. – Алматы, 1997. – Вып. 1. – С. 50-56.

10. Дулатова Д.И. Вопросы истории и культуры тюрков в трудах А.С. Аманжолова // Вестник КазГУ. Сер. ист. – 1996. - №3. – С. 96-102.

11. Дулатова Д.И. Об освещении вопросов государства средневековья Казахстана Б.Е. Кумековым // Вестник КазГУ. Сер. ист. – 1999. – №11. – С. 3-13.

Ноғайбаева Меңдігүл Сағатқызы

т.ғ.к., әл-Фараби атындағы ҚазҰУ аға оқытушысы

Д.И. ДУЛАТОВА ЖӘНЕ ТҮРКІЛЕРДІҢ МӘДЕНИ БАЙЛАНЫСТАР ТАРИХЫН ЗЕРТТЕУДІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Тарих ғылымында ұзақ уақыттар бойы түркі дәуірінің тарихын сөз еткенде, немесе олардың басқа елдермен байланыстарын қарастырғанда өзара мәдени байланыстар мен ықпалдастықтар мәселесі толассыз соғыстарға толы саяси тарих пен әлеуметтік-экономикалық процестер проблемаларының тасасында қалып келгені белгілі. Әрине, ұзаққа созылған соғыстар мен ішкі талас-тартыстарға толы тынышсыз дәуірдің мәдени байланыстар туралы сөз қозғау да мүмкін емес сияқты. Ал тарихи шындық түркі мемлекеттерінің өз дәуіріндегі ірі мемлекеттер Иран, Византия, Қытай, Азия мемлекеттері, славяндар т.б., тығыз байланыстар орнатқанын көрсетіп отыр. Оған бірқатар жазба деректердің аз да болса үздік-үздік хабарлары мен археологиялық ескерткіштер кұә бола алады. Жоғарыда аталған мемлекеттермен бірде өзара бейбіт одақтастық пен сауда т.б. келісімдер орнатса, бірде жиірек орын алған жауластық қарым-қатынастар астарында да өзара мәдени байланыстар орныға түскен.

Мәдениет кез-келген халықтың, мемлекеттің бет-бейнесін айқындайды, негізгі құндылықтарын қалыптастырады. Қазақстан - сан ғасырлық тарихтың ғана емес, әлемдік өркениет қазынасына енетін бай мәдени игіліктің иесі. Біздің жерімізден табылған көптеген археологиялық ескерткіштер бұл жерлерді мекендеген халықтардың аса жоғары мәдениет өкілдері екендігін, әрі көшпелі және отырықшы мәдениеттің тоғысқан ерекше аумағы екендігін көрсетіп отыр.

Дүниежүзілік тарихқа көз салсақ ортағасырлардағы халықтар мен елдердің даму деңгейі біркелкі болмағанын көреміз. Мәселен, бұл кезең Еуропа тарихы үшін халықаралық байланыстардың үзілуімен, сауданың құлдырауымен, қоғамның мәдени кеңістігінің тарылуымен ерекшеленеді [1]. Ал отандық тарихымызда бұл кезеңдегі даму басқаша сипат алды. Біртұтас Түркі қағанатының қол астына біріккен, ұлан-байтақ аумақты алып жатқан түркілер көрші мемлекеттермен тығыз саяси-экономикалық, сондай-ақ мәдени байланыстар орнатып үлгерді. Түркі халықтарының тарихында тек саяси-экономикалық қана емес, мәдени дамудың жаңа кезеңі басталды. Түркілер құрған мемлекеттердің аты

өзгеріп отырғанмен негізгі мазмұны, яғни, экономикалық, әскери құрылымы, әсіресе, этникалық құрамы мен мәдени дәстүрлік құндылықтары онша өзгеріске түсе қойған жоқ. Бұлай дегеніміз түркілердің мәдениеті мен рухани дүниесінде айтарлықтай өзгеру, өту болған жоқ дегендік емес. Тарихшылар мен археолог ғалымдарымыз "дала өркениеті" деп атаған түркілер мәдениеті өзінің мәдени дәстүрлерінің тарихи тамырларын сақтай отырып, көрші халықтардың мәдени жетістіктерін шығармашылықпен игерді. Осылайша өзінше қайталанбас дала өркениетінің өзіндік белгілері қалыптасты. Ал, мәселенің зерттелу тарихында мұндай пікір бірден қалыптаса қойған жоқ. Жалпы ұлттық мәдениетіміз бен оның тарихи тамырлары туралы объективті көзқарас бүгінгі таңда да барлық тарихшы ғалымдар мойындаған шындық деп айта алмаймыз. Сондай-ақ бүгінгі таңда өркениет, мәдениет, мемлекеттілігіміз бен ұлт болып қалыптасуымыздағы мәдени фактор деген мәселелер кең көлемде көтеріліп жатыр. Бұрынғы тарихнамада мәдениет пен мәдениет проблемаларына қатысты мәселелерді этнографтар мен лингвистердің зерттеу объектісі ретінде бағалау көзқарасы қалыптасқаны да белгілі.

Қоғамдық дамуда соңғы жылдары орын алған өзгерістер нәтижесінде тарихтың тек соғыстар мен әлеуметтік-экономикалық қатынастар мәселелерін зерттеу бағытына әділ сын айтыла бастады. Тәуелсіз Қазақстан тарихнамасында Отандық тарихымыздың келелі мәселелерін мәдени факторлар әсері тұрғысынан зерделеудің алғашқы нәтижелері жарық көре бастады. Осындай жағдайда ұлттық мәдениетіміздің түркі дәуіріндегі мәдени дамуындағы сыртқы мәдени байланыстар мәселелерін зерттеу қажеттілігі айқын сезіле бастады. Себебі осы уақытқа дейін түркі дәуіріндегі мәдениет пен мәдени даму процесіндегі сыртқы мәдени факторлардың күшті ықпалы туралы пікір басым болып келгені белгілі.

Біз қарастырып отырған мәселенің Қазақстанның тәуелсіздік кезеңіне дейінгі уақытта зерттелуінің тамаша жетістіктерін жоққа шығаруға болмайтынын атап өте отырып, бұл зерттеулерде қалыптасқан тарихи көзқарастардың бүгінгі тарих ғылымының

сұранысын қанағаттандыра бермейтінін ескеруіміз керек.

Қазақстандық тарихнама ғылымының дамуына ерекше үлес қосқан ғалымдардың бірі Д.И. Дулатова Қазақстан халықтарының әр кезеңдердегі көрші халықтармен өзара мәдени байланыстары мен ықпалдастықтары мәселелерінің зерттелу барысын алғашқылардың бірі болып қарастырғанын атап өтуіміз қажет [2-5]. Тарихнамалық негіздегі мақалалары арқылы зерттеуші жалпы өткен дәуірлердегі мәдени байланыстар мәселелерінің кеңестік тарихнамада көбінесе әдеби байланыстар негізінде ғана қарастырылғанын атап көрсетеді. Зерттешінің ғылыми ізденістерінің нәтижесінде тарихнамада барын қалыптасқан ғылыми пікірлер жаңа бағытта көтерілі қана қоймай, олар одан әрі жандана түсті.

Түркі дәуіріндегі мәдени байланыстар мәселесі ең алғаш түркі мәдениетіндегі соғдылардың әсері туралы проблемалар шегінде көтерілді. Содай-ақ, көшпелі мәдениет пен ортырықшы өркениеттер арасындағы байланыстар, Иран, Қытай тарихы мен мәдениетінің мәселелеріндегі түркілердің рөлі, көшпелілер мен олардың арасына әлемдік діндердің таралуы, Ұлы Жібек жолы мен мәдени байланыстар сияқты мәселелермен өзара байланысы зерттелді. Мәселенің зерттелуі оның тарихнамасымен тығыз байланысты екендігі белгілі.

XX ғасырдың 20-30 жылдары кеңестік тарихнамада мәдениеттің таптық сипаты туралы тезис қалыптасты. Әр мәдениеттің екі жағы: бұқаралық және үстем таптардың мүддесін білдіретін сипаты туралы тезис барлық зерттеулерде басты назарға алынуы тиіс болды. Сондай-ақ осы кезеңде мәдениет және мәдени байланыстар теориясындағы миграция, мәдени диффузияның рөлі кері бағаланды. Олар мәдениет мәселелерін "батыстық «буржуазияшыл», «антимаркстік» ілім негізінде баяндауға ұмтылатын жалған ғылыми теориялар есебінде қарастырылды. Сондықтан соғыстан кейінгі кезеңге дейінгі уақыт аралығында мәдениет пен мәдени байланыстар мәселелері көп зерттеле қойған жоқ. А.Н. Бернштамның өзі миграция мен мәдени диффузияның бір түрі ретінде екінші кезекке ығыстырылған мәдениет тарихындағы жаулап алушылықтардың маңызына назар аудару керектігін маркстің тарихтағы жаулап алушылықтардың рөлі туралы пікіріне сүйене отырып қайта қалпына келтіру керек деп негіздеді [6, 46 б.].

Өткен ғасырдың алғашқы жартысында қалыптасқан тарихнамалық ахуалдан кейін 60-жылдардан бастап өзара мәдени байланыстар мен өзара мәдени ықпалдастықтар мәселесіне деген көзқарас өзгере түсті. Осы кезден бастап, жалпы тарихи зерттеулердің бағытындағы өзгерістер нәтижесінде түркілердің тарихы мен мәдениетін зерттеу ісі алға жылжи бастады. Әрине, отандық тарихнама ғылымындағы бұл өзгерістердің басында профессор Д.И. Дулатова бастаған және тәрбиелеп шығарған ғалымдар тобы тұрды.

Бұл зерттеулер түркі дәуірінде орын алған көрші халықтармен өзара мәдени байланыстар мен ықпалдастықтар мәселелерін жалпы еуразиялық, әлемдік дамудың ХХІ ғасырдағы мәдени

концепциялары т.б негіздерде қарастырып, мәселенің зерттелуі барысында қалыптасқан пікірлер үрдісі талданған. Еліміздің тәуелсіздік алуымен қоса келген қоғамдық өзгерістер тарихи зерттеулердің бағыттары мен сипатына да үлкен өзгерістер әкелгені белгілі. Осындай өзгерістердің бір көрінісі отандық тарих ғылымының кенжелеп қалған бір саласы - тарихнамалық зерттеулердің жандана түсуімен сипатталады. Отандық тарихымыздың келелі мәселелерінің зерттелуін тарихнамалық тұрғыдан тұжырымдау заман талабынан туды.

Сондықтан, бүгінгі таңда қоғамдық ой-санада қалыптасқан өзгерістер нәтижесінде өткенге назар аударып, тарихи тамырларымызды іздей бастаған тұста тәуелсіз Қазақстан тарихнамасы қалыптасып келе жатыр. Қазақстандық зерттеушілер Отандық тарихымыздың өркениеттік негіздері туралы зерттеу жұмыстарын жүргізуде. Бұл зерттеулер ұлттық мәдениетіміздің болашақ дамуы мен оның әлемдік өркениет қазынасында алатын орнын анықтау үшін оның тарихи дәстүрлеріне терең үңілу керектігі, қалыптасқан тарихнамалық стереотиптерді өзгерту қажеттілігінен туындап отыр. Орта Азия аймағының ежелден-ақ халықтарды саяси, экономикалық, мәдени және этникалық жағынан байланыстырушы ерекше аймақ ретіндегі кеңестік тарихнамада қалыптасқан зерттеу дәстүрлері одан әрі жалғастырылуда. Адам-қоғам-өркениет пен ежелгі және ортағасырлар дәуіріндегі өзара мәдени байланыстар мен ықпалдастықтар мәселелері туралы ғылыми ізденістерге жол ашып отыр.

Д.И. Дулатова негізін қалаған ғылыми зерттеулердің бағыттары бойынша отандық тарих ғылымында жаңа тұжырымдар қалыптасып отыр.

Жалпы тарих ғылымында көшпелі халықтар «тарихы жоқ» халықтар ретінде бағаланып, олардың тарихы мен төл мәдениеті жоққа шығарылды. Бірақ, уақыт өте келе тың тарихнамалық бағыттағы зерттеулер нәтижесінде көшпелі халықтардың қоғамдық және мәдени даму деңгейі туралы бұл тұжырымдар уақыт сынына шыдамай өз позицияларын жоғалта бастады.

Зерттеушілер көрші халықтардың түркілерге тигізген мәдени әсері тұрғысынан ғана емес, түркі мәдениетінің өзіндік ерекшеліктері мен көрші халықтар мәдениетіндегі әсері тұрғысынан қойылып зерттеле бастады. Ұстаз-ғалымның ұзақ жылдар бойы жүргізген ғылыми зерттеулерінің нақты нәтижесі де осы болмақ.

.....
1. Ставиский Б.Я. О международных связях Средней Азии в V - сер. VIII вв. // Проблемы востанковедения. – 1960. - №5. – С. 108-118.

2. Дулатова Д.И., Султангалиева Г.С. К современной историографии культурных связей народов Поволжья и Приуралья // Вопросы истории и источниковедения Казахстана. – Алма-Ата, 1988. – С. 150-161.

3. Дулатова Д.И., Нуртазина Н.Д. К изучению культурных взаимосвязей народов Казахстана и Средней Азии в конце XIX - XX вв. // Вопросы истории и историографии материальной и духовной культуры Казахстана и сопредельных народов. – Алма-Ата, 1991. – С. 25-42.

4. Дулатова Д.И. *Некоторые вопросы социально-экономической и культурной жизни народов Средней Азии на примере трудов Ч.Ч. Валиханова // Вопросы истории и историографии материальной и духовной культуры Казахстана и сопредельных народов. – Алма-Ата, 1991. – С. 47-60.*

5. Дулатова Д.И. *Их истории культурных взаимосвязей казахов с народами Поволжья и Урала // Братское сотрудничество и взаимопомощь народов СССР: историография, источники. – Целиноград, 1992. – С. 24-34.*

6. Бернштам А.Н. *О роли завоеваний в исторической концепции К. Маркса // ПИМК. – 1933. - №3-4. – С. 41-53.*

Рахимбекова Бахыт Куанышбековна

к.и.н., доцент КазНУ

ВКЛАД д.и.н., профессора Д.И.ДУЛАТОВОЙ В РАЗВИТИЕ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ В КАЗАХСТАНЕ

Среди когорты талантливых ученых и педагогов, чьими знаниями, опытом и усилиями создавался научный и учебно-методический потенциал Казахского национального университета, и в целом, развивалась казахстанская историческая наука особо хочется отметить своего Учителя, доктора исторических наук, профессора Д.И.Дулатову. Вся жизнь Дины Исабаевны связана с университетом, из них 5 лет на посту декана исторического факультета и 14 лет – зав.кафедрой «Истории Казахстана», у истоков которой стоял ее учитель, видный казахстанский историк, Ермухан Бекмаханович Бекмаханов.

Наряду с бесспорным признанием педагогических и организаторских способностей Д.И. Дулатовой, отметим особый вклад, внесенный ученым в развитие историографических исследований в Казахстане, поскольку это направление научных изысканий было основной сферой ее научных интересов. Для того, чтобы оценить значимость научного наследия Д.И. Дулатовой, рассмотрим уровень развития и направленность историографических разработок в Казахстане.

Историографические исследования в Казахстане имеют свою историю и традиции, свое начало они берут в 40-50-х гг. прошлого столетия. Однако содержание историографических работ начального периода существенно отличалось от того, что в действительности должно представлять историографическое исследование. Это были, главным образом, обзорные юбилейные статьи, констатирующие основные результаты научных разработок без глубокого анализа исследовательского поиска. Историографические труды этого периода не поднимались выше эмпирического уровня. Вместе с тем, именно в 40-50-е гг. XX столетия усиливается воздействие на историческую науку механизма партийно-конъюнктурного давления. Широкий резонанс вызвал выход «Истории Казахской ССР» / под ред. Л.М.Панкратовой/ как в среде историков, так и, главным образом, идеологов-партийных работников, усмотревших в содержании издания моменты, не согласующиеся с постулатом о добровольности и прогрессивности вхождения Казахстана в состав Российской империи. В ответ на указание партийного руководства о наличии серьезных идеологических ошибок в освещении исторического прошлого республики в историографической

литературе появились суждения и оценки, которые сегодня с позиции новых подходов и достижений можно рассматривать как ложные историографические факты. Ярким свидетельством того, как творческая мысль может оказаться заложницей идеологии и политики, пострадать от субъективизма и дилетантизма, является жизнь и деятельность Е.Б.Бекмаханова.

Несли на себе печать времени и социального заказа дискуссии по спорным проблемам истории Казахстана, научные сессии и конференции по широкому кругу вопросов дореволюционной и советской истории, а также по теории и методологии: о периодизации истории Казахстана, о сущности отношений собственности у кочевых народов, о характере феодальных отношений и т.д. Наиболее значительными и представляющими интерес, материалы которых можно рассматривать как историографические источники, это - 1 и 2 научные сессии Института истории, археологии и этнографии (Алма-Ата, 1947, 1949 гг.), дискуссии о возникновении и характере феодальных отношений в Казахстане (Алма-Ата, 1951 г.), «О национальных движениях в прошлом (Алма-Ата, 1952 г.), «Объединенная научная сессия по истории Средней Азии и Казахстана», созванная АН СССР совместно с отделениями Академии наук союзных республик (Ташкент, 1954).

Последующий этап в развитии казахстанской историографии (1960-1980-е гг.) характеризуется расширением источниковой базы исследований, появляются единичные специальные историографические труды, построенные на проблемно-хронологическом принципе. Достижения исторической науки Казахстана на данном этапе были синтезированы в пятитомном издании «Истории Казахской ССР с древнейших времен до наших дней».

Одним из приоритетных направлений в историографии становится критика буржуазных фальсификаций истории народов Средней Азии и Казахстана. И, если абстрагироваться от того, что в этом наблюдался элемент контрпропаганды в в провозглашенной идеологической борьбе двух мировых систем, в ознаменовании с результатами исследований, с концепциями и немарксистской методологией зарубежных коллег проявлялась позитивная тенденция.

В условиях, когда основной доминантой и харизмой всех сфер общественной жизни, являлась

КПСС, естественно, основной объем печатной продукции приходился на лениниану и историю коммунистической партии Казахстана; историко-партийная наука становилась преобладающей над гражданской историей.

Период 1960-середины 1980-х годов можно условно назвать «периодом умиротворения» в том плане, что он ненасыщен жаркими дискуссиями, критическими рецензиями, альтернативными методологическими подходами. Вместе с тем происходил процесс количественного накопления эмпирического материала по широкому спектру проблем социально-экономической и политической истории Казахстана.

Таким образом, к началу 1980-х годов в исторической науке Казахстана историографическое направление не было в достаточной степени развитым. По сути оно было представлено трудами Г.Ф.Дахшлейгера /1/, Б.А.Тулепбаева, В.К.Янулова /2/ по отечественной историографии и Д.Н.Кшибекова, В.П.Осипова, В.И.Коваль, В.И.Коршунова по критике буржуазной историографии./3/

Вышедшая в свет научная монография Д.И.Дулатовой «Историография дореволюционного Казахстана (1861-1917 г.г.)» (Алма-Ата, 1984) /4/, являясь классическим трудом по историографии, восполнила многие пробелы в развитии исторической науки Казахстана. В данной работе Д.И.Дулатова на обширном историографическом фундаменте впервые в исторической науке представила комплексный анализ процесса накопления исторических знаний по широкому кругу проблем политической и социально-экономической истории Казахстана XIX- начала XX вв.

Среди проблем, получивших историографическую интерпретацию, в труде ученого-историографа: развитие национально-освободительного движения казахского народа в XIX- начале XX вв., становление научных традиций в изучении культурного наследия прошлого казахского народа (казахского просветительства), аграрные отношения и переселенческий вопрос, развитие промышленности и транспорта, торговля и финансовая политика царизма, история городов, формирование казахстанского пролетариата, вопросы культурных взаимодействий казахского, русского и других народов и т.д.

Д.И.Дулатова как историограф не только дала аксиологическую оценку уровня разработанности этих проблем в казахстанской исторической науке, но и определила перспективы дальнейшего их изучения, ее были выделены приоритетные направления исторического поиска, очерчен круг совершенно новых тем в казахстанской историографии. К примеру, Д.И.Дулатова отмечала особую сложность в силу нерешенности методологических проблем вопрос о стадийной идентификации и формационных характеристиках кочевого общества казахов, степень трансформации традиционного хозяйства на рубеже XIX- начала XX вв. Среди нерешенных проблем профессором Д.И.Дулатовой были определены конкретные вопросы, связанные с изучением мелких промыслов и кооперации, торгового капитала, развитие внутреннего рынка, уровня применения наемного

труда, в том числе о формировании казахстанского отряда рабочего класса. Был поставлен вопрос о необходимости региональных исследований, развитии урбанистики. Д.И.Дулатова указывала на необходимость изучения с новых концептуальных позиций национально-освободительного движения в Казахстане.

Ценность труда историографа, показатель эффективности и значимости историографического сочинения состоит в том, насколько были реализованы намеченные перспективные направления в разработке конкретно-исторической проблематики. И в этом отношении появление в конце 1980-начале 90-х гг. целого ряда исторических исследований по темам, указанным в качестве малоисследованных или нерешенных проблем в труде «Историография дореволюционного Казахстана», безусловно, является показательным и свидетельствует о даре научного предвидения д.и.н., профессора Д.И.Дулатовой.

Наряду с монографией, имеющей несомненную историографическую ценность, Д.И.Дулатовой написаны свыше 100 научных статей по истории, культуре и историографии Казахстана. Среди них публикации, имеющие теоретико-концептуальное значение, а также 3 главы в многотомной «Истории Казахстана с древнейших времен до наших дней» (3 т.). /5/

В научном наследии д.и.н., профессора Д.И.Дулатовой рельефно прослеживаются два новых историографических направления: первое - это разработка историографических аспектов проблем, касающихся взаимоотношений тюркоязычных народов в XIX - начале XX вв., их взаимного культурного влияния на основе просветительских тенденций и идей мусульманского реформаторства среди татарской, башкирской, казахской интеллигенции; второй - очень значимый блок проблем связан с историей духовной культуры казахского народа не просто на уровне эмпирических этнографических разработок, а на концептуально-теоретическом уровне, с определением системообразующих факторов казахской духовности и просветительства.

Отметим также, что наряду с педагогической и научной деятельностью Д.И.Дулатова обладала хорошими организаторскими способностями. Так по ее инициативе в Казахстане прошла первая в республике после обретения независимости международная научная конференция «Актуальные проблемы истории Казахстана» в 1992 году. Профессор Д.И.Дулатова принимала активное участие в целом ряде научных форумов как в республике, так и за рубежом. Поскольку она всегда стояла на позиции, что необходимым компонентом в научно-познавательном процессе являются научные конференции, симпозиумы, дискуссии, «круглые столы», а наличие плюрализма мнений способствует активной разработке дискуссионных проблем и выработке принципиально новых концептуальных подходов.

Одной из главных заслуг доктора исторических наук, профессора Д.И.Дулатовой является создание научной школы по историографии Казахстана. Ее ученики, сохраняя преемственность историографической традиции, овладев приемами историографического анализа, в своих исследованиях рассмотрели

целый ряд актуальных историографических проблем, таких как: историография национально-освободительных движений, историография присоединения Казахстана к России, историография Казахского ханства и т.д.

Своих аспирантов и соискателей Д.И.Дулатова нацеливала на самое скрупулезное отношение ко всем историографическим фактам (т.е. к охвату всей научной продукции во всем ее текстуально-жанровом многообразии, включая научные рецензии, материалы научных форумов, диссертации и т.д.). Поскольку только в таком случае историографический анализ может претендовать на полноту и объективность. Д.И.Дулатова значительное внимание уделяла работе с историческими источниками, архивными материалами, всегда обращая внимание своих учеников на тот момент, что анализ репрезентативности и достоверности источниковой базы исследований и определение перспективных направлений научных изысканий невозможны без работы с источниками. И это очень важный момент, нередко, в современных диссертациях историографического профиля, соискатели не уделяют этому внимания, также как и полноте историографического фундамента.

Своей научной деятельностью, направленной на развитие историографических исследований в Казахстане, Д.И.Дулатова ломала укоренившиеся в сознании научно-исторического сообщества представления о том, что историография имеет прикладной характер по отношению к историческому знанию, доказывая, что от ученого-историографа требуются

широкие познания, как в вопросах истории, так и в философии истории, социологии, науковедении и прогностике. Поскольку комплексное взаимодействие с этими дисциплинами, действующими в области самопознания науки будет способствовать развитию и расширению возможностей историографии как составной части культуры, интегрирующей духовный потенциал общества, отраженный в творчестве историков, а также углублению ее предмета и социального статуса.

.....
1. Дахилейгер Г.Ф. *Историография Советского Казахстана.*- Алма-Ата, 1964; Дахилейгер Г.Ф. *Ленин и проблемы казахстанской историографии.*- Алма-Ата, 1971; Дахилейгер Г.Ф. *Проблемы присоединения Казахстана к России и современная буржуазная историография.*-Алма-Ата, 1981

2. Тулебаев Б.А., Янулов В.К. *Историческая наука Казахстана в 1935-1945 гг. // Великий Октябрь и социально-экономический прогресс Казахстана/ Историография: опыт и проблемы.* Алма-Ата, 1984

3. Коваль В.И., Кориунов В.И., Осипов В.П. *Сила правды и бессилие лжи (критика буржуазной историографии ленинской национальной политики КПСС в Казахстане).* - Алма-Ата, 1982; Кшибеков Д.Н. *Критика буржуазных фальсификаций.*- Алма-Ата, 1981

4. Дулатова Д.И. *Историография дореволюционного Казахстана.*-Алма-Ата, 1984

5. *История Казахстана (с древнейших времен до наших дней).* Т.3.- Алматы.

Абдилдабекова Айгуль Мухтаровна

к. и. н., доцент КазНУ имени аль-Фараби

КЛАССИФИКАЦИЯ ИМПЕРСКИХ ОБРАЗОВАНИЙ В СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Между исследователями империи изначально не было согласия по поводу того, какое государство следует считать империей и какие именно типы империй существовали и существуют. В изданных в 1980 году в Париже выступлениях участников коллоквиума «Понятие империи», редактор сборника М. Дюверже утверждал: «Возможно, адекватной концепции империи не удастся выработать никогда. Но пусть сам поиск подскажет новые пути и новые вопросы». Он также признал, что никакого общего определения понятия «империи» в ходе дискуссий выработать не удалось[1].

Известно, что этимология слова «Imperium», берущего свое начало в латыни, означает суверенную власть на той или иной территории. Не случайно именно понятию «имперская власть» уделяется в последнее время особое внимание[2]. В разных словарях именно с властью связываются различные интерпретации определения империи. В Большой Советской Энциклопедии дается следующее определение: «Империя - (от лат. imperium — власть, государство), 1) наименование монархических государств,

главой которых является император И. — чаще всего обширное государство, включившее в свой состав (нередко путём завоеваний) территории других народов и государств; некоторые И. имели в своём составе несколько королевств....2) Крупные государства, имеющие обширные колониальные владения. И. образует метрополия и её колонии (например, Британская империя, включавшая наряду с Великобританией все её доминионы и колонии)»[3]. В «Большом толковом словаре русского языка», изданного в 1998 году, мы находим: «Империя - 1. Монархическое государство, во главе которого стоит император, императрица...2. Крупная империалистическая колониальная держава с её владениями...» [4]. В «Словаре исторических терминов» указывается, что «Империя – монархическое государство, глава которого принял титул императора. Государства, имеющие колониальные владения»[5].

В «Международной энциклопедии социальных наук» мы находим определение империи, данное социологом Ш. Айзенштадтом: «Термин «империя» обычно используется для обозначения политической

системы, охватывающей большие, относительно сильно централизованные территории, в которых центр, воплощённый как в личности императора, так и в центральных политических институтах, образывал автономную единицу. Далее, хотя империи обычно основывались на традиционной легитимации, они часто использовали некоторые более широкие, потенциально универсальные политические и культурные ориентации, выходявшие за пределы того, что было свойственно любой из составляющих империи частей» [6].

Классифицируя многочисленные определения империи в исторической и политической литературе, американский историк Р.Суни выработал следующее определение: «империя – это сложносоставное государство, в котором метрополия господствует над периферией, при этом определяющим отличием империи от более общей категории многонационального государства является восприятие периферией политики и практики метрополии как «чужих», а отношений с нею как неравноправных и эксплуататорских» [7]. Кроме неравенства и субординации, добавляет историк, отношения между метрополией и периферией характеризуются наличием этнических различий, географического разделения и административной разнородности. Это определение империи уточняет А. Рибер: имперские государства основаны на завоеваниях, их границы не являются естественными и культурными, а представляют собой военные «фронтиры», т.е. пограничье или «контактные зоны» [8].

Среди определений империи выделяется формулировка, данная российским социологом и философом А.Ф. Филипповым. Для него: «Империя – это смысл (и реальность) большого и устойчивого политического пространства, длительно переносимый на смысл неполитических действий и коммуникаций» [9]. Для автора реальность империи если не исключительно, то зачастую может быть установлена преимущественно путём интерпретации смысла. Величина территории, различие центра и периферии, социально-культурное многообразие лишь на первый взгляд являются несомненными, поскольку любое имперское образование, которое может возникнуть в ходе грандиозных завоеваний, может постигнуть распад (к примеру, «империя» Александра Македонского). Социально-культурное многообразие имеет место до тех пор, пока не начал работать «плавильный котёл», в котором все различия постепенно исчезают, а в образовавшейся смеси происходит кристаллизация новых образований.

Следовательно, невозможно говорить об империи как о некоей устойчивой реальности. Поэтому А.Ф.Филиппов предлагает привлечь смысловые определения к феномену империи. В империи больше всего коммуникаций и сильнее, и менее политизированы, чем в обычном государстве. Они политизированы сильнее, поскольку знание об имперском пространстве является по определению чем-то само собой разумеющимся.

Два типа имперства выделяют Д.И. Олейников и Т.А. Филиппова: «византийско-православную идею единственной империи» и идею «Рима “ветхого”»,

“нулевого”, воплощающего бездуховную идею бюрократической государственности» [10]. Авторы отметили двойственную роль империй в истории: «Империя на восходящей к идеалу линии... — мощный стимул исторического развития, ответ на вызов времени, проявление зрелого государственного целеполагания, признак взросления нации», а в то же время «империя как достигаемое становится фактором торжества, болезнью государственности, историческим эфемером, готовящим почву для произрастания новых форм организации социума» [11].

При попытке найти чёткое определение империи некоторые исследователи пытаются опираться на конкретные её признаки и из них выводить типологию империй. Как отмечает А.В. Лубский, «в самом общем виде понятие «империя» обозначает такую форму государственности, которой присущи два главных признака: большая территория и наличие зависимых или колониальных владений» [12]. Далее начинаются нюансы. К примеру, нет единства среди исследователей насчет того, относить ли к империям только монархические государства, имевшие в своем названии слово «империя», или всякое многонациональное государство, в котором этносы находятся в неравноправном положении. Одни историки и политологи понимают под империей любое многонациональное государство, где один из этносов занимает преобладающее по численности или господствующее в политическом отношении положение. Другие согласны считать империями только такие многонациональные государственные образования, которые образовались в результате завоевания господствующей нацией других народов и территорий, которые и в настоящее время остаются в составе данного государственного образования и не могут полностью реализовать свои права на национально-культурную автономию и свободное развитие.

Обычно выделяют еще один неперменный признак империи – наличие многонационального (политического) населения и господствующего (имперскообразующего) этноса. А.И. Миллер рассматривает империи в качестве оптимального способа государственной организации большого количества различных народов и этнических групп. При этом империи он рассматривает как исторически обусловленный тип государственности, на смену которым в XIX-XX вв. приходят национальные государства [13]. Империей можно назвать такое многонациональное государство, где большинство территорий, населенных иными этносами, отличными от государствообразующего, были присоединены в результате завоевания.

Выдвигается и другой набор признаков империи. Например, Л.С. Гагагова пишет о следующих системных признаках государства имперского типа:

«Во-первых, сакральный характер власти, обычно осуществляемой без посредничества промежуточных — между правителем и народом — органов и учреждений.

Во-вторых, экспансия, как неизменная интенция и как «modus vivendi», и ее следствие — размеры, масштабы территории (при этом ядро государства

может быть совсем небольшим, приращение обеспечит экспансия).

В-третьих, наличие центра и периферии, окраин, провинций, либо метрополии колоний.

В-четвертых, полиэтничность и доминирующий этнос или группа этносов.

В-пятых, общая идеология (ею может быть и религия, не обязательно исповедуемая большинством населения).

В-шестых, претензии на мировое значение, а то и на мировое господство» [14].

Если применить перечисленные признаки к конкретным имперским моделям, то можно обнаружить немало исключений, не противоречащих идеальному образу империи, но свидетельствующих об известной инвариантности ее исторических воплощений. Достаточно сказать, что классическая Британская империя в период своего наивысшего могущества имела представительные органы, а в других имперских образованиях границы центра и периферии были аморфны, неопределенны, нечетки. Позже, другая российская исследовательница О.Ю. Малинова предложила выделять пять базовых характеристик, с которыми понятие «империя» связывается в современных политических дискурсах [15]. Ряд этих характеристик почти дословно совпадают с вышеназванными признаками, другие развивают их. Итак, первая характеристика связана с многосоставностью, т.е. империя – это «политическое образование, включающее в себя много разнокачественных элементов, которые могут выделяться по разным основаниям («народы», «нации», «национальности», «этносы», «политические организмы» «разнокультурные земли» и др.) [16]. В роли идеально-типической противоположности этой характеристики О.Ю. Малинова предлагает «национальное государство».

Вторая характеристика связана с наличием центра и периферии (метрополии и колоний), отношения между которыми имеют ассиметричный и неравноправный характер. Здесь нередко подчёркивается насильственный характер «удержания» периферии, а также несправедливый обмен ресурсами в пользу центра. В этом качестве «империи» противостоят, с одной стороны, федерация, где отношения между федеральным центром и субъектами федерации строятся на началах равноправия, а с другой – унитарному государству, в котором нет столь явного противопоставления центра и периферии.

Третья характеристика касается авторитарного способа интеграции территорий и общества «сверху». Данное значение понятия подчёркивает вертикальный характер политических связей в империи в противоположность комбинации связей горизонтальных и вертикальных, характерных для идеального типа нации-государства (nation-state), интерпретируемого как тандем демократического государства и гражданского общества [17]. В рамках такого понимания империи нередко подчёркивается факт бесправия подданных (в отличие от полноправных граждан нации-государства). Таким образом, «империя» рассматривается как способ организации власти, при котором объектами авторитарного при-

нуждения оказываются не только политические сообщества, но и индивиды.

Четвёртая характеристика приписывается «универсальной объединяющей идеи», т.е. некоего глобального цивилизационного проекта, во имя которого империя вбирает в собственное «тело» и в орбиту своего влияния народы и территории. «Империя» при таком понимании выступает не просто как способ организации власти, но как воплощение некоего мессианского проекта. И в таком качестве она противоположна идеальному типу государства – «ночного сторожа», функции которого ограничены обслуживанием интересов собственных граждан.

Наконец, пятая характеристика учитывает влияние на международной арене, т.е. стремление подчинить этому влиянию другие государства без утраты ими самостоятельного государственного статуса. В этом значении «империя» является, прежде всего, «великой державой», в полной мере реализующей свой потенциал влияния. С этим связаны и такие понятия, как «имперский порядок» («imperial order») или «гегемонии». Противоположное качество – выражение «нормальная страна» [18].

В общем, все признаки и характеристики можно встретить у имперских образований, правда, не все они являются всеобщими. Поэтому С. Каспэ разделил существующие определения «империи» на две основные группы: синдромные и генетические. К числу «синдромных» отнесены те, где исследовательская задача ограничивается выделением набора признаков — «синдромные определения можно множить практически бесконечно, поскольку в окончательном перечне системообразующих признаков всегда присутствует неустрашимый элемент субъективности, делающий его уязвимым для критики и открытым для пересмотра» [19].

Именно с этой точки зрения подвергаются критике наиболее употребительные в исторической науке определения империи, в том числе приведенные нами определения Ш. Айзенштадта, Л. С. Гатаговой, А. Ф. Филиппова и др. Основное замечание заключается в том, что в большинстве определений империи, основанных на перечислении основных характерных черт (сакральность власти, экспансия, наличие центра и периферии, полиэтничность, единая государственная идеология, значительная временная протяженность и ряд других), содержатся признаки, обособленность применения которых именно к империям вызывает сомнения. Большинство признаков империи можно не менее успешно использовать применительно к любому государству, поэтому простое их перечисление недостаточно для понимания того, что же такое империя. Исходя из недостаточности синдромных определений империи, С.Каспэ пришёл к заключению, что не только в России, но и в мире в целом исследования имперской темы нуждаются в использовании генетических определений, «описывающих корни феномена, причины его возникновения и функциональные механизмы, поддерживающие его существование» [20]. Генетическое определение империи может быть представлено в форме описания «имперского цикла», включающего фазы формирования, роста и кризиса империи. К числу

ключевых моментов «имперского цикла», а следовательно, и генетического определения относятся: наличие в системе политической легитимации государства абсолютных универсальных компонентов, устойчивой тенденции к территориальному расширению, а также отсутствие либо ограниченность ассимиляции населения вновь включаемых в состав государства территорий, сохранение им своих этнокультурных особенностей [21]. Но, несмотря на заявленную автором попытку дать генетическое определение, представленный список условий формирования империи не выходит за рамки существующей традиции типологизации, основанной на перечислении признаков, присущих имперской системе организации государственной власти.

1. *La Concept d'Empire / Ed. by M. Duverger. Paris, 1980. P. 7. См. также: Doyle M. Empires. Ithaca, N.Y., 1986.*

2. *Miller A., Rieber A.J. Intoduction // A. Miller, A. J. Rieber Imperial Rule. Budapest-New York: CEU Press, 2004. P. 1-6.*

3. <http://slovari.yandex.ru/dict/bse/article/0029/34900>.

4. *Большой толковый словарь русского языка. Сост. и гл. ред. С.А. Кузнецов. СПб., 1998. С. 390.*

5. *Словарь исторических терминов. Сост. В.С. Симаков. - СПб., 1998. - С. 88.*

6. *International Encyclopedia of the Social Sciences. Vol. V. N.Y., 1968. P. 41.*

7. *Суни Р. империя как она есть: имперская Россия, «национальное» самосознание и теории империи // Ab Imperio (Казань). 2001. №1-2 - С. 23.*

8. *Рибер А. Групповые интересы в борьбе вокруг Великих реформ // Великие реформы в России. М., 1992. - С. 44-45.*

9. *Филиппов А. Смысл империи: к социологии политического пространства // Иное. Хрестоматия нового российского самосознания. Под ред. С.Б. Чернышева. М., 1995. Т. 3: Русская политика и русская философия. - С. 462.*

10. *Россия: государственные приоритеты и национальные интересы. - М., 2000. С. 135.*

11. *В данных суждениях авторы опираются на: Золотой век Екатерины Великой. - М., 1996; Искендеров А. Закат империи. М., 2002; История внешней политика России. Конец XIX — начало XX в. М., 1997; Акишин М. О. Полицейское государство и сибирское общество. Эпоха Петра Великого. Новосибирск, 1996; Власть и реформы. От самодержавной к советской России. СПб., 1996. и др.).*

12. *Лубский А.В. Конфликтотенные факторы на Юге России: методология исследования и социальные реалии // Южнорусское обозрение. - Ростов-на-Дону, 2005. Вып. 28. С. 48.*

13. *Миллер А.И. Империя Романовых и евреи (Публичная лекция «Полит.ру», апрель 2006 г.). - М., 2006.*

14. *Гатагова Л.С. Указ. соч. С. 338.*

15. *Для большинства либеральных авторов как Запада, так и постсоветских государств определяющей характеристикой империи является наличие иерархических отношений между центром и периферией, а также насильственное удержание территории. Так Е.Т. Гайдар определяет империю как «мощное полиэтничное государственное образование, в котором властные полномочия сосредоточены в метрополи, а демократические институты (если они существуют) – либо, по меньшей мере, избирательное право – не распространяются на всю подконтрольную ей территорию». – Гайдар Е.Т. Гибель империи. Уроки для современной России. - М., 2006. С. 8.; Похожий вариант определения мы находим и у Е.Г. Ясина: империя – это «государство, в котором один народ (государствообразующий) устанавливает господство или доминирование над другим или многими другими народами, обычно с присоединением территорий их расселения, и удерживает их под своей властью силой или угрозой силы». – Ясин Е.Г. Фантомные боли ушедшей империи // После империи. Под общ. Ред. И.М. Клямкина. - М., 2007. С. 8.; Вместе с тем некоторые авторы в качестве основного признака империи выделяют автократический способ интеграции территорий и общества «сверху», при котором подданные оказываются бесправными вне зависимости от того, проживают ли они в центре или на периферии. В оппозицию империя – нация-государство либералы вкладывают особое содержание. В их понимании империя – это надобщественный режим, удерживающий общество сверху, силовым давлением. По мысли А. Кара-Мурза, империя «объединяет людей через службу себе». – Кара-Мурза А.А. Между «империей и смутой» // Полис. 1995. № 1. С. 96.*

16. *Малинова О.Ю. Тема империи в современных российских политических дискурсах // Наследие империй и будущее России. - М., 2008. - С. 63.*

17. *Tilly Ch. Coercion, Capital and European States, AD 990-1990. Oxford: Blackwell, 1990. P. 2; Calhoun C. Nations Matter. Culture, History, and the Cosmopolitan Dream. London and New York: Routledge, 2007. P. 56-57.*

18. *Shleifer A., Treisman D. A normal Country // Foreign Affairs. 2004 (March/April).*

19. *Каспэ С. Империя и модернизация: общая модель и российская специфика. - М., 2001. С. 20.*

20. *Там же.*

21. *Там же. С. 30.*

Әбдиева Роза Серікбайқызы
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ доценті, ф.ғ.к.

ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІНДЕГІ КІТАПТЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫ

Мәдениет пен өркениеттілік тарихта ұдайы қатар жүріп келеді. Мәдени көрсеткіш неғұрлым жоғары болған сайын, адам еркіндігі де соғұрлым арта түседі. Сол сияқты тәуелсіздігін жеңіп алған, дербес мемлекетін қайта орнатқан халқымыздың ұлттық және мәдени санасы мүлде басқа сипат алуда. Бұл енді тіл мен әдет-ғұрыпты ғана сақтауды мақсат ететін сана емес, өз мемлекетінің мүддесін көздеген

санаға айналуда. Кітаптың берісі – көркемдік кеңістік, әрісі – рухани кеңістікте алар орны қай дәуірде де ерекше. Кітап – мәдени қазына болғандықтан, уақыт пен уақытты тілдестіріп, дәуірлер мен дәуірлерді жалғастырар ұлы құрал. Адам кітап арқылы кең дүниемен байланыса отырып, жанын байытып қана қоймай, ойлау әлемін, таным жүйесін таразылап талдайды. Ондаған

ғасырлық тарихы бар ұлттық мәдени ойымыздың жиынтығы саналатын кітаптың қалыптасу тарихы да терең. Кітап – халық зердесі. Осы зердемізге зейін қоймаудың нәтижесінде көптеген құндылықтарымыз жоғалды. Енді сол жоғалған қолжазбалар мен ескі кітаптардағы мәтіндерді жарыққа шығару қазіргі кезде мәдени мұраны сақтау, елге тарату, қоғамның кәдесіне жарату, ғылыми айналымға енгізу зерттеушілердің басты нысанасы болуда. Қолжазбаларды қалпына келтіру, ғылыми сипаттамасын жасау, ұзақ мерзімге сақтау жұмыстары да біраз еңбекті талап етеді. Президентіміз ұсынған “Мәдени мұра” бағдарламасында да осындай келелі мәселелер жоспарланған.

Ал енді өзіміздің қазақ қолжазба кітаптарының тарихына келейік. Сайын даламыздың ұлы мұралардың ішіндегі ең бағалысы — Орхон-Енисей ескерткіші (V-VIII ғасырлар). Бұл ескерткіште біздің көне тарихымыз тасқа қашалып жазылған. Көне түрік әліпбиімен тасқа қашалып жазылған ескерткіштер бір төбе де, бұл алфавитпен қағазға түсірілген қолжазбалар бір төбе.

“Көне түркілердің тәңірлік дәуірінде жасалған көлемі 21-кітаптан тұратын қасиетті “Авеста” шығармасы көне түркілер дәуірлеп тұрған заманда, өздері ежелден мекендеген Орта Азия жерінде жасалынған. Зороастризмнің қасиетті кітабы - әдеби және мәдени жәдігер “Авеста”. Бұл кітапта көне түркілердің наным-сенімі, дәстүр-салты, діні, табиғатты танып, игеруі, ерлік істері, күнтізбе жасауы, ел-жерді қорғауы, әділдік, намыс үшін күресі, мәдениеті, әдебиеті, даналық толғамдары, кәсібі, заңы өмір сүру ережелері, бәрі-бәрі ислам дәуіріне дейін толық қалыптасып, осы кітапқа сұрыпталып енгізілген [1].

“Киелі Авеста кітабы” ежелгі мәдениеттен хабардар етіп қана қоймай, сол дәуірдегі заман оқиғаларынан терең мағлұматтар беріп, көне тарих беттерінен сыр шертеді және ежелгі Иран тілдерінің ең ежелгі, ең құнды ескерткіштерінің бірі болып саналады” [2].

Қазақтың қолжазба кітабы туралы сөз еткенде, Отырар өркениеті мен Фараби ғалымдар еңбектеріне, Ежелгі Исфиджаб пен Яссы ғұламаларының, Сыр бойы саңлақтарының, Көне Тараздан шыққан тарландардың шығармаларына тоқталмай кету мүмкін емес. Бір ғана Әбу-Насыр әл-Фараби бабамыздың өзі «Кемеңгерлік меруерті», «Ізгі қала тұрғындарының көзқарасы», «Мәселелердің түп мазмұны», «Ғылымдардың шығуы», «Бақытқа жету» т.б. көптеген трактаттар жазып қалдырған. Ол еңбектер Әбу Насыр әл-Фараби есімін бүкіл әлемге әйгіледі. Шығыстың шоктығы биік философы әл-Фарабидің ұлағатты ұстаздары Платон мен Аристотельдің шығармаларын терең талдай отырып, өзінің “Қайырымды қала” атты шығармаларында бірегей концепция ұсынады.

Осы Отырар қаласының өзінен Ахмад Ибн Халликан (1211-1282), Ибн-Сайд әл-Кифти (1167-1248), Ибн Әби Усайбиға (1203-1270), Әбу Ибрахим Исхак әл-Фараби, Исмаил әл-Жауһари әл-Фараби, Әлам Ад-дин әл-Жауһари, Бурхан ад-дин Ахмад әл-Фараби, Әбу-л қасым әл-Фараби, Махмуд әл-Фараби,

қауам Ад-дин әл-Фараби, Маула Мухаммед әл-Фараби, Бадр Ад-дин әл-Фараби, Исмаил әл-Хусаини, әл-Фараби атты қазір есімдері белгілі ғұлама ойшылдар шыққан. Олардың жазып қалдырған фәлсәфа, этика, логика, тарих, жағрафия, астрономия, әдебиет, дін ғылымы, геометрия, математика салаларын қамтыған құнды еңбектері адамзат дамуының асыл жауһарлары ретінде сақталып келеді. Бір ғажайыбы сол еңбектердің бәрі де қолжазба үлгісінде бізге жетті. Жоғарыда айтып өткеніміздей, қолжазба күйінде бізге жеткен кітаптардың саны да бірталай.

Қай халық болса да өзінің өміріне, тұрмыс-тіршілігіне қажетті, пайым-түсінігіне сай мәдениет жасайды. Мәдениеттің материалдық та, рухани да түрі елдің қоғамдық дамуына байланысты өзгеріп, дамып, жаңарып отырады. Қазақ жұрты да өзінің ұзақ тарихында кезең-кезеңге сәйкес мәдениет жасап отырған. Бұрынғы сақ, ғұн, үйсін, түркі бабаларымыздан бастап, бүгінгі ұлттымыздың мәдениетіне шолу жасасак, алуан түрлі мұрамыз және қазіргі заманға лайық түрлері көп мәдениетіміз бар екеніне көз жеткіземіз. Әсіресе, өмір салтының ерекшелігіне байланысты рухани мәдениетіміз өзіндік сипатта болғаны белгілі. Ол ауызша туындап, ауызша орындалып, ауызша тараған, сөйтіп атадан балаға, ұрпақтан ұрпаққа мирас болып, бір дәуірден екінші дәуірге көшіп отырған. Жай ғана көшіп қоймаған, әр дәуір сайын толысып, толығып, жетіле түскен, үнемі баю, даму үстінде ғұмыр кешкен. Мұндай ескі мен жаңаның біртұтас дүниеге айналған қадамы, бір жағынан, алғашқы нұсқада сақталса, екінші жағынан, өзгеріске жаңғыра ұшыраған, үшінші жағынан, соны мәдениеттің негізін қалаған әрі ажырамас бөлігіне айналған. Екінші сөзбен айтқанда, рухани мәдениеттің өз ішінде күрделі процесс жүріп жатқан, сондықтан мәдениет кей тұстарда қоғам дамуынан алға озып, кейде кейін қалып отырған. Өкінішке қарай, рухани мәдениеттегі осы заңдылық Кеңес дәуірінде біржақты қаралып, таптық тұрғыдан ғана бағаланды. Сол себепті рухани мұра үстем таптікі және кедей таптікі деп, жасанды түрде екіге бөлінді де, оның біраз бөлігі жиналмай, зерттелмей қалды, соның салдарынан өмірден ғайып бола бастады [3]. Бұл мұраға, әрине, кітапты да жатқызамыз.

Қазақ кітаптары – рухани қазынамыздың Тайқазаны, талай ұрпақ өкілдерінің өмір мектебі. Қазақ кітабы – қазақ мәдениеті, қазақ тарихы, қазақ ғұмыры және өнері. Қазақ мәдениетінің егесі – халық болса, мәдени мәйегі, бірегей бәйтерегі, рухани қазынасы, таусылмас Тайқазаны – ол қазақ кітабы.

Төңкеріске дейінгі қазақ зиялыларының кітаптары – халқымыздың мәдени мұрасының аса маңызды бір бөлігі, бастау бұлағы, оны зерттеп игеру – бүгінгі кемелді рухани өмір-тіршілігіміздегі төл міндет. Ана тілімізде қазан төңкерісіне дейінгі кезеңде жарық көрген кітаптарды іздеп-тауып, бір жүйеге келтіруде татар тарихшысы Әбрар Каримуллин ұлттық баспамыз да, төл баспаханамыз да жоқ кезде қазақ тілінде ұзын-саны 509 кітап жарық көргенін және оның 431-і татар баспаханаларында басылғанын айтады [4].

Әбрар Каримуллин қазақ тіліндегі тұңғыш кітап 1831 жылы жарық көрген [5] дейді. Ал қазақ кітаптанушыларының зерттеуі бойынша: 1807 жылы жарыққа шыққан 115-беттік шағатай тілінде жазылған “Сейфүлмәлік”. Оған қазақ кітабының тарихын зерттеуші Ш. Елеуқеновтің мына жазбалары дәлел: “Қазір бізге мәлім алғашқы қазақ баспа кітаптары “Сейфіл-Мәлік” киссасы (1807), тағы да басқа фольклорлық шығармалар” [6].

Негізі, қазақтың алғашқы кітабы мынау еді деп дәл айту үшін ұзақ зерттеу жұмысы қажет. Ал қазақ кітабының тарихын зерттеуді алғаш қолға алған Ш.Жиреншин қазан төңкерісіне дейін қазақ тілінде мыңға жуық кітап шыққан [7] дегенді айтады. Қазақ баспасөзінің тұңғышы “Түркістан уәлаятының газеті” 1870 жылы шықса, қазақ тіліндегі алғаш кітаптар ХІХ ғасырдың басында бой көрсете бастады.

Тұңғыш қазақ баспасөзі – “Түркістан уәлаятының газеті” 1870 жылдың 28 сәуірінде Ташкент қаласынан шықты. Баспа ісінің қалыптасу кезеңіндегі Қазақстанда жарық көрген газет-журнал, кітап басылымдары өзара тығыз байланыста болғаны тарихтан мәлім. Сондықтан Қазақстанда сол кездерде баспа болуы мүмкін деген де пікірлер бар. Ал Қазақстанға кітап басу ХVІІІ ғасырдың соңы мен ХІХ ғасырдың басында қазақтың тұңғыш кітап басу ісі қалыптаса бастады.

Ал ХVІІІ ғасырдың отызыншы жылдарынан 1917 жылғы қазан революциясы аралығындағы кезеңнің өз ерекшеліктері бар. Ресейдің құрамына кірген кезде, қазіргі тілмен айтқанда, конфедерация дәрежесіне жүрген Қазақстан, бірте-бірте отар қамытын киді. Бұл бағыт сол дәуірде туып-қалыптаса бастаған қазақ баспа кітабы репертуарына, кітап ісінің басқа да салаларының сипатына өз әсерін тигізбей қойған жоқ” [6, 5 б.] - деген пікірге өз тарапымыздан кітап шығару ісінің тоқтамай жүргізіле бергендігін айтар едік.

Осы қазан төңкерісіне дейін шыққан мыңға жуық кітапты сараптағанда, оның негізінен төрт-бес салада шығарылғанына көзіміз жетеді. “Бірінші сала қазақ ауыз әдебиетінің туындылары: ертегі-аңыздар, киссалар, эпостық жырлар, айтыстар. Әрине, мұның ішінде Шығыс тақырыбын жырға өзек еткен кисса-дастандар да бар. Мұны дәлелдеу үшін бір мысал келтірелік. Жалпы қазақ тілінде жарық көрген тұңғыш кітап Сәйфүлмәлік киссасы 1807 жылы Қазан гимназиясының баспаханасынан шығады. Бұл — қазақ кітабының қарлығашы. Одан кейін біздің тілімізде кітап басу ісі біраз дамылдап, кідіріп барып, сол ғасырдың екінші жартысында қайтадан жандана бастайды. Солардың бірі — 1862 жылы Н. Ильминский араб қарпымен жариялаған “Ер Тарғын” жыры. Сосын оны В. Радлов орыс қарпымен қазақша 1870 жылы бастырады. “Ер Тарғын” жыры 1892 жылға дейін тағы да төрт рет басылады. Енді бұған татар баспагері Ш. Хусайынов мұрагерлерінің бұл дастанды 1895, 1898, 1909, 1913 жылдары тағы да төрт рет араб қарпымен шығарғанын қоссақ, бір “Ер Тарғын” төңкеріске дейін 33 800 дана болып жарық көрген. А.Каримуллиннің адамдар мен кітаптар жайлы жинап, қарастырған зерттеу еңбегінен өткен ғасырлардағы рухани байлығымыз туралы мол

мәлімет аламыз: қазақ халқының ауыз әдебиетіндегі жауһары болып саналатын, бірінші рет 1894 жылы басылған “Қыз Жібек”, қазан төңкерісіне дейін 100 мың дана болып 13 рет шықса, “Айман-Шолпан” (алғашқы басылымы 1896), “Алпамыс” (1906), “Шәкір — Шәкірат” (1891), “Сал-сал” (1879), “Қасым Жомарт” (1897) секілді киссалардың әрқайсысы он реттен басылып тарап отырған [8].

“Құла мерген” (1912), “Сәтібек батыр” (1909), “Мәлік Аждар” (1908), “Наурыз” (1912) және басқа бірсыпыра киссалар екі мыңнан он екі мыңға дейінгі тиражбен екі-үш рет басылып шықты.

Өзінің мән-мағынасы жағынан аса маңызды, мол етіп шығарылған кітаптар — оқулықтар мен оқу құралдары. 1859 жылы Орынбор генерал-губернаторының тапсырмасымен башқұрт, қазақ, басқа да Түркістан уәлаяты тұрғындарының жергілікті тіл ерекшеліктеріне бейімделіп, араб, парсы, татар тілдерін оқытудың алғашқы үлгісі басылып шығады. Оның авторы Орынбор кадет корпусындағы түркі тілінің маман оқытушысы М. Бекчурин болатын. Бұл оқулық кейін 1869 жылы Қазанда екінші рет басылып шығады.

1861 жылы тағы да Қазан баспаханасынан Орынбор шекара Комиссиясында аудармашы болып істейтін Н. Ильминскийдің құрастыруымен орыс-қазақ дала мектептеріне арналып, “Қазақтар үшін өздігінен сауат ашу оқулығы” жарық көреді. Сол жылы қазан университетінің “ғылыми жазбаларында” осы автордың қазақ тілін үйрену үшін көмекші құралдары жеке басылады.

Бұл ретте Ы. Алтынсариннің “Қазақтарды орыс тіліне оқытудың бастапқы жетекшісі” (1879), “Қазақ хрестоматиясы” (1879), “Мәктубат” (хрестоматия), “Түркістан өлкесі қырғыздарды халық әдебиеті үлгілерінің жинағы” (1889) айрықша назар аударады. Ұлы ағартушының осы соңғы кітабы 1896, 1899 жылдары қайталап жарыққа шығады.

Өткен ғасырда оқу-ағарту ісінің азды-көпті көзі ашылып, рухани-мәдени өмірдің біраз жандануына байланысты, қазақ халқының өз грамматикасы, өз оқулығы пайда болады. Солардың арасынан 1910 жылы қазандағы “Өрнек” және Офә баспаханаларынан екі рет басылып шыққан “Қазақ әліппесін” алдымен айтқан дұрыс. 1911-13 жылдары қазақ тілінде бес әліппе шығады, олар — “Әліппе яки төте оқу” (“Ғалия” медресесі шәкірттері әзірлеген), М. Молдыбаевтың “Ең жаңа әліппесі”, “Қазақша әліппе” кітабы, М. Бакировтың “Әліппе мен оқу кітабы”, Қ.Қожабековтың «Қазақ мектептеріне арналған әліппесі». Қазақ тілінің орфографиясы туралы тұңғыш еңбек 1914 жылы «Қазақша дұрыс жазу» қағидалары деген атпен дүниеге келеді [5, 19 б.].

Нақ осы жылдары қазақ педагогы әрі жазушысы М. Сералин мен татар ғалымы Ш. Рахматуллин “Орыстарға арналған қазақша және қазақтарға арналған орысша өз бетінше оқу құралын” құрастырды, бұл оқу құралын “Үміт” баспасы бес мың дана тиражбен басып шығарды. Өз бетінше оқу құралы үш рет қайта басылды.

М. Қашымовтың “Ақыл кітабы”, С. Көбеевтің “Үлгілі бала”, “Тіл құрал” сияқты мектеп шәкірттеріне арналған басылымдардың тақырыбы

мен мазмұн ауқымы кеңейіп, байи түседі. Бұл басылымдарға ұлттық жазба әдебиетін бастаушы Абай, Ыбырай туындылары, қазақ-татарға ортақ ақын Ақмолла, А. Ғалымовпен бірге шығыс, орыс жазушыларының шағын шығармалары да енгізіледі [7, 41 б.]. Сонымен өткен XIX ғасырдың орта шені XX ғасырдың алғашқы он жеті жылында елуден аса қазақ кітаптары шығарылады. Олардың көпшілігі әлденеше реттен қайта басылады. Бұл бірақ толық мәлімет емес.

Ғасырымыздың бас кезінен бастап халықтың ауыз әдебиеті үлгілерімен бірге жазба әдебиет өкілдерінің шығармаларын жариялау ісі де мәдени өмірдің алдыңғы шебіне шыға бастады. Мінеки осы бір тұста авторлар кітабы жиірек басылатын болды. Бас-аяғы бірер жылдың аралығында-ақ елуге тарта ақын-жазушының жаңа туындылары жарық көрді. Олар — М. Сералин, С. Дөнентаев, Т. Шонанов, Б. Өтетілеуов, М. Қалтаев, М. Қашымов, Ғ. Қарашев және басқаларының қатарынан бірнеше соны туындылары дүниеге келді. 1911 жылы Орынборда “Бақыт” баспаханасында М. Нұрбаевтың “Көргенді бала”, 1912 жылы Семейдегі “Жәрдем” баспаханасында Т. Жомартбаевтың “Қыз көрелік” романы, 1913 жылы Қазанда С. Көбеевтің “Қалың мал” романы, ал 1915 жылы К. Тоғысовтың “Надандық құрбаны” драмасы жарыққа шығады [7, 129 б.].

Әрине, халқымыздың аса көрнекті жазушылары, қоғам қайраткерлері Шәкәрім Құдайбердіұлы, Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы, А. Байтұрсынұлы, М. Дулатұлы, М. Жұмабайұлы, Ж. Аймауытұлы кітаптарының бірқатары да тап осы кезеңде, төңкеріске дейін басылып, халық арасына кеңінен мәлім бола бастаған-ды. Халықты өнер-білімге, өнегелі істерге, бостандыққа, тәуелсіздікке шақырған үндер барынша батыл түрде естіле бастады. Мысалы, Әбдікәрім Мәжитов “Балаларға базарлық” деген кітабында былай деп жазды: “Қанеки, бірігейік, ағартушылық жұмысты көтерейік, ғылым мен прогреске жеткізетін жолдан басқа жол жоқ. Алдыңғы қатарлы халықтардан өнеге алыңдар, бізге шынайы бостандық керек. Өзіміздің кітаптарымыз, баспаханаларымыз болмайынша өмір бойы надандық пен қараңғылықта тұратын боламыз. Басқа халықтарда баспаханалар көп. Ақылды адамдар жаңа мектептер, кітапханалар мен баспаханалар ашуға арнап қаржы жинауда...” [9].

Қазақтың оқыған, көзі ашық, ағартушы-бұқарашыл азаматтарының талай ұрпағы жасаған қажырлы еңбегі мен күресі өз нәтижесін бере де бастады. Халықтың сауат-санасы жетіле түсті, рухани талап-талғамы өсті. Олардың өз тарихын, өткен шежіресін білуге деген құмарлығы артты. 1907 жылы О. Садықовтың “Қазақ тарихы”, 1914 жылы Я. Аймановтың “Қазақ шежіресі” жарық көрді, 1914 жылы Семейде басылып шыққан “Тарихи аңыздар” және “Қырғыз-қайсақтар туралы кітаптар” осындай талап-тілектен туған еңбектер болатын. Қазақ тілінде шығатын кітаптардың тақырып қамтуы кеңейіп, танымдық өрісінің ұлғая түсетіні де осы мезгіл. Медицина, санитарлық-гигиеналық сақтану шаралары, мал дәрігерлігі мен ауыл шаруашылық машиналары туралы көпшілікке арналып басылған

кітаптар тез тарайтын болды. Обадан, тырысқақ пен іш сүзегінен сақтану жөніндегі кітаптар ел игілігіне айналып, арақтан сақтандыратын, тазалықты қадағалауға шақыратын шығармалар көбейе бастайды [7, 91 б.].

Басылымдардың географиясы да ұлғайды. Санкт-Петербургте Абай Құнанбаевтың өлеңдері, Офэде Сәбит Дөнентаевтың “Ұсақ-түйектер”, Қазанда Сәкен Сейфуллиннің “Өткен күндер”, Верныйда Тоқаш Бокиннің “Орысша-қазақша сөздік”, т.б. кітаптар жарық көрді.

Рухани өмірімізді байытып, XX ғасырдың бас кезінде қазақ баспагерлерінің алғашқы шоғыры да пайда болды. Бұлар — Шерияздан Шеленов, Қайырбай Мұратов, Туамырза Қозыбаев, Рахат Телешов және басқалары. Қазақ баспагерлерінің арасында Сәния Ертісбаева, Мәдина Әбілғазизова сияқты қазақ әйелдері де болды, сондай-ақ Офэдегі, Омбыдағы, Орынбордағы, Қазандағы медреселерде оқыған қазақ шәкірттері де баспа жұмысымен шұғылдана бастады [8, 65 б.]. Бірақ жас түлек баспагерлердің өндіріп, өнімді еңбек етуіне патшалық отарлық, озбырлық саясат мұрсат бермеді.

Ресейлік самодержавие “бұратаналардың”, яғни империяның отарлық шеткері аймақтарының жергілікті халық өкілдерінің баспа орындарын ашуына тосқауыл қоюдан ешбір тартынған жоқ. Соның ішінде кітап бастыру ісіне мұрындық болған татар азаматтары мейлінше қуғындалды. Кеп жыл бойғы батыл күш-жігер жұмсап, талай рет өтініш айтып, талай рет жалынып-жалбарынғаннан кейін барып қана ағайынды Кәрімовтер тек 1899 жылы қазанда баспахана ашуға рұқсат алды. Мұндай мысалдар екінің бірінде кездесіп отырды.

Мұнысы аз болғандай цензура органдары әлеуметтік және ұлттық езгіге, озбырлыққа, адамдарды ұлттық белгісіне қарап қорлауға қарсы наразылық білдірілген шығармаларға барынша шұқшия қарады. Кітап жазбаларының, тіпті басылып қойылған қазақ авторлары шығармаларының тағдыры бүтіндей отарлық әкімшілікке тәуелді болды. Ол езілген халықтардың санасына алдыңғы қатарлы, бостандық сүйгіш, демократиялық идеялардың таралуынан қорықты, сөйтіп осындай кітаптардың, газеттердің, журналдардың шығарылуын тыйып тастап отырды. Рухани азыққа деген жұтандық шын мәнінде ұзаққа созылды.

1905–1907 жылдардағы төңкерістің қуатты әсерінен, түрлі ұлттардың халық бұқарасының тегеурінінен сескенген патша өкіметінің жандайшаптары шығыс халықтары тілдеріндегі баспасөздің қызметін біраз демократияландырып, бұл саладағы шектеулерді ішінара жоюға мәжбүр болды.

Төңкерістен кейінгі алғашқы жылдары қазақ, татар, башқұрт, өзбек, эзербайжан және басқа тілдердегі баспаханалардың, мерзімді баспасөз және кітап басылымдарының, кітапханалардың саны тез өсе бастаған сыңай танытқандай болып еді. Алайда 1910 жылдан бастап патша үкіметі өзінің бұрынғы қалыптасқан, қанына сіңіп қалған аса қатаң цензорлық бақылауын қайтадан күшейтіп, ұлттық баспа орындарын ашуға бүтіндей тыйым салды. Мәселен,

осыдан кейін 1917 жылға дейін бірде-бір татар баспаханасы ашылған жоқ.

Бүкіл түркі тілдес баспасөздің, соның ішінде қазақ баспасөзінің де жай-күйі осындай болған еді. Ең жанға қатты батқаны — теңсіздікке, қанауға, адамдардың қайыршылығына қарсылық, наразылық білдірген ақындар мен жазушылардың озық ойлы шығармалары цензураның қуғын-сүргініне, жазалау шараларына жиі-жиі ұшырап отырды. Кейде тіпті цензура ресми түрде рұқсат берген кітаптардың өздері де қуғынға ұшырады. Санкт-Петербург цензура комитетінің рұқсаты бойынша басылып, Қазанда қазақ тілінде шығарылған, тыйым салынған осындай тұңғыш кітап “Өсиетнама” болды. Өкімет орындарының бұл кітапқа қойған кінәсы аты-жөні белгісіз автордың жергілікті патша өкіметі орындарының қазақ халқын қыспаққа алуына ашу-ыза білдіргені еді. Орынбор және қазан губернияларының жандарм басқармалары өздерінің ойынша “қылмысты” және “теріс мазмұнды” деп санаған қырғыз-қайсақ кітаптарының айналымнан алып тасталуға тиісті “қара тізімдерін” жасады. Мәселен, 1912 жылы шығарылған кітаптардың арасында Т.Ғалымжановтың “Есіл жұртым”, Хайридің “Дүниядан шикаят”, Мүштақтың “Қарлығаш”, Маматовтың “Ғибрат”, сондай-ақ Мәжитовтің “Қазақ шәкірттеріне радия” және басқа басылымдар “қара тізімге” ілінді. 1910 жылдан бастап цензураның назарына іліккен басылымдармен жандармдар тікелей айналысатын болды. “Жас ғұмырым” деген жинақтың мынадай жолдарынан жандармдар “қылмыс” тапқан: “Үкімет біздің жерімізді қара жүзді жапондарға таратып беріп жатыр. Жемтігін тістей қатқан арлан секілді адамдардың азуынан босанатын кез келді”. Жандарм автордың мынадай сөздеріне де үрке қарайды: “Ал біз олардың алты қарыс азуынан күшпен емес, тек біліммен босана аламыз. Білім, білім, білім!” Тіпті оқу-ағартуға, мәдениетке үндеудің өзі “тәртіп сақтаушыларға” самодержавиені құлатуға шақырумен бірдей естілді.

Өз құқығы үшін, халық құқығы үшін күресуге шақырған, әлеуметтік және ұлттық езгіге қарсы шыққан Н. Сағадаевтың “Аштық” (Орынбор, 1912), С. Сейфуллиннің “Өткен күндер” (қазан, 1914) өлеңдер кітабы, М.А. Ысқақидің “Қызметкер” (қазан, 1914), Б. Ержановтың “Тұр, қазақ!” (қазан, 1911), Найман руынан шыққан қазақтың “Дүние үшін ғибратнама” (қазан, 1908) атты әңгімелері және басқа да көптеген қазақ кітаптары қудалауға ұшырап, жойып жіберілді [9, 76 б.].

Патша өкіметінің отарлық әкімшілігі және олардың жергілікті жерлердегі жандайшаптары христиан миссионерлерімен бірлесе отырып, қазақ тілінде шыншыл, бостандық сүйгіш кітаптардың шығарылуына қалайда бөгет болуға тырысып бақты. Сөйтіп ұлт тілі мен әдебиетін дамытуға тосқауыл жасады. Қазақ халқын орыстың ағартушылық ойынан аулақ ұстауға тырысты. Осы мақсатты жүзеге асыру үшін миссионерлер христиан дінін марапаттаған шығармаларды насихаттады, қазақ тілінде христиан-дардың әулие-әмбиелері туралы кітаптар шығара бастады. Осы бағытта орыс-қазақ мектептеріне арналған жаңа

оқулықтарды қаптатып жіберді. Бұл кітаптарды аударып, шығару ісін Орынбор миссионерлерінің идеологы Н. Ильминский өз қолына алды. Оның редакциясымен және орыс тілі негізінде, ол жасаған әріптер негізінде 1886 жылдан бастап христиан діні туралы, православиелік сенім туралы 72 кітап шығарылды. Ильминский араб әрпімен кітап бастыруды панисламизмнің белгісі деп есептеді. Түпкі мақсат ретінде қазақ халқын христиан дініне шоқындыру көзделді. Ильминскийдің бұл бастамасын қасиетті синод және патшаның өзі қолдап отырды. Ильминский өз мақсаттарын жасырмай, ашықтан-ашық былай деп мәлімдеді: “...бөгделердің құдайға құлшылығы, әулиелер мен шіркеуге бөгде тілдегілердің құрметі — бұл менің снарядтарым” [10].

“Революциядан бұрын жарық көрген әрбір кітап, басылым – халқымыздың азаматтық тарихы. Қазіргі ғылым өткендегі осы бір мәдени мұраларымызды жинақтап, жүйелеп, түрлі библиографиялық көрсеткіштер дайындау ісіне зор мән беріп отыр” [78, 58] – дейді кітаптанушы ғалым Ү.Сұбханбердина.

“Революцияға дейін кітап шығару жөнінде Россия империясындағы түркі халықтарының ішінде қазақтар татарлардан кейін азербайжандармен тетелес екінші орында тұрады екен. Қазақ тілінде осы мерзім ішінде жарық көрген кітаптардың жалпы тиражы 2 миллион 201 мың 105 дана” [11].

XIX ғасырдың бірінші жартысында дін кітаптары мен ұлттық басылымдар көп жарық көрді. XIX ғасырдың екінші жартысында қазақ мәдениетінде халықтық, терең патриоттық, сыншыл реализм пайда болды. Ағартушылық бағытты қалыптастырған Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин, А.Құнанбаевтардың еңбектерінің маңызы зор болды.

Сондай-ақ қазіргі әдебиеттану білімінде ғалымдар “Зар заман” деп атап жүрген кезең ақындарының шығармалары жарық көрді. Осы кезеңде қазақ халқының бостандығы үшін күрескен батырлар - Сырым, Исатай, Жанқожа, Бекет туралы кітаптар шықты.

“Кітап басу ісі қазан төңкерісінен кейін мемлекет игілігіне айналды. Республикадағы тұңғыш баспа 1925 жылы Орынбор қаласында құрылды. Кітап шығару жылдан-жылға өсіп отырды. Кеңес өкіметінің алғашқы жалдары Республикада кітап бастыру ісіне С. Сейфуллин, Б. Майлин, Ә. Тәжібаев, Б. Жаманқұлов, М. Саматов, М. Әуезов, І.Жансүгіров, М. Ғабдуллин, И. Өтеев, Ғ. Ахметов және басқа қайраткерлер қарқынды үлес қосты. Бұл кезеңде жарық көрген кітаптар әдебиет тарихының алтын қорына енеді. Өйткені, бұл дәуірде әдебиет алыптары өздерінің тамаша туындыларын жазып, оянған халқының игілігі етті.

Қазақ арасында «төте жазу» пайда болған соң, оның алғашқы әліпбилері түзілді. Осындай әліппелердің бірі - Мұхаммедораз Нұрбаевтың Уфа қаласында 1910 жылы шыққан «қазақша әліппесі». Әліпби дыбыстық жүйеге негізделген. Әліпбидің ізін ала М. Нұрбаев “Көргенді бала, үлгілі ана” атты оқу кітабын да жазды. Бұл еңбегі қазақ және қырғыз балаларына арналды. Уфа қаласында 1911 жылы Есенәлі Арабаев пен Хафиз Сәрсекеевтің

«Әліппе яки төте оқу» атты кітабы (Уфа, 1911) шықты. Е.Арабаев - қырғыз, Х. Сәрсекеев — қазақ. Екеуі де «Ғалия» медресесінің шәкірттері. Сондықтан бұл әліппені «Ғалия» медресесінің шәкірттеріне тамаша туынды болды. Кенжеғали Абдоллаұлы Серғалиннің «Қазақша әліппе кітабы» мен «Қазақ балаларына жәрдем» атты оқу кітабы да жарық көрді [10, 71 б.].

Келесі тағы бір оқулық З.Ерғалиұлының «Қазақ әліппесі». Ол қазан қаласындағы «Өрнек» баспаханасында 1910 жылы басылып шықты. Қазан төңкерісіне дейін Қазақстанда он шақты әліппе жарық көрді. Бірақ солардың ішіндегі барлық сынға толық жауап беретін сындарлысы — Ахмет Байтұрсыновтың әліппесі. Ол жөнінде біршама зерттеу еңбектерінде айтылып келе жатыр. Осы орайда мына мәселені де ескергеніміз жөн болар. А.Байтұрсынов тек әліпбиі түзіп, әліппе құрастырып, оларды біртұтас жүйеге келтірумен ғана айналысқан жоқ, ол өз әліпбиін бүкіл халық талқысынан өткізіп, өз ұстанымын ғылыми тұрғыдан дәлелдей отырып, иін әбден қандырды. Оқырмандардың оң пікірлерін құп алып, дәйексіз пікірлерге дәлелмен тойтарыс берді.

Латын әрпінің ыңғайлы екенін басқа ұлттар да мойындап өз пікірлерін беріп жатты. “... о латинских текстах, где глаз скользит по строкам с большей легкостью, чем в английских или французских текстах. Страница латинского текста вообще выглядит красивее, ибо в ней преобладают редко употребляются буквы, как m, n, u, и. т.д. а соответственно редко употребляются буквы с верхними и нижними выносными элементами” [12].

20-40 жылдары кеңестік алғашқы оқулықтар мен оқу құралдары түзіле басталды. Бұл кезеңде оқулықтар ғылыми-дидактикалық талаптарға сай құрылып, А. Байтұрсынов, Х. Досмұхамбетов, М. Дулатов, М.Жұмабаев, Ж. Аймауытов, А. Құлжанова т.б. сондай қазақ зиялыларының оқулықтары пайдаланылды [10,42 б.]. Бұлардың барлығында ұлттық ерекшелік алдыңғы кезекке қойылған болатын.

30-40 жылдары латын алфавитіне көшу және бүкіл оқу-тәрбие үрдісін саясаттандыру науқанына байланысты оқулықтардың мазмұндық құрылымы айтарлықтай өзгерді. “Латын әліпбиін енгізуге елеулі көмек көрсеткендердің арасында С. Нұрпейісов, С.Меңдешов, Н. Құлымбетов, кейінірек Х. Жұбанов, С. Асфандияров, Ғ. Мүсірепов т.б. болды” [13].

Бастапқы уақытта осы аталған қазақ зиялылары жаңа жазу жүйесіне қатысты жұмысқа тартылғанмен, репрессия салдарынан олар ығыстырылып, авторлардың алмастырылу үрдісі күшейе түсті. Бұл үрдіс 50-жылдардың ортасына дейін созылды. Кітаптардың ұлттық реңі солғындап, социалистік тұрмыс салты дәріптелді.

50-90 жылдары оқулықтар социалистік идеология талаптарына сай одақ бойынша бірыңғайластыру үрдісін бастан Бұл кезеңде монография си-

патты оқулықтар жазу үрдісі басымдық көрсетті. Бұл үрдісті жақтаушылар оқулықтың жоғары ғылыми деңгейде жазылуына ғана баса назар аударды, оған қойылатын өзге талаптардың барлығын әдістемелік не қосалқы құралдардың еншісіне қалдырды. Бұл, әсіресе, математика оқулықтарынан айқын байқалды. Оқулықтардың білімдік деңгейі оны оқушының игеру деңгейі ескерілмеді және тәрбиелік ұстаным бірыңғай коммунистік сипатта болды. Мұның өзі оқу-тәрбие үрдісіне кері әсерін тигізді.

Алайда, Кеңес үкіметінің ұлы идеологиясы ұлттық болмысымызға тән кітаптарды шығаруға тыйым салды. Бүтіндей ел болуға, оянуға жан салмай күресіп жүрген қазақ зиялыларын, тіпті олардың өмірге келген шығармаларының да көзін құртып, қапасқа қамап тастады. Соның өзінде тілі күрмелсе де, көкейінде сайрап тұрған ойларын шама-шарқы жеткенше, астарлап жеткізуге мәжбүр болды. Енді ғана зерттеле бастаған ұлт ақын-жырауларының туындылары ескішіл аталып, күнделікті әдебиет оқырман қауым көзінен алыстатылды. Бірақ, бұл кезеңдерде қазақ кітап басу ісі кітап шығару жағынан тоқырауға ұшырамады. Керісінше ұлттық руханилығы жағынан әлсіреді. Алайда, Кеңестік дәуірдегі қазақтың кітап басу ісі шарықтау шағына жетті десе де болады. Бұл, әсіресе, тек облыс орталықтарында кітапханалардың ашылуымен ғана шектелмейді, әр колхоз-совхоздарда кітапханалардың ашылып, оқырман қауымның білім қазынасымен сусындауымен сипатталады.

1. Еңсегенұлы Т. Ұлттық құндылықтар қалай қалыптасады? // Заң. - 2001. - №5. - 30 б.
2. Ғабитов Т., Мүтәліпов Ж., Құлсариева А. Мәдениеттану. - Алматы: Паритет, 2002. - 408 б.
3. Қасқабасов С. Президент назарында - мәдени мұра // Қазақ әдебиеті. 18.04.2003
4. Каримуллин А.Г. Из истории печатного слова. - Казань: Изд-во Казань, 1984. 40-с.
5. Каримуллин А.Г. Книги и люди. Исследование. - Казань. 1985.
6. Елеуменов Ш. Кітаптану негіздері. - Алматы: Санат, 1997. - 176 б.
7. Жиренишин Ә.М. Қазақ кітаптары тарихынан. - Алматы: Қазақстан, 1971. - 172 б.
8. Сүбханбердина Ү., Сейфуллина Д. Қазақ кітабының шежіресі. (1807-1917 жс). - Алматы: Рауан, 1996.- 241 б.
9. Мамажанов М. Асыл мұра. - Алматы: Қазақстан. 1999. 57-б.
10. Елеуменов Ш.П., Шалғынбаева Ж. Қазақ кітабының тарихы: (Ежелгі дәуірден 1917 жс. дейін). - Алматы: Санат, 1999. -192 б.
11. Мұртаза Ш. Кітап теңізіндегі жиһанкез // Қазақ әдебиеті. - 1985. - 7 маусым.
12. Брюс Роджерс. От замысла к книге // Книгопечатие как искусство. - Москва, 1987. - 143с.
13. Маданов Х. Қазақ мәдениетінің тарихы. - Алматы: Қаржы-қаражат, 1998. - 326 б.

ЖӘДИДИЗМ ЖӘНЕ ҰЛТ ҚАЙРАТКЕРЛЕРІНІҢ МОДЕРНИСТІК БАҒЫТТАҒЫ ӘДІСНАМАСЫ

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында Қазақстанда патшалық Ресейдің отарлау шокындыру саясаттары одан әрі пәрменді түрде жүргізіліп, патша үкіметі тарапынан халықтың психологиясы, мінез-құлқы мен салт-сана дәстүрінің ерекшелігі жете тексеріліп, орыстандырудың стратегиялық негіздері мен тактикалық әдістері жасалды. Ұлт зиялылары патша саясатына бірден-бір қарсы шығып ділін, дінін, тілін сақтап қалу жолдарын іздестірді. Бұл олардың жәдиттік (мұсылмандық) қозғалысқа араласуына алып келді. Қазақ зиялыларының жәдитшілдік жолға түсуіне татар зиялыларының ықпалы болғаны белгілі. Олардың үгіт-насихатымен мұсылмандық съезд өткізіліп, жаңаша бағыттағы мектеп-медреселер ашылды.

Бұл кезеңде оқу-ағарту саласында жәдиттік білім берудің қоғамдық ой-пікірде өзіндік орны болғаны белгілі. Осыған байланысты қазақ зиялылары еңбектерінде өзекті болған мәселелер ретінде:

- Қазақстанда ағартушылық қозғалыстың өрлеуі және қазақ зиялыларының бұл қозғалыс барысындағы негізгі пайымдары;

- Қазақстандағы жәдиттік қозғалыстың әсері мен нәтижелері;

- Қазақ зиялыларының жаңа әдістік жәдиттік оқытуға қатысты әрекеттері;

- Ұлт қайраткерлерінің мұсылмандық білім беру мен орысша оқытудың арақатынастарына байланысты көзқарастары;

- Жаңа әдістік мектептерді ұйымдастырудағы қиындықтарды;

- А. Байтұрсыновтың оқу-ағарту ісіндегі атқарған аса маңызды шаралары және т.б. терең қарастыруға болады.

XIX ғасырдың соңында Қазақстанның қалалары мен ауылдарында демократ-ағартушы Ыбырай Алтынсарин негізін салған орыс-қазақ мектептері, жаңа әдістік медреселер мен мектептер көбейе берді. Мұның өзі ана тілі мен орыс тілін меңгеруге мүмкіндік туғызды. Орынбор, Қазан, Омбы, Семей тағы басқа қалаларда оқытушылар семинариясы, Ордада, Оралда, Ақтөбеде, Ақмолада, Верныйда (Алматыда) мұғалімдер даярлайтын курсты, Ғалия, Расулия, Мұхамедия медреселерін бітірген қазақ педагогтарының саны жылдан жылға арта берді /1/. Мектеп-медреселерде мұсылманша діни әдет-ғұрыпты үйретумен қатар, орыс тілі, әдебиет, ұсул жәдитше (жаңа әліппе), оқу-жазу сабақтары, есеп, география, табиғат, сурет салу сияқты дүние тану пәндері оқытылды.

Сөйтіп, ұлы демократ ағартушылар Шоқан, Абай, Ыбырай арман еткен, қазақ халқына пайдалы, өмірлік маңызы бар екенін насихаттап, өсиет еткен орысша оқу-оқыту, дүниәуй (светское) білім беру істері қазақ сахарасында өркен жая бастады.

Еуропалық мәдениетпен араласу кезеңінің алғашқы кезінде (XIX-XX ғғ. бас кезі) ұлы Абай бастаған реформашылар, сол сияқты «Зар-заман» тақырыбына жазған исламшыл ақындар өмір сүрді. Олардың шығармалары қазақ ұлттық мәдениетінің XIX-XX ғғ. бас кезінде үлкен дағдарыста, ізденуде, қайшылыққа толы күйде болғанын көрсетеді. Ұлт көсемдері, жанашырлары халықты бір жағынан сынады, екінші жағынан, дерттің дауасын табуға тырысты, ұлт санасы, өмір салты белгілі мағынада өзгеру керек екенін түсініп, оған жол көрсетті, тіпті бағдарлама жасады. Жалпы сол кездегі мұсылман халықтарға тән бұл ізденіс «жәдитизм» - «жаңашылдық» деп аталды. Қазақ ұлттық зиялылары да осы бағытты ұстанды.

Қазақстанда жәдитшілдік қозғалыс XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында кең өріс алды. Бұл қозғалыс алғаш Қырым мен Еділ бойы татарларының арасында қалыптасты /2/. Кейінірек түркі халықтарының арасына тарап, бұл қозғалыстың көрнекті өкілдері И. Гаспринский, Ш. Маржани, М. Абдурашидханов және т.б. ерекше белсенділік көрсетті. Негізінде жәдиттік қозғалыс патша өкіметінің отарлық саясатына қарсы бағытталған еді. Бұл қозғалысқа қатысушылардың көздегені түркі халықтарының ғасырлар бойы келе жатқан ескі мұсылмандық оқуын (қадімше-ескіше) жаңа заман талабына сәйкестендіріп оқыту болатын. Сөйтіп, оқу жүйесіне тек дін оқуын ғана емес, аса қажет деп тапқан жағырапия, тарих, орыс тілі, математика және т.б. пәндерді енгізуді дұрыс санады. Әрине, жәдитшіл қозғалыс өкілдерінің тап осындай идеясы дін иелеріне ұнамады. Сондықтан мектеп-медреселерде ескіше оқытып жатқан кейбір дін иелері олардың бұл әрекеттеріне қарсыласып бақты /3/. Олар жәдитшілдік бағытты шаріғатқа қарсы әрекет деп бағалауға тырысты. Ал бұл қозғалысқа патша өкіметі тарапынан қысым көрсетілудің себебі неде екені айдан анық мәселе болды.

XIX ғасырдың соңында Ресей мұсылмандары қадімшілер және жәдитшілер деп екіге бөлініп, өз бағыттарының дұрыстықтарын дәлелдеуде партия құру немесе газет-журнал шығаруды қолға алды. Мәселен, қадімшілер «Сират әл-мұстақим» («Тура жол») атты партия құрса, ал 1907 жылы Орынборда Ғ. Құсайынов «Дін уа мағишат» (Дін және өмір) деген журнал шығарды. Жәдитшілдік қозғалыстың лидері болған Исмағұл Гаспринский Бақшасарайда 1883 жылы «Тәржіман» атты газет шығарды.

Екі бағыт арасындағы айтыс-тартыстың өршуіне патша өкіметінің де ықпалы болды. Бұл бағыттағыларды бір-біріне айдап салу, олардың газет-журналдар шығаруға еркіндік беруінің басты нысаны да араларында әдейі қайшылықтар туғызу еді. Бірақ, жәдитшілдік қозғалыстың кең етек алып, бүкіл мұсылман арасына жайылуынан да қорықты.

Сондықтан қандай да бір кедергілер жасауға тырысып бакты. Мұндай кедергілерге қарамастан жаңашыл әдіс екпін алып, осы бағыттағы мектеп-медреселер ашыла бастады.

Жәдитшілдік бағыттағы оқу орындары бастапқы кездерде Уфа, Қазан, Орынбор сияқты ірі қалаларда пайда болған. Осындай оқу орындары Түркістан өлкесінде де көптеп ашыла бастады.

Жәдитшілдік атауын қазақ тіліне «жаңару, елдікті сақтау үшін жаңа бағытты ұстау» деп аударуға болады. Осы бағытқа жақын ақын Ғұмар Қараш былай деген:

«Надан шейх діннің соры, күннің соры,
Бір қашпа, надан шейхтан мың кері каш.
Құран – шам, ақыл – басшы, ғылым – құрал,
Құралсыз шекпе сапар, жолың болмас!
Айырылма жатсаң-тұрсаң Құранды ұста,
Жол бастар қараңғыда ол бір компас» [4, 63 б.].

Бұл бағыт қазақ топырағында жаңа мағынадағы «мұсылманшыл қазақтың» қалыптастыруға ұмтылды.

«Адамға тіл, құлақ, қол қандай керек болса, бастауыш мектепте үйренетін білімдер де сондай керек» деп қазақтың ұлы ағартушысы тектен-тек айтпаған. Сонымен бірге Мәшһүр-Жүсіп Көпеев те «Өнер сол мұсылманша болсын, орысша болсын ғылым үйренуге жаһұт қылу. Әр не болса ғылыммен болғанды айтады. Ғылымсыз болған нәрсенің пайдасы жоқ. Мал жиып бай болуды ойлама. Ғылым үйреніп білгіш болуды талап қыл. Неге десең, ғылым – пайғамбарлардан қалған мұра. Яғни пайғамбарлардың бұрынғы өткен хандарының, жақсыларының қылып өткен өнері» [5, 76 б.]. Мал қарау – байдан қалған мұра екенін, әлі күнге шейін оны жер жұтып бара жатқандығын және бар уайым-қайғысы малды қалай сақтаймын болса, ғылым иесін өзі сақтайтынын, малды кісінің дұшпаны көп болса, ғылымды кісінің досы көп болатындығымен түсіндіреді. Малды жұмсай бастасаң таусыла бастайды, ғылым жұмсай бастасаң артылып үсті-үстіне көбейетінін, ал мал біткен кісінің сараң болып, әркімге бір беруге қимаса, ғылымды болған кісі ғылымын шашып жұртқа үйретуден шаршамайтындығын айтады. Осы ойын малы көп кісінің қияметте сұралуы, тергелуі көп болып, мал иесіне үлкен зарар болса, ал ғылым иесіне сол күнде үлкен пайда келтіріп, таршылықтардан

құтқаратынын, мал апатқа ұшыраса, ғылым ешқашан апатқа ұшырамайтынын, адамдардың тәкаппарлығы мен кішік көңілін қарама-қарсы қойып отырып түсіндіреді, негізгі ойы – тіптен мал жима, малмен, дүниемен еш хабарың болмасын емес, әрине, керісінше, малың бар болса да соны ғылымға, өнер үйренуге жұмсауды талап қылады.

Негізінде Қазақстанда жәдиттік қозғалыстың қалыптасуы мен жандануына түркі және татар идеологтарының ықпалы болды. Қазақ зиялылары Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, Ж. Ақбаев және т.б. мұсылмандық, түркілік, бірлік идеясын ұстанған осы идеологтардың ұстанымдарын қолдап, мұсылмандық қозғалысқа ат салысты.

Татар зиялылары Ә. Ибрагимов, Ж. Ақшора, М. Бегиев, Ф. Кәрімов, Г. Мақсудов және тағы басқалардың жаңаша бағытта оқытуға, мұсылмандық еңбектерін дұрыс тауып, олардың көзқарастарымен қазақ газеттеріне мақалалар жазды. Сөйтіп, Ы. Гаспринскийдің бастауымен болған «жаңа әдістік оқыту жүйесі» қазақ зиялыларының ағартушылық қозғалысында өз ұлттық көрінісін тауып, ел ішінде шешуші рөл атқарды. Халық-ағарту ісіндегі міндеттерді ұлттық сана-сезімнің ояну идеяларымен байланыстырған мәдени тарихымыздың бір тума білгірлері, кеңестік тарихнамада «буржуазиялық ұлтшылдықтың» немесе күні өткен «феодалдық тәртіпті жақтаушылықтың» көрінісі есебінде, көп жылдар бойы «халық жауы» деген айдармен арамьздан аластатылып келген зиялы қауымның өкілдері – А. Байтұрсыновтың, Ә. Бөкейхановтың, М. Дулатовтың, Ғ. Қарашевтің «ағартушылықтың жаңа әдістік кезеңіндегі» еңбектері тарихи көзқарас тұрғысынан баға жетпес мұра.

1. Қамзабекұлы Д. Жәдитшілдік - ұлттық рухани серпілу негізі // Ақиқат.- 2008. - № 1.- 29-37 б.

2. Ганкевич В.Ю. Джадидистская реформа просветителей крымских татар (на рубеже XIX-XX ст.): Автореф. д-ра исторических наук.- Киев, 2000

3. Манаев Нұғьман. Сол жәдит мәселесі // Қазақ. 1915. -15 қазан. (N153); Бояма жәдитшілер: // Қазақ.- 1913.-16 қазан. (N34)

4. Қараш Ғ. Замана. – Алматы: Ғылым, 1994. – 240 б.

5. Мәшһүр-Жүсіп Көпеев. Шығармалар жинағы. – Павлодар: ЭКО, 2000-2007. – Т.1-11.

Шашаев Әуезхан Қәдіржанұлы

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының жетекші ғылыми қызметкері, т.ғ.к.

ЕЖЕЛГІ ШУМЕРЛЕР МЕН ТҮРКІЛЕР ПАРАЛЛЕЛІ

Ежелгі адамдардың алғашқы қонысы Африка болса, алғашқы өркениет ошағы Шумер мемлекеті болып табылады. Ең алғашқы дегеннің барлығы: мемлекеттік құрылым, жазу-сызу, білім-ғылым, мәдениет-өнер – осының бәрі Шумерде бастау алып, өркендеген. Міне осы жерде ең қызықтысы Шумер

мемлекетін құрғандардың этникалық негізі, олардың жазу-сызуының тілдік негізі, наным-сенімдерінің түбірі, батыстық зерттеулер үшін әлі күнге құпиясын ашпай келеді. Сірә да Шумерлік «баба тарихы» өзінің мұрагері болып табылатын ұрпағына өкпелеп, құпиясын соған сақтап, тарихтың қойнауында тығып

отырған болар. Іздеушісі, жоқтаушысы болмаған соң, солай етпеске амалы бар ма?

Профессор Х.М. Әбжанов Қазақстан тарихының зерттелу әдістеріне тоқтала келе: «Ежелгі және орта ғасырлардағы Қазақстанды мекен еткен этностар, мемлекеттік құрылымдар аспаннан түсе қалғандай баяндалады. Олардың арасындағы генетикалық, нәсілдік, тілдік, экономикалық, саяси, рухани ортақтық, сабақтастық, жалғастық мәселелері кешенді, һәм қисынды ашылмаған күйде қала береді.

...Қазақстан тарихының мазмұнын, ерекшелігін әу бастан автохтонды тұрғындар, олардың төл мемлекеттері анықтаған. Байырғы халық пен оның мемлекеттілігінің етене байланыстылығының тарихын адал ашатын методология бірінші орынға қойылуы керек» деген болатын [1].

Біздің мақсатымыз да көзі қарақты зерттеушілер үшін түрткі ой болсын деп, мақаланың көлемі көтергенше Шумерлер тарихының түңлігін түруге тырысу.

Евфрат (шумерлер Буранун (Дала деген мағына беретін) деп атаған) жазығына алғаш егіншілер шамамен б.д.д. 7000 жылы келіп қоныстана бастаған, ағашы, тау-тасы жоқ бұл жазықты қамыс-қоғаның көптігіне орай олар «Қамыс-ши иелігіндегі жер» деп атаған. Шамамен б.д.д. 3500 жылы Қосөзеннің оңтүстігінде шумерлер пайда болды. Зерттеуші ғалымдардың айтуы бойынша, олар Евфрат жазығына солтүстік-шығыстан түскен және олардың тілі айналасындағылардың ешбіріне ұқсамайтын.

Ірі шумертанушы А. Фалькенштейннің пікірі бойынша, шумерлер бұл жерге тіпті тас дәуірінде келген. Ал белгілі тарихшы И.М. Дьяконов шумерлердің қайдан келгендігі әлі күнге құпия болып келеді дейді [2]. Сонымен қатар ол антропологтардың еңбектеріне сүйене отырып, оларды европоидтық үлкен нәсілдер қатарына жатқызады [3].

Келесі бір зерттеуші Г. Фр. Кольб өз еңбегінде (История человеческой культуры, 1897): «Полагают, что клинопись есть изобретение туранского народа, который в продолжение двух столетий господствовал в Месопотамии; это были финско-татарское племя, которое эллины называли азиатскими скифами»-деп жазған болатын [4]. 1837 жылы ағылшын дипломаты, лингвист ғалым, ассириологияның атасы деп аталған Генри Роулинсон (1810-1895) Бехустин жартасындағы үш тілде жазылған жазбаларды көшіріп алып, үшінші тілдік сына нұсқасын 1853 жылы терең зерттей келе оны «скифтік немесе түркілік» деп атап, шумерлердің өзін «вавилондық скифтер» деген болатын.

Шумерлердің ата-жұртының Шығыстық тегі ғалымдары одан әрі шығысқа сүйреп Алтайға жақындатқан сайын ғылыми әдебиетте шумерлер мен түркілер тілін салыстыра қарастырудың алғашқы әрекеттері қалыптаса бастады. Солардың бірі, Ф.Хоммель, шумерлер текстеріндегі түркі тілімен сәйкес келетін 200 сөзді атап көрсетті, сол үшін әжуалау мен масқаралауға ұшыраған болатын [5]. XX ғ. 60-шы жылдары неміс ғалымы Курт Вальтер Керам: «Шумерлер тілі көне түркі тіліне ұқсас» деп кесіп айтқан еді.

Қазақстан ғалымдары арасында осындай пікірді түріктанушы ғалым А.С. Аманжолов 1969 жылы

Германияда өткен конференцияда жасаған баяндамасында айтқан болатын. Кеңес өкіметінің лингвист ғалымдары өре түрегеліп қарсы шықты, ия бұл сол кездегі идеологиялық, шовинистік пиғылдармен сай келмейтін [6].

Расында, бұл тақырып қазақ ғалымдары арасында қолдау таппады. Олар Алдыңғы Азиядағы өлі тілдер бойынша Кеңестік мектептің ірі маман болып табылатын И. Дьяконовтың сөзсіз авторитеті алдында бас иіуге мәжбүр болды. Осы Германиядағы конференцияда И. Дьяконов: «В настоящее время шумерский язык приходится считать изолированным и родство его с каким бы то ни было другим языком – неустановленным» деген болатын. Кейінгі зерттеулер А.С. Аманжоловтың келтірген деректерінің дәлдігі мен ақиқатын айқындай түсуде. Осы уақыт аралығында көптеген шет елдік ғалымдардың, шумерлер мен түркілер тілінің туыстығын растайтын зерттеулері жарық көрді.

И.М. Дьяконовтың шумерлер мен түркілер тілінің туыстығын байқамағандығын көрсете отырып, Олжас Сүлейменов оның кітабындағы түркі тіліне ұқсас 60 шумерлік сөздерді атап көрсетті (ада 'отец', ама 'мать', ту 'родить', ере 'муж', 'рядовой воин', угу 'стрела', таг 'прицепи', заг 'сторона', бильга 'мудрый, предок', ме 'я', зе 'ты', ане 'вот', гуд 'бык', гаш 'птица', кир 'грязь', 'земля', уш 'три', у 'десять', кен 'широкий', узук 'длинный', туш 'спуститься', уд 'огонь', удун 'дерево', 'дрова', дингир 'бог', 'небо', тенгир 'бог', 'небо' және т.б.). О. Сулейменов әрбір сөзді тыңғылықты талдауға алып, шумер-түркілік түбірінің сәйкестігін анықтай отырып, төмендегідей қорытынды жасады: а) ұқсастықтардың жүйелілігі бар, өйткені олар өмірмен байланысты; б) шумер және түркі тілдері ұзақ уақыттар бойы өзара анық ықпалдастықта болған; в) бұл тілдер генетикалық жағынан емес, керісінше өзара мәдени ықпал етулер нәтижесінде туыстасқан[7].

Шумер-түркі тілінің байланыстары туралы 1947 жылдан бастап талмай зерттеу жүргізген түрік ғалымы Осман Недим Тун болды. Өз зерттеулерінің нәтижесімен халықаралық конгрестерде баяндама жасап, көптеген мамандардың ақылына жүгініп, тек 1990 жылдан кейін ғана шумер-түркі тілінің байланыстарына арқа сүйей отырып түркі тілінің жасын анықтауға арналған еңбегін жарыққа шығарды. Бұл кітапта О.Н. Тун көне түркі тілімен түбірлес 168 шумер сөздеріне тарихи-салыстырмалық зерттеу жүргізіп, екі тілдің фонетикалық, грамматикалық ерекшеліктерін талдауға алған. Нәтижесінде ғалым шумер және түркі тілінің генетикалық туыстығы бар деуге дәлелдердің аздығын алға тарта отырып, осыған дейін табылған материалдар екі тілдің бір-біріне өте қатты ықпал етіп отырғанын атап өтеді [8].

О.Н.Тунның айтуынша түркі тілі 5500 жыл бұрын-ақ, оны пайдаланушылар арасында логикалық дамытылуға ие болып, фонетикалық құрылысы мен грамматикалық жүйеленуі қалыптасқан. Егер де бұл жүйенің дамуына дейін тағы да 5500 жыл қажет болғанын ескерер болсақ, онда түркі тілінің жасы шамамен 11 мың жыл болуға тиіс деді. Ал түркі тілінің жазбаша көрінуінің мерзімі (шумер сына

жазуы), ол 8000-8500 жылдар бұрын орын алды деуге болады [Туна О.Н., 1990, 49].

Шумер атауының шығу тегіне көп көңіл аударғандардың бірі Олжас Сүлейменов. Ол өзіне дейінгілердің талдауындағы кеткен олқылықтарды келтіре отырып, шумерлер жазуындағы таңбаларды терең талдауға алған. «Қосөзендегі батпақты сулы, нулы ел – Суб-йер» дей келе, «Таңба мен атаудың түркілерден шыққандығының ең нанымды дәлелі – түркілер иероглиф пен таңбаның шын мағынасын білді, сондықтан олар Суб-йер тіркесімен байланысты қияли аңыз шығармады. Демек тіркес құпия сырға толы әлдене болып көрінбейді» [9]. Сонымен Олжас Сүлейменов Шумер атауын «Сужер» сулы жер атауынан таратады.

Әрине алғашқы егіншілердің өзен, көлдер жағасына келіп орналасқанын ескерер болсақ, бұл атаудың өмір сүру құқы бар екендігін айта аламыз. Осы жерде өзіміздің де жорамалымызды айта кетуді жөн көрдік. Шумерлер өздерін «санг-гиг» «басы кара» қарабастылар деп атаған. Дьяконов – санг – бас – деп аударған. Сонымен қатар ең ежелгі оқулықтарды жазғандарды – «санга» (абыз) – титулымен атаған. Бұған қарап, «сана», «дана» – сөздерінің шығу тегі де осында жатыр ма деген ойға қаламыз. Гректер сақтардың бір бөлігін «шошак бөрікті» (тиграхауда) деп атаған секілді, орыс жылнамалары да «қарақалпақтарды» «черные клоубоки» деп атаған, сонымен қатар албандар арасында «қоңыр бөрік», «қызыл бөрік» деген рулардың бар екендігі мәлім. Қазақтың ертедегі жыр-дастандарында парсыларды «қызылбастар» деп айтатыны белгілі. Мінеки бұл кейінгі халықтардың жадында сақталған естеліктер, ал ежелгі Шумерлердің мәдени мұрасына жүгінсек, олардағы бас киімдер бөрік, тақия секілді, бұл мүсіндерден айқын көрінеді. Шумерлердің «угула гуруштері» (әскербасылар), дулыға секілді бас киімдер киген, билік басындағылар бөрік және тақия киюмен шектелген. Ал бөрік және тақия қазақтарда қазірге дейін қолданыста. Оны салыстырмалы түрде берілген төмендегі суреттерден анық байқауға болады. Яғни, б.д.д. III ғасырда табылған мүсіндердегі бөрік пен тақияның кейінгі XVIII-XIX ғасырлардағы қазақтың бас киім үлгісіне сай келетінін айта аламыз.

Шумерлердің өздерін қалай атағанына қатысты Тенгиз Гудава: «Себя называли "черноголовыми" - "саи" или "саига" - sa-i (-ga), а шумерский народ - "унсаи" - un sa-i» деп атап көрсетеді.

Бұл жерде бірнеше жорамалдар да жасауға болады: «кара» деген сөздің көне түркілерде халықты (кара будун) немесе күштілікті (Қара Алып Ер Тоңға) білдіргенін ескерсек «санг-гиг» - «басы халық», «басты халық», «басшы халық» деген түсінікті – қазақы мағынада: «ата-баба», «шыққан тегі» деп аударған дұрыс секілді, өйткені еуропалық аудармашылар түркі тіліндегі бір сөздің бірнеше мағынада аумағының кең болатынына көп көңіл бөле бермеген. Ал, «ун-саи» – «үлкен-бас» деп аударылады, мағыналық тұрғыдан «Үлкен халықтың ұрпақтары», «Ұлы халықтар» болып шығады (Арилік теорияның тарауына да «аз, ас, ар» рулық атаулардың (Мыс: Авестадағы) үлгі болғандығы белгілі емес пе?). Олардың сырттан келгенін ескерер

болсақ, жергілікті халықтан өздерін жоғары ұстау дәстүрімен (Түркілердің «Ұлығ», «төре» және «қарача», «қара будун» деген әлеуметтік бөлінісіне сай) және билікті өз қолдарында ұстап тұру үшін осындай әлеуметтік сатының атауын енгізуі де мүмкін. Тіпті, кейінгі сақтардың атауының шығуында осы шумерлік «санг», «саи», «саига» (sa-i (-ga) –са-и-ка, «сақтың», ал үйсіндерде «усун» - ун са-и (un sa-i) жатпасына кім кепіл.

Түрік ғалымдары, әсіресе З.В. Тоған әл-Масуди мен М. Қашқаридің деректеріне сүйене отырып, Хазарды-Сібір немесе Сувармен теңестіреді. Алтай өлкесінде өмір сүрген қауымдарды, жалпы осы Субар атауымен атағанды жөн көреді. Ол шумерлер атауына қатысы бар деген Субар және Субари атауларын - суб - ер, суб - ері, яғни Сүй - ер, Сүй - ері деп түсіндіреді. Сібір атауы Субардың бір түрі деген пікірді Макварт да қостайды (Marguart J. Ungar Jahrbücher, IV.-С.272).

Енді Шумер деген сөзге тоқталайық. Менің жорамалым бойынша, бұл сөздің мәнін Ши-жер, «Шилі жер» дегеннен іздеген жөн шығар, өйткені «GI» - ши Шумер тілінде «қамыс, ши» (gi "тростник" - Др.Тюрк. і "растение; заросли") деген мағына береді. Қызылорда облысындағы Шиелі елді мекенінің атауы (Шу өзені және Шілікті, Қоғалы, Шулы-Нулы) (аңыздардағы Геракл (шумерлерде «Дав» немесе «Azan» деп аталған) Шығыста «Шулен» деген жерде туған, сол жақтан келген делінеді) халықтың жадында жатталған атаудың тамыры тереңдігін көрсетеді. Бұның себебі, Шумерлер бастапқы қоныстарын қамыстан салған, кейіннен саз балшықтарға сабан араластырып кірпіш құйып, күнге кептірген, негізгі құрылыс заты кірпіш болғанымен, қамыс-ши ғимараттар төбесін жабатын материал болды, олардың қайықтары, ыдыстары, жиһаздары да осы қамыс-шиден тоқылды. Қамыс-шидің қаптап өскен елі ретінде танымал болуы және оның тұрмыстық өмірдегі маңызына орай бағаланғандығы себепті – Ши-елі, Ши-жері (Шумер, Шимер, Шижер) деп аталуы да шындыққа жанасымды болар. Ал Шумерлерде ағаш пен тастың табылмайтыны себепті оны қиыр солтүстіктен азаптанып, қауіп-қатерге толы су жолымен әкелген және ол тек ауқаттылардың ғана үлесіне тиетін.

Ежелгі Шумерлердің сөздігінде «шу» - қол, уыс - уус, ус – деген түсінікті де береді. Ал көне түркі тілінде қол, уыс кең мағынада – тұтастықты, жалпылықты немесе ұлысты, тайпалық одақты білдіретін. Мысалы «оң қол», «сол қол» немесе «оң қанат», «сол қанат» (Шыңғыс хан моңғол ұлысын үш бөлікке бөлген: оң қанат (қол), сол қанат (қол), орталық (кель)). Егер осы мағына тұрғысынан алсақ, онда – Шумер – Ұлыс жері, халық (ел) жері (Шу – уыс, ұлыс; мер – йер, жер).

Тенгиз Гудава («До и после Библи. Глава 2. Шумеры) мынадай мәліметтер келтіреді: «Народ сей называл страну "кенги" - KI.EN.GI (r) - "земля праведников", "земля надежных хозяев", "земля хозяев цивилизации", из чего ясно, что шумеры вполне осознавали свое избранничество и свою роль. Более того, шумеры были убеждены, что цивилизация и все ее атрибуты - суть ДАР НЕБЕС, и они только слуги и исполнители БОЖЕСТВЕННОГО ЗАМЫСЛА. Это важ-

но отметить, дабы понять смысл Шумер, как произведения Божия. Другие самоопределения страны шумеров:

Общественно-гражданское: KALAM - "страна (шумер)", "отчизна", "нация" и религиозно-философское: KUR.GAL - "великая гора", метафора для Шумера как места, где земля встречается с небом. На самом деле в Шумере не было гор и само понятие KUR ("гора") синонимично таким понятиям как "чужеземье", "иной мир". В данном случае шумерские жрецы ассоциировали свою родину с "горой", дабы подчеркнуть ее близость Богу».

А. Фалькенштейн де Шумер атауын Ки-эн-ги(р) (Энлил құдай храмы орналасқан жердің атауы) (šumēru - искаженная аккадская передача собственно "шумерского" названия Kenger или Keṣer (Kenger) топонимінің фонетикалық өзгеруінен іздеуді ұсынады (Falkenstein A. Das Sumerische. - Handbuch der Orientalistik. Abt. I, Bd. II, Absch. 1-2, Geschichte der Forschung, Sprache und Literatur, Leiden 1959, S. 9, 11, 14-15). Дат шумеролігі А. Вестенхольц Шумер атауын «ки-эме-гир» (земля благородного языка) деп аталған сөздің өзгеруінен іздеу керек дейді.

Ал енді біз өз топшылауымызды келтірейік, жоғарғы зерттеулердегі келтірілген атаулардан «Кимер», «Канг, Канһа, Қанды» түбірлері көрініс беретін секілді. Үндестік заңын ысыра тұрып, шумер сөздігіне жүгіне отырып талдап көрелік. «Ки» – ки – жер деген мағынада қолданылады, ал «эн» - эн – қожайын, ие, иелік етуші (яғни, екі сөздің қосындысынан: «Ки-эн» түркілік- Ки(р) - ие, дәл мағынада Жер-ие (қазақтың «Кие» сөзі де иелікпен, жермен байланыстырылады) туындайды). Ги – ги(р) жинақтық ұғым береді. Сонымен: «Ши-жер-ие» - «Шилі жерлердің иелері» - «Шумер». Сонымен Шумер атауының бірнеше нұсқасын көрсеттік: Су-жер, Ши-жер (Шилі), Ұлыс жері. Әрине, бұл талдаулар, болашақта басқа да көптеген нұсқалармен түсіндірілуі арқылы көбейе түсетіні анық.

Ежелгі шумерлердің қаласы Э – Анада табылған жазба мұрағаттары жазбаға дейінгі кезеңнің (шамамен б.д.д. 3000 ж.) алғашқы дәуіріне жатады. Ойды белгілі бір суреттер мен шартты таңбалар арқылы беру жаңа тас ғасыры адамдарының табысы болып табылады. Міне сондықтан шумерлердің алғашқы таңбаларын жазу деп атауға келмейді, өйткені олар нақты сөзді немесе әріпті бере алмайтын, бұлар, оны баяндаушыға ой салатын түрткі, есте сақтауға тиісті белгі секілді болды. Бірақ таңбалар жетілдіріле келе, жеке ойды ғана емес, енді буынды, содан кейін әріпті білдіретін шартты белгілерге айналды.

Мысалы Эламда табылған саз таблицада «Әлемнің төрт тарабын» (шартарабын) бағындырған Шаркалишарриден кейінгі Қосөзен патшасы Кутик-Иншушинак (немесе Пузур), өзін Суздың қарапайым ғана билеушісі «ишши аккум» (энси) және Эламың шаккана аккумы (шаған) деп атаған, яғни біздің тілмен айтқанда – Суздың – ішкі немесе кіші әкімі, Эламың шаған немесе қаған әкімі.

Моңғолия территориясында табылған түркі дәуірінің көне жазбаларына жататын (1-сурет) бағана тастағы таңбалардың шумерлік (2-сурет) таңбалармен ұқсастығын осы суреттер арқылы байқауға болады. Ал бұлардың арасын қаншама

ғасырлар бөліп жатқанына қарамастан, дәстүр мен жадтың сабақтастығының бұзылмай жеткеніне сүйсінбей тұра алмаспыз. Түркілердің есте сақтау қабілеті мен көшпенді ғұмырына сай мәдениетті тасымалдаушы әрекетінің зор болғандығы сөзсіз.

Келесі суретте (4) жерді бөліп бергендігін растайтын ең ежелгі (еншілік) құжат (шамамен б.д.д. 2900-2800ж.ж.) Блау таблеткасында белгіленген. Бұнда жерді берудің рәсімі (салты) көрсетілген. Үлкен ауқатты отбасылар немесе храмдар жерді йарду(м), уарду(м) – (орыс тілінде «нисшедший, низведенный» қазақша дәл мағынасында жарлы, жалқыбайларға (кедей, құлдарға) жалға берілетіндігі айтылған. Бірінші (Үстіртте табылған (б.д.д. III ғ.) тастағы белгі) және екінші суреттегі (Блау таблеткасы. Б.д.д. 2900-2800 ж.ж.) *басы ромб жалғасы крест* секілді таңбалардың бір бірінен аумайтынына қалай таңданбауға болады.

Шумерлер оқулықтар жазбас бұрын алдымен шумер-аккад сөздігін жасаған. Олардың екі түрі бар; жалпы және терминдік (мыс. ботаника, фармацевтика, зоология, минералогия және т.б.) сөздіктен үзінді: шумерлік – дир, дири – аккадша – ватру – превосходящий (асып түсетін) қазақша – аса, дүр, дүрдей. Шумерлік оқулықтардың үлгісі «қыш кітапханалар» арасынан табылған э – дуба (оқу, оқыту, оқулық, яғни әдаба) шумерлердегі бала оқытуды, мектепті және оқу құралы әдебиетті айқындаушы болып табылады. Мұнда, мысалы емші – «ашутасу», дұғалаушы – «машмаш» деп берілген (қазақта аштау, ұшықтау деген сөздер бар, ал «машмаш» – шаман дегенге келеді). Шумер тілін грамматикалық жағынан зерттеу үшін арнайы оқу құралы (өзгерген сөздер, оның айтылуы туралы) жасалды. Оны «Ана иттишу» - «согласно извещению об этом» – «анадай айтылуы», яғни бұл туралы айтылуына сәйкес деп атаған. Сол оқулықтардың бірі жорамал кітабы.

Міне бұл жорамал оқулығындағы сызбалардың бейнесіне қарап отырып, одан адам ұрығын (эмбрионын) көруге болады. Сірә, шумерлердің қалалары – Ур, Урук, Умма – деп аталуы, ру тайпаларының - уру, урут деп аталуы да осы «ұрық» сөзінен шығып жатқан секілді. Бұл «алғашқы, жаратылыс» дегенді білдіруі де мүмкін. Гректердің лабиринті, сақтардың мұртты обаларының осындай ирек шеңберлер жиынтығынан тұратыны да шумерлерден қалған мұралар болар. Маңғыстау өңірінде табылған сарматтар дәуірінің ескерткішіндегі сызбаның (6-сурет) шумерлердің жорамал кітабындағы сызбалармен ұқсастығы айқын көрінеді. Түркілердің, кейіннен солардың ұрпағы қазақтардың шаруашылық тәсіліне орай, түрлі әдет ғұрыптық рәсімдерді, соның ішінде мал ішегін (қан-жыны), жауырынын, жіліктерін жорамал жасауға пайдалануы тіпті біздің заманымызға дейін келіп жеткен. Олай болса, түркілік дәстүрлер мен шумерлік ырым-жоралғылардың сабақтасып жатқандығы негізсіз емес.

Шумер тіліндегі құдайлар атауына тоқталайық. Урдың үшінші әулеті кезінде шумер құдайларының алатын орны тәртіпке келтірілді, ең басында – Энлиль оның жанында аспан құдайы – Ан және су асты мен даналық құдайы – Энки және жеті немесе тоғыз құдайлар (аспан кеңесін құрайтын), соның

ішінде күн құдайы – Ут (От), (7-сурет), ай құдайы – Нана немесе Зуэн, таңғы жұлдыз құдайы – Инана, тозақ құдайы – Не – уну – галь және т.б. Күн құдайы Ут (От) таңбаларын кейінгі түркілік кезеңнен де табуға болады (8-сурет).

Әрбір тайпа немесе «уру» - қамқоршы құдайы – мырзасын «Басал немесе бел» ал құдай анасын «астар немесе иштар» деп атаған. Иштар (Урукта – Инана – Иннин) – ұлы күрескер, махаббат және құнарлық құдайы (11-сурет). Европалық зерттеушілердің көпшілігі Иштар атауын «астра» түбірінен іздестіреді. Ал, біз оны Уруктағы аталуы бойынша Инана «Ұлы Ана» (қазақтың Ұмай анасы) деп қарастырғанды жөн санаймыз.

Сонымен қатар Иштардың махаббат және құнарлық құдайы және тіршілікті оятушы (тірілтуші) екендігін ескерсек, сол мағынада «Құштарлықты» да бере алады. Бұл құдай ананың түркілік дәуірдегі мүсіндік көріністері бүкіл далалық өлкеде тас балбалдар, кемпіртастар, әйел-тастар арқылы таралған. Оны төмендегі мүсіндік салыстырулар арқылы да байқауға болады.

Шумерлер культінің сакральді кеңістігі тігінен (вертикаль) және көлденеңінен (горизонталь) орналасқан. Тігінде: Жоғарғы – «Ан» (Аспан) – ғаламшарлар мен жұлдыздар әлемі (астра); Орталық – «Ки» (Жер) – тіршілік, өмір әлемі.

Ол екі бөліктен тұрады: «Абзу» (Апсу, Алып су, Мұхит) – жер асты сулары; «Кур» (Көр) – өлілер әлемі деп бөлінеді. Жоғарғы әлем бірнеше бөліктен тұрады (Жеті қаттан). Орталық әлем: «калам» (ғалам, дәл аудармасы - «біздің ел») және «эден» (дала), содан кейін «кур» (бөтен жер) деп бөлінеді.

Енді бұларды талдап көрелік: а) «калам» – бұл қала - мемлекеттің территориясы, сырты мықты қорғанмен қоршалған, орталықта қала құдайының храмы орналасқан; ә) «эден» - қала қорғанының сыртындағы далалық аймақ (кұла жүз, аймақ) – құдайлар да, жын-перілер де қатар жүретін жер; б) «кур» - даланың ар жағындағы жат жерлер, өлілер мекеніне теңдестіріледі, өйткені «калам» тұрғыны үшін ол жерлердің тәртіптері мен заңдары (табиғаты) мүлдем жат, түсініксіз.

Ежелгі түркілік іздерді Шумерлерден іздегеніміз де тегін емес, европалық ғалымдар Халфен, Мюллер, Франке, Де Груут, Менген, Кастрен, Хаваси, Халоун, Харлейз, Копперз, Котвич және т.б. ежелгі түркілердің әлемнің төрт бұрышында да қалдырған іздері туралы жан-жақты зерттеулер жүргізгенін З.В. Тоған дәлелді келтірген. Шевеста, Кзермак, Шмидт, Копперз зерттеулерінде көне түркілер мәдениетін б.д.д. II мыңжылдықта Ніл өзені аңғарынан жиі кездестіруге болады деп атап өткен. Ал, М.А. Кастрен Орталық Азиядағы, әсіресе Алтай өлкесіндегі тайпалардың ежелгі Шумер жеріне қоныс аударғаны туралы жазады [10]. Бұл пікірді қолдаған В. Шмидт пен О. Менген Таяу Шығыс пен Ніл аңғарында ежелгі және үлкен мемлекетті, өркениетті Орта Азиядан әскери-көшпенді қауымдар әкелген деп атап көрсетеді. О.Менген бұл деректерді жануарлар сүйегіне, әсіресе, жылқы сүйегінің табылған жерлерін зерттей келе, оларды қолға үйрету соңғы тас пен жаңа тас дәуірінде Орал-Алтай және Солтүстік пен Орта Азия тайпаларында орын

алғанын, атқа мініп алапат жорықтарға аттанып, өркениет тасымалдау-шылары болғандығын айтады. Темір өңдеуді де б.д.д. II мыңжылдықта Мысырға(Египет) осы көшпенділер жеткізген. Ал Шумерлердің ежелгі Шығыстағы өркениеттің басында тұрғаны баршамызға мәлім. Помпей Трогтың (б.д.д. I - б.д. I ғғ.) 44 томдық «Филипптің тарихында» сақ, массагеттер туралы айта келе: «Скифтер барлық заманда көне халық болып есептелген, көнеліктен олар мысырлықтардан кем түспейді» деп атап көрсетеді [11].

Скиф-сақтардың патшасы Мадиез (Мади) (б.д.д. 652-624 жж.) Кіші Азияда 28 жыл билік құрған. Ассирияның атақты патшасы Ашшурбанипалдың күйеу баласы болған Мадиді Мидия билеушісі Киаксар (Кейқұсы-рау) қастандықпен у беріп өлтіріп, ежелгі дәуірдегі ең ірі Ашшурбанипалдың кітапханасын өртеп жіберген. Сол кітапханада (Шыңғысхан күйреткен Отырар кітапханасын да еске алайық) скиф-сақтардың ата-бабаларының тарихына қатысты қаншама деректер жойылып кетті десеңші.

Б.д.д. VIII-VII ғғ. Шығыс Түркістан жерін мекендеген «Шулардың» түркі тектес қауымға жататынын көптеген европалық ғалымдар (Мысалы: Харлейз: (JA), 8-XX.- 1892) атап өткен. Көне түркі аңыздарында да Сақ пен Шу туыстас халықтың екі бөлігі ретінде көрсетілген.

Сақтардың бір бөлігін Сулер (Жүнгүсі) деп аталғандығы б.д.д. 989 ж. Қытай деректерінде айтылған. Оларда сү (сэ) және су атаулары сақтарға қатысты айтылады. Мюллер, Франке және З. Тоған бұларды түркілердің ата-бабалары деп көрсетеді [12].

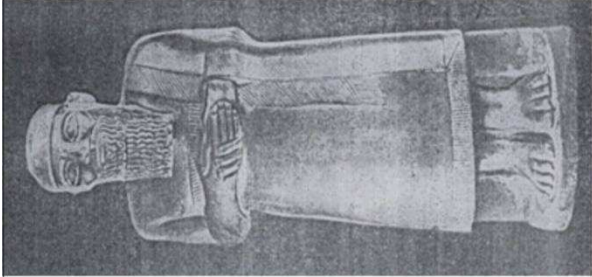
Олай болса бұл атаулардың да Шумерліктерге қатысы болу мүмкіндігі жоққа шығарылмаса керек. Ниневияны қазу барысында табылған саз тақтайшалар, сөздіктер ең көне деген тілдің түбірін анықтауға мүмкіндік береді. Оны лингвист ғалымдар агглютинивтік тіл (яғни, жапсырылған, желімделген деген мағынада) ретінде бағалаған. Атап айтқанда бұл тілдегі сөздер бір буынды немесе ешбір жалғаусыз болып келеді. Расында, бұл ежелгі түркі тіліне де тән болған ерекшелік. Олай болса, шумерлердің тілі түркілік тілге өте жақын деп айтуға болады. Қосөзенде Урдың III әулеті құлаған кезде, б.д.д. 2 мыңжылдықта Иссин (исседон-үйсін-?) және Ларса патшалығы құрылады. Иссин патшасы Ишме Даған (Ісме Қаған - Ә.Ш.) (б.д.д. 1953-1935 жж.) арнайы салық «гун» (құн – Ә.Ш.) енгізді. Жалпы храмдық салық «саттуккум» (садака - Ә.Ш.) (постоянная приношения) немесе «са-ду (г)» (жертвенные дары) құрбандыққа арналған төлем берілетін. Сонымен қатар, «а-руа» (аруақ - Ә.Ш.) (приношения по обету) ғұрыптық рәсімдерге де сый жоралғылар берілетін.

Шумер тілінің түркілік түбірі тіпті қазіргі қазақ тілімен жай ғана салыстырғанның өзінде анық байқалады (Кестені қара).

Алғашқы жыр-дастан болып табылатын Шумерлік Гильгамеш жыры (Бильгамеш) (мыс.каз. Өтеміс, Токтамыс) түркілік түбірлерге толы. Мысалы: отқа салса күймейді, суға батпайды (Алпамыс секілді), өлімнен қашып, мәңгілік өмір шөбін іздейді (Қорқыт секілді). Мәңгілік өмірге ие болған, топан судан аман қалған ата-бабасы Утнапиштиді (өмірдің қыспағын көрдім, отына

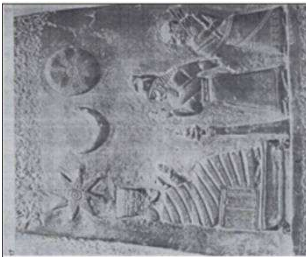

Əfəndi bəy (1682-1766)
Абай Құлибаев (1845-1904)

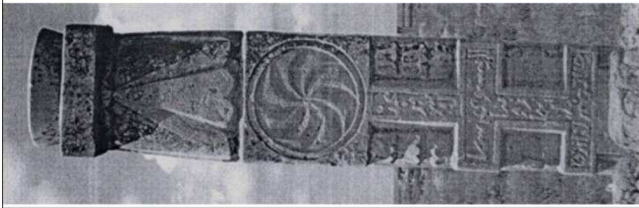

«Хаммурапиди басы»
деп аталады мүсін
(б.д.д. III ғ.)

Иггуп –
Иль билеушісінің мүсіні

7. Мелн-Шека патшаның куәрурасы.
8. Устур. Мәңгелік от патшасы. Б.д.д. XII ғ.
9. Куттегіні сәсеткінің қызы
маңдайшасының диск

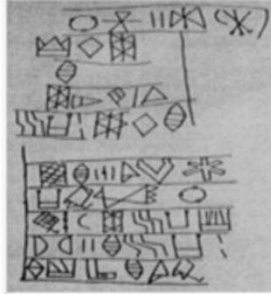
5. Көне бабылық жорымақ кітабы (өспанды ішек жергізімен)

6. Устур. Әңгелетік сымба(Тас, қолы дзүрп). Байте – I-III

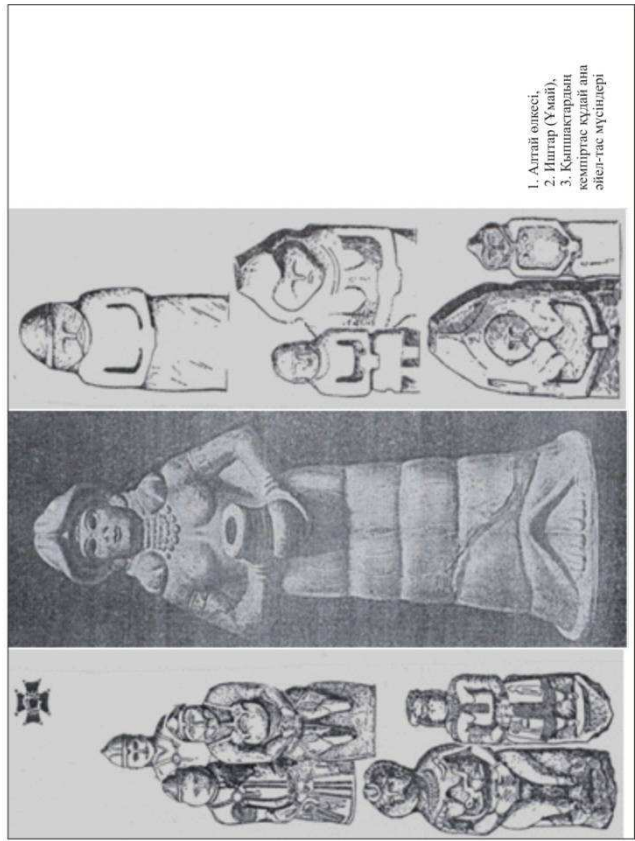

3. Устурте табылған таңба тас.
Сармағ (дай-мәсәеттер) кезеңі
4. Блуу таблеткасы. Жерді болудің
ен ежелгі құжаты.
Б.д.д. 2900-2800 жж.

1. Шивэт-Улан
(Бағана тас)

2. Кутник-Иннушинак
жазба таңбалары.
(Элам патшасы,
б.д.д. XXII ғ.)

1. Алғай әлексі,
2. Штар (Усай),
3. Қышқарғанды
жесіргіге құдай ана
Әйел-тас мүсіндері

пістім, бірақ та адамдар ішінде жалғыз өзім мәңгілік өмірге ие болдым) іздейді.

Шумер тілінде	Қазақ тіліндегі баламасы	Мағынасы
а-руа	аруақ	Ғұрыпқа байланысты құрбандық беру рәсімі
аба-уру	ата ру	Ру ақсакалы
ага-уш	аға күш	Жауынгерлер мен күзетшілердің бас басшысы, қолбасшы
Уру	ру	Қауым
Ур, урук	ұрық	Тек, орда, қала
Дингир	Тәңір	Құдай
энгар	егінші	Егу жұмысын басқарушы
калам	ғалам	Тарап, бағыт
Кен	кеңес	Кеңесу, жиналыс
Ун кен	Үлкен кеңес	Халық жиналысы, кеңесі
Ген	Кел,кет	Жүру бағыты, жүрген, келген
Уру-рим, уру- Ген	Рудан өру, үрку	Рудан немесе қаладан (ордадан) кету, үрку, босып кету
Нун-кур-гу	Нукер	Билеушінің қоластындағы көмекші қызметшісі
гуруш	құрыш	Еркек, жас мықты жігіт, жұмыскер
Эрен	ерен	Әскери топқа біріккендер, жауынгерлер тобы, сарбаздар
Нге шту(г)	естілік	Құлақ немесе даналық дегенді білдіреді
Иги ку(г)	Игі көз	Тұнық көз немесе құлақ пен көз, даналық көзі дегенді білдіреді
Уту	От	Күн құдайы
Ишкур	Ұшқыр	Найзағай құдайы

Сонымен Шумер мен түркі тілінің терең тілдік талдауына бармағанның өзінде, олардың арасындағы түбірлік мәндегі ұқсастықтардың бар екендігін жоққа шығаруға болмайды. Бұл параллельдер қазіргі кезде татар, азербайжан, хакас, өзбек, түркімен ғалымдары да тарапынан өз тілдерінің тарихымен салыстырмалы түрде қаралу арқылы жасалуда (Т. Таиров, Н.М. Зеляев және т.б.).

Қазіргі заманда ғылым дамуының жылдамдылығының артуы нәтижесінде бұрындары алға тартылған қорытындылар тым ескіріп қалғаны анықталды: жаңа деректер – заттай және жазбаша табылды, оларды зерттеудің әдіс-тәсілдері неғұрлым жетілдіріліп, біздің тарихи танымымыз анағұрлым кеңейе түсті. Осы тұрғыдан алғанда, ешкімге

жалтақтамай, тарихымызды тереңінен талдауға жолдың ашылғандығы сөзсіз. Кеңестік кезеңдегі «тарих жұтаңдығына» ұшыраған қазақ тарихының жазба деректерін тек орта ғасырлардан ғана алады деп, ежелгі тарихын археолог, антрополог, этнограф ғалымдардың үлесіне ғана қалдырып, дерекке тұнып тұрған Ежелгі шығыс, антика авторларының шығармаларына үстірт қарау немесе тек шетелдік зерттеушілердің түсіндірмесімен ғана пайдалану бүгінгі күн талабына сай келмейді. Қазақстан тарихының берік іргетасын оның ежелгі тарихы құрайды. Олай болса осы іргетастың анағұрлым мықты, мызғымас болуы орың тарихи тамырларының тереңдігімен, дәлдігімен және жазбаша деректерімен өріледі. Еуропа тарихшыларының «көшпенді», «жабайы», «жазу-сызу жоқ» деген терминдік түсініктерінің түбірі бос екендігі қазір баршамызға белгілі. Соған қарамастан, ежелгі Қазақстан тарихын зерттеу мектебінің жоқ екендігі, түпнұсқалық деректермен жұмыс істей алатын маман-тарихшылардың саусақпен санарлығы, осыған орасан зор кедергі келтіріп отырғандығы айқын.

1. Әбжанов Х.М. Қазақстан тарихын зерттеудің методологиялық ұстанымдары // Қазақстан тарихын зерттеудің өзекті мәселелері. Мемлекет тарихы институты. Ғылыми бюллетень.- Астана, 2009.

2. История Древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации. Ч.1. Месопотамия/ Под ред. И.М. Дьяконова. Гл. ред. Восточной литературы. М., 1983. С. 534 (92).

3. Бұл да сонда, ... 93.

4. Г. Фр.Кольб. История человеческой культуры, 1897.

5. Hommel F. Ethnologic und Geographie des alten Orients. Müncten, 1926.

6. Аманжолов А.С. "Шумеро"-тюркские соответствия и изобразительные логограммы. - "Sprache, Geschichte und Kultur der Altaischen Völker", Protokollband der XII. Tagung der Permanent International Altaistic Conference 1969 in Berlin. Herausgegeben von G. Hazai und P. Zieme. Berlin, 1974, с. 65-71.

7. Сүлейменов Олжас. АЗ и Я. Изгі ниетті оқырман кітабы/ Ауд. С. Ақтаев. Алматы, Жазушы, 1992. 292 б.

8. Туна О.Н. "Sümer ve Türk dillerinin târihi ilgisi ile Türk dili'nin yaşı meselesi" ("Историческая связь шумерского и тюркского языков и проблема возраста тюркского языка"), 1990, 49.

9. Сүлейменов Олжас. АЗ и Я. Изгі ниетті...

10. Рагозина З.А. История халдеи. – М., 1998.

11. Великая Степь в античных и византийских источниках: Сборник материалов/ Сост. и ред. А.Н. Гаркавец.- Алматы: Баур, 2005.- 1304 стр.

12. Togan Z.V. Türk Tarihi dersleri.- Istanbul, 1928.

СТАНОВЛЕНИЕ КУЛЬТУРЫ НЕЗАВИСИМОГО КАЗАХСТАНА

Как известно, термин «культура» происходит от лат. *colere*, что означает возделывать, культивировать, обрабатывать и т.д. Начиная с XVIII в. термин «культура» стал использоваться в отношении человека при характеристике процессов его развития и совершенствования. В понятие «культура» вкладывается многозначное смысловое значение, им можно обозначить общий процесс интеллектуального, духовного, эстетического развития, характеристику состояния общества, описание способа существования или образа жизни, свойственного конкретному обществу, формы и продукты интеллектуальной деятельности, прежде всего худо-жественной. В силу исторических коллизий до обретения Казахстаном Независимости культурное развитие в республике происходило по заданному идеологией коммунистического режима курсу. Практически навязывалась советская культура (что в социологии обозначается как господство чужой культуры). Тем не менее достижения в культурном развитии того времени и отдельно Казахстана, как союзной республики, так и всего СССР были значительны и не оспариваются.

С 1991 года, с момента распада Советского Союза начинается новый этап в развитии культуры. Все коллизии этого непростого и многогранного процесса рассматриваются в элективном курсе «Культура Независимого Казахстана», который читается студентам исторического факультета КазНУ.

По мнению Президента Республики Казахстан Н.А.Назарбаева современный Казахстан переживает период национального возрождения, вместе с возрождением государственности возрождается самобытная культура казахского народа.

В культурном процессе современного Казахстана присутствуют инновации (новые элементы), культурная диффузия (взаимопроникновение культурных черт), культурная трансмиссия (передача опыта последующим поколениям), культурная аккумуляция (добавляются новые элементы в большем количестве, чем отбрасываются старые), культурная интеграция и диверсификация (разветвление).

Проблемы культурного развития страны решают правительственные органы и общественные организации. С введением в действие электронного правительства все законодательные документы, всю интересующую информацию, можно найти на сайте министерства культуры РК. Например, в разделе по культуре помещена информация о состоянии отрасли, все программы, отчеты, информация по премиям и фондам. Также подробная информация представлена в разделах: языковая политика, общественно-политическая сфера, религия, международная деятельность, творческие конкурсы и т.д. Поэтому у студентов не возникает проблем с источниками при изучении данного курса. Особое место в развитии культуры страны на современном этапе играет Ас-

самблея народа Казахстана – консультативно-совещательный орган при Президенте РК. Эта общественная организация стала своеобразным гарантом стабильности и мира, а модель казахстанской межнациональной толерантности изучается как уникальный опыт общественной стабильности и согласия. У Ассамблеи есть также свой электронный ресурс. Особое место в развитии культуры Казахстана занимает Государственная программа «Мәдени мұра» - «Культурное наследие». По мнению д.и.н. С.Ф. Мажитова, эта программа стала восприниматься как классический бренд нашей страны, олицетворяющий духовную преемственность, связь времен, поколений и традиций государственности на территории Казахстана как полноправной составной общечеловеческого историко-культурного и цивилизационного процесса.

Результаты программы довольно значительны. Среди завершенных проектов этой программы – окончание строительных работ Государственного историко-культурного заповедника-музея "Иссык". Помимо работы в Казахстане, ведется строительство этнокультурного центра и мавзолея Аль-Фараби, реставрация мечети Султана Аз-Захир Бейбарса в Каире и его мавзолея в Дамаске. Одной из стратегических задач проекта "Мәдени мұра" является привлечение туристского интереса к объектам историко-культурного наследия и их популяризация. В данном направлении министерство культуры РК под руководством министра М. Кул-Мухаммеда разрабатывает Генеральный план путей возрождения музеев-заповедников, расположенных на основной ветви Великого Шелкового пути. Кроме того, продолжается выпуск уникальных серий книг по истории, археологии, этнографии, энциклопедических словарей, произведений казахских авторов и мировых классиков. Выпущено 56 наименований книг общим тиражом 168 000 экземпляров. Для обеспечения доступа населения к историческому наследию в удобном современном формате развивается портал "Мәдени мұра".

Элективный курс по культуре дает много возможности для развития творческого подхода у студентов и преподавателя. Изучение таких тем как: «Астана – символ независимости РК», «Алматы – культурная столица Казахстана», «Развитие кинематографии РК», «Деятельность концертных организаций», «Музыкальная культура РК», «СМИ РК» и других вызывает интерес у студентов, позволяя проявить инновационные подходы к изучению этих тем. Одной из важных задач изучения этого курса является привитие высоких морально-этических ценностей молодым гражданам казахстанского общества. Самое главное, что этот курс интересен студентам, развивает и расширяет их кругозор, многие темы можно изучать при непосредственном посещении объектов культуры: музеев, галерей, театров и др.

ЭККУРС В ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ БАЗИС ТОЛЕРАНТНОСТИ КАЗАХОВ

Находясь географически в окружении государств, в которых в последние десятилетия происходили межэтнические конфликты, Казахстан сумел сохранить гармонию в межэтнической и межкультурной сфере. Казахи позиционируют себя как толерантный этнос и в настоящей работе сделана попытка найти истоки такого равновесия в раннем периоде социализации казахских детей.

Одна из первых исследователей мира детства Маргарет Мид считала, что степень агрессивности или доброжелательности в той или иной культуре напрямую зависят от заботливости или отторжения со стороны родителей по отношению к детям. [1] В науке существуют и другие теории о связи агрессивности или доброжелательности в поведении с атмосферой, окружавшей человека в детстве. К примеру, австрийский культурантрополог И. Эйбл-Эйбесфельд, который работал с культурами Африки, Южной Америки и Океании. По его мнению, он наблюдал агрессивность как у представителей воинственных племен, так и у вполне доброжелательных. [2]. Основываясь на собственных полевых материалах автора и, принимая за основную теорию взгляды М.Мид, считаем, что основой толерантного отношения казахов к другим культурам является доброжелательная атмосфера, в которой проходит младенчество казахских детей.

Согласно этническим традициям казахов, отношение к маленьким детям должно быть всегда ровным и терпимым. В народе издревле принято эмоционально стимулировать хорошие поступки ребенка. Малышей не принято запугивать, чтобы они не выросли несмелыми и трусливыми. Атмосферу, в которой растут казахские малыши, можно охарактеризовать следующими словами: любовь, радость, ласка, восхищение. В то же время, дети всегда находятся под контролем старших.

Применяя типологию Р. Ронера отношения родителей к ребенку [3] к казахстанскому этносу, в котором все взаимоотношения основаны на принципе старшинства и обязательной уступчивости со стороны младших, можно с уверенностью отнести отношение казахских родителей к детям к типу, характеризующемуся теплотой, любовью и пониманием, но взаимосвязанным с родительским контролем.

На малышей не принято повышать голос, ругать их, а тем более применять меры физического воздействия - вплоть до возраста "ақылы кіркенге дейін" (до 4-х-5-летнего возраста). В народе издревле сложилось стереотипное поведение, направленное на эмоциональную стимуляцию поощрением различных достижений ребенка. К примеру, если у маленького ребенка что-нибудь просят отдать (опасные предметы или что-либо другое), то, в момент исполнения просьбы взрослые должны поднять эту вещь высоко в руке и сказать: "Таудай бол!" (пожелание вырасти большим и крепким как горы). Так же ведут себя,

если ребенок выполнил просьбу принести что-нибудь.

Детям, не владеющим еще навыками речи, в каждой семье вырабатывают свой лексикон, однако есть несколько общепринятых выражений: "какай" - плохой, грязный, "аяй" - хороший, красивый - при этом выражение сопровождается жестом - открытую ладонь покачивают из стороны в сторону, что очень быстро усваивается малышами.

Казахи считают: маленьких детей нужно обязательно хвалить за первые шаги, за выполнение просьбы и т.д., что послужит стимулом для дальнейшего развития послушания у ребенка. Не принято шумно паниковать в тех случаях, если ребенок упал или ударился (за исключением серьезных травм), задача взрослых - отвлечь внимание ребенка на другой предмет или наказать "виновного" - предмет, о который споткнулся или ударился малыш. К детским слезам в такой ситуации относились неоднозначно - девочек обычно успокаивали, а мальчикам объясняли, что он не должен плакать, потому что он - не девочка, а парень ("жігіт").

Следует уделить внимание и такому вопросу, как дисциплинарное воздействие в младшем возрасте. Традиционно малышей не принято было травмировать запугиванием, т.к. считалось, что дети, которых в детстве устрашают, впоследствии вырастут несмелыми и трусливыми. В то же время, как показывают данные полевых исследований, в случаях непослушания детям говорили о том, что придет бродяга ("дуана") и заберет их.

Маленьких детей, которые еще не ходили или не могли выдержать пешие прогулки на большие расстояния, носили, как правило, не на руках, а на спине, при этом одной рукой взрослый поддерживал малыша сзади, а другой рукой через противоположное плечо держал ребенка за ручку.

С давних времен у казахов, как и у других народов, существовали игры-забавы для развлечения детей младенческого возраста. В работах исследователей начала XX в. М. Андреева и А. Диваева встречаются варианты одной и той же игры-забавы, известной в исследуемые десятилетия как "қуырмаш". Как описывает А. Диваев: "Когда ребята (или даже один ребенок) сидят и сильно плачут, то вот способ прекратить их плач уловкой... быстро схватив ручонку ребенка, начинают считать его пальцы вот как: взяв большой палец ребенка, говорят: "Займемся воровством (скота)". Схватив указательный палец, произносят: "Коль заняться, так займемся". Взяв средний палец, говорят: "А как с Богом быть?" Схватив безымянный палец, произносят: "А что же Бог сделает?" Взяв мизинец, восклицают: "Давай сюда, зарежем!" Здесь же Диваев, указав название каждого пальца, поясняет, что каждый палец, кроме большого (бас бармак), носит особое, для забавы детей название. Так, например, указательный - балалы уйрек (утка с

утятами), средний - орган терек (средний тополь), безымянный - чельдыр чумек (струящийся кран) и, наконец, мизинец - кечкентай бубек (пальчик малютка). [4]

М. Андреев приводит два варианта одной игры-забавы и находит при этом ее сходство с русской "Сорокой-вороной" и "Сорокой-воровкой": 1. "Киргиз-казахи Аулие-Атинского уезда водят сначала кругообразно по ладони ребенка и приговаривают - куур-куур-куурмак, куур-куур-куурмак... Затем показывают, дотрагиваясь пальцем на руке ребенка следующие пять мест, говоря при этом:

- 1) (у сгиба кисти) "Здесь есть мясо"
- 2) (на полдороге между сгибом кисти и сгибом локтя) "Здесь хлеб"
- 3) (на сгибе локтя) "Здесь сыр"
- 4) (на полпути между сгибом локтя и подмышкой) "Здесь жареное просо" ("сок")
- 5) (дотрагиваясь пальцем до плеча) "Здесь масло".

После этого, тыкая и щекоча пальцем под мышкой у ребенка, говорят со смехом, смеша ребенка: "Кытык-кытык-кытык". Ребенок смеется.

2. Киргиз-казахи в верховьях реки Угам Ташкентского уезда (в местности Кызыл Тал).

Берут ладонь ребенка, водят по ней пальцем, приговаривая: "Куур-куур-куурмаш, куур-куур-куурмаш..." Потом начинают перебирать пальчики, говоря при этом: 1) (взяв большой палец) - Большой палец ("бас бармак") 2) (указательный) - "Утка с утятами" ("балалы үйрек") 3) (средний) - "Средний тополь" ("орган терек") 4) (безымянный) - "Струящийся кран" ("шілдір шүмек") 5) (мизинец) - "Маленький ребенок" ("кішкене бөбек"). Затем показывают ребенку на его ладонь: "(Здесь) имеется масло ("май-бар")". Потом показывают на запястье: "(Здесь) имеется сыр ("күрт бар")". Указывая на предплечье (между сгибом локтя и запястьем): "(Здесь) имеется джент ("жент бар")". На сгибе локтя: "(Здесь) имеется рисовая шелуха ("кыпык бар")". Потом щекочут ребенка под мышкой, приговаривая: "Кытык-кытык-кытык...". [5] (Сохранена орфография источника — К.С.)

Во время сбора полевого материала описанная выше игра "Куурмаш" была распространена повсеместно. Приведем в качестве примера наиболее часто встречающийся вариант. Ребенку водят кругообразно по ладошке и при этом приговаривают: "Куыр-куыр-куурмаш. Тауыктарға бидай шаш." Обычно ребенок от щекочущего прикосновения зажимает ручку в кулачок. Затем ему по-очереди разгибают пальчики в следующей последовательности и при этом называют их: 1) большой палец - бас бармак, 2) указательный - балалы үйрек, 3) средний - орган терек, 4) безымянный - шілдір шүмек, 5) мизинец - кішкентай бөбек. После этого, прикасаясь к разным местам на ручке, произносят:

- 1) к запястью - здесь есть масло ("мынау жерде май бар");
- 2) между запястьем и локтем - здесь есть чай ("мынау жерде шай бар");
- 3) к внутреннему сгибу локтя - здесь есть сахар ("мынау жерде кант бар");

4) между локтем и плечом - здесь есть жент - сладость из толокна с сахаром и маслом - ("мынау жерде жент бар");

5) к плечу - здесь есть курт - соленый сухой сыр ("мынау жерде күрт бар");

6) щекочут в подмышке "кытык - кытык - кытык".

Варианты этой игры имели только одно различие - в называемых продуктах.

Как видно из приведенных описаний исследователей начала XX в. и примера из полевых наблюдений, игра "куурмаш" осталась в том же виде, какой была столетие назад, не претерпев изменений.

Развлекают малышей также и игрой "алакай", напоминающей русские ладушки: ребенку приговаривают "алакай-алакай", при этом берут его ручки и прихлопывают ладошки. Со временем ребенок уже сам при словах "алакай-алакай" хлопает в ладошки. Игра "ачук-чук" напоминает русскую "поехали-поехали" - ребенка садят себе на колени, делают ногами подбрасывающие движения со словами: "Ачук-чук, ачук-чук".

В казахском народе бытует мнение о необычных способностях грудных детей. Так, например, если во сне малыш улыбается, объясняют это тем, что он "играет со своими ангелами" ("періштелермен ойнайды"). У грузин Аджарии существует такое же объяснение: "Когда младенец улыбался, полагали, что он видит этих ангелов и им улыбается".

Нередко детям грудного возраста приписывалась способность "распознавать" хороших и нехороших людей, т.е. по поведению ребенка в присутствии человека определяли можно ли последнему доверять и насколько чисты его помыслы - если ребенок плачет, капризничает ("жатырқайды"), то присутствующий не вызывает доверия, если ведет себя спокойно, как обычно, может "пойти" гостю на руки ("жатырқамайды"), такой человек сразу располагает к себе. По свидетельствам других информаторов понятиями "жатырқайтын" и "жатырқамайтын бала" определяли необщительных, дичащихся и общительных детей. Грудным младенцам у казахов издавна приписывается также и способность предчувствовать дорогу, как из дома, так и в дом, т.н. "жол сезу". Выражалось это в том, что накануне отъезда из дома кого-нибудь из членов семьи, как и накануне приезда в дом гостей (особенно издалека), ребенок вел себя беспокойно, беспричинно плакал, плохо спал. Как правило, в этом случае меры воздействия ограничивались успокоением малыша.

Следование казахами давним традициям указывает на то, что, по-прежнему, включение ребенка в родственный коллектив является для представителей казахского этноса значимым моментом, а также указывает на желание казахов сохранить традиции общения с младенцами и посредством их исполнения приобщить его к этнической культуре. В то же время необходимо отнестись объективно к процессам, которые неизбежно происходят в любом обществе в ходе эволюции и в результате которых меняются бытовые условия и некоторые другие элементы традиционной культуры.

1. Мид. М. *Культура и мир детства*. М., 1988. С. 259
2. Эйбл-Эйбесфельд И. *Поведение детей: культуры народов ко-сан, яномами, хумба и эйпо* // *Культуры*. 1982. №4. С. 8
3. Rohner R.P. *The warmth dimension: Foundations of parental acceptance-rejection theory*. Beverly Hills (Cal), 1986

4. Диваев А.А. «Ит-ала-каз» /*Поверье*/. Как киргизы развлекают детей. С. 1-Ташкент, 1923. С. 27
5. Андреев М.С. *Вещи сны, несколько примет и детская игра «Сорока-ворона» среди некоторых народов, главным образом Средней Азии*. // *Этнографическое обозрение*. 1908. № 1. С.1-2.

Хасанаева Лейла Маралқызы

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің доценті, т.ғ.к.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ РСФСР ХКК-ІНІҢ МҰРАҒАТ ІСТЕРІ ТУРАЛЫ ДЕКРЕТТЕРІ МЕН МҰРАҒАТТАР ҚҰРЫЛЫМЫ

ҚазАССР-інің мемлекеттік мұрағат қызметін құрудың заңнамалық негіздері РСФСР ХКК-інің 1918-1919 жылдардағы мұрағат істері мен декреттерінде қаланған. РСФСР ХКК-інің 1918 жылғы 27-28 мамырдағы өңделген декрет жобасы мүшелерінің талқыға ұсынған еңбектерінде, революцияға дейінгі мұрағат істерінің реформаторлары Н.В.Калачов пен Д.Я.Самоковасовтардың пікірлері енді. Халық комиссарларының ағарту жөніндегі орынбасары, тарихшы С.Н. Покровский /1/ талқылаудың ұйымдастырушысы болды.

Декрет кейбір жеке дара жағдайлардың екіойлылығына қарамай құжаттарды ортақ сақтау көрсетілген және мұрағат істерін орталықтандыру бағытындағы жаңа социалистік мемлекеттің алғашқы заңнамалық актісі болды. Үкіметтік мекемелер ведомствалық мекемелердей таратылып, онда сақталатын істер мен құжаттар Бірыңғай мемлекеттік мұрағат қорын (БММК) құрайды. Мемлекеттік мұрағат қорын меңгеру Бас мұрағат істер басқармасына (БМІБ) жүктелді. Бас басқарма Халық комиссариатының білім беру құрамына ерекше бөлім құқымен енді /2/.

Жаңа Кеңес өкіметінің толыққанды бітпеген алғашқы мұрағат ісі мен басқа да декреттеріне арналған бас қосу, мұрағаттар құрылымының түрлі әрі қызу пікірталастарына алып келді. «Орталықтандыру» ұғымы – ең бастысы мұрағаттағы құжаттарды жойылып кетуден сақтау мақсатында топтау, ол іс жүзінде уақыт өте келе мұрағат жұмысын бюрократияландыруды бір орталыққа бағындырып басқару деп түсіну керек.

Декретте мұрағаттық құжаттарды ұлттандыру айтылмағандықтан, іс жүзінде мұрағатты толықтыру үрдісі күштік әдіспен жүзеге асты. Бірақ «лениндік декреттерге» сын көзбен қарау салыстырмалы түрде кешірек қалыптасты /3/.

Алғашқы мұрағат істері жөніндегі декрет жағдайы ұлттық республикаларда, оның ішінде Қазақстанда да мұрағат құрылымын ұйымдастыру үшін заңды негіз болды.

Жергілікті жерлерде мұрағат қызметін ұйымдастыруда заң шығару негіздері 1919 жылғы РСФСР ХКК-інің төрт актіні бекітіп, Совет үкіметінің басшысы В.И.Лениннің қол қоюымен айтарлықтай күшейді.

Сонымен қатар В.И.Лениннің қолы қойылған /4/ РСФСР ХКК-і 1919 жылы 31 наурызда «Мұрағат істерін сақтау мен жою туралы» декрет қабылдады. Тиісті мұрағат бөлімінде тұрақты түрде сақталуының белгіленген мерзімі өтіп кетуі бойынша келіп түсетін «тарихи материал» ретінде – «саяси, қоғамдық, экономикалық және әр өмір саласының әркілі көріністеріндегі дипломатиялық қатынастардың тарихын зерттеу тұрғысынан маңызға ие құжаттар, сондай-ақ «мазмұны мен нысаны бойынша толықтай дерлік біркелкі» құжаттардың ішінен «бір ... іс-қағазы немесе құжаты» анықталады. Осылайша, бұл декрет мемлекеттік қорға құжаттарды іріктеу қағидаларының ғылыми түрде негізделуіне алғышарт болды.

Қорлардағы қандай құжаттар сақтауға, ал қайсыбірі – жойылуға жатқызылатындығын анықтау мақсатында арнайы талдау комиссиялары құрылатын. Шығу тарихын зерттеу маңыздылығы болмаған құжаттарды жоюға іріктеу үрдісі - өте арнайы нұсқаулармен рәсімделетін.

Іс қағаздарын сақтау мен жою туралы декрет мемлекеттік мұрағаттардың басқа мекемелермен өзара қарым-қатынасына құқықтық және ұйымдастырушылық негізін қалады. Нәтижесінде, мемлекеттік мекемелердің жаңа құрылымындағы мұрағаттар тек мемлекеттік маңызға ие сала болып қана қойған жоқ, сонымен қатар іс жүргізу мен басқару аясына кіретін белсенді бақылау мен үйлестіру қызметі құқығына ие болды.

1918-1919 жылдардағы РСФСР ХКК-і декреттері негізінен мұрағаттарды қалыптастырудың барлық ең маңызды мәселелерін қамтыды, сондай-ақ мемлекеттік сақтауға берілуі тиіс мұрағат құжаттарының мейлінше барлық категорияларына қатысты болатын. Толықтай алғанда мұрағат ісі жөніндегі декреттер мұрағаттардың қалыптасуының негізгі қағидаларын бекітті. Олар құжаттарды есепке алу, мекеменің іс жүргізу жұмысын, оларды мемлекеттік сақтауға іріктеу, сақталуы мен мемлекеттік мүдде тұрғысынан ғылыми пайдалануын қамтамасыз ету сияқты – мұрағатшылардың қызмет шеңберін белгіледі. Ол құжаттар Қазақстан мұрағатының құрылымын ұйымдастыру үшін де маңызды болды.

1920 жылы Қазақстан Республикасының қазіргі аумағында мұрағат құру үрдісін әкімшілік

орталықтардан басқару, алғашқы мұрағат органдары пайда болды.

Кеңестік биліктің алғашқы жылдарындағы Қазақстандағы мұрағат ісін ұйымдастыруда РСФСР Бас мұрағатының орынборлық өкілеттігінің қызметі өте үлкен маңызға ие болды, өйткені Қазақ АКСР (Автономды Кеңестік Социалистік Республикасы) астанасы – Орынбор қаласында жаңа социалистік мемлекеттің үкіметтік мекемелері шоғырланған болатын. Кеңес билігінің басқа да заң актілерімен қатар мұрағат ісі жөніндегі Лениндік декреттердің әрекет ету күші Қазақстанның басқа аймақтарына қарағанда күнделікті өмірде тез арада жүзеге асырылатын. Бұл жағдай Петроград пен Мәскеуге жақынырақ жатқандығымен түсіндірілетін. Мұрағат ісі жөніндегі декреттер оларға В.И. Ленин қолы қойылғаннан кейін тез арада Орынборға келіп түсетін /5/. 1919 жылдың наурызында РСФСР-дің өкілетті МИББ (Мұрағат Ісінің Бас Басқармасымен) арнайы нұсқау жасалды /6/.

Мұрағат ісін ұйымдастыру қажеттілігі жөніндегі алғашқы сұрақ 1920 жыллы наурызда Қазақ өлкелік әскери комиссариатының тарихи-статистикалық бөлімінің жиналысында көтерілді, онда осы бөлім бастығының орынбасары А.П. Чулошниковпен «... еңбектері қолданыстағы «Қырғыз өлкесінің хабарламалары» атты жергілікті газетте басылып шығарылатын, өзге де тұлғаларды қатыстыра отырып, ерекше ғылыми мұрағат комиссиясын құру жағдайы қозғалды» /7/. Төрағасы А.П. Чулошников болып жүргізілген Қазақ әскери-революциялық комитетінің ғылыми бөлімі жиналысында орталық мұрағат қорын ұйымдастыру туралы мәселе қарастырылды /8/. Кейіннен ғылыми бөлім, ғылыми сектор, одан кейін республикалық саяси істер жөніндегі халық комиссариатының Академиялық орталығы болып бірнеше рет қайта құруды басынан кешкен бұл бөліммен – Қазақстандағы мемлекеттік мұрағат қызметін құруды қамтамасыз еткен, ең маңызды үкіметтік қаулылар мен циркулярлардың (бұйрық, жарлық) жобалары дайындалды. А.П. Чулошниковтың төрағалығымен өткен Қазақ АКСР саяси істер жөніндегі халық комиссариатының құрамындағы ғылыми комиссияның жиналысында мұрағат жөніндегі мәселе қайта көтерілді. Нәтижесінде «... орталық өлкелік мұрағатты мемлекеттік үлгідегі қор етіп құру мәселесін» шешу үшін бұл мәселені саяси істер жөніндегі халық комиссариатының алқасында қарау туралы қаулы қабылданды /9/.

Орынборда өлкелік мұрағат қорын құру туралы ұсыныс екіжақты жағдай туғызды, өйткені ол кезде бұл қалада РСФСР Бас мұрағатына тікелей бағынышты губерниялық мұрағат жұмыс жасап тұрған болатын, ал автономды республика құру әлі өзінің заңдық рәсімделуін таппаған еді. Осы орын алған жағдай туралы губерниялық мұрағат басшысы Мәскеуге хабарлайды. Оған бұл мәселе төңірегінде Мұрағатбасы (Бас мұрағат) «мұрағат қорларын орталықтандыру мен басқару әкімшілік бөлінуге сәйкес келуі тиіс. Ал Далалық республика үшін Өлкелік Қырғыз (Қазақ) мұрағат қорын ұйымдастыру мәселесіне келер болсақ, бұл осы өлкені басқару

жөніндегі жалпы мәселені шешкенге дейін ашық күйінде қалмақ» - деген түсініктеме береді /10/.

1920 жылдың желтоқсанында Қазақ АКСР-ы саяси істер жөніндегі халық комиссариатының ғылыми бөлімі төрт бөлімнен тұратын сектор болып қайта құрылды. Ең алдымен автономды республиканың барлық аумағында мұрағат құру мәселесін шешетін орган ретінде бөлім құрын иеленетін Бас мұрағат басқармасы құрылды/11/.

РСФСР ХКК-нің декретіне сәйкес республикада жергілікті жерлерде мұрағат құруды ұйымдастыруға жауапты мемлекеттік орган құрылды. Мемлекеттік билік пен мемлекеттік басқарудың жоғарғы органдарына бағыныштылығы жоқ Мұрағат ісі жөніндегі Басқарма өз алдына жеке мемлекеттік сала болмаса да, саяси істер жөніндегі халық комиссариатына бағынатын.

Ол жылдары республика саяси істер жөніндегі халық комиссариаты өзінің жеке мәселелерімен басы қатып жүргенде, мұрағат құру мәселесімен аз айналысқандығын ескеру қажет. 1920-1921 жылдары Халық Комиссариаты алқасында Мұрағат істері жөніндегі Бас басқармамен ұсынылған сұрақтар қойылатын. Алайда, жаңа мұрағаттар құру, оларды жабдықтау, сақталуын қамтамасыз ету, материалдық-техникалық тұрғыдан жарактау мәселелерін шешуге қатысты Халық Комиссариаты ынта таныта қоймады.

Осындай жағдайдағы республикадағы мұрағат құрудың алғашқы кезеңі үшін 1922 жылғы 8 желтоқсандағы Қазақ АКСР Халық Комиссарлары Кеңесінің шұғыл жарлығы мен хаты ерекше маңызды болды. Ол барлық кеңестік мекемелерге мұрағаттарды сату мен жоюға тыйым салу туралы болатын /12/.

1922 жылы қаңтарда Қазақ АКСР Орталық өлкелік мұрағаты туралы ең алғашқы ресми ереже бекітілді. Бұл мұрағат Қазақстан аумағындағы барлық мемлекеттік мекемелердегі де, сондай-ақ қоғамдық ұйымдар мен жеке тұлғалардағы да тарихи-ғылыми тұрғыдан маңызды жинақталған, тәртіпке келтірілген айтарлықтай бағалы және маңызды мұрағаттарды негізгі сақтау орны мәртебесіне ие болды/13/.

РСФСР мұрағаттарының үлгісі бойынша өлкелік мұрағат материалының сипаты бойынша бірнеше бөлімшеге бөлінді: революция мұрағаты, революцияға дейінгі құжаттар бөлімшесі, ғылыми-анықтамалық кітапхана.

Қазақстандағы мұрағат құру – мұрағат ісін ұйымдастырудың алғашқы кезеңінде аяққа тұрып кетуіне атсалысқан РСФСР мұрағат мекемелерінің бақылауына алынды. Революцияға дейінгі мекемелердің қорларын бір жерге топтау және есепке алуды аяқтау мақсатында Одақтық және автономды республикалардың ғылыми ұйымдастырылған мемлекеттік мұрағаттар торын құру тапсырмалары да ұсынылды.

-
1. Максиков В.В. Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарындағы мұрағат істері. М., 1959.
 2. Кеңес үкіметінің 1918-1919 жж. Мұрағат істері бойынша қаулысы мен негізгі декреттері. М., 1985
 3. Пиеничный А.П. декретті даярлау туралы «РСФСР-дағы мұрағат істерін орталықтандыру мен қайта құру туралы» // Кеңестік мұрағаттар. 1987 №6

4. ҚР ОММ 544қ., 1т., 2б.
5. ҚР ОММ 544қ., 1т., 3б.
6. ҚР ОММ 544қ., 1т., 4б.
7. ҚР ОММ 81қ., 1т., 7б.
8. ҚР ОММ 81қ., 1т., 13б.

9. ҚР ОММ 81қ., 1т., 13б.
10. ҚР ОММ 544қ., 1т., 26б.
11. ҚР ОММ 81қ., 1т., 27б.
12. ҚР ОММ 30қ., 1т., 162 і., 19б.
13. ҚР ОММ 544қ., 1т., 19б.

Касымова Дидар Бейсенгалиевна

старший преподаватель, кандидат исторических наук, университет КИМЭП

КАЗАХИ КНР В СОВРЕМЕННЫЙ ПЕРИОД: ПОЛИТИКА ГОСУДАРСТВА В ОТНОШЕНИИ КАЗАХСКОГО СОЦИУМА

Наименее изученной темой в разрезе истории казахов Китая являются отношения между казахским социумом (если они представляют собой более или менее единое целое) и китайским государством. Актуализируется эта тема в современной казахстанской историографии в связи с миграцией зарубежных казахов на историческую родину, и, с другой стороны, политикой правительства КНР по освоению западных регионов.

Активное освоение западных регионов Китая высветило для правительства многие «нерешенные» проблемы в отношении этнических групп, проживающих в СУАР. Казахи как кочевой социум по многим параметрам вписался в административные рамки, установленные китайским правительством. Элементы системы клиентелистских отношений в казахском социуме, виды и способы поддержания отношений – кланово-племенная структурная иерархия – постепенно заменяются китайскими. В рамках данной статьи ставится задача рассмотреть, как изменения в структуре коллективной собственности на землю в Китае влияют на создание нового типа патронажно-клиентельных отношений во взаимоотношениях казахский социум и государство. При этом в целом не наблюдается процесс восстановления старых родоплеменных структур по историческим и культурным образцам.

Часть казахской интеллигенции Синьцзяня представлена в официальных структурах СУАР, и способствует продвижению официального курса китайского руководства в массы простых казахов через средства массовой информации – газеты, журналы, и своим примером служит маяком для остальной части казахского населения. Основной дискурс казахской интеллигенции в КНР – казахи Китая сумели сохранить свою идентичность и культурное наследие, и даже существенно его обогатить даже в очень сложные периоды, что свидетельствует не только о потенциальных возможностях казахов в целом, но и патронирующей роли китайского государства, которое расценивает культуру этнических меньшинств как составную часть китайской истории и культуры.

Политика китайского руководства в отношении кочевого социума эволюционировала от полного неприятия и попыток «коммунизировать» в маоистскую эру до внедрения элементов рыночных отношений (при определяющей и контролирующей роли государства) с середины 1980х гг. Общий дискурс и оформление осуществляются в рамках «китайской

модели модернизации», и интегральной частью является Grassland policy как *modus operandi* политики в отношении кочевого/казахского социума в Синьцзяне. Деградация пастбищных земель рассматривается как национальная угроза в Китае. Составными частями Grassland policy являются:

1) программы восстановления биоразнообразия в критических ареалах СУАР, занятых под отгонное скотоводство. Огораживание пастбищ особенно быстрыми темпами осуществляется на Алтае, и должно рассматриваться в контексте отношений местного населения и китайских властей.

2) регистрация земель и процесс документирования с выдачей сертификатов на пастбища, который в районах проживания казахов в Китае имеет свою специфику, производную от нескольких факторов – введение управляемых правительством рыночных отношений и специфика социально-экономических отношений в казахском социуме (прошедшая «проверку временем»). Иерархическая структура социальных связей казахов (семья – подрод – род – клан – жуз) вписана в административное деление – округ, и в целом в систему административно-территориального управления этническими группами Китая. Тогда как после прихода к власти коммунистов шло разрушение родоплеменных отношений и семья считалась не частью рода, а коммуны. И в рамках коммуны молодые казахи (мужчины) могли занимать более высокое положение и принимать решения за старших в роду/племени, тем самым нарушался принцип старшинства. Для того, чтобы соответствовать уравнительной политике властей представители более высокого сословия вынуждены были скрывать свое происхождение и богатство, а ранее незнатные роды могли существенно подняться в системе представительства перед новым режимом. После декоммунизации система отношений в казахском социуме также меняется.

Китайская имперская практика с древних времен признавала право за той или иной этнической группой заниматься тем или иным видом деятельности в рамках контролируемого китайцами пространства, если это вписывалось в систему признанных китайских культурных практик. В годы после прихода коммунистов к власти, идеи особых прав меньшинств основывались на осознании различий в традициях. В постмаоистский период определение прав меньшинств получило новую позитивную интерпретацию для экономического развития и поддержания

социального/национального порядка [1] Вследствие этого, отношение к традиционным казахским практикам использования пастбищ пересмотрено, оно уже не расценивается как отсталое, а традиционное.

Местное население интерпретирует практики не в экономическом ракурсе (поскольку самокритично расценивают скотоводство как отсталый вид деятельности), а в этнокультурном - как традицию. Использование политики распределения пастбищ, и земель к традиционным практикам скотоводства с одной стороны, есть чистое отрывание и абстрагирование (или игнорирование) одного из важнейших компонентов практики от сложной социальной реальности. Местные жители встраивают на практике систему распределения пастбищ в свой привычный культурный контекст и изыскивают политические ресурсы в рамках интерпретации своих права как этнические меньшинства в рамках региональной автономии.

На низовом уровне это можно осуществить в рамках аулов – маршруты перекочевков, пастбища, урегулирование споров и конфликтов, неформальные контакты- посещения и встречи между соседями и друзьями (кыдыру). Таким образом, закрепляется новая социальная идентичность как граждан КНР, хотя возможно имеющих несколько иной статус, чем другие этнические группы. Соседи рассматриваются как родственники (туус), или даже ближе - хороший сосед лучше дальнего родственника. Другие формы социальных практик - совместная деятельность – мужские виды работ (возделывание кожи и кошмы, моление, участие в церемониях - свадьбы, обрезание, похороны).

Таким образом, совместное использование пастбищ порождает новые и в процессе дальнейшей деятельности закрепляет новые формы социальных отношений. Морально-этические обязательства, которые вырастают из этих отношений можно интерпретировать как моральную экономику (Крис Хан, 2003) для обозначения постколониальной системы использования земель.

Большая часть проблем после деколлективизации при распределении пастбищ возникает из-за несогласованности процессов: наверху не знают или игнорируют то, как на самом деле идет наделение пастбищами, а на уровне низовых структур - местное руководство, само выигрывает от того, что присваивает себе либо лучшие участки, или большие по размеру. В маоистскую эпоху тот или иной клан смог встроиться в государственные или партийные (что одно и то же) структуры и сейчас занимает доминирующие позиции в системе местного управления. В дореформенное время произошло изменение в структуре родоплеменных отношений. Однако, казахи из-за необходимости поддерживать внутриплеменную солидарность и взаимовыручку не выносят конфликты на рассмотрение властей.

Один из инструментов, задействованных правительством Китая по модернизации номадов (казахов) это изменение системы наделения пастбищами и контроль над их рациональным использованием. Конечная цель – поощрять устойчивое развитие травостоя через модернизацию традиционного кочевого

скотоводства, и последующий переход к промышленному (фермерскому) скотоводству через выделение прав на пастбища индивидуальным хозяйствам, и огораживание земель. Это в свою очередь приведет, по замыслу властей, к улучшению качества почвы, травостоя, скота, и созданию консервационных зон. Как это соотносится с традиционно гибко реагирующей на внешние изменения культурной практикой использования пастбищ казахами (Алтай, Северный Сибирь)? Взаимодействия между казахами и китайским государством по поводу новой системы распределения пастбищ получили своеобразное оформление [2].

Разработчики процесса деколлективизации среди кочевников не предвидели каким будет сам процесс и каким образом будет проходить процесс наделения пастбищами хозяйств. Не интересы индивидуальных хозяйств в чистом виде стали доминирующими, появились новые формы социальных отношений как составная часть политэкономии постмаоистского Китая. Поскольку распределены пастбищ происходило одновременно с распадом старой системы прав и выгод, то земля стала использоваться в соответствии с новой системой отношений, близкие и дальние родственники стали выполнять роль, которая возлагалась на других в рамках старой системы производственных бригад [3].

В маоистскую эпоху пастбища выделялись коммунальным, созданным по принципу ячеек, или семей, которые были частью одной родо-племенной структуры. С середины 1980х гг. после деколлективизации для поощрения частной инициативы земли были выделены в индивидуальное пользование, под контролем представителей местного населения (не партийных функционеров - маман), которые, тем не менее, выполняли функции надзора от имени государства над населением.

Но большая часть экономической деятельности скотоводов имеет коллективную природу, прежде всего организация перехода и сам переход на зимнее пастбище (занимает 4 недели на выючных животных - лошади и верблюды). Одной семье это не под силу. Изначально отык состоял из 8 семей, но часто они варьируются от 3 до 11, в зависимости от размера стада, и особенностей взаимоотношений между семьями, однако ранее они состояли в одной и той же производственной бригаде (с некоторыми исключениями), но являются родственниками друг другу.

Из-за специфики выделения пастбищ и организации хозяйственной деятельности (государство как основной регулятор) казахи выработали новые индикаторы для соотнесения себя с той или иной группой в рамках всего сообщества, и именно совместное использование зимних пастбищ лежит в основе этого явления, тогда как принадлежность к роду/племену принимается как природная данность. Родовая принадлежность не играла определяющей роли в распределении пастбищ и их использовании в дореформенное время. С середины 1980х гг. эти ограничения были сняты, и многие семьи смогли воссоединиться со своим родом, что воспринималось самими людьми как воссоздание родо-племенных отношений, но не уровне аула (где могут проживать представители

нескольких родов), а в виде совместного использования пастбищ. Т.е. новая система экономических отношений, основанная на определенной родоплеменной близости именно ради экономического выживания является сутью новых социальных отношений, развивающихся среди казахов Алтая (для примера). При этом государство выполняет роль верховного распределителя пастбищ через систему выдачи сертификатов на пастбища и их паспортизацию. Казахи измеряют отношения в рамках рода и с соседями не в виде границ владений, а расстояния – что ближе, то твое. Таким образом, пастбища распределяются в зависимости от того, как соотносилось хозяйство с ним во время коллективизации, когда семья была частью производственной бригады. Но иногда это варьируется в зависимости от специализации хозяйства, когда для скота необходимо больше земли.

Исследователи отмечают партикуляристское и местное понимание использования земель казахами при выделении сертификатов на использование пастбищ; эксклюзивные права каждого хозяйства – с целью контроля и картирования (нанесения на карты) – никогда не подвергаются сомнению во время использования пастбищ.

В китайском Алтае индивидуальные огораживания хозяйств никак не соотносятся с традиционными практиками скотоводства, и это понимается местными кадрами на местном уровне (многие из них являются казахами, и имеют практический опыт скотоводства).

Другие сезонные пастбища называются журт, что также означает по-казахски семья, родовая стоянка. Журт физически означает округлое пространство на пастбищных землях (донгелек), на котором располагаются юрта хозяев, загон для скота (кора) и сарайчик для хранения дров, и пищевых продуктов. Все остальные пастбища, кроме зимних, используются несколькими хозяйствами – от 3 (в небольших, горных долинах) до 80 (на обширной местности с

множеством источников воды), и являются общей собственностью.

Именно фактор принадлежности к той или иной социальной группе (по выбору главы хозяйства, по признаку родственности прежде всего) лежит в основе права на практическое совместное использование пастбищами, что соответствует их традиционным практикам [3].

Таким образом, китайская практика выделения и контроля за использованием пастбищ кочевым хозяйствам помимо экономических и экологических факторов, способствует созданию новой формы социальных отношений и постепенно деконструирует систему родо-племенных связей. Большая часть наших респондентов (казахов Китая) считают, что с необходимостью вынуждены следовать родо-вым практикам для выбора брачного партнера [4], но не в качестве иного социального маркера.

Самоидентификация казахов Китая имеет два аспекта – общеказахский и родо-племенной. Тогда как власти Китая работают над трансформацией казахской идентичности от казахской национальности/этничности/народность до общекитайской - граждан Китая.

.....

1. Gladney D. *Muslim Chinese: Ethnic Nationalism in the People's Republic* (Harvard University Press, 1991, 2nd ed., 1996)

2. Peter, *Who owns China's land? Policies, property rights, and deliberate institutional ambiguity. The China Quarterly*, 2001, 394-421.

3. Zukosky M. *Reconsidering governmental effects of grassland science and policy in China* //URL: http://jpe.library.arizona.edu/volume_15/Zukosky.pdf (последняя дата обращения 25.11.2011)

4. Wenfang Tang and Gaochao He, *Separate but Loyal: Ethnicity and Nationalism in China*. URL: <http://www.eastwestcenter.org/sites/default/files/private/ps056.pdf> (дата последнего обращения: 21.11.2011)

Рүстем Камшат

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың тарих, археология және этнология факультетінің 1 курс Ph.D докторанты

КЕҢЕСТІК ЦЕНЗУРА ТАРИХЫ

«Жабық есік» саясатын ұстанған Кеңестік тоталитарлық жүйені басынан өткерген қазақ халқының 70 жылдық тарихында Кеңестік цензураның қалыптасу тарихы, оның атқарған қызметі тәуелсіздігін алған мемлекетіміздің тарихында жан-жақты терең зерттеуді қажет ететін мәселелер қатарында. Цензура - лат. *senseo* – бағалаймын, пікір айтамын деген сөзі /1/.

Алдын ала цензура - цензураны жүзеге асырушы субъектілердің талап етуімен жарыққа шығаруға дайындалған хабарлар мен материалдарды алдын ала келісу үшін іске асырылады. Кейіннен жүзеге асырылатын цензура - жарыққа шыққан шығармаларды, көрсетілген сахыналық

қойлымдарды, эфирге шыққан радиохабарлар мен телехабарларды, т.б. талдап бағалайды. Кейінгі цензураның нәтижесінде шығарманың авторы немесе тіпті БАҚ редакциясы жөнінде белгілі бір шаралар қолданылады. Цензураның мұндай түрлері болғанын мұрағат материалдарында сақталған Қазгавлит пен облиттердің арасындағы есеп хаттары мен түсіндірме хаттардан байқауға болады. Мысалы, 1939 жылғы № 146 барлық облиттердің басшыларына жіберілген хабарламада былай берілген: «...Разъясню еще раз: «Отсутствует три формы отчетных карточек о работе предварительной и последующей цензуры «донесение о задержанном (запрещенном) печатном материале» – форма № 1, «карточка

последующего контроля» - форма № 2, «сводка вычерков предворительного контроля» форма - № 3»./2/

Кеңес өкіметінің билігінің дәуірлеп тұрған уақытта шыққын еңбектерде цензуралық жүйе болмады деп көрсеткенін төменде байқауға болады. Мысалы, Қазақ Совет энциклопедиясында «Ұлы Октябрь социалистік революциясы патшаның да, бржуазияның да цензурасын біржолата жойды»/3/ деп берсе, ал еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін жарық көрген Қазақ Ұлттық энциклопедиясында «Кеңес өкіметі жылдарында Коммунистік партияның бақылауымен КСРО республикаларында қатаң цензура жүзеге асырылды»/4/ деп көрсетеді. Яғни КСРО ыдырағаннан кейін қалыптасқан демократиялық мемлекеттердің зерттеушілері бұрмаланған тарих беттерін қайта саралау барысында Кеңестік дәуірде цензуралық жүйенің болғанын, тіптен оның екі жақты саясат ұстанғаны жөнінде: «...Бір жағынан заң бұзып шектен шығып кеткен жеке адамдар мен мекемелерді сот-әкімшілік жүйесі бойынша тәртіпке салатын заңдық өкілетті жол арқылы әрекет етсе, екінші жағынан жеке тұлғаларға қарсы «аса шебер идеологиялық қысым мен күш көрсету арқылы» арандату мен адам құқығын аяқ асты ететін қылмыстық жол да тандап алынды. Кеңестік дәуірдің 70 жылдарына дейін созылған «қуғындау» болмаса нұсқауға жүгіну дәуірі халықтың ой-пікір «бостандығы мен баспасөз бостандығының тұрпайы түрде бұзылуына әкелді»/5/ деп көрсетсе, Ресей зерттеушілері: «1917 жылғы ақпан төңкерісі нәтижесінде баспа ісінде екінші мәрте еркіндік беріліп, баспасөз еркін деп жарияланды. Жалпы азаматтық цензурадан бас тартып, цензорлар жұмыстан шығарылды. Алайда 1914 жылы қабылданған әскери цензура көпшілік мойындаған қажеттілік ретінде қалды»/6/ десе, келесі еңбекте «1918 ж. Кеңестік Республикада Революциялық әскери кеңес жаңынан құрылған әскери цензураның тек әскери қадағалау ісін ғана емес, сонымен қатар саяси қадағалауды да жүргізіп, газеттер мен басқа да баспа өнімдерін, телефонмен сөйлескен сөздер мен телеграф арқылы жіберілген хаттарды, яғни кеңес азаматтарының іс-әрекеттерін қадағалап отырғаны белгілі»/7/ деп тоқталса, бірқатар зерттеушілер «Приказом РВСР от 12 июля 1919 г. за № 1197/222 было введено новое «Положение о военной цензуре» и «Штаты военно-цензурных учреждений». Главным отличием стал значительно вырешший штат цензоров. Вообще следует отметить скалькирована с подобных же положений, введенных 20 июля 1914 г., 15 мая 1917 г. и 26 июля 1917 г.»/8/ деп жоғарыда тоқталғанымыздай социалистік революциямен цензура қызметінің тоқталып қалмағанына тағыда көз жеткізеді.

Кеңестік цензураның қызметін анықтауда осы саланы зерттеп жүрген зерттеуші ғалымдардың пікірлеріне тоқтала кетуді жөн санадық.

1920-1956 жылдар аралығындағы Қазақстандағы цензураның қалыптасу тарихын, оның қоғамдағы рөлі, сонымен қатар баспасөз бен басылымдарда орнатқан мемлекеттік бақылау шараларын зерделеген Б.М. Қайыпова: «Цензура – бұл азаматтардың іс-

әрекеті мен қызметін қадағалауды жүзеге асыратын институт; большевиктік кеңестік өкіметі кезінде, цензура - саяси қарсыластар мен өзге ойдағылардың көзін құртуға арналған құрал болды; Главлит, Главрепертком, Главискусства, ОК пропаганда мен агитация бөлімдері сияқты мекемелер арқылы цензура республикадағы барлық баспа өнімдерін қадғалады»/9/ дей келе, сонымен қатар цензураның зерттеу объекті деп – ауызша сөз, корреспонденция, телекоммуникация, баспа материалдары, кино, киномотография, білім, ғылым және осыған ұқсас тағы басқалар/10/ деп көрсетсе, 1956-1991 жылдардағы Қазақстандағы идеологиялық цензура тарихын қарастырған А. Мусагулова «Цензура саяси мақсаттарға пайдаланатын билік формасының бір тармағы, екіншіден ол өзінің қызмет әрекеттерімен (мемлекеттік, әскери, экономикалық құпияларды қорғау) қоғамның басқару құрылымының ажырағысыз бөлігі және мемлекеттің қауіпсіздігінің кепілі болып табылды. Сөйтіп азаматтарға ненің керек, ненің керек емес екендігін айқындап беретін бақылау функциясын атқаратын мекемелер өмірге келді. Біз саяси цензураны биліктің мүдделерін қамтамасыз ету мен оған қызмет етуге бағытталған әрекеттері мен шараларының бір жүйесі ретінде білеміз»/11/ деп, қалыпты жүйедегі цензураның ең басты сегіз қызметін айқындаған.

Ал зерттеуші И.Е. Левченко цензураның төмендегідей бірқатар қызметтерін атап көрсеткен: «контролирующую, регламентирующую, охранительную, репрессивную, манипулятивную, профилактическую, санкционную, трансляционную, эталонизирующую, стимулирующую, регулятивную, коммуникативную и др»/12/.

Кеңестік цензураны жүзеге асыратын Главлит атты арнайы мекеме болғын жөнінде зерттеуші Қ. Ахметов «Совет өкіметінің алғашқы жылдарынан бастап барлық шығатын басылымдарды қадағалап отыратын орган – әдебиет пен баспасөз жөніндегі Бас басқарма (Главлит), басқаша айтқанда, цензура мекемесі болды. Осы орган «белгіленген ережені» қатаң қадағалап отырды» деп көрсетсе, бұл мекеменің өзі бірнеше уақытқа созылғаны жөнінде «Азамат соғысы аяқталып, жаңа экономикалық саясатқа көшкеннен кейін Кеңестік цензураның жаңа кезеңі қалыптасты» деп тоқталып өткен Ресей зерттеушілері «...в сентябре 1919 г. новый начальник Регистрационного (Разведывательного) управления РВСР Т.П. Самсонов предложил отделить военную цензуру от своего ведомства, то он обратился по этому поводу в ЦК РКП (б). Вслед за этим Оргбюро ЦК дважды, 10 и 13 октября 1919 г., обсуждало вопрос о военной цензуре. В результате, было проведено реорганизация военной цензуры путем ее выделения в самостоятельный отдел и одновременно «укреплено» ее руководством» деп әскери цензураның жеке мекеме ретінде қалыптасу себебіне тоқтала келе, 1921 жылы 14 желтоқсанда ОК Политбюросында Л.Б. Каменовтың «Саяси цензура» жөніндегі мәлімдемесін талқыланды, ал «Кеңестік саяси цензураның жаңа мекемесінің толық қалыптасуына 1922 жылғы 22 наурыздағы М.И. Калинин, Л.Б. Каменов, И.В. Сталин және КХК мен

ЕҚК басшыларының екі орынбасарлары А.И. Рыков пен А.Д. Цюрупа қатысқан ОК Политбюросының отырысының маңызы зор» деп атап өткен. Себебі, осы мәжілісте А. Луначарский, Рычков, Уншлих секілді ведомствалық мекеме басшылары енген комиссия құрылып, цензураның барлық түрлерін бір орталыққа біріктіру, баспа ісін қадағалау т.б. мәселерді қамтитын жоба жасау шешімі қабылданған. Осы комиссияның жобаларын талқылаған бірнеше отырыстан кейін, 1922 жылы 6 маусымда әдебиет пен өнер ісі бойынша Бас басқарма (Главлит) құрылып, әр жылдарда түрлі атаулармен 1991 жылдың 13 сәуіріне дейін өмір сүрген мекеме тарихына мұрағат материалдары негізінде қарастырған./13/

Жалпы қадағалау жүйесінің алғаш Ресей тарихында ХҮІІІ ғасырда діни цензура түрінде пайда болғаны белгілі. Ал 1862 жылы цензураның бас басқармасы құрылса, /14/ 1865 жылы цензура мен баспасөз туралы уақытша ережелер /15/ шығарылғанынан байқауға болады. Сондықтан да, Главлиттің құрылуын біз билік басына келген кеңестік жүйенің өзіне дейінгі патшалық биліктен «мұраға» алған идеология мен мәдениетте жүргізген саясатының жалғасы ретінде қарастыру /16/ керек деген зерттеушілер пікіріне қосыламыз.

Қорыта айтқанда, Кеңестік цензура патшалық Ресейде қалыптасқан жүйені өз саясатына сай бейімдеп, заманның шынайы бейнесін таразылай алатын «саяси зиянды» деп табылған ғалымдар мен ұлт зиялыларын, олардың еңбектеріне шектеу қою арқылы, Кеңес «ұлттың» қалыптастыруға тырысты деген тұжырым жасаймыз.

-
1. Қазақстан Ұлттық энциклопедиясы. 2007. 9 т. -359 б.
2. ҚРОММ 1740, Тізбе 1с, 1с 14, Байлам 2. – 51 б.

3. Қазақ Совет энциклопедиясы. 12 т. А., 1978. – 73 б.
4. Қазақстан Ұлттық энциклопедиясы. 2007. 9 т. – 359-360 бб.
5. Мусагулова А.Б. Қазақстандағы идеологиялық цензура тарихы (1956-1991 жж.). Тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған диссертацияның авторефераты. Алматы, 2010. – 4-5 бб.
6. Русская журналистика в документах: История надзора. М., 2003. – С. 4-5
7. История советской политической цензуры. Документы и комментарии. - М.: «Российская политическая энциклопедия (РОСПЭН), 1997. – С. 8
8. Измозик В.С., Павлов Б.В. Руководство РКП (б) и организация Советской цензуры // Цензура в России: история и современность. Сборник научных трудов. Вып. №1. Санкт-Петербург. 2001. – С. 102-103
9. Каинова Б.М. История цензуры в Казахстане (1920-1956 гг.). Автореферат на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Астана, 2002. – С. 25-26
10. Каинова Б.М. Цензура в тоталитарном государстве: истоки и сущность. //Переход от тоталитаризма к демократии: опыт Казахстана. Материалы Республиканской научной конференции. 1 часть. Астана, 2000. – С. 268.
11. Мусагулова А.Б. Қазақстандағы идеологиялық цензура тарихы (1956-1991 жж.). Тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған диссертацияның авторефераты. Алматы, 2010. – 10 б.
12. Левченко И. Е. Парадоксы цензуры // Цензура в России: История и современность. Сборник научных трудов. Вып. № 2. Санкт-Петербург. 2005. – С. 172
13. Измозик В.С., Павлов Б.В. Руководство РКП (б) и организация Советской цензуры // Цензура в России: История и современность. Сборник научных трудов. Вып. №1. Санкт-Петербург. 2001. – С. 103-110
14. Советская историческая энциклопедия. М., 1974. – «Советская энциклопедия». Глав. ред. Е.М. Жуков. Т. 15. С. 718-719.
15. Қазақстан Ұлттық энциклопедиясы. А., 2007. – «Қазақ энциклопедиясы». Бас ред. Б. Аяган. 359 б.
16. История советской политической цензуры. Документы и комментарии. М.: «Российская политическая энциклопедия», 1997. – С. 8.

Абдуова Баян Серикбаевна
к.ф.н., доцент ЕНУ имени Л.Н. Гумилева

КУЛЬТУРА XX ВЕКА

Культура XX века - культура переломная, а не просто новый период ее истории. Эта культура кризисно в изначальном смысле слова, неправильно было бы видеть в ней только линейно восходящее движение. Старое и новое не располагаются в истории культуры в элементарной последовательности, а действуют во взаимном пересечении. В культуре XX века с чрезвычайной и во многом определяющей силой проявляются особенности, присущие именно и исключительно переломному времени. Они проявляются не только в том - что и как отражает искусство (ниже речь пойдет в основном об искусстве как важнейшей части искусства), не только в развитии охранительных тенденций и в новаторстве, отвергающим художественный опыт прошлого, вплоть до отрицания возможности воплотить новые идеи в образительной форме, - но и в общем потрясенном состоянии, в которое приходит искусство, теряющее на великих исторических рубежах старую и обретающую новую почву для своего развития. Видоиз-

менения, которые претерпевает культура XX века от этапа к этапу своего развития, концентрируются в стилевых, идейно-художественных явлениях и процессах. Но невозможно определить некий общий единый стиль искусства в XX в. и расположить в едином ряду стилиевой эволюции все составляющие его художественные движения.

Мировая культура XX века представляет собой сложный процесс, разделенный на несколько этапов событиями глобального значения - мировые войны. Сложность и противоречивость этого процесса усугубляется тем, что значительный период времени мир был расколот на два лагеря по идеологическому признаку, что внесло новые проблемы и идеи в культурную практику. На рубеже тысячелетий человечеству брошен вызов в виде глобальных проблем, перед лицом которых ему предстоит выступать в качестве единого субъекта, принимающего осознанные и согласованные решения. В этом созидании общечеловеческого единства решающая роль принадлежит

взаимообогащающему диалогу различных культур, мировому культурному процессу. Каждому поколению присуща известная гордость за время, в которое оно живет, за дела, вершащиеся вокруг него и с его участием. XX век называют "космическим веком", "веком атома", хотя правильнее было бы определить его веком войн и экологических катастроф. В этом столетии человечество поставило себя на грань самоуничтожения, причем ответственность за это лежит, в первую очередь, на представителях европейской цивилизации.

Демократические институты, за которые последовательно боролись, начиная со времен Английской буржуазной революции, способствуют вполне "демократичному" установлению фашистской диктатуры национал-социализма.

Бурный рост промышленного производства повлек за собой загрязнение окружающей среды, превращая целые регионы в зоны стихийного бедствия.

Европейская цивилизация вновь испытала разрушительную силу религиозных конфликтов, расовой ненависти, революционного вандализма.

И, наконец, XX столетие ознаменовалось чудовищной эпидемией, наглядно показавшей относительность власти человека над Природой. СПИД напомнил людям о почти забытых временах, когда чума выкашивала больше половины населения европейских стран.

Европейская цивилизация создает к XX веку развитое индустриальное общество, материальное производство которого способно удовлетворить практически любые потребности человека. Кругосветное путешествие на сверхзвуковом лайнере меньше чем за сутки, телефонная сеть и спутниковая связь между континентами – все это из фантастики XIX века.

Но, только XX век наглядно продемонстрировал, какую цену приходится платить человечеству за прогресс в области материальной культуры.

На заре нового века ученый и писатель Г. Уэллс мечтал о том, чтобы власть в государстве принадлежала ученым. Ему казалось, что только наука может разрешить противоречия европейской цивилизации.

Однако, уже Первая мировая война показала, что оправдываются худшие предсказания романтиков XIX века. Научный прогресс, которым воспользовались воюющие страны, приводил к физическому уничтожению целых армий, а достижения ядерной физики породили атомную бомбу и трагедию японских городов Хиросимы и Нагасаки.

Развитие науки приближает порог риска, ибо научный прогресс значительно опережает прогресс нравственный. В силу этого особое значение приобретает развитие духовной культуры. Смещение акцентов с духовных ценностей на материальные отразилось на системах образования, здравоохранения и социальной защиты. Научный прогресс и технические достижения века раскрыли человеку многие тайны, в результате чего Вселенная перестала быть такой загадочной. Но наряду с этим человек, видящий всю сомнительность своих достижений, начинает задумываться над своим местом в этом мире, пы-

таясь понять, как он связан с окружающим миром и какую роль в нем играет.

Возникает множество философских концепций, концентрирующих свое внимание на человеке и дающих различные объяснения его поведения.

Так, незадолго до Первой мировой войны возникает течение "экзистенциализма" (основоположник – С. Кьеркегор), который рассматривает бытие как некую данность, конечный путь которой определяется смертью; в "пограничной ситуации" (К. Ясперс) человек прозревает экзистенцию как смысл своего существования. Религиозные экзистенциалисты (Ж. Марсель, М. Хайдеггер) высшим достижением считают акт трансцендентирования (выхода за свои пределы). Атеистические экзистенциалисты (Ж.-П. Сартр, А. Камю) утверждают, что только способность самостоятельно распорядиться своим бытием определяет человека.

Другим течением, развивающимся с начала века был психоанализ или "фрейдизм", основным понятием которого является "бессознательное". Согласно этому учению всеми поступками человека движут его подсознательные желания (либидо). Опирающийся на теорию З.Фрейда швейцарский психолог К.Г. Юнг приходит к понятию "коллективного бессознательного" (генетически заложенных в сознании людей общечеловеческих архетипов или прообразов).

Оно удивительно полно отражает всю сложность происходящих в этот период культурных процессов. Оно сохраняет традицию великих достижений XIX в., что проявляется в продуктивности реалистического и романтического методов, на основе которых создаются наиболее значительные произведения столетия.

Новые кризисные тенденции находят свое выражение прежде всего в оформлении модернизма. Модернизм отразил растерянность перед лицом потрясений (мировые войны, Октябрьский переворот в России, установление фашистских режимов и т.п.). В основе эстетики модернизма лежит представление об абсурдности бытия и необходимости выражения этой абсурдности новыми эстетическими средствами. Он во многом экспериментален, а потому объединяет различные эстетические направления (сюрреализм, имажинизм, экспрессионизм, абстракционизм, ташизм).

Продолжая лучшие традиции, новое столетие предлагает читателям ряд блестящих реалистических произведений (романы Т.Манна, Д.Голсуори, Р.М. дю Гара, пьесы Б. Шоу, Г. Гауптмана).

Первая мировая война вызвала естественный отклик писателей. Появляются сатирический роман Я.Гашека "Похождения бравого солдата Швейка". Р.Олдингтон, Э.М. Ремарк, Э. Хемингуэй создают реалистические произведения, получившие общее название "литература потерянного поколения". А. Барбюс пишет "Огонь", первое произведение социалистического реализма в зарубежной литературе.

У романтиков война вызывает стремление осмыслить её причины и напомнить людям об истоках Зла. Д.Р.Р. Толкиен пишет философскую эпопею "Повелитель колец", положившую начало развитию популярнейшего жанра "фэнтези".

Модернизм реагирует на события в соответствии со своей эстетикой. Д. Джойс создает роман "Улисс", в котором говорит о неизменности человеческой природы и об отсутствии исторического прогресса; Ф. Кафка пишет новеллы и романы, в причудливой форме которых отражается ужас перед бессмысленностью человеческого существования; М. Пруст в эпопее "В поисках утраченного времени" противопоставляет субъективный мир конкретной личности аллюзии общественного сознания.

В 30-е годы начинают публиковаться произведения экзистенциалистов. В романе А. Камю "Чума" предпринят удивительный по силе художественного воздействия анализ восприятия человеком фашизма.

Вторая мировая война заставляет писателей вновь напомнить людям об их ответственности за будущее поколение. "Каждый отвечает за свою планету", - заявляет в романтической сказке "Маленький принц" А. де Сент-Экзюпери. Если реалист Э. Хемингуэй уверяет своих читателей, что "человека можно убить, но нельзя победить", то экзистенциалист У. Голдинг в романе "Повелитель мух" напоминает, что в каждом человеке живет зверь, что зло находится не вне, а в самом человеке. И. Кальвино ("Несуществующий рыцарь", "Разрушенный виконт", "Барон на дереве") иронично напоминает людям XX в. о том, что они утратили за время развития цивилизации. Научно-фантастическая литература та же предупреждает об опасности идеализации достижений человечества (С. Лем, Рей Бредбери, Р. Шекли, А. Азимов, А. Кларк).

Яркие и глубокие произведения создают писатели-романтики, обратившись к современному мифотворчеству ("Хроники Эмбера" Р. Желязны, "Всадники Перна" Э. Маккефри). Разнообразны и привлекательны мифы М. Муркока, М. Стюарт, К. Сташефа.

Криминализация жизни получает отображение в многочисленных детективах (Ж. Сименон, А. Маклин, Д. Френсис, Р. Чандлер). Яркой отличительной чертой литературы XX века является её верность классическим традициям. К началу XX века заканчивается движение больших, классических для XIX века художественных движений, а их традиции видоизменяются и начинают выполнять задачи новой эпохи. Реализм обращается к условным формам художественной фантазии (монументальные сцены народной жизни Р. Гуттузо, гравюры К. Кольвиц).

Развиваются появившиеся на рубеже веков течения модернизма: кубизм, конструирующий при помощи деформации образов реального мира объемные формы на плоскости (П. Пикассо), фовизм, в стремлении к силе эмоционального выражения обращающийся к интенсивности цвета и объему (А. Матисс), сюрреализм, где источником искусства провозглашается сфера подсознания (С. Дали), абстракционизм, отказывающийся от изображения реальных предметов в скульптуре, живописи и гравюре (П. Мондриан, Р. Делоне).

Вторая мировая война придала новое звучание изобразительному искусству – создаются вырази-

тельные картины ("Расстрел" Р. Гуттузо, "Огонь" Й. Чапек, "Монсеррат" Х. Гонсалес). Особый смысл приобретают плакаты ("Освобождение" П. Колен), позже – рекламные плакаты для воздействия на зрителя с целью получения материальных выгод.

На рубеже веков эклектизм в архитектуре начинает изживать себя и возникает стиль модерн, создающий необычные, подчеркнуто индивидуализированные здания, все элементы которых подчиняются единому образно-символическому замыслу (архитекторы А. Гауди, Й. Ольбрих). Возникает архитектурная теория Ле Корбюзье, согласно которой эстетическое решение должно соответствовать функциональным задачам сооружения ("эстетика комфорта"). Согласно теориям функционализма Мис ван дер Роэ создает тип небоскреба. Направление конструктивизма видит задачу архитектуры в том, чтобы создавать целесообразные функциональные конструкции.

В XX веке продолжает развиваться, опираясь на традиции прошлых эпох, классическая музыка. Появляются и принципиально новые направления. На основе слияния европейской и африканской культур возникает джаз (Луи Армстронг, Элла Фицджеральд), а его синтез с классикой рождает симфоджаз (Джордж Гершвин). Возникает такой феномен, как рок-музыка, изначально сформировавшаяся на основе упрощенной негритянской танцевально-бытовой музыки "ритм-энд-блюз". Появляется огромное количество разновидностей рока: психоделический рок, панк-рок, фолк-рок, тяжелый рок, кантри-рок и др., существенное влияние на развитие которого оказали такие группы как "Битлз", "Дип Пап", "Лед Зеппелин", "Пинк Флойд". Как показатель принадлежности к подлинному искусству создается рок-опера ("Иисус Христос – супер-звезда" Л. Уэббера, "Стена" группы "Пинк Флойд") и рок-оратория ("Артур" Р. Уикмена).

Для музыки XX века характерно также разнообразие жанров легкой музыки. Самостоятельное значение приобретает и музыка для кинофильмов.

В XX веке культура и искусство столкнулись с усложнившейся действительностью, с нарастанием катастрофичности общественного развития, обострением социальных противоречий, с конфликтами, порожденными научно-технической революцией, с глобальными проблемами, затрагивающими интересы всего человечества и как следствие расцветом модернизма. Модернизм – достаточно условное обозначение периода культуры конца XIX – середины XX в., то есть от импрессионизма до нового романа и театра абсурда.

1. *Культурология. Под ред. Г.В. Драча. - Ростов-на-Дону, 2000.*
2. *Скворцова Е.М. Теория и история культуры. - М., 1999.*
3. *Антология мировой философии. В 3-х тт. Т.2. - М.: Мысль, 1969.*
4. *Культурология. Южакова Л. В. и др. – Рязань: Русское слово, 1999.*
5. *Межуев В.М. Культура как проблема философии// Культура, человек и картина мира. М., 1987. С. 328.*
6. <http://realreferat.narod.ru>

ХАЛЫҚ ПЕН ДІННІҢ ТҰТАСТЫҒЫ – МЕМЛЕКЕТТІҢ БЕРІКТІГІ

«Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» заңы біздің қоғам үшін маңызы орасан зор. Ол азаматтық қоғамды қалыптастыруды ілгері жылжытуда айтарлықтай ықпал ете алады. Сондықтан қандай да бір зайырлы мемлекет дінге қатысты өзінің ұлттық заңнамасын түпкілікті айқындап алуға міндетті. 1992 жылы тәуелсіздік алғаннан кейінгі аз уақыттың ішінде осындай заңның қабылдану себебі де сол. Өйткені, ол өз саласында қоғамды түрлі қыспақтардан қорғауға әсер етті. Демек, ол дер кезінде қабылданған құжат болып шықты. Бірақ уақыт өзгермей, алдыға жаңа талаптар қоймай тұра алмайды. Бұл – өмір заңы. Сондықтан осыдан 19 жыл бұрын қабылданған құжатты қайта қарап, толықтыру бұл табиғи нәрсе. Қазір еліміздегі заңнамалық базамыз 350-дің үстіндегі ұлттық заңдардан тұрады. Соның көбін жетілдіріп, қандай да болсын өркениетті мемлекеттің заңнамалық нормаларына жақындатуда. Осылардың ішінде Дін туралы заңды да жетілдіретін кез жеткен. Бірақ ол түрлі себептермен кешеуілдеп қалды. Соны пайдаланған түрлі, дәстүрлі емес діндердің ағымдары, олардың ішінде қоғам дамуына, ұлттық қауіпсіздігімізге, адамдардың денсаулығына кері әсер ететін секталар елімізде көбейіп, көңіл алаңдатарлық жағдайға жеткен сияқты. ті деп айтуға болады. 1992 жылы мәселен, бізде барлығы 300-ге жуық діни бірлестіктер болса, бүгінгі күні олардың саны 4551 болған. Солардың кейбірі қолданыстағы заңның әлсіз тұсын пайдаланып, елдің ішінде іріткі салуға әрекет ете бастады. Әсіресе, тіркелу мәселесінің барынша солқылдақтығы, сырттан келетін миссионерлерге шектеулердің болмауы, олардың әкеліп, таратып жатқан діни әдебиеттерінің мазмұнына ешкімнің назар аудармауы, міне, осының бәрі діни бағыттағы ахуалдың барынша күрделенуіне жол берді. Тіпті, дін істерімен айналысатын өкілетті органның да түрлі министрліктерге беріліп келуі бұл істерді реттеуде тұрақты мүмкіншілік тудырмады. Осылардың бәрі, сайып келгенде, жоғарыда айтқан кемшіліктерді туғызды. Тіпті түрлі ағымдарға ерудің әсерінен бір ауылдағы екі көшенің, бір отбасындағы ері мен әйелінің, ата-анасы мен баласының арасы ашылып, кикілжіңге баруына жол берілді. Міне, осының бәрі қажетті заңның кешеуілдеп қалғандығының салдары еді /1/.

Халықсыз билік болмайды, ал – дінсіз халық болмайды. Халықтың тұтастығы мен діннің тұтастығы және мемлекеттің тұтастығы арасында тікелей тәуелді байланыс бар. Қазақстан президенті Н.Назарбаев қазанның 13-і күні «Діни қызмет және діни ұйымдар туралы» заңға қол қойды.

Заңнан қоғамның күтіп отырған басты-басты мәселелері бар екені анық. Олар: біздің қалыптасқан діни наным-сенімімізге, ата-бабадан қалыптасқан дәстүрімізге, отбасылық ынтымағымызға кедергі

келтіріп, түрлі жолдарға итермелейтін зиянды діни ағымдарға тыйым сала ма деген үміт.

Еуропадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық ұйымы, сондай-ақ АҚШ бұл заң азаматтардың діни құқығын бұзатынын және Қазақстанның халықаралық міндеттемелеріне сай келмейтінін мәлімдеп, сын айтқан еді.

Қазақстан Республикасы Ата Заңында көрсетілгендей зайырлы мемлекет болғандықтан, тәуелсіздіктен кейінгі жылдары мемлекет органдарының діни ұйымдардың жұмыстарына бақылау функциясынан тыс тікелей араласпағаны белгілі. АҚШ мемлекет басқармасының «Демократия, адам құқықтары және еңбек бюросы» жариялаған «Қазақстан – халықаралық діни бостандық есебі» (2002 ж.) де осыны растайды.

2004, 2005, 2007 жылдары «Діни сенім бостандығы және бірлестіктер туралы» Қазақстан Республикасы Заңына толықтырулар енгізілді. Депутат ретінде бір байқағаным, діндер мәселесінде Қазақстан, басқа да тәуелсіздік алған жас мемлекеттердің заңнамасы мен еуропалық стандарттардың үйлесе бермейтіндігі. Қазақтар сияқты отарланған ұлттар үшін дәстүрлі құндылықтарды, ұлт мәдениетін, дәстүрлі дінін қолдау өте маңызды. Еуропа мемлекеттерінің де бүгін христиандық құндылықтарға зор мән беретіндігін айттық. Ал Қазақстанға келгенде еуропалықтар, әсіресе Еуропадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық ұйымының өкілдері, оларды қолдайтын елдегі кейбір заңгерлер діндердің хұқы бірдей деген желеумен елдің қалауымен есептеспей, дәстүрлі діндерді емес, еуропалықтардың қолдайтын, болмаса тіпті Еуропадан қуылған діни ағымдарды Қазақстанға тықпалайды. Біздің қоғам бүгін бұған ерекше алаңдауда /2/.

Елімізде негізінен басты екі дін бар десек болады. Олар – ислам және христиандық. Ислам дінін ұстанушылар халық санының шамамен 67-70 пайызын құрайтын 24 этникалық топ. Республика халқының 58 пайызы қазақтар және оларға қоса ойғыр, татар, өзбек, түрік, курд, дүнген, шешен, әзірбайжан, башқұрт, ингуш, балқар қатарлы бауырлас халықтар түгелдей ислам дінін және оның ішіндегі сүнни (суннит) жолын ұстанады. Тек, әзірбайжан және курд халықтарының бір бөлігі мен шағын ирандық топ ғана шиға (шиит) жолын ұстанады. Бүгінге дейін көп білінбейтін шиғалар, әсіресе, IV Кәрім Аға Ханның (1936) елімізге жасаған сапарлары және «Халықаралық тау университетінің» Қазақстан бөлімшесінің ашылуы арқасында соңғы жылдары елімізде үгіт-насихаттарын күшейте түсуде. 2004 жылдың басындағы деректерге қарағанда елімізде 1648 мұсылман діни бірлестігі уә 1534 мешіт жұмыс істейді. Осы арада ислам дінінің Қазақстанның негізгі діні екенін және халқымыздың тарихында үйлестіруші, ұйымдастырушы хәм

біріктіруші күш ретінде ең маңызды орын алғанын атап айтуымыз керек.../3/

Заң қабылданып болған соң да, көпшілік арасында Заңның 3-ші бабы туралы пікірталастар болды. Онда мемлекет және діни рәсімдерді атқару мәселелері қарастырылған. Соның ішінде Қазақстан Республикасында ресми түрде тіркелген діни ұйымдар өздерінің мінәжат орындарын, ғибадатханаларын салуға, өздеріне қажетті әдеби құралдарын пайдалануға мүмкіндіктері бар деп, ал оған мемлекет тарапынан немесе басқа да заңды тұлғалар немесе адамдар тарапынан кедергі келтіруге жол берілмейтіндігі айтылған. Ал екінші тармақшасында діни бірлестіктер мен Қазақстан Республикасы азаматтары, шетелдік азаматтығы бар және азаматтығы жоқ адамдар дінге көзқарасына қарамастан заң алдында бірдей жауапты деп жазылған. Бұл біздің Конституциямыздың талабына сәйкес келетін норма. Осы нормалар сұрақтар тудырып, кейбір депутаттар мемлекет діни мінәжат орындарын салуға араласуы керек деген секілді ойлар айтты. Бірақ Ата Заң талабына қайшы келетіндіктен ондай пікірлер қабылданбады.

Сонымен бірге 7-баптың нормаларына байланысты да көптеген сұрақтар туындады. Онда қандай жерлерде құлшылық етуге тыйым салынбайтыны жазылған. Діни жоралар мен рәсімдер ғибадат үйлерінде және оған бөлінген аумақта, құлшылық ету орындарында, діни бірлестіктер мекемелерінде, зираттарда, жақын тұратын адамдардың құқықтарына кедергі жасамайтын болса тұрғын үйлерде, асханалар мен мейрамханаларда, қонақүйлерде жасалынады делінген. Сондай-ақ ауруханаларда, мүгедектер үйі мен қарттар үйінде, түрмелерде және түрмеге дейінгі оқшаулағыштарда отырған адамдар қажет десе ресми тіркелген діни бірлестік өкілдерін шақыруға құқы бар. Ал мемлекеттік мекемелерде, құқық және сот орындарында, әскери құрылым дарда, адамның денсаулығын қорғау мен қоғамдық тәртіпті қамтамасыз етумен айналысатын органдарда, зайырлы оқу орындарында құдайға құлшылық ету, миссионерлік қызметтерді атқару, діни жораларды жасауға тыйым салынады делінген.

Ал «Тренды и прогнозы» ЖШС сарапшысы Тимур Козырев, бұл заңның жақсы жақтары өте көп деп ойлайды. Санамалап айтсақ, бұл заң мемлекетке әрекет бостандығын беріп отыр. Қазіргі заңда «бір діннің немесе бір діни ұйымның өзге діндерден артықшылығы болмайды» деп көрсетілген. Жаңа жобада бұл жұмсағырақ айтылған. Қазіргі заңда «мемлекет діни ұйымдарды қаржыландырмайды» делінген. Жаңа заң жобасында мұны алып тастаған. Бұл – дұрыс нәрсе. Мемлекеттің байлаулы қолын шешіп беріп отыр. Ең бастысы – түрлі секталардың, әсіресе экстремистік ұйымдардың әрекетіне шектеу қою керек. Бұл – өте маңызды жайт. Жалпы алғанда, жаңа заң жобасы бұрынғысына қарағанда, әбден екшеліп, таразыға салынып, жақсы жасалған. Дінтанушылық сараптама туралы бөлек бабы бар. Құзыретті органдар туралы егжей-тегжейлі жазылған.

«Аспект М» әлеуметтік-гуманитарлық зерттеулер орталығының президенті, Мұхит Асанбаев, - бұл заң еліміздегі дін бостандығын аясын едәуір тарылтады. Оның экстремизмге, терроризмге тікелей қатысы жоқ. Бірақ қарапайым мұсылмандардың тіршілігінде көп қиындықтар тудырады. Заң қабылданса, намаз оқитын адамдар мемлекеттік органдарда жұмыс істемейтін болар, сірә. Өйткені, бұл салада өзін-өзі көрсете алмайды. Құқықтары шектеулі. Мұсылманның атрибутикасына – намаз оқуға, такия, мәсі киюге де тыйым салынады. Психикалық тұрғыдан олар қолайсыздық сезініп, дін ұстанатынын жасыра бастайды. «Астыртын» әрекетке көшеді. Барлық зиянды әрекеттер осы «астыртын» дүниелерден шығады. Сондықтан, мен бұл жерде оңтайлы өзгерістерді көріп отырған жоқпын. Керісінше, бұл қоғамда антагонизмді тудырады.

Қоғамда мұсылмандыққа қарсы айтылған алып-қашпа әңгімелер орыстiлдi БАҚ арқылы көп тарады. Дiнге қатысы жоқ, сарапшылар исламға қарсы үгiт-насихат жүргiздi. Осының кесiрiнен жағымсыз қоғамдық пікір қалыптасты. Бұл заңның шығуына Ақтөбеде болған оқиға ғана емес, осы жайт та түрткі болды. Шынтуайтына келгенде, Қазақстанда исламизация атымен жоқ. Оның мәнін түсінбейді біздегілер. Исламизация дегеніміз – рамазан айында барлық мейрамханалар мен асханалар жабылуы, исламдық бағыттағы саяси партиялардың заңды түрде жұмыс істеуі, тек қана халал индустрия таралып, шошқаның еті сатылмауы, сабақта мектептен бастап жоғары оқу орындарында исламға қатысты пән оқытылып, емтихан тапсыруы, кейбір араб елдердегідей конституцияда шариғат туралы бабтардың болуы, тағысын тағылар. Елімізде мұсылмандарға қатыссыз секталар көп. Жалған христиандық, ақкульті-мистикалық секталар, сатанистер бар. Неге осыларға қарсы күреспейміз? Иегова куәгерлері Батыстың бірқатар елдерінде секта ретінде қабылданған. Алайда ханафи мазхабын неге тыямыз? Пәлсапашы, қасиетті дәрежеге көтерілген ақсақалдарды қазақ сопы дейтін. Қазіргі суфистік ағымдар басқа. Уахабшылар мен салафиттердің жөні бөлек. Оларда басқа мазхаб ұстанады. Ханбали мазхабы кейбір елдерде бар. Намаз оқығанда бізден өзгереді оқиды, Құранды басқаша тәпсірлейді... – дейді.

Негізі «Ешбір дін мемлекеттік және міндетті дін ретінде белгіленбеуі тиіс, сонымен бірге, заңның преамбуласында Қазақстан халқының мәдениетінің дамуы мен рухани өмірінде ханафи бағытындағы исламның және православтық христиандықтың тарихи рөлін танитынын, халықтың рухани мұрасымен үйлесетін басқа да діндерді құрметтейтіні атап айтылған/4/.

Ал миссионерлік жұмыспен Қазақстан азаматтары, шетелдік азаматтар және азаматтығы жоқ адамдар айналыса алады. Бұл – Ата Заңымыздың нормасына сәйкес келеді. Мұнда көпконфессиялы мемлекет болғандықтан ешкімнің діни сеніміне шек қойылмайды. Ал жаңа заң жобасы бойынша миссионердің әрекет ететін аймағы, сондай-ақ қандай уағыз айтып жүргені жөнінде оның өзіне ғана емес,

тіркелген діни бірлестігіне де жауапкершілік жүктеледі. Заң жобасындағы жаңадан енгізілген талаптардың тағы бірі – миссионер жыл сайын өзінің әрекеті туралы Дін істері жөніндегі агенттіктің аймақтағы мамандарына есеп беріп отырады.

Соңғы жылдары Қазақстанда да «Деструктивті діни ағымдардан жапа шеккендерге көмек орталығы» құрылды. Оның деректері бойынша Қазақстанда мыңнан астам «деструктивтік», былайша айтқанда елге іріткі салатын секталар бар. Осы секталардан жапа шеккендерге Ассоциацияға біріккен 18 орталықтан көмек көрсетіледі /5/. Секта әрекетіне тап болған адамдар отбасының қайғысына айналып, олар көмекке мұқтаж болып отыр. Сондықтан қазіргі заң зиянды ағымдардың жұмысына өркениетті жолмен тосқауыл қоя алатын тетік енгізе алды. Ол – діни бірлестіктер мен миссионерлердің қайта тіркелуін талап етіп, реттейтін норманың енгізілуі. Жалпы заңда діни бірлестіктер 3 санатқа бөлінеді – жергілікті, аймақтық және республикалық. Жергілікті және аймақтық діни бірлестіктер облыстардағы әділет департаменті басқармасында, ал республикалық деңгейдегі бірлестіктер Әділет министрлігінде тіркеуден өтеді. Заң жобасында тіркеуден өту үшін діни бірлестікте қанша мүше болуы керектігі айқындалып және олардың бәрі кәмілет жасына толған Қазақстан азаматы болуы керек деген шарт енгізілген. Екіншіден, тіркелу үшін діни бірлестіктің жарғысы, тіркелуді күн тәртібіне қойып өткізген жиналыстарының хаттамасы, діни бірлестікке енуге ынта білдірген адамның сол жиналысқа тікелей өзінің қатысқандығы, үшіншіден ынталы болған адамдардың толық тізімі тапсырылады. Жарғының

өзіне қандай талаптар қойылатындығы жөнінде заң жобасында арнайы бап бар. Онда міндетті түрде Қазақстан азаматтарының барлық құқықтарын, соның ішінде демалу құқығын бұзып мезгілсіз уақытта діни уағыз айтып мазаламауын талап еткен және тағы басқа нормалар қарастырылған. Сонымен бірге олардың алдағы жүргізетін жұмыстарына қандай әдеби және басқа құралдарды пайдаланатыны жөнінде мәлімет беріледі, ал бұлар тіркелу барысында мамандардың қатысуымен діни сараптамадан өтіп, зиянды немесе зиянды емес сипаттары анықталады /6/.

Жалпы, «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» заңда мемлекет дін мен діни бірлестіктерден бөлінгені туралы конституциялық норма нақты жазылған. Бір де бір дін мемлекеттік немесе міндетті деп белгіленбейді. Осылайша, мемлекеттің зайырлылығы атап көрсетілгені қоғамдық және мемлекеттік институттардың бірігуіне жол бермейді.

.....

1. *Рамазан Сәрпеков. Жұма, 23 Қыркүйек, 2011 Дін және заң.*

2. *Мемлекет және дін. 22 Қыркүйек 2011 Амангелді Айталы. Ақтөбе газеті.*

3. *Мұртаза Бұлұтай. Қазақстандағы дін және мемлекет қатынастары, «Дала мен Қала» газеті, №5, 04.02.2005 ж.*

4. *Лама Шариф. 18 қазан «Дін туралы заң діни ұйымдардың құқығын бұзбайды» «Қазақстан жаңалықтары» агенттігі.*

5. *«Дін және құқық», Алматы, 2010, 42 бет.*

6. *«Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» заңы. 11-қазан 2011 ж.*

Oskenbay Moldir

Undergraduate 1-year Kazakh National University

ORIGIN OF ETHNONIMS OF TURKIC TRIBES

Ethnonymy along with anthroponymy, toponymy is very important part of linguistic sources, it gives the most reliable material for definition of ethnic structure of studied tribes and their territories. Meanwhile in Turkic there are not enough works on ethnonymy. While we can specify only in works of Daulena Ajtmuratova «Turkic ethnonims» and M.Zakieva «Түрки-татар этногенезы» - 'Etnogenez of түрко-Tatars' [1], [2]. Some questions Turkic ethnonymy are mentioned and in V.A.Nikonova's books of "Etnonimija" and A.I.Popova of "the Name of the people of the USSR» [3], [4].

Ethnonims have appeared in a patrimonial society. Each sort had the name given by him or neighbors. Hence, from the very beginning the ethnonim on the origin could be or the self-name, i.e. an internal ethnonim which in a general linguistics is designated by the term endo ethnonim (greek. endon 'inside'), or an external ethnonim which is designated by the international term ekto ethnonim (greek. ekstos 'out of, outside').

Primary endo - or ekto ethnonims have remained very little. For example, under the assumption of experts, the self-name of Germans is word Deutsch which historically ascends old Germanic teutisk in value 'our people'. The most ancient Turkic ethnonim 'men' is meant 'by me'. The ethnonim of Tatars, on the contrary, means 'another's people'. The word of Tatars historically goes back to a combination of words ap 'people' (later it was applied in value 'the man' or 'the soldier', compare ukraine. The person 'men'), and 'tat' which has changed from a root yat 'the stranger' on the basis of known historical alternation j-d-t. Turkish had still an ethnonim kizhi (on chinese kiuchi) which goes back to a word keshe or teem 'the person' and 'the stranger'.

Tribes in development unite in the breeding unions, and then the ancient states are created and the ancient people therefore there are the secondary ethnonims formed on the basis of primary ethnonims are formed. For example, from primary Turkic ethnonims ar, men, siun (shan), sak by definition by their word ku 'white,

light', there were secondary ethnonims kuar (kavar), kuman, kushan (kusan), kusak (kuchak>kyfchak). At mixture of various tribes new ethnonims were created from a combination of two primary ethnonims. For example, an ethnonim the expert, defining an ethnonim siyn or syn, has formed a difficult ethnonim ussyn> yssyn> yisyn. Naturally, the tribes carrying primary ethnonims, are considered as more ancient, than the tribes carrying secondary ethnonims. So, siuns (uny-hunny) were more ancient tribes than yisyn for the last have appeared only as a result of mixture siun and experts.

Ethnonims, as well as nouns, share for private and the general - own (private) and nominal (general). Each ethnos has an own ethnonim. But in the course of integration ethnic communities along with own ethnonims there are also the general nominal ethnonims naming simultaneously of some ethnoses. As those ethnonims of those ethnoses which manages to subordinate other ethnoses act usually. For example, the ethnonim the Turki becomes the general ethnonim after actually Turkis have subordinated to themselves other ethnoses. The subordinated ethnoses, keeping the private own ethnonims, accept as the general ethnonim a word the Turki.

The general ethnonim appears to external signs of ethnoses. So, unlike the southern, black representatives who have acquired hair of Turkic ethnoses, numerous northern sakh, on another meny, receive the general ethnonim kusak kuchak>kyfchak 'white sakhs'; kyu-men>kuman 'white meny'.

At research of ethnic roots it is very important to distinguish private and general ethnonims of ethnos for the very often same ethnos in historical sources is fixed that by a private ethnonim, the general. For example, in the Volga region we in vain try to distinguish: where Bulgarians where - qipchak, actually qipchaks all northern light Turkis, not only Bulgarians were called. On the average the Volga region, in the North Caucasus Bulgarians could be fixed both as Bulgarians, and as qipchak.

From IX century strengthening of the Bulgar's state leads to that all Turkic and not Turkic tribes in its structure, keeping own ethnonims, accept the general ethnonim bulgar. To visitors to Arabs bulgar recommended itself, apparently, a former general ethnonim qipchak and have prompted them value of this ethnonim as 'white sakhs' or it is simple 'light', therefore in the Arabian sources bulgar white, light people 'are designated as sakaliba'. But Arabs simultaneously knew also narrower ethnonim bulgar.

For ancestors of Turkis during antique time as the general ethnonim words sakh or sakha and the word formed from this root sakhady (sakhaly 'mixed with sakhs') which then in a pronunciation of Greeks has changed as follows have served: sakhady>skydy>skide. An interdentally sound [d-th] in Russian have started to say as 'f' so there was a word the Scythian.

Time of the First and the Second Turkic state has made the business: the ethnonim the Turki has extended as the most general ethnonim.

As a result of a gain chingizid huge territories and formation of four Tatar empires the ethnonim of Tatars in the Western Europe designated all citizens chingizid: both Chinese's, and Koreans, both Afghans, and Turkish, and Arabs. Russian of all east neighbors named Tatars.

Thus, an ethnonim of Tatars (in Zap. To Europe: tatar 'people of a hell') in XIII-XVIII centuries acted as the most general ethnonim not only for Turkish, but also for noturkey. However, it was applied at the beginning as an external ethnonim, then here and there was fixed and as internal. For example, now an ethnonim of Tatars use both the Crimean Tatars, and bulgaro-Tatars, and dobrojins Tatars.

Synonymous ethnonims which should be considered at studying of ethnic roots of Turkish are observed. For example, the most ancient Turkic ethnonims qipchak, sarir, kuman, kukeshe, sakaliba, polovtsy, saracin, flaven, falon are synonyms. A synonymic number is made by ethnonims akacir, akatir, agacher, mishar, and also iiiiik, 'good, rich people', biar 'rich people', biler 'rich'.

At research of ethnic history, it is necessary to have sufficient data on ethnonims of the studied people.

Not to all sorts, not to all tribes and the people it was fated to grow and extend to level of creation of the state. Those tribes which have reached such top, have anyhow imposed the ethnonims to another and consequently such ethnonims were fixed in written sources and have remained for history. Ethnonims of the tribes which have not reached such top, have usually ceased to be applied, some of them have been lost, some have remained in placenames and hydronym. At attentive special studying they can be found out and in anthroponym (names and surnames of people).

If we collect together ethnonims of the tribes which were historically a part of one any Turkic nationality we will see that almost half from them is present in ethnogenesis other Turkic people. We take for example ethnonims which historically designated certain parts of bulgaro-Tatars: qipchak [russ. pol-ovtsa, the arab. sakaliba, armenians. hartesh, Italian. kuman, hunger. khun or paloch (from slavic), cheh.-polsk. plavtsy, the German. flaven or falon etc.] saryman, skyly, siun (the Bashkir. russ. hunn), alan, the expert, hazar, lohyr, bersuly, chalmat, biger (biar), baylar, iiiiirk, kurukh, the Turki, Bulgarians, suar, mishir, kashan (kushan), khazan, kazanly, suas, borgas, apas, karagas, nogai, mangyt, iurmi, bards (pardy>parph), etc. the Tribes carrying these ethnonims, were consolidated within the limits of Volga Bulgari, Golden Horde, the Kazan, Astrakhan, Siberian, Kasmisky khanates and the Russian state and have entered into nationalities, except bulgaro-Tatars, also in structure of such Turkic people, as Bashkirs, nogais, karachaj-balkartsy, kумыki, Uzbeks, Azerbaijanians, Kazakhs, Turkmans, Kirghiz, even Khakases and Altaians.

Before occurrence of an ethnonim the Turki and its transformations into the general ethnonim, turkey tribes lived and developed during many thousand years, had other numerous ethnonims. Find out the first Turkic ethnonims scientist can to be and it will not be possible, but scientists already have reached the most ancient ethnonims fixed in various sources. Here we consider these first ethnonims fixed in sources primary.

The ethnonims coinciding with a terse root of a word concern primary ethnonims, they are applied as an ethnonim in the same terse kind, and also with definitions. As definitions can act both adjectives, and ethnonims.

For example, the most ancient Turkic ethnonim the expert (phonetic variants: yas, ash, ish, az, bonds, ud etc.)

it is applied without definitions and with definitions: suas 'water experts', taulas 'mountain experts', burtas 'wood experts'.

The ethnonim er>ar 'people, men, the soldier' was actively applied in Central Asia. According to Gerodot, arias together with turkey parphic, horasmiya and sog-diya (sak-dy) made the sixteenth district of Ahemenidsky power [III, 93]. Arias were very close medinas [VII, 66], therefore and medians all named arias [VII, 62]. Arias some German scientists have deduced special Aryan race From these.

The ethnonim ar is not applied now without definitions. It together with definitions is the most active: suar 'water people', kyuar (kavar) 'light people', Tatars 'another's people', hazards 'people of rocky mountain', bulgar 'river people', skir 'people of sakhs', sarir 'yellow people', agacheri 'wood people', mishar 'wood people', biger, biar, bilyar 'rich people', salyr 'rural people', the Uigur 'quick people', gandarii or gandyar/handyar 'the people having the khan' etc.

Turkic primary ethnonims known to us are fixed in sources very much early. So, the ethnonim ud (a variant of an ethnonim the expert) is fixed in Assyrian sources of III millennium On the expiration of two thousand years it meets BC as the name of the people of the Precaspian steppes.

In the Chinese and Indian sources II and I millennia are fixed BC Turkic primary ethnonims se and unu. Later they meet among kimmers and Scythians as sai, dai, gun and Se from the Chinese sources are observed in territory of the Western Europe to Italy is identified with a word sak or saka.

The primary Turkic ethnonim san (siun) in various phonetic environments has got forms a dignity, sian, zan, zhan, shan, chyn etc. For example, zhuzhan<susan 'water siuns', kusan<kushan<kasan<kazan light, white siuna', sianby 'siuns baiy'. It is possible to assume, as toponym chally (chenly) goes back to an ethnonim, and it is formed from an ethnonim siun>chen by means of a possession affix-ly which as a result of regressive assimilation the subsequent [the l] has transformed a sound [n] in a root chen in [l]: sanle>chenle>challe>chally.

As a primary ethnonim the word ka kang 'the grandfather, a primogenitor' was applied. In Aveste huaras were called kangkha, where-ha - the Iranian affix and the self-name Schumer was kangar (kang+ar 'people-primogenitors'), at Persians served horse mail angareons [5], also kangary, later and pechenegs named kangar/kungur.

One Turkic tribes sometimes named others keshe 'not our, another's'. In the Chinese sources this ethnonim is fixed as 'kiushe'. It was applied and together with definitions: ku kiji 'light people, light strangers', tukiji (on-kitaj) 'wood and mountain people', maima kiji 'the people eating small fish', altay kiji 'the Altay people', chu kiji 'people from the Chujsky valley', kazan keshese 'the Kazan people', san kiji 'hunns people', a tuba kiji 'people from the Tuba', kumandy kiji, shor kiji, turgeshy <the Turki-teem, etc.

The primary ethnonim "ar" was applied and in shape "erkek" 'the man, man's' from which were formed further and difficult ethnonims: kueric (an ethnonim of Chulyum Turkis) 'light men, people', kuruk (a part ethno-

nim bulgar – neighbors of Udmurts), Udmurts once all bulgars named kuruk (kyu-erkek> kuerk) 'light men', (on russ. Thracians) it is formed from that-erk>tark 'mountain men', iirik 'good, rich men' (iii erkek>iirk), it at Gerodot the name of a part of Scythians; sirak (a part alan) it is formed se+erk or sak-erk> sirak 'men of a tribe' se or sak; the Turki is formed by gradual reduction of an ethnonim that erkek 'mountain men, people': tuerkek>tuerk>the Turki.

Turkic in detail investigated semantics of an ethnonim the expert who takes part and in formation of difficult, secondary ethnic names. The ethnonim the expert was often applied and in shape jas which in many Turkic languages means 'the young man'[6].

Ethnonim the expert, being the most ancient, it was applied and during more later time in various Turkic languages. Volga bulgars in another way were called as experts; nogau were formed of various experts, the bulgaro-tataro-Bashkir in XIX century named an ethnonim ish-tyak (as+tyk or os+lyk) which is wrongly attributed also by some finno-ugram; Maris and now name the Volga Tatars not Tatars, and an ethnonim suas 'water experts', and Chuvashs name suasla mari.

Balkars name itself alan, and Ossetins call them experts or wasps. Except all it, on the basis of an ethnonim the expert difficult ethnonims karagas (kerek the expert), kyrgyz (kyryk the expert 'forty experts'), kaggalas (kaggaly the expert, i.e. Khakases, in another way kagmaj), kangaras, the Khakas, bortas, apas, wasps, bonds, osh, tiulus, sary the expert (sarcin), oguz, gagauyz, ishguza are formed, etc.

As primary Turkic ethnonim the word 'men' (ban, ben, pen, mines) acts still: turkey, kuman, kumand, kusband, karaman, sarlymin, saryman, etc. The Ethnonim kuman was applied as other western name qipchak, therefore semantics of an ethnonim 'men' in the West connect with a word 'man' 'the person'. On-tjurkski 'men' coincides with a pronoun of the first I, which the person 'can go back to semantics'.

Word ok 'a sort, a tribe' also used as an ethnonim, for example, an ethnonim onok Chinese translated as 'ten tribes'. The ethnonim kumyk (komok) also contains a root ok 'a tribe', apparently, this reduced word from a difficult ethnonim ku-man> the godfather> kumyk[7].

Primary Turkic ethnonims sak (saka or the saga) and siun in a combination to definitions were for some reason applied seldom, they meet only in several ethnonims: qaisaq, the Cossack (kusak>kasak>khassakh), qipchaq (kyusak> kyfsak>qipchak), tissaget, massaget, oghondor, unnugundor, chenly.

In a role of primary ethnonims various phonetic variants of a word bay (bek, may, bik, bit, bi, pi, mi) with semantics 'rich, the owner, the mister' were used. Examples: kaspil (kazbei, kazbek) 'rich with rocky mountains' or 'people of rocky mountains', agripei (argipi) 'pei, located further – on that party', bay, nagaibek, bey, baraba (bars bay) 'all rich', koibaly (which-beat-le) 'rich with sheep', maisaget, where-t/-dy/-ly- a possession affix; masaget/May-sak 'incorporating rich sak' and others[8].

As primary ethnonims at Turkis names of animals, plants, natural phenomena which were object of their spiritual honoring were applied also their names totems, i.e. So there were ethnonims saryk 'a sheep', teke 'the

male of a small cattle', the leopard, kay (which) 'a special sheep', gelon 'a snake', 'a wolf', ku 'a swan' etc. Sometimes and anthroponym is applied as a primary ethnonim: the Uzbek, ноғай.

Apparently, the ethnonim of Turkic tribes at studying of stories plays very large role.

Generalizing, it is possible to underline that the basic ways of detection of Turkic ethnonims are reduced to definition of a system of language of ethnos, geographical features, a role of the historic figure and their ethnologic features on the basis of the analysis of linguistic, archaeological, mythological and other primary sources.

Here we tried to pay attention of the reader only to some of them.

1. Даулен Айтмуратов. Тюркские этнонимы. Нукус, 1986.
2. М.Закиева. Түрки-татар этногенезы - 'Этногенез тюрко-татар' М., 1998, глава по тюркской этнонимии,
3. В.А.Никонов. Этнонимия. М., 1970.
4. А.И.Попов. Названия народов СССР. Л., 1973.
5. Геродот. История. VIII, 98.
6. Караев С.К. Этнонимика. Ташкент, 1979.
7. Омарбеков Т.О., Х.М. Фабжалилов, Б.Б.Кәрібаев. «Қазақ ру-тайпаларының тарихы». Дулат XI том. Бірінші кітап. - Алматы, 2008.
8. Агеева Р.А. Происхождение имен рек и озер. М., 1985.

Shamsharkhan Raushan

Student of the first Course in Kazakh National University after Abay

ASSEMBLY OF THE PEOPLE OF KAZAKHSTAN - AN EXAMPLE OF THE INTER-CULTURAL AND INTERCONFESSIONAL CONSENT

The assembly of the people of Kazakhstan has been formed according to the Decree of the President of Republic Kazakhstan from March, 1st, 1995 as an advisory body at the Head of the state. The idea of creation of Assembly of the people of Kazakhstan stated for the first time by the President of the country N.A.Nazarbaev in 1992, at the First Forum of the people of Kazakhstan, devoted to the first anniversary of Independence. The purposes and Assembly problems, structure and the work organization, the basic lines of activity are defined in Position about Assembly of the people of Kazakhstan and Strategy of the Assembly, confirmed by the Decree of the President of Republic Kazakhstan from April, 26th, 2002 № 856.

Assembly activity is directed on the decision of following problems:

- Assistance to preservation in republic of the international and interconfessional consent, stability in a society;

- Development of offers on carrying out of the state policy promoting development of friendship between representatives of ethnoses, living in territory of Kazakhstan, assistance to their spiritually-cultural revival and development on the basis of observance of a principle of equality;

- Formation of political culture of the citizens leaning on civilized and democratic standards;

- Maintenance of the account of diverse national interests in the national policy spent by the state;

- Search of compromises for the permission of social contradictions arising in a society.

Within the limits of a heading «World mass-media about Kazakhstan» Kazinform brings to attention of readers informal translation of the article from the Romanian newspaper "Curierul National", published on November, 8th, 2007

In the international community Kazakhstan is recognized as the country conducting consecutive internal policy, directed on maintenance of tolerance, the interconfessional and intercultural consent of representatives of all nationalities living in Kazakhstan and representing

the uniform people of Kazakhstan. The people which actively build the modern and competitive secular state.

Kazakhstan is interested in expansion and deepening of so-called dialogue of civilizations, always supported also itself expressed readiness to act with the international initiatives directed on rapprochement of understanding between the East and the West on key problems of a modern world order.

Kazakhstan in which territory representatives more than 130 nationalities peacefully coexist, 3 thousand the religious associations representing over 40 faiths, is ideally suited for carrying out of Congress of world religions. Throughout many centuries the territory of Great steppe differed peaceful co-existence of many people which practised different religions - Zoroastrism, Buddhism, Christianity, Judaism, Islam. Since ancient times and up to now the Kazakh earth carries out function of an original link between Asia and Europe, it and now is a native home for representatives of many people and religions.

For many long years in the country unique experience of peace residing of the different people is stored, and to it in increasing frequency pay the attention other states of the world. Formation and the statement of the Kazakhstan model of a polyethnic society were promoted in many respects by Assembly of the people of Kazakhstan - the unique institute which activity is directed on strengthening of the interethnic and interconfessional consent.

The idea of creation of Assembly of the people of Kazakhstan, noted in 2005 the decade, has been put forward by the President of Kazakhstan N.A.Nazarbaev at I ethnic forum of the country in 1992, acting on which Head of the state has underlined: «Not one generation of Kazakh people created our main property - friendship of the people. Much reinterpreting anew, kazakhs haven't the right to spend these riches, to forget kind traditions. They were generated not last decade and not by communistic instructions. It is necessary to hear daily a voice of each person, any nationality. For this reason it is neces-

sary to translate a forum on a constant basis, to create new public institute

Today the people of Assembly became an important element of political system of Kazakhstan, fastened interests of all ethnoses, provided strict observance of the rights and freedom of all citizens irrespective of their national identity. Defining the priority directions, the Assembly of the people of Kazakhstan puts before itself the responsible purposes and problems: strengthening of the revived statehood, protection of the rights and freedom of the person, interests of the people and the state, transition to qualitatively new level of development which is meeting the requirements of the civilized world community.

The international authority of this organization has in the course of time increased. The secretary general of the United Nations Kofi Annan who have named Kazakhstan «an example of the international consent, stable, a sustainable development for other states», considers that «thanks to activity of Assembly of the people of Kazakhstan the various ethnic, cultural, religious groups making the great nation, can participate in process of acceptance of the important decisions influencing their life».

Concrete actions of Assembly on maintenance of conditions for development of cultures and the languages living in Kazakhstan of ethnoses, are carrying out of festivals of the people of Kazakhstan, festivals of languages, reviews-competitions of pupils of Sunday schools on knowledge state and native languages, the international and republican scientifically-practical conferences and seminars concerning the language policy, «round tables», devoted to actual problems of ethnocultural development.

In many areas and republic cities ethnographic museums of the various people living in territory of Kazakhstan, and such people as Uigurs, Germans are opened, Koreans and Uzbeks have the national theaters. Almost in each national-cultural association there are, already known even abroad, art ethnographic collectives.

In May of this year Parliament of Republic of Kazakhstan accepted a number of the constitutional amendments essentially changing a role of all representative branch of the power. One of the major innovations of the constitutional reform - increase in number of deputies in Mazhilis of Parliament to 107 people, 9 from which are selected Assembly of the people of Kazakhstan. This step, undoubtedly, lifts the Assembly role on higher level. Besides, introduction of special places for Assembly by increase in quantity of deputies has given the chance representations in Parliament of the largest ethnoses living in territory of Kazakhstan.

Thus, created in Kazakhstan at direct participation of Assembly of the people of Kazakhstan the educational, cultural and language environment for all ethnic minority, presence of the information-cultural objects, extending international contacts bring the feasible contribution to common cause of political and cultural development of Kazakhstan.

The first President of Republic Kazakhstan is the lifelong Chairman of Assembly. The chairman of Assembly defines and confirms the basic lines of activity of Assembly. The chairman of Assembly has two assistants. Vice-presidents of Assembly are appointed on the basis

of the recommendation of Council of Assembly certificates of the President of Republic Kazakhstan.

Assembly sessions are convoked by the Chairman of Assembly. Date, a venue and the prospective agenda of session of Assembly appear a month before the beginning of its work. Session is convoked not less often than an once in a year. Extraordinary session of Assembly is convoked by the Chairman of Assembly under own initiative or at the desire of not less one third of total number of members of Assembly and spent in a month from the date of decision-making.

The Assembly structure is formed of number of representatives of state structures, ethnocultural and other public associations, and also other persons taking into account their authority on a society, political activity. Now the Assembly incorporates 350 members.

Working body of Assembly is the Secretary which is a part of Presidential Administration of our country.

It is necessary to notice that the Assembly in the work closely cooperates with assemblies of regions which are created in all regional centres and in the cities of Astana and Almaty. The assembly of regions carries out functions of representation of Assembly of the people of Kazakhstan in region, simultaneously being is advisory body at governor corresponding area, the city of Astana or Almaty.

Candidates for members of Assembly of the people of Kazakhstan are put forward by decisions of sessions of regional assemblies under offers of ethnocultural associations, and from regional and republican public associations are recommended by decisions of their supreme bodies.

For years of the activity the Assembly has discussed important questions of sociopolitical life the societies connected with the further economic and political reforming of the Kazakhstan society. New prospects of development of a national policy have opened with acceptance of Strategy of Assembly of the people of Kazakhstan, fixed by the Decree of the President of Republic Kazakhstan from April, 26th, 2002 № 856.

For the last ten years the Assembly of the people of Kazakhstan has turned to authoritative public institute of harmonization of interethnic relations.

Financial support has considerably increased from the state. Annually the state gives financial support of activity of ethnocultural associations and assemblies of regions, for heads of ethnocultural associations Presidential grants are confirmed.

Assembly activity promotes growth of the international authority of Republic Kazakhstan as the countries of effectively solving problem of interethnic relations. The Assembly contribution on advantage is estimated at the highest level. The secretary general of the United Nations Kofi Annan who have made visit to our country, named Kazakhstan an example of the interethnic consent, stable, a sustainable development for other states of the world. Has highly responded about Kazakhstan and Pope John Pavel II who has visited Kazakhstan.

Assembly activity is directed on the decision of following problems:

- assistance to preservation in republic of the international and interconfessional consent, stability in a society

- development of offers on carrying out of the state policy promoting development of friendship between representatives of nationalities, living in territory of Kazakhstan, assistance to their spiritually-cultural revival and development on the basis of observance of a principle of equality

- formation of political culture of the citizens leaning on civilized and democratic standards

- maintenance of the account of diverse national interests in the national policy spent by the state

- search of compromises for the permission of social contradictions arising in a society.

The purposes of the Assembly

The Assembly purpose is maintenance of the interethnic consent in Republic Kazakhstan in the course of formation of the Kazakhstan civil identity and the competitive nation on the basis of the Kazakhstan patriotism, a civil and spiritually-cultural generality of the people of Kazakhstan at a consolidating role of the Kazakh people.

The basic lines of activity of the Assembly

- 1) assistance in working out and realization of the state national policy;

- 2) assistance to formation of the Kazakhstan patriotism;

- 3) development of a state language and other languages of the people of Kazakhstan;

- 4) perfection of a regional policy in interethnic sphere;

- 5) participation in working out and realization of plans and actions in the field of a demography and migration;

- 6) propagation of the Kazakhstan model of the interethnic and interconfessional consent in the country and abroad;

- 7) realization of educational and the publishing directed on achievement of the interethnic consent;

- 8) realization of monitoring of a condition of interethnic relations, including in a scope of a state language and other languages of the people of Kazakhstan;

- 9) participation in political examination of bills concerning the state national policy;

- 10) support of the Kazakh diaspora in foreign countries in questions of preservation and development of a native language, culture and national traditions, strengthenings of its communications with the historical Native land;

- 11) development of recommendations and realization of practical measures on settlement of disagreements and disputes, a non-admission of conflict situations in sphere of interethnic relations and participation in their permission;

- 12) methodical, organizational and legal aid to ethnocultural public associations;

- 13) carrying out of seminars, conferences, realization of other actions providing dialogue of state structures and public associations concerning interethnic relations;

- 14) interaction with institutes of a civil society and the international organizations concerning maintenance of the interethnic and interconfessional consent;

- 15) rendering of assistance in development of communications of other ethnoses of Kazakhstan with their historical native land;

- 16) other activities which are promoting the interethnic consent and not contradicting the legislation of the Republic of Kazakhstan.

МАЗМҰНЫ

ВСТУПИТЕЛЬНОЕ СЛОВО	
Ректора Казахского национального университета имени аль-Фараби	
Мутанова Галимжаира Мутановича.....	3
Таймагамбетов Жакен Кожаметович	
НАУЧНОЕ НАСЛЕДИЕ ПРОФЕССОРА Д.И. ДУЛАТОВОЙ И АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ.....	4

ЕЖЕЛГІ ЗАМАНДАҒЫ ЖӘНЕ ОРТА ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ОРТАЛЫҚ АЗИЯ: ТАРИХИ МҰРАЛАРДЫҒЫ МӘНІН ҚАЗІРГІШЕ ТҮСІНУ ЦЕНТРАЛЬНАЯ АЗИЯ В ДРЕВНОСТИ И СРЕДНЕВЕКОВЬЕ: СОВРЕМЕННОЕ ОСМЫСЛЕНИЕ ИСТОРИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ

Қинаятұлы Зардыхан	
Н.М. МОГИЛЯНСКИЙ, Л.ГУМИЛЕВИЧ ЭТНОС ТЕОРИЯСЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚТАНУДЫҒЫ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	6
Омарбеков Талас Омарбекұлы	
ҚАЗАҚ ТАРИХЫНЫҒЫ ЭТНО-САЯСИ МӘСЕЛЕЛЕРІНЕ КӨЗҚАРАС.....	9
Жумағұлов Қалқаман Турсунович	
ХРОНИСТЫ ПОЗДНЕЙ АНТИЧНОСТИ И СРЕДНЕВЕКОВЬЯ О ГУННАХ И АТТИЛЕ.....	13
Кәрібаев Берекет Бақытжанұлы	
ӘБЛҚАЙЫР ХАННЫҒЫ БІЛІККЕ КЕЛУІ МӘСЕЛЕСІ ЖӨНІНДЕ.....	17

«РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ АЙМАҚТАР»: МӘСЕЛЕНІҒЫ ЖАҒАША АЙҚЫНДАЛУЫ НОВЫЕ ТРАКТОВКИ В ОСВЕЩЕНИИ ПРОБЛЕМЫ: «РОССИЙСКАЯ ИМПЕРИЯ И НАЦИОНАЛЬНЫЕ ОКРАИНЫ»

Селезнев Александр Геннадьевич	
КОНЦЕПТ АСТАНА В ЕВРАЗИЙСКОМ ИСТОРИЧЕСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ.....	23
Хаутала Роман	
НАУЧНОЕ ЗНАЧЕНИЕ СРАВНИТЕЛЬНОГО АНАЛИЗА РАЗНОРОДНЫХ ИСТОЧНИКОВ В ИЗУЧЕНИИ СРЕДНЕВЕКОВОЙ ГЛОБАЛЬНОЙ ИСТОРИИ.....	28
Султанғалиева Гульмира Салимжановна	
МЕСТО КАЗАХСТАНА И ЮЖНОГО УРАЛА В РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ: ОБЩЕИМПЕРСКИЕ ПРАКТИКИ, РЕГИОНАЛЬНЫЕ СРАВНЕНИЯ (первая половина XIX в.).....	34
Амелин Веналий Владимирович	
ИСТОРИЯ ОТЕЧЕСТВА СЕГОДНЯ ТРЕБУЕТ ЗАЩИТЫ.....	38

ТАРИХИ БІЛІМДІ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯЛАУ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ ИСТОРИЧЕСКОГО ЗНАНИЯ

Толеубаев Абдеш Ташкенович, Миносян Рафаил Сергеевич	
ХАРАКТЕРИСТИКА ЗОЛОТЫХ ЮВЕЛИРНЫХ ИЗДЕЛИЙ ИЗ ШИЛИКТИНСКОГО КУРГАНА БАЙГЕТОБЕ.....	41
Атабаев Қамбар Махамбетұлы	
«МӘДЕНИ МҰРА»: ҮШІНШІ КЕЗЕҒІНІҒЫ БАСЫМ БАҒЫТТАРЫ.....	48
Қундақбаева Жанат Бековна	
УЧЕБНИКИ ИСТОРИИ И ИХ РОЛЬ В КОНСТРУИРОВАНИИ ПАМЯТИ И ИДЕНТИЧНОСТИ МОЛОДОГО ПОКОЛЕНИЯ В КАЗАХСТАНЕ.....	50

КЕҒЕСТІК ДӘУІРДІҒЫ ӨТКЕНІ: ХХІ ҒАСЫРДАН КӨЗҚАРАС СОВЕТСКОЕ ПРОШЛОЕ: ВЗГЛЯД ИЗ ХХІ ВЕКА

Қаражан Қуаныш Сүлейменұлы	
ҚАЗАҚ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҒЫ КЕҒЕСТІК ТОТАЛИТАРЛЫҚ ЖҮЙЕНІҒЫ ҚАЛЫПТАСУ ТҮСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚТАРДЫҒЫ АВТОНОМИЯСЫН АЛУ ЖОЛЫНДАҒЫ КҮРЕСІ.....	53
Ақишев Арман Айтмухаметович	
ЭВОЛЮЦИЯ ИНСТИТУТА ПРЕЗИДЕНТСТВА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН.....	55
Бекмаханова Наиля Ермухановна	
РОССИЯ И КАЗАХСТАН: ГОСУДАРСТВЕННО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ТРАНСФОРМАЦИИ.....	61
Аманжолова Дина Ахметжановна	
К ВОПРОСУ О СТАНОВЛЕНИИ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭЛИТЫ СОВЕТСКОГО КАЗАХСТАНА.....	61
Монгуш Марина Васильевна	
ТУВИНЦЫ СИНЦЯНА: ПРОБЛЕМЫ МУЛЬТИЛИНГВИЗМА.....	61
Төлебаев Тұрғанжан Абеуұлы	
РУЛАР МЕН ТАЙПАЛАР ТАРИХЫНЫҒЫ МЕТОДОЛОГИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	63
Торопицын Илья Васильевич	
ХИВИНСКИЙ ПРЕЦЕДЕНТ. СРЕДНЕАЗИАТСКАЯ ПОЛИТИКА ХАНА МЛАДШЕГО КАЗАХСКОГО ЖУЗА АБУЛХАИРА В 1730-1740- ГГ. ГГ. И РЕАКЦИЯ НА НЕЕ РОССИЙСКИХ ВЛАСТЕЙ.....	66
Нуртазина Назира Даутбековна	
ИЗ ИСТОРИИ ИЗУЧЕНИЯ ИСЛАМИЗАЦИИ КАЗАХСТАНА.....	74
Қалыш Аманжол Боранбайұлы	
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ-МӘДЕНИ ОРТАЛЫҚТАР: ТАРИХЫ МЕН ҚЫЗМЕТІ.....	77
Хабижанова Гульнара Булатовна	
ИЗ РАННЕСРЕДНЕВЕКОВОЙ ИСТОРИИ ВЗАИМОСВЯЗЕЙ ТЮРКСКИХ ПЛЕМЕН.....	79
Алимгазинов Қайрат Шакаримович	
ЕВРО-АМЕРИКАНСКАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ ПРОБЛЕМ ИССЛЕДОВАНИЯ ЭЛЕКТРОННЫХ ИСТОРИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКОВ.....	82
Смағұлов Сабырхан Смағұлұлы	
БАУЫРЖАН МОМЫШҰЛЫНЫҒЫ ТАРИХИ КӨЗҚАРАСТАРЫ.....	87

Майданали Зере	
ПОЛИТИКО-УПРАВЛЕНЧЕСКАЯ СИСТЕМА МОНГОЛЬСКОЙ ИМПЕРИИ (историографический анализ)	90
Сабденова Гулмира Есбатыркызы	
Д.И. ДУЛАТОВА – ТҰЛҒАТАНУШЫ ҒАЛЫМ	92
Ноғайбаева Мендігүл Сағатқызы	
Д.И. ДУЛАТОВА ЖӘНЕ ТҮРКІЛЕРДІҢ МӘДЕНИ БАЙЛАНЫСТАР ТАРИХЫН ЗЕРТТЕУДІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ	96
Рахимбекова Бахыт Куанышбековна	
ВКЛАД д.и.н., профессора Д.И.ДУЛАТОВОЙ В РАЗВИТИЕ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ В КАЗАХСТАНЕ	98
Абдилдабекова Айгүл Мухтаровна	
КЛАССИФИКАЦИЯ ИМПЕРСКИХ ОБРАЗОВАНИЙ В СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ	100
Әбдиева Роза Серікбайқызы	
ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІНДЕГІ КІТАПТЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫ	103
Азмұханова Айман Мақсұтқызы	
ЖӘДИДИЗМ ЖӘНЕ ҰЛТ ҚАЙРАТКЕРЛЕРІНІҢ МОДЕРНИСТІК БАҒЫТТАҒЫ ӘДІСНАМАСЫ	109
Шашаев Әуезхан Қәдіржан ұлы	
ЕЖЕЛГІ ШУМЕРЛЕР МЕН ТҮРКІЛЕР ПАРАЛЛЕЛІ	110
Удербәева Сауле Қарибәевна	
СТАНОВЛЕНИЕ КУЛЬТУРЫ НЕЗАВИСИМОГО КАЗАХСТАНА	117
Құлсариева Сабира Паридоновна	
ЭКСПУРС В ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ БАЗИС ТОЛЕРАНТНОСТИ КАЗАХОВ	118
Хасанаева Лейла Мараловна	
КЕҢЕСТІК ЦЕНЗУРА ТАРИХЫ	120
Қасымов Дидар Бейсенғалиевна	
КАЗАХИ КНР В СОВРЕМЕННЫЙ ПЕРИОД: ПОЛИТИКА ГОСУДАРСТВА В ОТНОШЕНИИ КАЗАХСКОГО СОЦИУМА	122
Рүстем Камшат	
ҚАЗАҚСТАҢДАҒЫ РСФСР ХКК-ІНІҢ МҰРАҒАТ ІСТЕРІ ТУРАЛЫ ДЕКРЕТТЕРІ МЕН МҰРАҒАТТАР ҚҰРЫЛЫМЫ	124
Абдуова Баян Серикбаевна	
КУЛЬТУРА XX ВЕКА	126
Бәтiш Әбдiрашқызы Омарова	
ХАЛЫҚ ПЕН ДІННІҢ ТҰТАСТЫҒЫ – МЕМЛЕКЕТТІҢ БЕРІКТІГІ	129
Oskembay Moldir	
ORIGIN OF ETHNONIMS OF TURKIC TRIBES	131
Shamsharkhan Raushan	
ASSEMBLY OF THE PEOPLE OF KAZAKHSTAN - AN EXAMPLE OF THE INTERCULTURAL AND INTERCONFESSIONAL CONSENT	134